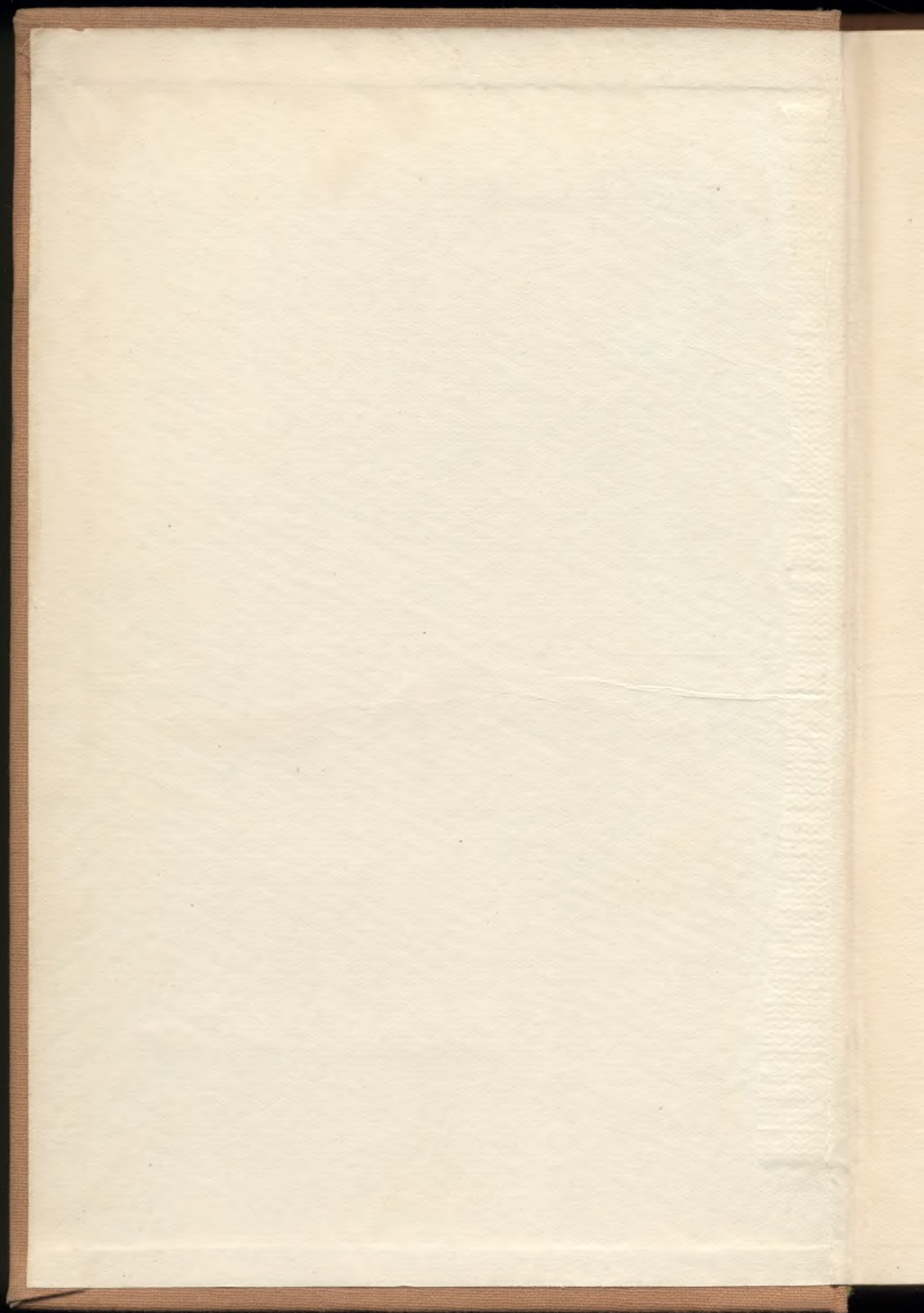
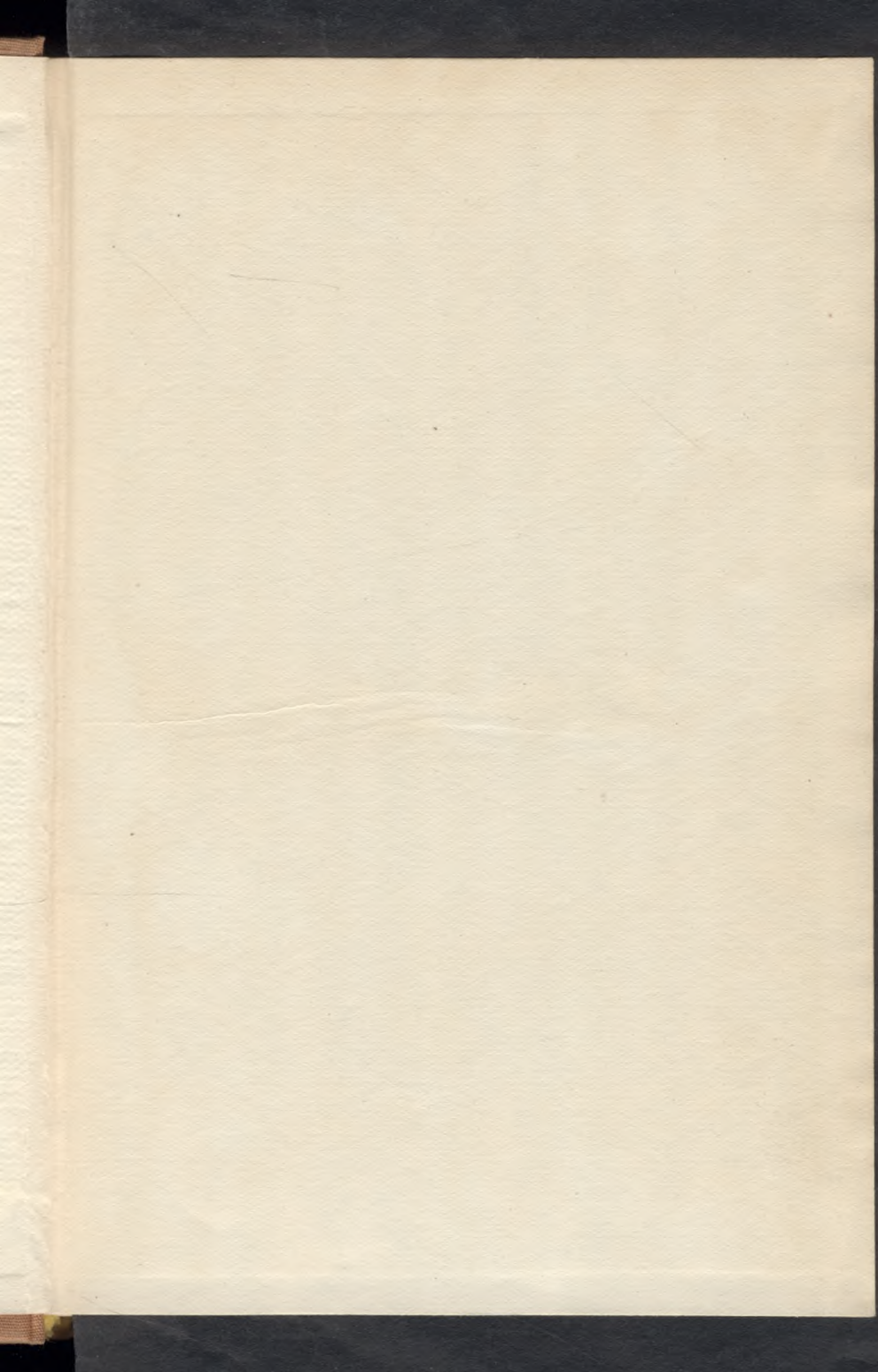

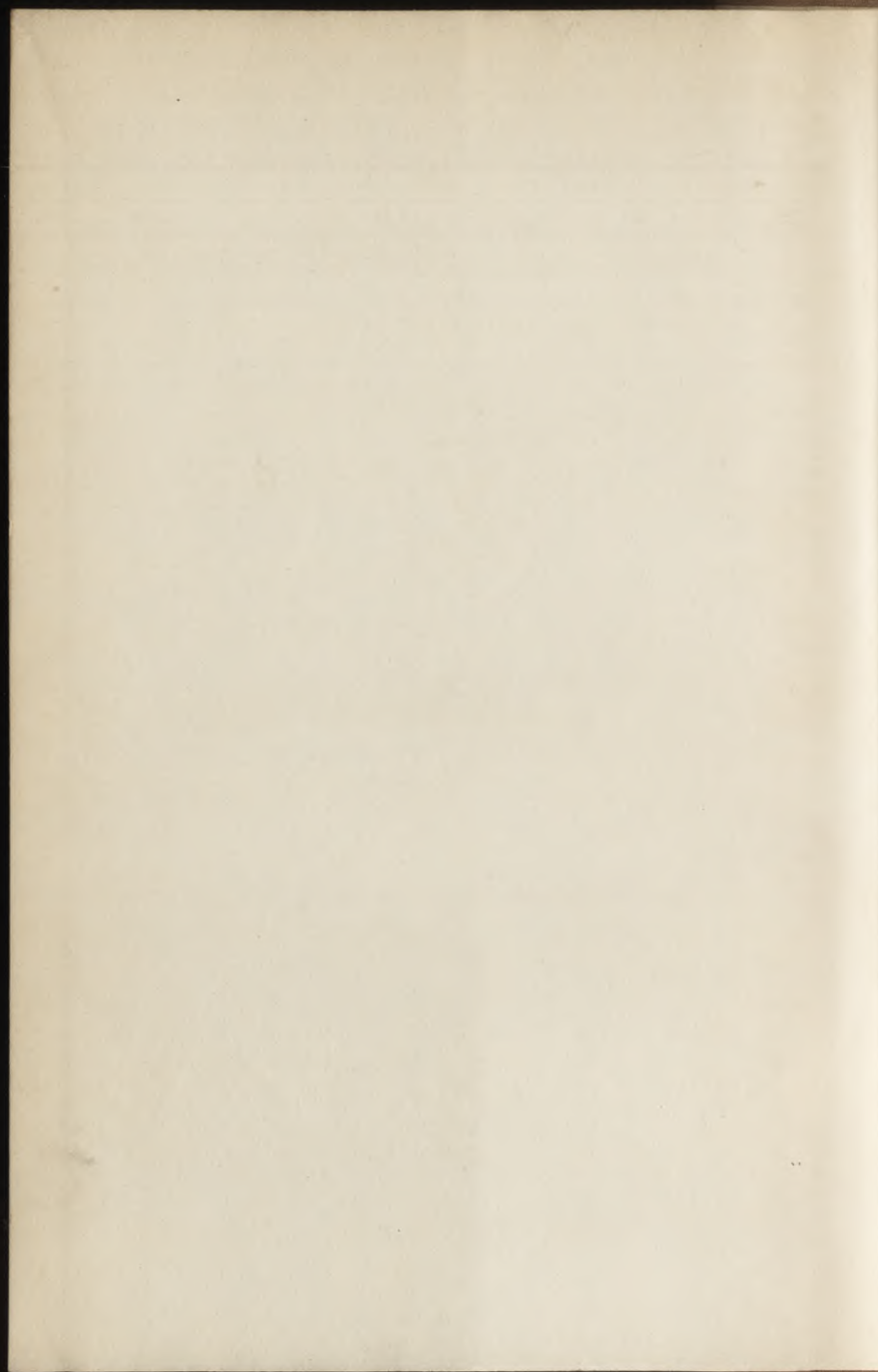
NAGY LAJOS

A lázadó ember

NAGY LAJOS
MŰVEI

NAGY LAJOS

A lázadó ember

1883—1914

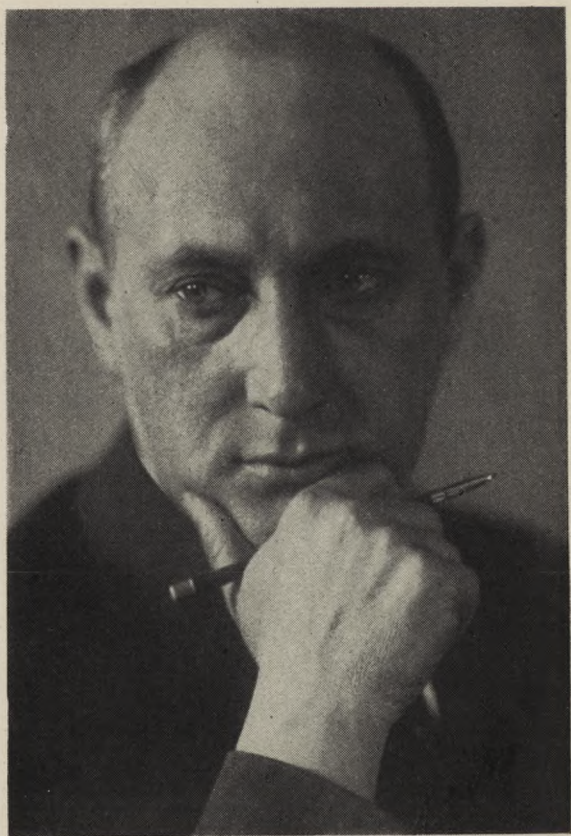
Szépirodalmi Könyvkiadó

B 26729

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR	
Nővadásnapló	
1956. évi A.	3572 SZ.

A TANYAI GYERMEK

HATEVES KOROMIG a nagyszüleimnél nevelkedtem, egy Tabáni-telek nevű pusztán, Apostag határában. Béres volt ott a nagyapám. Volt egy pajtásom, Káveczki Pista, a másik bérescsalád gyereke, egy évvel idősebb, mint én. Jó fiú volt, soha nem bántott, mégis a puszta létével, azzal, hogy erősebb volt nálam, parancsolt nekem. Kettőnk közt mindig annak kellett történni, amit ő akart. Ha én az istállóba szerettem volna menni, ő meg a színbe, akkor a színbe mentünk. Homályosan emlékszem rá, hogy volt ebben a viszonyban valami nyomasztó, hogy néha lehangellett a váltam miatt.

De azért megvoltunk egymással. Valahogy úgy, mint a jó úr és a hű szolga. Gyakran játszottunk, mint két kismacska. Birkóztunk, tréfásan verekedtünk. Birkózás közben ő letépert engem a földre és nevetve gyömöszölt, de kíméletesen. Én nevetve viseltem vereségeimet, mégis gyötrődtem. Mert mindig és mindig alulkerültem, aztán hasztalan volt minden erőlködésem, csak akkor szabadulhattam, ha ő talpra engedett. Ezeknek az eseteknek a folytonos egykaptafára való ismétlődése volt kínzóan unalmas. Néha szinte elszorult a szívem, különösen, amikor az el-

nyomó túlságosan féktelen kacagással élvezte diadalát. Talán a szabadulás vágyával is álltam meg időnkint a tanyai kútnál, áthajoltam alacsony káváján és belenéztem a mélységben csillogó vízbe. Már akkor tudtam, hogy az öngyilkosság lehetséges. Hallottam, hogy egy ismerős asszony a kútba ölte magát. A kútbaugrás, a mélybe, a sötétbe, a hideg vízbe — riasztó volt ez a gondolat, de oly didergetősen riasztó, hogy vonzó is lehetett. Egy baj volt csak, ami a kútbaugrást lehetetlenné tette: a kútban béka tanyázott. Béka, a borzalmak teteje.

A korkülönbség köztünk, már köztem és Káveczki Pista között, ha mindig egy esztendő maradt is, mégis kisebb és kisebb lett. Hiszen egynapos koromban ő háromszázhatvanöttször volt idősebb, mint én, egyéves koromban kétszer, négyéves koromban pedig már nem is olyan sokat számított az az egy év. Pistát sovány kosztón tartották, gyakran megverték, engem nem bántottak, és mivel anyám pénzt küldött a táplálásomra, jobbnál jobb ételekkel tömtek, beteg sem voltam soha. Lehet, hogy ezekért és ilyesmikért, mindegy, hogy miért, de egyszer csak, mintha egy-két perc alatt történt volna meg a változás, erősebb lettem, mint a Pista.

Ismét birkóztunk a ház előtt elhullott száraz szalmán. Birkóztunk, hemperegtünk, nevettünk, egyszer csak a Pista volt alul és én térdeltem rajta. Nem bántottam. Egy kis mámoros bódultság után felálltam. Emlékszem, hogy a Pista, amikor alulkerült és én szegeztem őt a földhöz, hirtelen elcsodálkozott. Emlékszem a nevetésének elhalására, a fölfelé révedező tekintetére, arcának valami kis eltorzulására.

Alltunk egy ideig tele merengéssel, végig nem gon-

dolható és ki nem mondható gondolatokkal. Azután elindultunk csatangolni az épületek között. Azaz én indultam el és ő jött velem. Szinte támoltyogtam, részeg voltam a boldogságtól. Azt hittem, hogy most már rendben van minden, most már érdemes lesz élni.

CSAK EZUTÁN derült ki, hogy a nagyapám is zsarnok. Ő volt a családfenntartó, ő volt az erős, ő volt a hatalom. Ő parancsolt. Szeretett engem, hízelgett nekem, gyöngéden bánt velem, de nem mindig. Olykor rám szólt: eriggy már innen! Ha útjában álltam, amikor dolgozott, például fúrt-faragott. Én nem engedelmeskedtem, mert az volt a kedvem, hogy éppen ott sűrögjek-forogjak körülötte; a forgácsért, amivel játszottam, vagy mert nézni, megtanulni akartam a mesterkedését, szerettem volna kiskocsit csinálni. „Erigy már innen! — ismételte meg haragosan — mert mindjárt...” És a többit lenyelte. De hogyan folytatódhatott ez a „mert mindjárt”? Talán így: végigvágok rajtad! Vagy talán így: agyonvágalak ezzel a szekercével! Ej, a nagyapa, a hízelgő, a barátságos, aki soha meg nem ütött. Csak nem bántana? Nincs is joga hozzá, hiszen ő csak a nagyapám, üsse meg a saját fiait, ha akarja. Makacskodtam, de ha még szigorúbban fenyegetett, mégis csak odább álltam. Félttem tőle. Láttam már dühösnek és kegyetlennek is. Erős, nagy szekerce van a kezében, benn a házban az ajtón a nadrágszíj lóg, azt néha nagyon is emlegeti, én meg kicsi vagyok. Ötéves. Hozzá képest gyenge. Félttem tőle, és talán ezért nem tudtam igazán szeretni. Amikor simogatott és gügyögött nekem,

mézes-mázos szavakat ontva, én csak álltam a játékot, de mintha ezt gondoltam volna: nekem ugyan beszélhet!

Egyszer télen, ötéves koromban, szánkóztunk. Én meg a Káveczki Pista és talán még egy gyerek, ha jól emlékszem, egy kislány. A kút mellett volt egy hókupac. Egyik-másik közülünk erre a hókupacra felhúzta a szánkót, beleült és lecsúszott vele. Nagyszerű volt, nem tudtunk vele betelni. De nagyapámnak nem tetszett a játékunk. Hogy miért nem, arról máig sincs fogalmam. Dohogott, intett bennünket, egyszer csak előntötte a harag és elkergetett mindannyiunkat a buckától, engem bezavart a házba, Utánam jött. Csúnya szigorral, magából kikelve rám parancsolt, hogy a szobában maradjak és aznap ki ne tegyem a lábam.

Az igaz, hogy már estefelé járt az idő. Fogságom két-három óra lehetett volna. A tilalom mégis lecsújtó volt. Ahogy egyedül álltam a szobában, riasztó nyugtalanság szállt meg. Az volt az érzésem, hogy ezt nem lehet elviselni. Hogy ha maradok, maradni próbálok, elvesztem az eszem. Egyedül, becsukva, zár alatt egy szörnyű tilalom által. A nagyanyám nem volt a házban, valahol künn foglalatostkodott, irtóztató volt. Nem lehet benn maradnom, nem tudok maradni, nem maradok, még ha meg is kell halni. Borzasztó! Isten, segíts! És kimentem a házból. Megkönnyebbültem. Újra szabad voltam. Láthattam a tájat, az eget, futkoshattam, társat kereshettem, akár vissza is mehettem volna a házba, ha akartam volna. Kicsit ténferegtem, vigyázva, reménykedve, mégis mindenre elszántan, illetve a következményeket fel sem foghatva. Bementem az istállóba. Ott magamra csuktam az ajtót és álltam, keringett az agyam és

lihegve lélegzettem. Talán az is megfordult az eszemben, hogy most már, önszántamból, vissza is mehetek. De nem, nem mozdultam, mert lehetetlen, hogy engem bántson a nagyapám, lehetetlen, mert igazságtalanság lenne; muszáj volt a hókupacnál szánkóznom és muszáj volt a házból kijönnöm.

Egyszer csak rám nyitott a nagyapám. Amint meglátott, a tekintete fellobbant, az arca piros lett, felkapta a kötélöstort, melyet csundinak neveztek, magasra emelte és iszonyatos hangon felordított:

— Hogy mertél kimozdulni a házból? Mindjárt agyoncsaplak!

Rám zúdult a rémület. Jajveszékelní kezdtem és rögtön bepisáltam. Azt hiszem, az egész agyam, a hátgerincem, a testem kigyúlt a riadalomtól és vörösen izzott. Eszem egy épségben maradt csücskével úgy láttam magamat, hogy megőrültem, végem van. És úgy rémlik nekem, mintha azt is pontosan tudtam volna, hogy most már csakugyan végem van, mert hogy ez és így megtörtént velem.

Nagyapám megijedt. Zavartan csodálkozott, leeresztette a csundit és motyogva elfordult tőlem. Én besompolyogtam a házba. Egy kínos, soha el nem felejthető emlékkal terhelten. Nagyapám nem tudott többé semmi jóssággal, semmi hízelgéssel kiengesztelni. Amikor hatéves koromban a tanyáról elvittek, nem akartam tőle elbúcsúzni. Amikor nagydiák koromban értesültem a haláláról, gyászt nem éreztem. Éppen indultam egy osztálytársammal, hogy elmegyünk a kávé mérésbe karambolozni. Rövid habozás után gögösen döntöttem: megyünk karambolozni.

HOGY EZ MILYEN OKOS gyerek, hát ilyent még nem is láttam; no ezért kár lenne, ha elkallódna, ezt okvetlenül iskoláztatni kell. Az efféléket rólam mondták. Hogy ez a nagy okosság miben nyilvánult meg, arról fogalmam sincs. Én nem éreztem magam sem okosnak, sem ostobának, én egyszerűen voltam. De hát elhatározták az iskoláztatásomat. Nem a falusi iskolába járok, hanem Pesten íratnak be az elemibe, onnan aztán majd gimnáziumba kerülök.

Az iskolától féltem. Sokszor hallottam a felnőttektől emlegetni egy bizonyos Szirotka nevű rektort, aki az apostagi evangélikus gyerekeket írni-olvasni tanította. Fület és haját húzott ez a rektor és nádpálcával verte a gyerekek körmét és ülepét. Ez szörnyűnek tűnt fel előttem. Maga a fájdalom, melyet a verés okoz, meg aztán az, hogy a verést tűrni kell, nem lehet visszaütni. Engem otthon soha nem vertek meg és talán ezért is semmi képességet nem éreztem magamban a verés elviseléséhez. Talán Pesten nem verik a gyerekeket — gondoltam. És csakugyan vigasztalgattak is ezzel.

Mikor a hatodik életévemet betöltöttem, anyám eljött értem a pusztára és elvitt magával Pestre. Budán laktunk, a kapucinusok iskolájába jártam. Tanítónő tanította az első osztályt. Ennek örültem, mert csak a férfiaktól féltem, a nőktől nem. A nőkről volt egy mintaképem, a nagyanyám, maga a megtestesült szelídség. A tanítónőim váltakoztak. Talán három is tanított, vagy négy is, amíg az első elemi elvégeztem. Az egyiknek a nevére is emlékszem: Kimnach Katalinnak hívták. Szép nő volt, ezért ez a név is tetszett nekem, hogy Kimnach.

Hogy melyik tanítónő ültetett a számárpadra, azt már nem tudom. A számárpadra büntetésből kerültem. Egy kisfiú, osztálytársam, azzal vádolt meg, hogy pofonütöttem. Nagy komédia keletkezett az esetből, mert a fiúnak középfültőgyulladásá lett, állítólag a pofon miatt. Én tagadtam, hogy a gyereket pofonütöttem. Jóhiszeműen tagadtam, mert nem emlékeztem rá, tehát úgy tudtam, hogy nem ütöttem pofon. Azóta sem sikerült felidézni az emléket, hogy én az előttem ülő gyereket csak úgy minden ok nélkül, csupán azért, mert hátranézett — ő így adta elő — pofonütöttem volna, tanóra alatt, oly erősen, hogy ettől megbetegedett. De hát hiába, anyámat beidézték az iskolába, engem újra és újra faggattak, a kisfiú anyja is megjelent és szelíden és szigorúan ragaszkodott ahhoz, hogy én bizony pofonütöttem az ő gyerekét. A tanítónő ugyancsak szelíden és kedvesen úgy határozott, hogy engem megbüntet, egy hónapig a számárpadon kell ülnöm.

Számárpad! Nem volt kínos, csak kellemetlen. Még talán az sem, csupán furcsa. A neve nem nyugtalanított, nem éreztem magam számárnak. De olyan sejtéleim azért voltak, hogy ezek a felnőttek kitartó igyekezettel csakugyan számárrá tudnak valakit tenni. Reggel, amikor megérkeztem az iskolába, a többi gyerekek beültek a padokba, én velük szemben az alacsony deszkára telepedtem a cókmókjaimmal. Szemben voltunk egymással, én és a többiek. Nemigen törődtem velük, ők sem törődtek velem. A tanítónő gyengéd, finom szavakkal rendelkezett rólam is, másokról is. Később mégis nyugtalanná váltam, feszült az eszem, sehogysem foghattam fel a helyzetet. Ha a tanítónő egyébként nem haragszik rám, miért kell a

számárpadon ülnöm? Hiszen azt tudja, hogy nem ütöttem pofon a vádló gyereket. Ezt mindenkinek így kell tudnia, másképp nem lehet. Miért ülök hát a számárpadon? Miért, miért? Borzasztó, mert ésszel föl nem fogható.

Azután két napig tartott a számárpad. Mert a harmadik napon a tanítónő elengedte a büntetés hátralevő részét. Az történt ugyanis, hogy egy kérdésére senki sem tudott felelni, én felnyújtottam a kezemet, s megadtam a helyes feleletet. Azután egy másik néhez kérdésével megint így jártunk. Én voltam a kis okos, biztosan valami jó nagy számárságot feleltem, mert számárság lehetett maga a kérdés is. Például az, hogy: a kutyának hány része van? Igen, a falon lógott egy kép, amely kutyát ábrázolt, s a beszéd- és értelemgyakorlatban a kutyáról azt kellett állítani, hogy három fő része van, úgymint a fej, a törzs és a végtagok.

Tehát a Nagy Lajosnak vissza lehetett ülnie a padba, az ő méltó helyére. Megörültem, fogtam a cókókom és bementem a padok közé. Valami afféle gondolatom volt, úgy általánosságban mindenkire vonatkoztatva: az anyátok keserves istenit!

ELEMI UTÁN anyám az evangélikus gimnáziumba íratott be, amely akkor a Deák téri templom mellett volt. Jó messze laktunk innen, közelünkben volt a Barcsay utcai gimnázium, más oka alig lehetett a választásnak, minthogy evangélikusok voltunk. Nem nagyon illetem bele ebbe az iskolába. Német szellemű volt, már az első osztályban tanították a német nyelvet, úgy, mintha német gyermekeket tanítaná-

nak. Én meg Apostagon születtem, ott nevelkedtem, németül egy mukkot sem tudtam.

Volt egy német nyelvtanunk: Schwicker, Deutsche Sprachlehre. Így, németül, egyetlen magyar szó nélkül. Tanultuk, hogy der Fisch, des Fisches, dem Fische, den Fisch, én is tanultam, de arról fogalmam sem volt, hogy a Fisch halat jelent. A többiek biztosan tudták, mert pestiek voltak, zsidók, vagy félig németek. A német tanárunk Petz Gedeon volt.

Ezzel a Fischsel még nem lett volna baj, hanem az olvasókönyv, az azután tönkretett. Német költeményt olvastunk és azt meg kellett tanulni könyv nélkül. Idegen nyelvű költeményt, németet, amelyet nem fordítottunk le. Én képtelen voltam a költeményt megtanulni, mint ahogy japán vagy portugál verset ma sem tudnék bevágni. Karácsonyig egyszer feleltem. A felelet úgy történt, hogy Petz tanár úr kiszólított, én kiálltam a katedra elé, el kellett volna mondanom egy költemény két első szakaszát és én hallgattam. Hallgattam, pedig szólnom kellett volna. Nem éppen a költeményt elmondani, hanem mentegetni magam. És vádolni. Elmondani, hogy képtelenség, amit tőlem kívánnak. Hogy ez igazságtalanság. Hogy nem én vagyok a hibás, hanem az iskola. A tanár is hallgatott, hűvösen és tárgyilagosan. Förtelmes jelenet volt. Egyszer aztán megszólalt a tanár, a helyemre küldött. Úgy mentem be a padba, mint akit elítéltek. Karácsonyra megkaptam az intőt. Hogy németből elégtelenre állok. Anyám kétségbeesve nézett rám. „No, jól nézünk ki” — mondta. Szürke szeméből csalogás és vád áradt felém. Én haragudtam anyámra. Miért riaszt engem még ő is? Miért nem vigasztal inkább? Nem védekeztem. Én voltam a haszontalan fiú.

Az egész esztendő, az első gimnázium esztendeje, egyetlen rémületben telt el. Az év folyamán négyszer kellett felelnem, a felelet mind a négyszer ugyanúgy folyt le. Félévi bizonyítványomban, február elsején, németből elégtelen, évvégi bizonyítványomban elégtelen. Még hozzá szép kiállítású volt a bizonyítvány, olyan szépen írták bele az osztályzatokat, ezt az elégtelent is, hogy díszoklevélnek is bevált volna. Persze más tárgyakból is rossz osztályzatokat kaptam. Ha már megbélyegzett vagyok a német miatt, akkor általában gyenge tanuló vagyok, akkor hittanból is, tornából és énekből is legjobb esetben kettes jár nekem. A botfülű és kappanhangú Adler énekből is egyest kapott. Kornfeld Pál tornából is egyest kapott. Hát... imámba foglaltam akkor, hogy ez a gimnázium süllyedjen el. De önbizalmam megtört, régi hetykeségem emléke sem maradt bennem, szegény voltam és rossz tanuló, akire semmi jövő nem vár. Régen, boldog elemista koromban, csupa kitűnővel a kiskönyvemben, arról ábrándoztam, hogy táblabíró leszek. Később, miután néhány viccből értesültem róla, hogy a püspökök gazdag emberek, az volt a tervem, hogy majd áttérek a katolikus vallásra és én is püspök leszek. De most, első gimnázista koromban, már ábrándozni sem mertem, nem is tudtam. Az evangélikus gimnázium nagyot butított rajtam. Olyan voltam már, mint valami hülye. Mert a tanároknak, a gimnáziumnak, a felnőtteknek félig elhittem, hogy értelmes embernek csakugyan meg kell tanulnia, tudnia kell megtanulni az olyan költeményt, aminek egy szavát sem érti.

A nyári szünetet Apostagon töltöttem, javítóvizsgára készültem. Meg kellett tanulnom a *der Fischt*,

a *die Thüret* és a *das Tuchot*. És két költeményt. A két költeményt egész nyáron szívszorongva próbálgattam, nem tudtam megtanulni. Elsápadtam, reszkettem és szédültem. Eközben az életből sem tanultam semmit. Megfigyeléseim nem voltak, semmit nem kérdeztem, agyam nem működött, csak az az egy gondolat töltött be, hogy: végem van.

Anyám a javító vizsga előtt elment Petz Gedeonhoz. A tanár úr igen udvariasan fogadta és kész volt segíteni rajtunk. Azt mondta, hogy nem baj, ha semmit sem tudok, úgyis átenged, azzal a feltétellel, hogy anyám kivesz a gimnáziumból és államiba írat be, ahol a német nyelvet csak a harmadikban kezdik tanítani és más módszerrel.

A pótvizsgán nem is kellett felelnem, megkaptam a javítást. Anyám az akkor keletkezett nyolcadik kerületi gimnáziumba íratott be. Rögtön jó közepes tanuló lettem, egy hármassal és néhány egyessel. A harmadikban csupa jeles lettem, én voltam a legjobb tanuló. Különösen kitűntem a németben. Volt egy jó tanárunk, Haitsh Samu, fáradhatatlan pedagógus, gyerekjáték volt a tantárgyat megérteni és megtanulni. Én voltam a legjobb tanítványa.

A második osztálytól kezdve dr. Schmidt Attila volt az osztályfőnökünk. Ő tanította a latint és a magyart. Latinból mindjárt az első felelésemkor egyest kaptam és külön megdicsért. Ez a dicséret volt az újjáéledés kezdete. Rideg tárgyilagosak, tehát önkéntelenül is üldözők után atyai jóindulatra találtam. Ha csak egy emberben is, Schmidt Attilában. Nagy szeretetet keltett ez bennem. Az ember szeretetre vágyik — így tudta ezt mindenki. Talán hozzátenném: a gyermek és a gyenge ember vágyik szeretetre. Fon-

tosabb lélektani igazság ennél, hogy az embernek lelki szükséglete valamit, valakit, valakiket szeretni. A szeretés az, ami nélkül nincs élet. Ezzel a Schmidt Attilával jól jártam. Szerencsém volt, hogy egymásra akadtunk. Hogy ő szeretett engem, az volt részemre a védelem. Hogy azután én hálásan szerethettem őt, annak nem tudtam a gyakorlati jelentőségéről, nem tudhattam, arról csak az az emlékem, hogy kellemes érzés volt. Sajnos, Schmidt Attilával is akadt egy súlyos zavarom, negyedik osztályos koromban. Világias életre vágyó ember volt, pénz kellett neki, sokféle kereset, összeköttetések, kaszinói tagság, úri társaság. Alapjában véve jó ember volt és értelmes, de az érdekeiért könnyen feláldozta az igazságot.

Volt egy osztálytársunk, Gabányi Gusztáv nevű, Gabányi Árpádnak, a Nemzeti Színház tagjának a fia. Ettől a fiútól, már persze az apjától, gyakran kapott Schmidt Attila színházi jegyeket. Gabányi ezért, aki gyenge tanuló volt, kedvezésben részesült. Egyszer azután valami perpatvar keletkezett, egyrésről Gabányi, másrésről én és Bruckner Tivadar közt. Górombaságokat mondtunk egymásnak, Gabányi azután följelentett bennünket. Nagyképpően elmondta a vádját, hogy Nagy Lajos és Bruckner Tivadar ezt és ezt mondta neki. Hogy ő mit mondott, arról hallgatott. És az ítélet már készen is volt. Schmidt Attila, anélkül, hogy minket is meghallgatott volna, így rendelkezett: „Nagy Lajos és Bruckner Tivadar ma egy óra után »be maradnak zárva«.” Csak úgy ámultam. És azt mondtam, gúnyos csodálkozással: „És a Gabányi?” Schmidt Attila, kissé zavarba esve, így felelt: „Gabányi majd máskor.” Erre pedig én: „Úgy? Akkor majd én is máskor.”

Schmidt Attila olyan vörös lett, mint a rák. Lero-
hant a dobogóról, hozzám, felordított és éktelen düh-
vel, teljes erővel fejbevágot, pontosabban a tarkóm-
ra ütött. Az ütés nagy volt, tompa, erős zuhanás volt
a hangja, de nem fájt. Akkoriban már tornász és bir-
kózó voltam, nem üthetett úgy meg, hogy az nekem
megkottyanjon. De a csalódás! A vereség. A szégyen.
A tehetetlenség. A gyalázat. Oly otromba igazságtal-
anság után. Hogy mit ordított Schmidt Attila, arra
már nem emlékszem. Csak erre az egyre a sértő sza-
vak közül: hitvány féreg. És még valami háláról is
beszélt, így: ez a hála?

En tűrtem, nem szóltam, nem tettem semmit. Za-
vart voltam. Az volt az érzésem, egyik érzésem a ka-
vargó áradásban, hogy elvetettem a sulykot, hogy ép-
pen Schmidt Attilával szemben kíméletesebbnek kel-
lett volna lennem. Az osztály néma volt. Mindenkin
döbbenet ült. Különösen amiatt, hogy velem történt,
történhetett ilyesmi. En, azt hiszem, mást nem mond-
hatok, egyszerűen szégyelltem magam. Azután, jóval
később, mintha elfelejtettük volna az esetet, én is,
Schmidt Attila is. Pedig nem felejtettük el. En nem
tudtam azután, mitévő legyek ezzel az emberrel, aki
súlyosan megbántott, megalázott, de aki rendkívül jó
is volt hozzám. Hánytorgott a lelkem, nem tudtam,
mit érezek iránta, szeressem-e, gyűlöljem-e. A sze-
retet érzésétől eltiltottam magam. A gyűlöletre in-
kább csak ugrattam magam. Talán leginkább undoro-
dásnak lehet mondani azt az érzést, ami bennem ál-
landósult. Ő meg, egy-két hét múlva, úgy tett, mint-
ha mi sem történt volna, lassanként a régi jóindulat-
tal fordult felém. Tanítványokat ajánlott, sok ked-
vességgel halmozott el, de — hiába. Kedvességét, jó-

indulatát már csak tűrtem. Pedig sok érdekes tettet követett el. Egyszer például feladott valaki, így: „Tanár úr, kérem, a Nagy Lajos pofonütött.” Ez igaz is volt, valakit, mert szemtelenkedett velem, képen vágtam. Schmidt Attila nyomban ítélkezett: „Pofonütötte? Jól tette, biztosan megérdemelte, üljön le.” Mindenki nevetett, mindenki rendben levőnek vélte az ítéletet, különösen én.

A nyolcadik osztályban egyszer, óra után, már az év végén, kihívott a folyosóra. „Miért nem tanulja maga azt a hittant?” — kérdezte. Elámultam. Rögtön tudtam, miről van szó. A hittant csakugyan nem tanultam. Hittanórákra az evangélikusok mindenhol az evangélikus gimnáziumba jártak hetenként kétszer, délután. A nyolcadikban Paulik János úr tanított bennünket. Lám, nem emlékszem rá, hogy tanár úrnak, vagy tisztelendő, esetleg tiszteletes úrnak szólítottuk. Azt hiszem, tisztelendőnek, nem fontos. Én rettentően untam a tárgyat, akkoriban különben is ateizmussal kérkedtem, az órák alatt aludtam, a könyvbe bele se néztem, s ez egy felelés alkalmával kiderült. Hogy én soroljam el az apokrif evangéliumokat! Sorolja el az ördög. Álltam, egy mukkot sem szóltam, már megint az a jelenet, mint régen Petz Gedeon előtt. Még én vagyok a vádlott! Az történt azután, hogy Paulik úr zárt borítékban négyest küldött be a nyolcadik kerületi gimnáziumba, ez lett volna az osztályzatom. Ezért kérdezte hát Schmidt Attila, hogy miért nem tanulom a hittant. Valamit daldogtam, ő tovább ment. De a bizonyítványomba egyest írt be.

Hamarosan következett az érettségi. Jeles érett lettem, de mennyiségtanból kettést kaptam. Pedig a

mennyiségtan volt az egyetlen tárgy, amit jól tudtam és matematikusnak készültem. De hát hiába, az írásbeli dolgozatot szórakozottságból elhibáztam, hibás képlettel dolgoztam. Amikor ezt a kettest a fizika tanára, Kacsóh Pongrác, az érettségi banketten bizalmasan közölte velem, Pachl barátom által, szó nélkül kimentem a vendéglői teremből, odakint sírórohamot kaptam és az órákig nem szűnt meg.

Jeles tanuló voltam, jeles érett, a bizonyítványok kiosztása után mégis úgy hagytam el az iskolát, mint ha az fegyintézet lett volna. Pedig semmi komoly bántódásom soha nem volt. Emlékszem, hogy megálltam az épület előtt és visszanéztem rá, sivárnak láttam és hemzsegték bennem a keserű emlékek. De reménykedni kezdtem. Már megint szolga voltam, rab voltam, elnyomott voltam és már megint felszabadultam. Hogy milyen jó lesz a sorsom ezután! Most már szabad ember leszek. Valaki odaléphetett volna hozzám és megkérdezhetette volna: Ugyan, mit ért ön, fiatalember, szabadság alatt? Nem meghatározást kérek, hanem írja le nekem részletesen, hogyan képzel el a szabad ember életét. Talán úgy, hogy az csupa öröm és semmi kötelesség? Talán úgy, hogy a foga sem fáj soha?

GYAKRAN ESETT MEG velem, hogy valakit pofonütöttem. Azt hittem, hogy a sérelmeket mindig meg kell torolni, még pedig azonnal és úgy, ahogy éppen lehet. A legvérlázítóbb sértés, ami érhetett, az volt, ha szóváltás és kölcsönös gorombáskodás közben valaki azt mondta nekem, hogy paraszt. Ettől éktelen dühre gyulladtam, s mire a sértő a „t” hanghoz

ért, már ott ült a pofon a képén. Persze fékeztem magam, teljes erővel nem üthettem, mert abból végzetes baj lehetett volna. Csak épp egy olyan arcpirosító mértem le, válaszul a „paraszt” szóra. Általában testi erővel igyekeztem embertársaim komiszsága ellen védekezni. Már korán, tizenkét éves koromban elkezdtem tornászni. Kevés volt nekem az iskolai heti két tornaóra, otthon is tornára rendezkedtem be. Az ajtó keresztfájába kapaszkodtam és úgy végeztem a húzó-dást. Két szék felállításával a tolódást. Súlyzót vettem, lakásunk konyhájába erőszakkal nyújtót építettem be, melyről aztán kiderült, hogy komoly gyakorlatokra nem használható. A székekkel erőgyakorlatokat csináltam. Barátaimmal kijártunk a szabadba birkózni.

Az iskolában a tízperces szünetben különféle viadalokat rendeztünk. A fiúkat emelgettem, súlyoztam velük. Volt olyan fiú, a legkisebbek közül való, akit ráfektettem a jobb tenyeremre és félkarral magasba löktem. Már negyedik osztályos koromban beiratkoztam a Nemzeti Tornaegyletbe és soha egy órát el nem mulasztottam. Beteg nem voltam soha, nem lehettem beteg, mert szakadatlanul kellett tornásznom. Rendgyakorlatban, szabadgyakorlatban soha részt nem vettem. Az iskolában sem. Ha másképp nem tudtam kibújni alóla, hát egész egyszerűen megtagadtam az engedelmisséget. Olyan undorral, olyan iszonyattal és olyan szenvedéllyel, hogy a tornatanár kénytelen volt engedni. Csupán a testi erőm fejlesztése volt a célom. Mindenáron való folytonos gyakorlással, erőszakosan. Hamarosan én lettem az iskolában a leg-erősebb. Az igaz, hogy az én osztályom volt mindig a legfelsőbb osztály, velünk együtt nőtt az iskola.

Jött azután vidékről egy új tanuló, E. B., aki erősebb volt nálam. Hát ez nem tetszett nekem. Reméltem azonban, hogy még több gyakorlással elérem és túlszárnyalom őt. Ez nem sikerült. Annál kevésbé sikerülhetett, mert ő is gyakorolt, ő is beiratkozott a tornaegyletbe, birkózott, súlyt emelt, a gyakorlás erőltetésében túltett rajtam. Az arca olyan sovány volt, mintha megnyúzták volna. A teste csupa izom volt, csupa drótkötél izom. Durva is volt a fiú alaposan. Neki már a pofonokat durvasága mellett is úgy kellett osztogatnia, hogy csak az ujjahegyével érintse áldozatát, különben annak talán megrepedt volna a koponyája. Egyszer egy mészároslegénnyel összekoccanása akadt a Rákóczi úton, úgy pofonvágta a legényt, hogy az menten elterült a járdán. Én persze végtelenül lenéztem ezt az E. B.-t, durvasága miatt fel voltam háborodva.

E. B.-vel összeálltunk birkózni. Hamarosan én kerültem alul, át akart fordítani, védekeztem, amire egész egyszerűen úgy kicsavarta a bal karomat, hogy a tokszalag elszakadt és a karom kificamodott. Állandó ficamot, úgynevezett *luxatio habitualis* kaptam, soha többé nem birkózhattam. De megmaradt még a számomra bizonyos fajta torna és a súlyemelés. Tornásztunk és súlyt emeltünk tovább, én, E. B. és Kaufmann Gábor barátom. A felnőttek a tornaegyletben megbotránkozva nézték, hogy mit művelünk. Beszéltek rólunk, a fejüket csóválták. És jósolgatták, hogy ennek nem lesz jó vége. Legkevesebb, amit szerezhetünk, egy jókora szívtágulás. Mi ügyet sem vettünk rájuk. Vén szamaraknak mondtuk a felnőtteket. Egyszer, amikor egymagam ödöngtem a súlyzók körül, odajött egy felnőtt úriember, igen elegáns

tornaruha volt rajta, valami vidékről érkezett vendég lehetett. Jó nagy ember volt, csíptetőt hordott, az arca lágy, csaknem nőies volt, a karjai vastagok, de puháknak látszottak. Megragadta a százkilós vasgömbös rudat és, mintha csak nyújtózkodna, hatszor felemelte, illetve szabályosan a magasba tolta. Aztán ledobta a súlyzót a cserre, és nyugodtan tovább sétált. És én még mindig nem éreztem, hogy megbuktam. Úgy számoltam, hogy még csak tizenhat és fél éves vagyok, a jövevény pedig lehet vagy harminc. Mire én harminc leszek, hol tartok én! Hogy érthető legyek, meg kell mondanom, hogy az ötvenkilóst félkarral ki tudtam nyomni, de a százkilóst kettővel sem, még kilödni sem.

Tizennyolc éves voltam, amikor a tornaegylet öltözőjében beszélgettünk. Akkor birkózott Budapesten Kara Achmed. Száztizenöt kilós, olajbarna bőrű török volt, igen nagy erejű birkózó, a birkózás akkori világ-bajnoka. Én nagy áhítattal beszéltem róla. De megszólalt egy sápadt kis ember, afféle egészségügyi tornász, miközben az ingébe igyekezett bújtatni lapos mellű, oldalbordás testét, rátaposván lelógó nadrágtartójára. És felém fordulva ezt mondta: „Az egész testi erő egy nagy marhaság. Semmi értelme nincs. Az ember előveszi a revolverét és hasba lövi az erős embert, kész. A revolvergolyónak, barátom, nem imponál a maga Kara Achmedje...” Hát, szöget ütött a fejembe, amit hallottam. Nekem ez soha nem jutott volna az eszembe. Egyelőre nem tehettem mást, mint hogy haragudtam a sápadt kis emberre.

Nem sokkal ezután, egyszer esti tornászás után, a mosdóteremben mosakodtam. Valami vályúszerű készülékbe úgy voltak a lavórok beillesztve, hogy for-

dítani lehetett rajtuk, s úgy ömlött ki belőlük a víz. Próbálom fordítani a lavórt, nem mozdul. Próbálom újra. Hiába. Dühbe gurulok, megfogom és rántok rajta egy nagyot. Nem fordult, de eltörött. Cserepe a kezemben maradt, de törésekor három ujjam hegyéről leszakadt egy-egy kis darab hús. Úgy dőlt az ujjaimból a vér, mintha csapok lettek volna. Oda se neki, benne voltam a nagy hévben. Bekötözték a kezemet, mehettem haza. Lefeküdtem, másnap fölkeltem, de még az ágyban, kíváncsiságból meg akartam nézni a sebeimet. Az ágy szélén ülve piszmogtam a kötéssel. A géz odaragadt a sebekhez, húzogatni kezdtem. A sebek felszakadtak és a vér szivárgott belőlük. És én, aki akkor ébredve, álomból, mesterséges elszántságok nélkül ott a magam igazi valóságában ültem, eldőltem az ágyon, elájultam. Arra eszméltem azután, hogy anyám szólongat riadtan és rázza a fejemet.

Most már azután megbuktam. Tegezhettem volna magamat, mint költők szokták a verseikben, és lekéztethettem volna magamat: „No, Nagy Lajos! Te vagy az a híres ember, akit az osztálytársaid úgy is hívnak, hogy Vad Lajos? Te vagy az az erős ember? Fenét vagy te erős. Gyenge legény vagy. Egy kis vér láttára elájultál. Bizony, nem minden ám az a kis izomerő. Más erők is vannak a világon. Idegerő. Lelki erő. Erős akarat. Képesség a tűrésre. És még sok efféle. Elájulós ember, no hiszen!”

A TÖRTÉNET ÖRÖK SZÍNTERE

A TANYAI CSELÉDHÁZNAK két szobája volt, a közös konyhától jobbra és balra. Az egyik szobában a nagyszüleim laktak, a másikban a másik bérespár. A szoba szót nem használták, csak így mondták: benn van a házban. A szobákat kemence fűtötte, a kemencékben szalmával tüzeltek, szalma akadt elég, az uraság adta.

Délfelé nagyanyám is, a másik béresné is főzte az ebédet. Néha pöröltek egymással. Jobbról-balról volt egy katlan, a katlannak arccal, egymásnak háttal álltak, rakták a rőzsét a tűzre, vagy kavarták az ételt, a nagy füst vörösre marta a szemüket, de ők zavartalanul, szaporán mondták egymásnak a mondókájukat. Ritkán esett meg, hogy egyszerre beszéltek. Mindegyik meghallgatta a másikat, mintegy kíváncsiságból, csak azután kezdte el a magáét. Egy-egy erősebb szónál, akire éppen a sor esett, kissé hátrafordult a másik felé. A még vaskosabb kifejezést avval a segítő szócskával előzték meg: megkövetem. Ez a „megkövetem” feltűnt nekem és nem értettem, hogy miért mondják, ha utána úgyis olyan csúnya következik. De ha perlekedtek is, egymásra soha nem fogtak sodrófát, nem mentek egymásnak, megeléged-

tek egymás ócsárlásával. Nem voltak haragos viszonyban, sőt békés egyetértésben éltek. Nem jelentették föl egymást az uraságnál, pedig megtehették volna. A férfiak, már mint nagyapám és a másik béres, soha nem tűztek össze, soha nem veszekedtek, az asszonyok pörlekedéséről tudomást nem vettek.

A konyhából garádics vezetett föl a ház padlására. Ezt a padlást, mint az istállóét is, arra használták, hogy gabonát raktározzanak el benne. Sok gabona termett a birtokon és azt cséplés után négyökrös szekereken hordták be a faluba, a magtárba, ezenfelül az istálló mellett is állt egy szín, amit magtárnak használtak, de a padlásokra is jutott a gabonából. Meztelen lábbal, lábszárral, övig elsüllyedten játszani a színbe hordott búzában, igen kellemes mulatság volt, valami különös fürdés.

A ház padlásán levő zabot néha a nagyszüleim megdézsmálták. Lakattal volt ugyan lezárva a padlásajtó, de volt kulcsuk hozzá. Őszi napon, alkonyat tájban, megjelent a tanyán az Árgyi nevű üveges, nagyanyám vitte neki még délelőtt az üzenetet, hogy jöhet. Egylovas kis kocsival érkezett ez az Árgyi. Suttogó, mormogó beszéd következett, én csak sejtettem, hogy valami titkolnivalóban, valami veszélyesben törik a fejüket. Nagyapám felment a padlásra. Árgyi zsákot hozott, az azután megtelt zabbal. A zsákot föltették a kocsira, Árgyi pénzt adott a zabért, felült a kocsijára, azután elzörgött a falu felé. Magas, sovány ember volt ez az Árgyi, arcát rövid fekete szőr borította, reszelős mély hangon beszélt. Igen nyugodtnak látszott, nagyapám és nagyanyám azonban érkezésétől távoztáig ingerülten beszéltek egymással és aggódva tekintettek ide-oda, leginkább a falu felé. Ferenc bá-

tyám, a legkisebbik fiuk is segédkezett nekik, ügyes, fürge mozgással, szótlanul. A pénzt Árgyi távozása után olvasgatták és keveselték. Már nyugodtak voltak ugyan és nagyjából megelégedettek, de azért szinte indulat nélkül és gépiesen ilyeneket mondogattak: a fene a csontjáról a húst rágja le.

Ez volt a dolog nehezebbik fele, következett azután a lakodalmi rész. Már beállt a sötét, amikor Árgyi elment, de oda se neki, Ferenc bátyám, aki tizenöt esztendő legényke volt, nyomban útnak indult, mégpedig nem Apostagra, hanem a másik közeli faluba, Dunaegyházára. Üveget is vitt magával, térült-for-dult egy óra alatt, sietett tehát, talán szaladt is. Borral és birkahússal jött meg. Már lobogott a tűz a katalanban, főtt a krumpli, hamarosan elkészült a birkapaprikás. Máskor ilyen későn régen aludtunk, de most én sem feküdtem le, megvártam a vacsorát. Ettünk, ittunk, igen-igen jó volt minden, talán még palacsintát is ettünk, nagyanyám remekül tudott főzni. Én is kaptam bort, keveset, a bort nem szerettem. Ünnepi est volt ez, nagy boldogságban tértünk nyugovóra.

Másnap azután nagyanyám megint bement a faluba, már megint Apostagra. Hozott cukrot, rizskását és kávé. Cukrot egy egész nagy süveggel. Amikor a cukorból a kenyérszelő késsel nagy darabokat vert le, a süveg csúcsát nekem adta szopogatni. A cukor és a kávé meg a frankkávé hosszabb időre szóló csemegeének maradt, délben még ettünk birkahúst, ittunk bort és ezzel a zsákmány fele elfogyott. Árgyit mégsem szidták már, hanem sanda aggodalommal emlegették a gazdát, az urat. Nem túlságos aggodalommal mégsem. Nem félték tőle, sőt szerették és ez a szere-

tés valami biztonságérzéssel töltötte el őket. Az úr, Basch Simon, nagyon jó ember volt, olyan, akiről azt mondják, párját ritkítja. Gazdag ember, jól gazdálkodik, sokat keres, de hagyja a cselédet is élni — ez volt a mérleg. És csakugyan nem is éltünk rosszul a tanyán.

Kaptunk lakást, gabonát, meg valami pénzt, talán tíz forintot egy évre, a „kommenció” meg a szokások szerint. De volt harmados krumpli- és kukoricaföld, tehéntartás, disznótartás, baromfitartás. Két disznók volt egyszerre és a solti vásárra néha tíz süldő malacot hajtottunk eladásra. Volt tyúk, liba, pulyka bőven. A libát ugyan nem mi ettük meg. A libákat nagyanyám megtömte és behordta egyenként a faluba, Sára ténsasszonynak. Ez a Sára asszony Basch Áronné volt, a Basch Simon anyja. Én is elkísértem nagyanyámat, amikor libát vitt be.

Sára asszony ott ült a boltja ajtajában és várta a vevőket. Őszhajú, kövér, lelógó alsóajkú öregasszony volt, orrhangon beszélt és rendkívül fölényesen. „Azután mondja csak Nagyné” — így beszélt a nagyanyámmal. Nagyanyám meg csak úgy olvadozott az alázattól. „Kezit csókolom” — rebegte. Sára asszony pedig nézegette és vagy megdicsérte nagyanyámat, vagy ócsárolta a libát. Pénzt nem adott, hanem árut, köténynek, vagy réklinek valót. Az üzlet nyilván ugyanolyan volt, mint Árgyival. Igen, Sára asszony úgynevezett kékbelit árult a parasztoknak. A múlt század közepén telepedett meg Apostagon Basch Áron és felesége, nyitottak egy akkora boltot, hogy nem lehetett nagyobb, mint öt lépés hosszú, három lépés széles, árulni kezdték a kékbelit és egy-két évtized múlva a fiú, Basch Simon, már ezerkétszáz holdon

gazdálkodott. Ebből vagy ötszáz hold a család tulajdona volt, a többit bérelték. Az igaz, hogy Simon jól gazdálkodott és csakugyan jószívű ember volt. A birkahús-lakoma után is reggel megjelent a tanyán, kocsin jött, leszállt, mi, három tanyai kisgyerek, elébe futottunk, kezit csókolom, rikoltoztuk feléje, ő mosolygott, megállt és kivett a zsebéből három darab négykrajcárost: vegyetek rajta cukrot! Mindig adott ajándékot, lehetőleg mindenkinek adott, kis hibákat elnézett, betegségben, bajban segítséget nyújtott, de ha dühös lett, akkor iszonyú erős hangon ordított. Negyedóráig is ordított egyfolytában, a szeme vérben forgott, az arca piros lett, a nyakán kidagadtak az erek. Amikor elfáradt, akkor elhallgatott. Nagy, tarka zsebkendőt vett elő, megtörülte a homlokát, arcát, még a nyakát is, kicsit még fűjt és nemsokára szelíden, rekedtesen szólt. Valami kiengesztelőt mondott. Olyasmit, amiből ki kellett derülnie, hogy nincs semmi baj. Közről hallottam egyszer egy ilyen ordítását. A nagyapámat szidta. Nagyapám szántott éppen, fogta az eke szarvát és ment az eke után. Basch Simon mellette lépdelt, de sietve, tehát hol előbbre szaladt, hol meg visszafordult, ugrált, a kezét jártatta és úgy pocskondiázta a nagyapámat, fülhasogató, az egész határt betöltő hangon. Nagyapám irult-pirult, pislogott és egyetlen mukkot nem szólt. És én ki-mondhatatlanul szégyelltem magam.

Amikor a boltba mentünk nagyanyámmal, Sára asszony elé, akkor is szégyelltem magam. Gyenge kárpótlás volt, hogy egy alkalommal Basch Áron is bejött a boltba, lehetett már vagy nyolcvan éves, ősz volt, kopasz volt, ráncos volt, alig volt nagyobb, mint én, ide-oda totyogott, pult alá, polc alá bepislantott,

le is hajolgatott és egyszercsak fölegyenesedve a polc szögletébe úgy belevágta a fejét, hogy éktelenül elkezdett jajgatni. Jajgatott és nyögött végeláthatatlanul. Jahahaha-a-aj! Ójjahahaha-a-aj! Hosszan, énekelve, cifrázva. Mi, én és a nagyanyám, éppen a pult előtt álltunk, némán és reszkető tisztelettel. A jajgatásra engem valami pokoli öröm szállt meg és nagyanyámra néztem. Hát látom, hogy ő is nyeldekelve gyúri le magába a kirobbanni készülő nevetést és kínjában már csaknem sírt. Minden alkalom nélkül hirtelen köszöntünk és kifordultunk a boltból. Az utcán szaporán lépdeltünk egy darabig, azután egymásra néztünk, hogy lehet-e már, és elkezdtünk nevetni. Hazáig nevettünk. Nagyanyám arca görcsösen vonaglott, a könnyei meg hullottak. Én ugráltam, hadonásztam, táncot lejtettem és kacagtam.

MÉG CSAK nem is falusi, hanem tanyai gyermek voltam. A faluval minden érintkezésem az volt, hogy nagyanyámmal olykor bementünk a boltba. Vagy valami rokonhoz állítottunk be egy kis beszélgetésre. Télen otthon maradtam, ezeket az utakat csak nyáron tettem meg, akkor mezítláb. Az út csodálatosan hosszúnak látszott. Az eleje kellemes, volt, azután meg érdekes, kanyargásaival, öreg fáival, csőszkunyhoíval, de a vége felé már untam. Nem szerettem mezítláb járni, a kemény rög törte a lábam, tüskébe, üvegcserepbe léptem, sok apró sérülés ért. Epedve vágytam cipőre, de hiába. Csak télen járhattam lábbeliben, akkor csizmában. Viszont szerettem volna bőszárú gatyát, amilyent a parasztgyerekek viseltek, de hát nyáron városi ruhában, térdigérő nad-

rágban járattak. A ruhát az anyám küldte Pestről. Ha mezítláb is voltam, de városi ruhában, ez elég volt ahhoz, hogy a falubeli parasztyerekek csúfoljanak. Amint a falu szélét elértük, rögtön találkoztunk az utcán játszadozó, ödöngő fiúkkal, akik láttunkra abbahagyták játékukat, a kerítésekhez, kisajtókhöz húzódtak, hallgatva sunyin vártak, ellenséges tekintettel néztek engem és amikor már elhagytuk őket, rázendítettek a gúnyos kiáltozásra: Zsidó, zsidó, zsidó-ó-ó! Hát engem majd szétvetett a düh. Különösen, amikor már Pesten jártam iskolába és csak a szünidőre mentem haza Tabánitelekre. Pesti iskolába jártam, azt hittem, hogy úr leszek, sőt, hogy már úri fiú is vagyok. Azt hittem, hogy a tanulás és az úri formájú ruha ehhez elégséges. És ez lett az eredmény! Süvítetek rám, hogy zsidó, zsidó. Szerettem volna valamelyik csúfolódót elcsípni és megpofozni. De hát, ahogy mondom, a gyerekek óvatosak voltak és csak akkor kezdték el a nyertésüket, amikor már vagy tíz lépésnyire elhagytuk őket. És akkor is a kisajtóból. Az én merész harci készségem szintén nem volt sunyiság nélkül való, mert nagyanyámmal mentem, számítottam rá, hogy a nagymama úgyis megvéd.

Így járogattunk a faluba. A faluról keveset tudtam, csak olyanfélét, hogy sok ház van benne, egymáshoz közel vannak a házak, félni kell a kutyáktól; ha bemegyünk valahova, a szobában furcsa, kellemetlen szag csavarja az orromat. A házak előtt kis udvarok terülnek el, az udvarokon eperfa, a házak utca felőli végében néhol parányi kert, porlepte tarka virágokkal, ezek a virágok nem tetszettek nekem, mert nem szépeknek, hanem szomorúaknak éreztem azokat. Van a faluban három templom, a templomok tornyaiban

harangoznak, a harangszó szép és messze elhallatszik, s olykor, tiszta időben, Tabániteleken is hallani a déli harangszót. A tanyát szerettem. A tanya volt a paradicsom. A tanyán nem volt temető, a tanyán nem halt meg senki. Hatéves koromban azonban emlegetni kezdték, hogy őszre már felvisznek Pestre és ott járok iskolába. Ettől elszomorodtam. Pesten már jártam egyszer, Pest a sötétség volt nekem, mert egy nagy lakásban nyári melegben be voltak csukva az ablaktáblák, és én a sötétben eltévedtem a sok szobában s nem találtam meg az ajtót, hogy kijuthassak. Azután eljött a tanyára az anyám, értem. Fekete ruhában, az arca fehér volt, idegenes a beszéde. Mindenre, rám is szomorúan nézett és én fájdalmat éreztem a szívemben. Hónapután főmögünk Pestre, ezt ő úgy mondta, hogy: „Holnapután felmegyünk Pestre.” Idegen volt. Ezért és mindenért. Mert eddigi életemben alig láttam őt. Őt kellett volna szeretnem, pedig én a nagyanyámat szerettem, a nagymama volt az én igazi anyám. Ő becézett engem, ő simogatott, csókolt és ő állt ki néha a ház elé és éneklő hangon elkiáltotta: Lajcsika-a-a! Amikor a hívó szót meghallottam, futottam hozzá ész nélkül, ő megfogott és vezetett be a házba, valamit süttött nekem, legtöbbször tojásba mártogatott zsemleszeleteket, amit palacsintának nevezett. Én annyira megszerettem ezeket a palacsintákat és olyan kedves volt nekem, ahogyan kaptam, hogy lehettem már vagy húsz éves, amikor a legnagyobb csodálkozásomra értesültem róla, hogy ezt az ételt bundáskenyérnek hívják. Szinte megsértődtem amiatt, hogy ilyen ostoba nevet adtak neki. És értelmi érvekkel hadakoztam e név ellen: először is nem kenyér, hanem zsemle!

Az anyám csaknem idegen volt nekem. És bántott. Mert el akart venni a nagyanyámtól, nagyanyámat el akarta venni tőlem. De tudtam, hogy az anyám. És mivel félttem tőle, büntudat gyötört. Riadtan néztem rá, és ő érezte ezt a riadtságot. A tekintetében, az elkomorult arcán, tétova mozdulású fején, az egész lényén aggodalom mutatkozott, amikor szemtől szemben állt velem. Még jobban megriadtam: ennek én vagyok az oka. Mi lesz most már velünk? Hogyan élünk egymás mellett mint anya és fia?

Anyám Budán a Szalag utcában vett ki egy háromszobás lakást. Azt jól berendezte, háztartási eszközökkel dúsan ellátta magát, mert elhatározta, hogy főzésből fog élni, engem eltart és iskoláztat. Amikor felhozott Pestre, az üzem már megindult. Tízen-tizenötén jártak hozzánk ebédre, néhányan vacsorára. Hallottam, hogy az ebédelőket, vacsorázókat kosztosoknak nevezik. Furcsa szó volt. Kosztosaink majdnem mind a pénzügyminisztérium tisztviselői közül kerültek ki. Az ebédért egy hónapra tizenkét forintot fizettek. Hétköznapi három fogás, vasárnap négy fogás volt az ebéd. Ezt úgy mondták: három tál étel, négy tál étel. A fogás szót nem ismertem. Általában sok szót nem ismertem és sok hibás szót tanultam anyámtól. Sok-sok év múlva tanultam meg például, hogy a felsál az felsál és nem felsár. Két szobát kiadtunk albérlésbe, a harmadik legnagyobbikban magunk laktunk. Sok volt a munka, anyám szakadatlanul dolgozott, cselédet is tartott. A cselédet reggeltől estig szidta.

Hordtak is el a háztól ebédet. Egy előneves, ipszilonos úr, magasabb rangú miniszteri tisztviselő, aki özvegyember volt, s a szomszédságunkban lakott diák

fiával, szintén tőlünk vitette az ebédet. Egyszer adós maradt. A következő elsejére ígérte a fizetést, igen alázatosan mentegetődzött és fogadkozott. Elsején megint nem fizetett. Újra mentegetődzött, könyörgött és becsületszávára ígérte, hogy fizetni fog. Anyám hitt neki. Amikor már ötven forinttal tartozott, anyám megszüntette az ebédküldést. Követelte a pénzt. Az úriember nem fizetett. Anyám beperelte. A tárgyaláson a bíró látta, hogy anyámnak van igaza, feltűnő ridegen bánt az alperessel. De anyám, egyszerű igazságának tudatában, ügyvéd nélkül jelent meg a tárgyaláson és csakugyan hibát követett el: átengedte az esküt az alperesnek. Azt mondta: „Szeretném látni, vajon megesküszik-e arra, hogy megfizette nekem az ötven forintot.” Ipszilonos úr ugyanis a tartozást kénytelen volt elismerni, mert az ebédküldésre és a halasztás kérésre tanúk voltak, azt állította azonban, hogy fizetett. Hát esküdjön meg, mondta anyám. És Ipszilonos úr megesküdött, szemrebbenés nélkül. Anyám elvesztette a pert.

Amikor elbúcsúztam a tanyától és nagyanyámtól, nagyon szomorú voltam. Pesten is szomorú voltam sokáig. Csak az vigasztalt, hogy a nyári szünetekre minden esztendőben hazautazhatok majd Apostagra, illetve Tabánitelekre. Az iskola, a kapucinusok iskolája, néhány száz lépésnyire volt a Szalag utcától. Két ház a Ponty utcáig, ott le kellett menni ezen a lejtős, itt-ott lépcsős utcán a kapucinusok teréig és már az iskolához érkeztünk. Az első napon anyám elkísért a kapuig. „Haza talál-sz-e majd?” — erre a kérdésre büszkén válaszoltam, hogy igen. Nyolctól tízig volt iskola, tízkor elindultam haza, azaz csak akartam indulni, de a térnél tovább nem jutottam. Nem tudtam,

merre forduljak. Elkezdtem sírni és sokáig sirtam, míg végre anyám értem jött és hazavitt. Nevetett rajtam.

Az iskolában rózsaszín fedelű kiskönyvbe írták minden hó végén az osztályzatokat. Eleinte egy egyest és két kettest, azután két egyest és kettest, majd három egyest kaptam. Magaviselet, szorgalom, előmenetel, ezekért járt nekem az egyes. Soha nem tanultam, hogy miért kaptam egyeseket, erről máig sincs fogalmam. Viszont ha nem kaptam volna egyeseket, igen megsértődtem, sőt búbanatba estem volna. Mondom, nem tanultam, de rajzolgattam. Már odahaza a tanyán azt mondták rólam, hogy jól rajzolok. Lovat rajzoltam, kocsit, csendőrt és lerajzoltam a nagyapámat, azaz hogy valami krixkraxról azt állítottam, hogy az a nagyapa. A rajzokért agyondicsértek és nekem tettszett, hogy dicsérnek. És felbuzdulva folytattam a rajzolást. A Szalag utcában már irkát vettem és abba rajzoltam. Nem emlékszem már rá, hogy miket, de egyegy oldalt telerajzoltam zagyva vonalakkal és a rajz alá odaírtam a meghatározást, illetve a rajz címét. Egyszer a felnőttek, azaz a kosztosok és szobaurak, kottorásztak a holmijaim között és megtalálták ezt az irkát. Akkor toppantam be a szobába, amikor nézegetni kezdték. Rögtön sejtettem, hogy ebből baj lesz. És lett is, mert nézegették a rajzokat, olvasták a címeket és nevettek. Gúnyosan nevettek. Amikor pedig egy szerkezet alá írva ezt a címet olvasták: Szárazföldön vasúti sín csináló gép — akkor úgy elkezdtek röhögni, hogy egymásnak dőltek és támogatniok kellett egymást. Elképesztő marhaságnak tűnt fel azokban a percekben nekem is a vasúti sín csináló gép és kimondhatatlanul szégyelltem magam. Általában sok-

szor szégyelltem magam és irigyeltem a fesztelen embereket. Irigyeltem Völgyi urat, aki úgy nyерített, mint a ló, és irigyeltem Irsai urat, aki meg az orosz-lánordítást tudta igen jól utánózni, és minduntalan fel is ordított, mint egy bágyadt állatkerti orosz-lán. Magamat inkább Mészáros úrhoz hasonlónak éreztem, aki visszavonult kis udvari szobájába és ott órákon át, fél éjszakákon át magánosan pizsmogott a bélyeggyűjteményével. Szégyelltem alacsonyrendű származásomat, félparaszti mivoltomat, az anyám foglalkozását, hogy néha még ő-vel mondom a szavakat, úgy, hogy szeretöm vagy hogy ezör, szégyelltem a szeplőket az arcomon, az esetlen, anyámcsinálta ruhákat, mindent, de mindent szégyelltem, azt is, hogy vagyok. Egyszer nagyapám és Miklós bátyám, a nagyapám középső fia, feljöttek a Szalag utcába látogatóba. Csizmában és pantallóban jöttek természetesen, hiszen másféle ruhájuk nem volt. Anyám elvitte őket ide-oda a városba, nekem is velük kellett mennem. Az utcán a pestiek megnézték a parasztokat, meg is fordultak utánuk. És én majd elsüllyedtem a szégyentől. Mert nem sokat segített az, hogy igyekeztem hol előre sietni, hol elmaradni. Hogy ne lássak hozzájuk tartozónak.

Az ő-vel való beszéd sokáig kísértett. De csak kísértett, mert elég hamar leszoktam róla, legfeljebb néha, ritkán, elvétettem egy-egy szót, önfeledt pillanatokban mondtam például a lehet helyett azt, hogy löhet. Anyám pestiesen beszélt, de neki meg — ezt később vettem észre — kínosan kellett vigyáznia a szavakra. Nem önkéntelenül, hanem megfontoltan beszélt pestiesen. Fáradhatatlan éberséggel. Fiatal volt, szép volt, sokan udvaroltak neki, minduntalan megkérték a ke-

zét, vitték éttermekbe, színházba, kiállításokra, érdemes volt neki alkalmazkodni a környezethez, a közizléshez, érdemes volt pestiesen beszélnie. Olyan remekül tudta mondani, hogy megfellebbezhetetlen, vagy hogy rettenetes, hogy egy tanító is megirigyelhette volna. De a Szalag utcában egy évig lakhattunk csak, átköltöztünk Pestre, kezdett rosszul menni a főzés, mindig rosszabb és rosszabb anyagi helyzetbe kerültünk, az idő múlt, belőlem nem lett semmi, azaz író lettem, küszködtünk, nyomorogtunk, anyám megöregedett, a sikerre való törekvést feladta, múltak az évtizedek, anyám hatvan-, majd hetvenéves lett, most nyolcvanesztendő, régen elernyed, és most már, mivel úgyis mindegy, hát úgy ontja az ő-ket, mintha újra tizenhatéves apostagi kislány lenne. „Rögge-e mögöttem egy kis könyeret, oszt' begyűttem Kispest-rű a városba gyalog. Úgy, hát, gyalog. Gyalog is mék ki. Kicsit még pihenök, oszt' mék is má.”

A Szalag utcában tehát egy évig laktunk. Egyemeletes, régies, vastagfalú házban. A lakás magasföldszinten volt, két szobánk ablakai az utcára nyíltak, a harmadik szoba kis udvari odú volt. Szemben velünk nem épület állott, hanem a kapucinusok kertje terült el, melyet ugyan magas kőfallal óvtak attól, hogy bárki gyönyörködhesse benne, de azért a kőfal elég alacsony volt ahhoz, hogy lakásunk mindig világos legyen. Már persze a két utcai szoba, mert a többi helyiséget a napsugár nem érte. Az utcai szobák ablakai keletre néztek, amikor fölkeltem, láthatam a Napot. Szerettem a világosságot, a napfényt, irtóztam az előszoba, a konyha félhomályától, lelki szükségletem volt, hogy a Napot, az eget minél gyakrabban láthassam.

Mikor a Szalag utcai lakást elhagytuk, valóságos vándorlás szakadt ránk. Húsz év alatt a Szalag utcával együtt tizenkét lakásban fordultunk meg. Újvilág utca, Hársfa utca, Barcsay utca, Almássy tér, Kerepesi út, Dohány utca, megint az Almássy tér, Rózsa utca, másodszor a Hársfa utca, Hernád utca, végül, de most már évtizedekre, harmadszor is a Hársfa utca. Hányódtunk, vetődtünk, iskoláim is változtak. A kapucinusok elemijéből a Gróf Károlyi utcába, onnan a Dohány utcába kerültem, első osztályba az evangélikus gimnáziumba jártam, másodikba a Barcsay utcai gimnázium akkor létesült fiókjába, a Röck Szilárd utcába. Ebből a fiókból keletkezett a nyolcadik kerületi gimnázium, de az is vándorolt, előbb a Csokonai utcában volt egy földszintes bérházban és csak mire ötödikes lettem, épült fel a Tavaszmező utcai épület. Lakásaink mind nyomorúságosabbakká váltak, ha volt is egy-két rendes szobánk, azokat kiadtuk albérlőknek és mi a konyhába, cselédszobába, előszobába húzódtunk. Többszemeletes nagy bérházak földszintjén szinte fuldokoltam az örök sötétségben. Lámpavilágos kis odú, szinte siralomház volt nekem, és ezekben az időkben keletkezett örök képzelgéseim az eszményi lakásról: a Szahara sivatag egy oázisán lakom, ott alszom egy magas pálmafa tövéhez illesztett tábori ágyon, mellettem az éjjeli szekrény, azon százaságő villanylámpa ég, és én nyugodtan olvasgatok valami szép könyvből; amikor eloltom a csillárt, nincs sötétség, mert nincs fal se oldalt, se fölöttem, semmi börtön, hanem alattam az öreg Föld, felettem a mennybolt, amelyen sziporkázva tündökölnek a csillagok. A csillagok mintha élőlények lennének, barátok, társak. Így lehet aludni, szépet álmodni és frissen ébredni.

Vándorlásaink közben hosszabb időt a Hársfa utca huszonhatbeli lakásban töltöttem, hétéves koromtól öt éven át, iskolába pedig hosszabb ideig egy helybe, a Tavaszmező utcába jártam, ötödik gimnázista koromtól nyolcadikos koromig. Ebben az időben már életem történéseinek színtere az iskola volt, haza csak aludni mentem. Nappal az iskolában voltam, azután tanítottam, tornász voltam, az operába jártam, kávémérésekben karamboloztam, nagy csavargó voltam és később mentem haza aludni, már tizenötéves koromban az Ősbudavár nevű mulatóhelyre jártam.

Harmadik fix pontnak megmaradt továbbra is Apos-tag, tizenhatéves koromig. Minden vakációban oda-utaztam, csak most már nem Tabánitelekre, hanem a faluba. Mert Basch Simon meghalt, utána új úr következett, a Sára asszony unokája, és az felmondott a nagyapámnak. Eppen tízéves koromban. Nagyapám akkor már hatvanéves volt, alkalmazást sehol nem kapott, beköltözött a faluba napszámosnak. Nagyszüleim a nagyanyai dédanyám házában laktak. Ferde vályogviskó volt ez, nádtetővel. Két szoba volt benne, a kettő között a konyha. Az ablakok kicsik voltak és olyan alacsonyok, hogy az utcára nyílóba lábbal bele lehetett volna rúgni. A ház udvara parányi volt, benne négy-öt gyümölcsfa sanyargott. Az utca felőli végén volt a nagyobbik szoba, abban laktak a nagyszüleim, a másik kicsi szobában a dédanyám. A házat, melynek értéke száz forint volt, a nagyszüleimnek adta dédanyám, eltartásért. Eltartása abból állt, hogy enni adtak neki. Azt, amit ők ettek. Kávé és birkapaprikás abban az időben nem járta, krumpli, bab, tészta-leves, kenyér — ez volt az eleség. Dédanyám akkor nyolcvanadik évén túl járt. Egyetlen ruhája volt, azt

viselte beláthatatlan idők óta. A szeme meggyengült, alig látott. Három-négy lépés távolságról senkit nem ismert meg. „Te vagy az, Miklós? Te vagy az, Juli?” — kérdezte az előtte állótól. Beteg soha az életében nem volt. Bánatos, megtört asszony lett mégis. Amint állt a ház előtt, meghajoltan, az egész fejét beborító fekete kendő alól kinyúló orral, lelógó kezekkel, kopott, foszló, sötét ruhában, olyan volt, mint egy varjú. Reggel fölkel, talán nem is mosdott, estig a ház előtt totyogott, de legtöbbször a gyalogszéken ült. Ha elunta a totyogást is, az ülést is, bement a házba és ott állt. Egy óráig is elállt mozdulatlanul. Öreg volt, senkit nem érdekelt, senki nem törődött vele, egyetlen beszélő társa nagyanyám volt. Vele néhány szót váltott, magyarul, ha meg pörölni kezdtek, akkor tótul folytatták. Ó, bozse moj, bozse moj! Lehet, hogy sírt is a dédanyám, mert szeméből szüntelenül szivárgott a könny. Ha én Apostagon voltam, akkor velem is beszélgethetett. Leültem melléje a másik gyalogszékre és úgy beszélgettünk. Azaz hogy ő beszélt és én hallgattam. Ő panaszkodott, és én semmi okosat nem tudtam neki mondani. Mindig panaszkodott, panaszai azután kétségbevonhatatlan sírással végződtek. Öreg volt, bánatos, kívánta a halált. A gyermekeire, különösen egy János nevű fiára panaszkodott. Az a János jó módú gazda volt, rávette a dédanyámat, hogy írassa rá a földjeit, azután nem adott neki egy darab kenyeret sem. Akkor csodálkoztam azon a Jánoson, nem értettem a cselekedetét. Ma is csodálkozom minden ilyen Jánoson, ma sem értem a cselekedetüket, csak tudom, hogy ez egészen szabályszerű.

Dédanyám nemcsak panaszkodott a Jánosra, hanem átkozta is. Néha elszánta magát, és elvezetett a falu

határába, megmutatta azokat a földeket, melyek az övéi voltak. Ez a szesszió, meg az a szesszió! Ó, bozse moj, bozse moj! Azután hazamentünk. Amint mellette ültem és hallgattam, a határbeli friss szellő után dohos szag csapott meg. Dédanyám nedves, vályogfalú szobában lakott, melynek egyetlen kis ablaka soha nem volt nyitva. Hogy én szellőztessenek a szobájában, ilyesmi nem jutott eszembe. Ruhájába éveken át beitta magát a dohosság, de meg soha nem fürdött, rendesen nem is mosakodott, még a kellő eszközei sem voltak meg hozzá. Ha bárki más lett volna, bizonyára utáltam volna és otthagytam volna. De őt szerettem. És ezért a szagát elviseltem. Nem utáltam, hanem sajnáltam. Amint beszélt, beszélt, néha megfogta a kezemet. A keze hideg volt és nyirkos. Hagytam. És jól megnéztem a kezét. Csont-bőr, csupa ránc, az ujjai bütykösek, az ujjai között elhalt bőrrészek, pikkelyszerűen csillogtak és vedlettek. Mégis szerettem ezt a jóságos és simogató kezet, egy szenvedő, halálraszánt öregasszony kezét... Egyszer láttam őt öltözködni. Nagynehezen húzta magára a réklijét, csak a keze és az arcának bőre volt barna, a nyaka sárgásfehér volt, az inge meg olyan, mint a föld. Sokáig élt a dédanyám, panaszkodva, sírva, átkozódva, szívósan, a halált kívánva. Kilencvenhárom éves korában halt meg, különös betegség nélkül, végelgyengülésben. Egyszer reggel nem kelt föl, mert még fáradtabb volt, mint máskor. Ágyban maradt, kicsit köhécselt, majd elaludt. Azután nem ébredt fel többé! El lehet róla mondani, hogy harminc esztendőn át haldoklott. Micsinai Jánosné Zlinszki Juliannának hívták.

MEGESETT AZ IS, hogy dédanyám, amikor beszéltünk, elhallgatott, és én kezdtem beszélni. Ő az elmúlt világban, emlékeiben élt, én gyerek voltam, előre néztem. Pesti gyermek voltam, tanultam, nagy tervek forrottak bennem. Arról beszéltem, ami engem érdekelt. Elmagyaráztam a dédanyámnak a léghajót. Gázról beszéltem és melegített levegőről. Sokkal, de sokkal nagyobb a léggömb, mint ez a ház — mutattam a kezemmel. Csak hallgatott. Fölösleges lett volna föl-felé pislantania a háztetőre. A léggömbön egy kosár lóg, és abba szállnak be az emberek. Egy vagy két ember. A léggömböt eloldják, és akkor fölemelkedik, föl, föl, egészen a felhőig, azokon is túl. Dédanyám eddig csodálkozva hallgatott, de most rosszállóan szólt: „Ó, hogy nem félnek az Istentől! Még hogy az égbe akarnak szállni. Nem félnek, hogy megveri őket az Isten!” En megbotránkozva hallgattam ezt a maradi véleményt, és vitatkozni próbáltam vele. Minek ebbe az Istent belekeverni? Hirtelen otthagytam a dédanyát és elkezdtem tornászni. Két földre fektetett fadarabbal a kézálást gyakoroltam. Valamit látott ebből. És megint rosszállón szólt: „Oh, mit csinálsz már megint! Mind a fejedbe száll a vér. Az, az!” — erősítette meg a nagyanyám is, ha véletlenül éppen kilépett a házból.

Elég volt dédanyából és nagyanyából, kaptam magam és elmentem fürödni. Amíg tartott a vakáció, mindennap a Dunára jártam. Levetkőztem a parton, begázoltam a sekély vízbe, amikor már a derekamig ért a víz, elvettem magam benne és úsztam befelé, messze be, majd elengedtem magam, és vitt az ár. Lenn, a parti csárda táján, kiúsztam, kiláboltam a vízből, fölsétáltam oda, ahol kezdtem, és újra megtettem

ugyanazt az utat. Ritkán voltak pajtásaim, legtöbbször magam fürödtem. A parasztyerekeknek, akikkel barátkoztam, dolgozniok kellett, nem értek rá a Dunára járni, más gyerek pedig, mint például a Miliesz Pista, a hajóállomásfőnök fia, nem állt velem szóba, lenézett. Néha horgásztam is. A horgászást untam és zavarba kerültem, ha halat fogtam, mert sajnáltam a horogra akadt, vérző szájú és kopolyújú halat.

Naponként ebéd után mentem a Dunára. Kiöltözök, már hogy fölvettem az egyetlen ruhámat, kifényesítettem a cipőmet, fejembe vágtam a szalma kalapomat és elindultam. A hátunk mögött lakott egy lány, egy csizmadiamester Janka nevű lánya, annak akartam tetszeni. Ha láttam, köszöntem neki, ő nyájasan köszönt vissza, és ezt kérdezte: „A Dunára, a Dunára?” Én feleltem: „Igen, megyek fürödni.” Ő még utánam kiáltott: „Kellemes szórakozást!” Kis kanyargós utca volt az, ahol laktunk, egy másik kis kanyargós utcába nyílt, az meg egy széles egyenesbe, azon négy-öt háznyi távolság, és már elértem a falu szélét. Szürke deszkakerítések mellett haladtam, akác-fák lombjai alatt, a fejem körül nagy zöld légy kerिंगett, lépteim nyomán fölszállt a por... Egyszer, forró, júliusi délután, megint elindultam a Dunára. Rajtam volt az eléggé új szürke ruhám, lábamra sárga cipőt húztam. Akkor éppen golyák köröztek fenn a magasban, kinyújtott mozdulatlan szárnyakkal, eltűnődtem a repülésükön, és sehogyan sem értettem azt. A falu széle egy kis régi temető volt, kevés fával, sok cserjével és gazzal, attól a marhalegelő húzóódott a töltésig, a töltésen túl a folyamig egy nem nagyon széles füzes sáv. A falutól a Duna egy kilométerre van. A marhalegelő elején mindjárt kis agyagos terü-

let sárgállott, füvetlen, teli gödrökkel és a gödrökből kihányt föld kupacaival. Cigányok vetettek ott néha vályogot.

Egy-két nappal előbb záporosó esett, és a gödrök megteltek vízzel. A gödrök maszatos vizeiben fürödni szoktak a falusi kisgyerekek. Amikor a temető bokrai mögül kiléptem a legelőre, rögtön megláttam, hogy egyik gödör mellett gyermekcsoport áll. Megláttam a gyerekeket. Ők is megláttak engem. És kiabálni kezdtek felém, a kezükkel is integettek. Letértem a gyalogútról és feléjük tartottam. Sejtettem, hogy ott valami baj történt. Két gyerek elém szaladt, sürgettek: „Tessék sietni, a Jucika beleesett a vízbe!” Szaporáztam a lépteimet. De nem futottam. Zavarba estem és mintha haboztam volna. Az egyik gyerek, szólni nem mert, előre-előre szaladt, így akarva engem nagyobb sietésre ösztönözni. Megérkeztem a gödörhöz. A gödör nem volt nagy, tele volt sárga-szennyes vízzel, a vízben egy kislány vergődött. Lassan forgott és körben keringett, feje, arca néha kibukkant a vízből, máskor alámerült, fenék és vízszíne közt lebegett a lány, szeme hol be volt hunyva, hol kinyílt, a szája tátogott, itta a szennyes lét, fuldokolt. És én álltam tehetetlenül, felöltözve a tiszta ruhámba, fürödni indultam és úgy éreztem, hogy a Dunához el kell mennem. Mit csináljak? Körüljártattam a tekintetemet, nem nagyon messze dolgozó napszámosokat láttam, majd hogy el nem kezdtem kiabálni: Emberek, segítség! Jöjjenek, fussanak, mert egy kislány a vízbe fúl... A gyerekek várakozón, csodálkozva bámultak rám, beszéltek, még arra is volt idő, hogy egy-két szóval elmondják, mi történt. Fogócskát játszottak, a gödrök körül kergették egymást. Jucika megcsúszott és bele-

esett a vízbe. Láttam, tudtam, hogy a gödör nem mély, ha belemegyek, derekamig ér a víz, hogy Jucika is talpra állhatna és az orra, szája kiérne a vízből, ha eszébe jutna ez és meg tudná tenni. De megijedt, elvesztette a fejét, már fuldoklik, talán . . . sőt bizonyosan meg is hal.

Mindez lefolyt körülöttem és bennem, bár rövidebb idő alatt, mint ahogy most leírtam, mégis . . . eltarthatott egy percig. Az első gondolatom az volt, hogy itt baj van, halálos a veszedelem; a második, hogy levetkőzöm, le kell vetkőznöm, mert mit csinálok azután vizes, szennyes ruhában; a harmadik, hogy vetkőzésre már nincs idő, az istentelenség is lenne . . . és csak azután léptem be a gödörbe. Megfogtam a kislányt, kiemeltem a vízből és kitettem a partra. No, hála Istennek! Csakhogy eloszlott agyamról a köd. Nagy úr ruhája lucskos lesz, Nagy úr nem mehet fürödni, Nagy úrnak haza kell mennie, levetkőznie és otthon maradnia. Nagy úr ezektől a szörnyű veszedelmektől szeretett volna megszabadulni és — egy percig, másfél percig habozott. Hát, szörnyűség! Hogyan vezekeljek, vagy hogyan büntessem most már meg magamat?

A kislány aléltan feküdt a parton. Kiléptem a gödörből, újra megemeltem őt, kicsit megráztam, szólogattam, hogy életre keltsem. A szeme kinyílt, köhögött, kicsit fuldokolt, köpött, azután elkezdett sírni. Alig kezdte el a sírást, máris szaladt az anyja a faluszélről. A kislány elég sokáig lehetett a vízben, mert idő kellett hozzá, hogy egy-két gyerek elfusson az anyjáért. Az anya riadt dühvel érkezett, egyenest nekirohant a gyerekének, elkapta a karjánál, fölemelte a levegőbe és már verte is. Szidta és verte, a lány jajveszékelt, csak amikor az anya már kiverte és kiát-

kozta magából az ijedtséget, csak akkor léptem megint a gyerekekhez, megsimogattam a fejét, a vizes haját és megnyugtattam: „No, nem lesz most már semmi baj.” Az anyjához is szóltam: „Ne bántsa, most már elég volt.” Az anya rám se nézett, meg sem köszönte, amit tettem, újra megragadta a gyerek karját és cipelte magával. Sietve, úgy, hogy annak apró lábai csak éppen érintették a földet, a gyerek inkább a levegőben lógott. Az ottmaradt gyerekek körülálltak és pislogtak rám. Én is megnéztem magamat, vizes voltam derékig. Felül száraz voltam, de alul, a nadrágomból és a kabátom aljából csurgott a sűrű lé, a nadrágom odatapadt a lábszáramhoz. Elindultam vissza a faluba. Haza.

EZEN A NYARON befejeztem apostagi vakációimat. Zavarosnak éreztem a körülményeimet, félszegnek önmagamat. Apostagon nem olvastam, értelmes beszélgető társam nem akadt, semmilyen, vagy legalább is lefokozott szellemi életet éltem. Az eszem tunya lett. Azt hittem, hogy a falusi csendnek, nagyobb nyugalomnak, a pihenésnek hatása ez. Akkor, tizenhatéves koromban, ez a gondolat kelt bennem: el innen! El a városba, embererdőbe, minél nagyobb városba, legalább Budapestre, ha máshová nem lehet. Akkor azt hittem, hogy a terep elhagyásával annak egész légkörétől, gyermekkori mély meghatározottságtól, emlékeimtől és elfelejtett élményeim olykor csaknem robbanó anyagától is el lehet szakadni.

És csakugyan úgy tűnt fel nekem, hogy városban inkább épkezláb ember vagyok. Hogy a városbaérkezésem első napján megindul az eszem, megkönnyeb-

bül a lelkem, szabadabbnak érzem magamat, életcélt találok és tudok a cél felé törni. Szeptember első napján mindig újjászülettem, találkoztam iskolai pajtásaimmal, megeredt a nyelvem, és gondolatokat tudtam másokkal közölni, voltak gondolataim.

Amikor az utolsó vakációról fölfelé utaztam, éjjel, a hajón, valami jelentéktelennek látszó kis eset történt velem. Harmadik osztályon utaztam persze, de úriasan voltam felöltözve. Tanulmányoztam a hajót és utasait, bejártam tehát a hajó minden hozzáférhető területét, néztem a hatalmas gépet, a fűtők munkáját, szagoltam az olajat, álltam a fedélzeten, átsétáltam a második és az első osztályon is. Csak éppen hogy egyszer-kétszer átsétáltam, de le nem ültem, meg nem álltam. Az első osztály oldalfolyosóján találkoztam az ellenőrrel. Egyenruhás, zsinóros-sapkás, természetes ember volt. Elkérte a jegyemet. És fölényesen, szigorúan, fenyegetően szólt rám: „Már az előbb is láttam itt az első osztályon. Ha még egyszer meglátom, elkobzom a jegyét és a legközelebbi állomáson kiteszem a partra.” Így. Én megdermedve álltam, és egy szót nem tudtam ennek az embernek mondani. Váratlanul toppant elém, egyszerre lecsapott rám és tökéletes diadalt aratott rajtam. Már ment is tovább.

Negyvennégy éve, hogy ez történt velem, azóta sem felejtettem el. Ezerszer eszembe jutott ez a pökhendi, hatalmaskodó, hatalmával visszaélő ember. Milyen boldog lennék most, ha ez az emlék másféle lenne. Ha visszaszólta volna neki, ha újabb szemtelenkedésére lekentem volna neki egy pofont, olyant, amilyen akkoriban tőlem telett, amitől bizonyára elterült volna a padlón. Mindegy, akármi történt volna azután. Még

ha matrózai a vízbe dobtak volna is. Ha most megpróbálom, hogy indulataim csitítgatásával tárgyilagosan gondolkozzam az esetről, akkor sem jutok semmire. Az emlék tovább gyötör. Nyilván későbbi hasonló esetek duzzasztják az erejét. És nyilván kapcsolódik régebbi emlékekhez. Mindegy. Ez az egyenruhás, sapkás pöffeteg rémképpé nőtt bennem. És szimbólum lett belőle. Az ellenőr! A mindenféle ellenőr, aki rám szólhat, megfenyegethet, meg is büntethet, és — ha akarja, ki is tétethet a partra.

AZ EMBER TANUL

MÁR A SERDÜLŐ KORON is túl jártam, amikor beszéltek előttem a születésem körülményeiről. Megtudtam a családtagoktól, hogy februári napon, éjjel három órakor születtem. Az órában azonban nem voltak biztosak. Így hát abban is határozatlanok maradtak, hogy negyedikén, vagy ötödikén születtem-e. Mert ha éjjél már el is múlt, sőt jóval elmúlt, amint mégis csak megállapították, hová kell számítani a késő éjszakát? Az elmúlt naphoz-e, vagy a következőhöz?

Egy kis késéssel vittek be a faluba megkeresztelni. Csúnya téli idő volt, halogatták az utat. Szírotka Gusztáv, a lelkész döntötte el azután, hogy születésem napja február ötödike. Kellett a pontos megjelölés, mert beírták az anyakönyvbe, és attól kezdve figyelemmel kísérték. Számon tartottak, hogy majd kötelességeket rójanak rám. És ha bármely ok miatt valahol kéznél kell lennem, könnyen előkerítsenek. Erről persze sejtelmem sem volt, azt hittem, olyan szabad vagyok, mint a madár.

Először akkor kezdtem függőségemre, közösségi mi-voltomra eszmélni, amikor huszonegyéves koromban megkaptam a behívó cédulát katonai sorozásra. Hogy

iskolába muszáj volt járnom, arról nem tudtam. Azt hittem, hogy az csupán édesanyám akarata. A sorozáson tauglichnak minősítettek. *Tauglich*nek és nem *alkalmas*nak. A minősítésemhez ezt is hozzá írták: ohne Gebrechen. A sorozó orvosok megcsodálták az izmaimat, különösen a felső karom bicepszét és delta-izmát, de azért legnagyobb meglepetésemre valami kis hibát fedeztek föl testalkatomon, és azt is beírták a könyvbe, így: *mässig engbrüstig*. Hogy február ötödikén születtem, ezt életem folyamán ezerszer kellett megmondanom, vagy leírnom, de talán tízezerszer is. És csaknem mindig számot kellett adnom arról is, hogy Magyarországon születtem, Apostag nevű községben, mely község Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében van, annak solti felső járásában. Csak az adatok pontossága céljából írom le, hogy a hosszúnevű megyéből idővel Pest megye, a járásból pedig dunavecsei járás lett. Mindannyiszor meg kellett mondanom, illetve le kellett írnom, hogy állampolgárságom magyar, a vallásom ágostai evangélikus. Néha nem csak vallanom kellett ezekről, hanem bizonyítanom is kellett állításaimat. Okmányokkal, melyeket fáradtsággal lehetett megszerezni, s melyek pénzbe kerültek. Sohasem kopott le rólam egészen az egyéni önzés, ilyen alkalmakkor mindig háborogtam.

Születésemkor anyámnak még csak bába sem segédkezett, a téli éjszakában, a messze tanyán. Egy béreasszony forgolódott körülötte. Amikor megszülettem, sírtam. Azután, azt mondják, jó gyermek lettem. Sőt vidám. Anyám hat hétig szoptatott, akkor el kellett mennie a tanyáról, pénzt kellett keresnie. Engem gumicuci segítségével tehéntejjel tápláltak.

Nem emlékszem rá, hogyan tanultam meg enni, jár-

ni, beszélni és illedelmesen viselkedni. Két-három éves koromban erősen karikás volt a lábam, és amikor az udvaron tipegtem, mindenki rajtam mulatott. Látom magamat, amint a szemétdombon matatok, ide-oda megyek, és olyan karikás a lábam, mint az abroncs. Látom a gúnyosan mosolygó arcokat. Ez azonban nem emlék, hanem egy-egy kép elképzelése, a későbbi közlések nyomán, szinte megtévesztő játéka az elmének... Egyszer anyám, aki látogatóba jött a tanyára, tréfából szódavízzel lefröcskölte a meztelen lábamat. Lehet, hogy éppen azért, mert karikás volt. Igen meglepődtem, és a lecsurgó szódavizet bámulva ezt mondtam: „Ni, csupa lába!” Erre az esetre már majdnem emlékszem. Igen, a ház előtt, az eperfa alatt történt, a nagyanyám mosolygó arca lebeg előtttem... Ilyen esetek elmesélésével gyakran szórakoztattak a családtagjaim. Már mint azzal, hogy ezt vagy azt a furcsát, kedvesen hibásat mondtam, amin nekik nevetniök kellett. Sanda gyanúval hallgattam őket, hogy nem vagyok-e még mindig nevetséges figura a szemükben. A családtagok ilyen visszaemlékezésekkor is nevettek, én azonban csak kényszeredetten mosolyogtam.

Az ember megkísérli a legrégibb múltját felidézni. Vajon mi villan ki az egyre sűrűsödő sötétségből? A sötétségbe nem lehet belevilágítani, és a kutató szem erőtlen. Talán nem is íródott rá minden az agy tábláira. Elmondanak valamit, részletesen, mozzanatról mozzanatra, és idegen történetet hall az ember. Talán leginkább veszett semmibe a szó, a hang. A szemmel érzékelt képekből egy-egy foszlány felbukkan ugyan, de ez szinte kifejezhetetlenül kevés ahhoz képest, amit a szemünk valóban látott. Kutatni az emlékeket gyötrelmesen izgató játék. A próbálkozó lelki erők tehe-

tetlenül, szinte szárnyukszegetten hullanak alá. És a lelki szem elé meredő üres foltok olyanok, mint egy fekete tónusú temető.

Egy kis foszlány: emlékszem a gumicucokra. Csak-hogy abból az időből, amikor a kezembe került ugyan, de már csak mint lom. A tejet akkor már zöldmázás cseréptányérból ettem, cinkanállal. Nagy darab kenyeret szelt a tejhez nagyanyám, lehetőleg a kenyér gyürkéjéből, mert azt szerettem. És emlékszem rá, hogy a nagyanyám egyszer teknőben fürösztött. A szobában széken állt a teknő, én a teknőben, nagyanyám a meleg szappanos vízzel paskolt.

Nagyanyámmal egy ágyban aludtam. En belül a fal mellett, ő kívül. Lefekvéskor előbb én mentem föl az ágyra. A szobának nem volt padlója, földön jártunk, s amikor az ágyra fölmásztam, összedörzsöltem a talpaimat. Nagyanyám, miután elfújta a lámpát és ő is lefeküdt, imádkoztatott. Összekulcsoltam a kezemet és elmondtam a miatyánkot. Eleinte nagyanyám előremondta a szavakat, én utána. Több ilyen imádkoztatásra emlékszem, tehát első hallásra nem tanultam meg a szöveget. Később, iskoláskoromban, meglepődtem azon, hogy a katolikusok a tenyerüket illesztik össze és a miatyánkot azzal végzik, hogy: „de szabadíts meg minket a gonosztól”. Mi ehhez még hozzámondtuk: „Mert Tiéd az ország, a hatalom, a dicsőség, most és mindörökké.” El-eltűnődtem az imádság szavain. És nem tudtam, hogy mi az a „gonosz”. Kiktől vagy mitől szabadítson meg minket a mi Atyánk?

Amikor születtem, lámpa égett a szobában. Ez volt az első világosság, amely ért. Tudatos emlékem persze nincs róla. És nem tudom, hogyan érzékelttem a külvilágot, a szobában levő tárgyakat, láttam-e a

mennyezet gerendáit, hallottam-e hangokat, amint az emberek beszéltek, nem tudom, mi mikor vált nekem ismerőssé, vagy mikor láttam meg először az eget, a felhőket, a napot, este a holdat és a csillagokat. A házat kívülről. Azután a tanyai épületeket és a kutat. Az állatokat: a kutyát, macskát, tehenet, ökröt. Régóta élhettem már, amikor egy ökörnév annyira foglalkoztatott, hogy még ma is emlékszem rá. Csákó, ez volt az egyik ökör neve, füstösfehér volt az ökör és oldalt ágazó hosszú, de nem egyforma szarvai voltak. Kutyánévre is emlékszem: Morzsa. És e pillanatban jut eszembe egy másik: Tisza. A Morzsa fekete volt és bozontos, a Tisza fehér, simaszőrű, sárgafoltos.

Nem emlékszem rá, hogy mikor milyennek láttam az első fát. Az első madarat és repülését. Csak későbbi időkből tudom, hogy a repülő madarat csodáltam és irigyeltem. Nagyon szerettem volna repülni. Úgy, mint a madár, mint a sas. Szinte az eszem megállt a csodálkozástól, amikor láttam, hogy a sas mozdulatlanul kifeszített szárnyakkal úszik a levegőben. Fennmarad a magasban és halad előre, csak nagyritkán legyint egyet-egyet a szárnyaival. Épp így csodáltam a gólyák keringését, keringés közben való emelkedésüket, de csodáltam a fecske villámgyors cikázását is. Igen, elnéztem és meg-megcsodáltam a madarak repülését, és talán azért is van, hogy nem váltam soha az ember géppel való repülésének tisztelőjévé.

A fák, a tanyát nyugatról szegélyező sor fái, mozdulatlanul meredtek az égnek, legfőljebb a szellő megmeglengette leveleiket. Szélben, viharban azonban ezek a fák hajladozni és zúgni kezdtek. Látható életre keltek, és mintha haragudtak volna, miként néha az emberek. A felnőttek azt mondták, hogy a szelet a fák

fújják. En ezt elhittem. Annyira elhittem, hogy már-már értettem is. Tehát tudtam, hogy a szelet a fák fújják, olyan jól tudtam, mint a tudós, a fizikus, a nyelvész, a történész, tudja mindazt a valótlanságot, amelyben hisz. Amikor azután később, már az iskolában, azt tanultam, hogy a szél a levegő áramlása, ezt egyrészt nehezen és sokára értettem meg, másrészt alig tudtam lemondani arról az ismeretemről, hogy a szelet a fák fújják. Minek is ez az ostoba új magyarázat a légáramlásról, amikor egyszer már olyan jól és megnyugtatóan tudtam a dolgot másképpen. Az égboltról lehetetlenségnek éreztem, hogy az ne legyen valami, hogy úgy mondjam, kézzel megfogható kékszínű szilárd valóság. A felhők járása, bárányszerű alakulása, jégeső, forgószél, de meg akár a kis szellő, mindez csodák csodája volt.

Elt bennem valami fogalom a távolságokról, amelyeket ismertem. És az időről, amelyet átéltem. Úgy tudom, hogy akkor a háztól a kútig meglehetősen nagy volt a távolság. A kútig elmenni, de meg a tekintet számára is. És úgy tudom, hogy akkor egy évig élni, mondjuk hároméves koromtól négyéves koromig, igen nagy idő volt. Talán nagyobb, mint ötvenéves koromtól hatvanig, tehát tíz évet élni. Akkor gyorsütemű és szakadatlan volt a külvilág változása, érzékelése. Akkor mindaz, ami még nem történt meg velem, új élmény volt. Napkeltét látni, fekete viharfelhőt nézni, kuckóban ülni, esőben járni, sárba lépni, a cuppanás hangját hallani, elesni, tej helyett kávé inni. Ma, visszatekintve például az elmúlt esztendőre, olyannak tűnik fel bármely esemény, mintha tegnap történt volna. Egy esztendő, az semmi. Elmúlt időnek pedig ötvenkilenc év, vagy hatvan, az már mindegy. De ak-

kor, négyéves koromban, eprészés közben úgy emlékeztem a tavalyi eprészésről, hogy egyszer már álltam ezen a faágon, valamikor *nagyon régen*.

Amit az időről mondok, az talán alig több a képzelődésnél, mert bizonyítani a valóságát nem lehet. A távolság-fogalom változásáról azonban már kísérleteket is lehet csinálni. Sokáig terveztem a közelmúltban, hogy fölkeresem szülőhelyemet, a tanyát, és megnézem mai szememmel. Arra számítottam, hogy a szoba alacsonyabb lesz, mint bármikor gondoltam, hogy az ablak kisebb lesz, mint ötven évvel ezelőtt és hogy a kút a házhoz szinte nevetségesen közel lesz. Ezt a kísérletet azután apostagi kirándulásaim alkalmával mindannyiszor elmulasztottam. A mulasztás most már pótolhatatlan, mert a legutolsó árvízkor a tanya minden épülete összeomlott. Azt meg az országúton sétálva, szülőhelyemet szorongón kerülgetve messziről is láttam, hogy a tanya nincs akkora távolságra a falutól, mint gyermekkoromban hittem, hogy az egész kétszázholdas birtok nem is olyan mérhetetlen terület, hogy a dombokon túl rejtőző Dunaegyháza egy kis séttával elérhető, hogy a messzeségben, déli irányban kékesen ködlő solti torony meg éppen nem a világ vége.

A távolságról való fogalmaim még a legutóbbi években is változtak, a háború és a repülőgép tettei által. Még csak öt év előtt például Algír messzebb volt Budapeستől, mint ma van. Valaha, mondjuk az Aranyember olvasásakor, a Senki szigete isten háta mögötti rejtekhely volt. Azóta még a regényességéből is vészett a Senki szigetének a leírása. Ma már alig van távolság a Földön és főleg nincs rejtekhely a Nap alatt.

ÚGY LÁTSZIK, hogy születésétől haláláig tanul az ember. Néha tudatos törekvéssel, de legtöbbször önkéntelenül. Csak úgy átadjuk magunkat a ránk ható világnak és óráról órára, sőt percről percre ragad ránk valami. És úgy látszik, hogy a szándéktalanul magunkba szedett anyag ismerethalmazatunk nagyobbik és fontosabbik része. Nem tudom, mik voltak az első szavak, amiket így megtanultam. Magyarul beszéltek körülöttem, nem rossz, de nem is a legjobb magyarsággal. Apostag lakossága vegyes, a kálvinisták őslakók ugyan, de a luteránusok a Felvidékről kétszáz évvel ezelőtt lekerült tótok ivadékai, a katolikusok meg az ország minden tájáról érkezett jövevények. Mi luteránusok voltunk. Úgy látom, hogy a luteránusok is jó magyar nyelvet tanultak meg és azt adták tovább gyermekeiknek, csak a szóbőségük nem lehetett valami túlságosan nagy. Talán még a terep sem volt alkalmas dús nyelvi virágzásra. Nem volt a határban például mocsár és nádas, még azt is később, az iskoláskönyvből tanultam meg, hogy mi a zsombék. Nem volt pásztorélet, még arról sem hallottam, hogy mi a rideg marha. Nem volt halászat, nem ismertem meg a halászati eszközöket és azok nevét. Egészen furcsa, milyen későn tudtam meg, hogy mi a varsa. Ami a magyaros kifejezéseket illeti, csak később, könyvekben és nyelvészeti folyóiratokban találkoztam az ilyen érdekeségekkel: *De szép egy két négy ló; meg hogy: Láttál-e lovamat köztük?*

Kunszentmiklós, Szabadszállás messze volt Apostagtól. Solt szomszédos ugyan vele, de a tízkilométeres távolság az én gyermekkoromban igen nagy volt. Solt-ra csak vásárra kerültünk el, akkor is a vásártérre,

egy-két órára. Legközelebb esett Apostaghoz, de Tabánitelekhez is Dunaegyháza, ott tótok laktak, akik akkor még tótul beszéltek. A tót nyelv ellenszenves nekem.

Nyaranként aratók és cséplők jártak a tanyára, sokféle ember. Engem különösen a cséplés érdekelt, mert nagyon tetszett nekem a cséplőgép. Csodáltam a nagyságát, azt, hogy nyolc ökörrrel vontatták, hogy a felállításakor igazgatták, célozgatták, hogy egy irányban legyen a lokomobil és a cséplő, már hogy a lokomobil hajtókereke és a cséplő dobjának a tengelyvége, mert hogy ezekre feszítve keringett, sétált a szíj, és hogy a két gép kerekei alá nagy ékeket vertek. Szinte rejtelmes volt a cséplőgép munkája. Fenn beleeresztették a dobba a megoldott és kissé szétilált kévét, lenn a lyukakból kifolyt a mag, hátul a szalmarázó kidobálta a szalmát, alatta ömlött a polyva. A lokomobil kattogott, a cséplő rázkódott és bűgött. Én utánozgatam a dob bűgását. Mikor fogyott benne a gabona, akkor emelkedett a hangja, mikor új kévét eresztettek bele, akkor mélyült és kicsit halkult. Ez a hang néhánéha, szinte ütemesen, zökkent egyet. A lokomobil jelzőgombjai keringtek, a lendítőkereke forgott és a lokomobiltól a cséplőig oda meg vissza sétált a nagy szíj egy-egy külön észlelhető foltja. A kazánban izzott a tűz, a gép kis nyílásain süstörgött a gőz, csodálatos volt a síp, azáltal, hogy gőzt eresztettek bele, és ettől hangot adott, kápráztató volt a tolattyúk ide-oda járása. Megtanultam, mi a páternoszter. Nem értettem, hogy miért dob a dob, mikor dobnak én más szerszámot tudtam. Szerettem volna kérdezősködni a gépről. De hiába. Egy öreg, mogorva gépész kezelte a gépet, ha szóltam hozzá, nem felelt és haragosan elkergetett, hogy nekem ott semmi helyem.

Mindig irigykedve láttam azokat a gyerekeket, akik fesztelenül kérdezgethetnek mindenről, amin tekintetük megakad. Szülőktől, kisasszonytól, tanítótól. És persze kérdéseiknek legalább egy részére nagyjából helyes feleleteket kapnak. Én csak nagyszüleimhez, meg két serdülő nagybátyámhoz intézhettem a kérdéseimet. Azt megtanulhattam, hogy mi a pating, mi a vendégoldal és a keresztfa, mi a boglya, a petrence meg a kazal és az asztag, de arról már hiába tudakozódtam, hogy miért nagyobb fölkeltek a Nap, mint amikor már magasan áll az égen, miért van az, hogy a sarlóalakú holdnak egyszer balra, másszor jobbra hajlik a domborulata. De hát ki tudna egy gyermek minden kérdésére megfelelni? Ki tudhatta volna megmondani akár csak azt is, hogy miért hordanak a csendőrök kakastollat a kalapjukon? Pedig milyen jó lett volna, ha valaki, amikor a cséplőgépet bámultam, odaállt volna mellém és megmagyarázta volna, miért van az, hogy amikor a sebességet jelző keringő gömbök messzebb esnek a tengelyüktől, akkor a forgás gyorsabb, amikor meg közelebb kerülnek, akkor a forgás lassúbb.

Tanítottak azonban a felnőttek, már mint a család tagjai olyasmikre is, amikről kérdezősködni nem juttott eszembe. Hogy nem szabad újuló holdkor körmöt vágni, meg nyíratkozni. Vagy holdfogyatkozásakor nem szabad? Ezt bizony ma sem tudom. Hogy nem szabad villával vagy késsel a tejbe nyúlni, mert akkor véres tejet ad a tehén. Hogy a péntek szerencsétlen nap, a tizenhármass szerencsétlen szám.

A babonákat sohasem hittem el. Persze nem azért, mert ötéves koromban már felvilágosult voltam és természettudományos alapon álltam, hanem mert

nagyszüleim is meglehetősen meggyőződéstelenül állították a babonák tételeit. A babonásokat már korán lenéztem, annyira, hogy magam is körülbelül babonás lettem, mert túlságos felvilágosultságomban annyira jutottam, hogy a pénteket és a tizenhármast számot éppen szerencsésnek véltem.

Ismeretekre szomjas voltam, és csak öregedő koromban jutottam arra a gondolatra, hogy a tudatlanságban is sok jó rejlik. Sok mindenről úgy állhat a dolog, hogy jobb nem tudni, ha úgyis hiába tudná az ember. A tetanuszról olvastam egyszer, a keletkezéséről, a lefolyásáról, a tetanuszmegbetegedések statisztikájáról. Olvastam, hogy különösen veszélyes a mezítlábjárás istállóban és trágyadomb körül. Ha gyermekkoromban mindazt tudom, amikről ebből az olvasmányból értesültem, hát nem merek mezítláb járni. És ha mégis muszáj, hát minden egyes lépésemnél rettegek.

Hatéves koromban szabályos kétéltűvé váltam. Egyszer Pesten, egyszer Apostagon éltem, mert hazautaztam még a húsvéti vakációra is. A világnak azokból a sajátságaiból is megismertem valamit, amik a nagyvárosban mutatkoznak meg. Láttam emeletes házakat, jártam lépcsőn. Tapasztalhattam, hogy az emberek megfosztják magukat azoktól a természeti adományoktól is, amelyek korlátlanul állanak rendelkezésükre: a levegőtől és a napfénytől. Szűk utcákban laknak, magas házak földszintjén és alsó emeletein, olykor börtönszerű lakásokban, amelyekbe kísérteties lépcsőházakon és kapualjakon át jutnak el.

Pesten sok-sok embert láttam, akik az én szememben mind urak voltak, mert a férfiak nadrágban és cipőben jártak, a nők meg különös, drága ruhákban,

a fejükön nem kendő volt, hanem kalap. Úr volt a fűszeres, a szabósegéd, a hordár, a handlé, mindenki úr volt, mindenki úriasan beszélt, sok-sok e-vel. A minél több „e” volt az úriasság jele: fel, felett, felesleges, serte, serke, ser, sőt: tepertő! Erre a szóra, hogy tepertő, sohasem tudtam rászánni magam. Azt mondani viszont, hogy töpörtyű, nem mertem. Fél életen át elkerültem tehát a szót. A hentesnél így vásároltam: „Kérek ebből tíz dekát...” Pesten a férfiak alázolgájával köszöntek és egymásnak azt mondták, hogy: Kovács úr, Weisz úr. Mikor anyám átküldött a fűszereshez, Schönfeld Hirsch úr igen nyájasan ezt kérdezte tőlem: Mivel szolgálhatok, Nagy úr? Ez aztán igen tetszett nekem.

Nekem tetszetek a városiak, az urak, már hozzájuk hasonló voltam, de egészen olyanná akartam lenni, mint ők. Anyám tudatosan nevelt is erre. Ha azt mondtam neki, hogy adjon még egy kocka cukrot, akkor rosszállón szólt rám: — Úgy kell azt mondani, hogy kérek még egy kocka cukrot. — Erről az adjon szóról nemigen tudtam leszokni, talán nem is akartam. Anyám figyelmeztetéseire ingerült lettem. Inkább nem kértem cukrot, csak hogy ne kelljen azt az undok szót mondani, hogy kérek. Évek múlva, amikor már fölényeskedhettem, hetyke megoldással éltem, például ezzel: — Ebbe a kávéba nem ártana még egy kocka cukor.

A városiaknak zsebkendőjük volt, és abba fűjták az orrukat. En is használtam zsebkendőt, aztán lenéztem a nagyanyámat — őt persze csak egy kicsit — amikor a zsebkendő miatt így szólt rám: „Mit csinálsz? Ki lesz majd az a disznó, aki azt kimossa?...” El is tű-

nődtem azon, amit a nagymama mondott. Hátha abban is van valami igazság?

Mindjobban szétnéztem a városban, az urak világában, és szíttam magamba a róla való ismereteket. Láttam könyvet, újságot, utaztam omnibuszon, ittam egyszer egy fél pohár sört, a sör nem ízlett, mert keserű volt. A csokoládé sem ízlett. De ettem fűgét, datolyát, szultánkenyeret, szaloncukrot. És cukrászsüteményt: habrollót és indiánert. Spuller nevű cukrásznál a Fő utcában hat krajcár volt egy sütemény. Zsuzsa nagynéném, anyám húga, hozott nekem süteményt minden látogatáskor. Csak később tűnt fel, hogy az indiáner indiáner, a habrolló habrolló, szóval idegen szó. Tiszta felismerés helyett valami zavaros sejtésem támadt arról, hogy a szavaknak csaknem fele idegen, magyarok jóformán csak a leggyakoribb főnevek, igék és a kötőszavak. *Vekker, omnibusz, cupringer, lichthóf, kanális, notesz, auszkussz, szalvéta, eszcájg, stambilia, rádír, ceruza, grifli, kucséber, konstábler, fiáker, partvis;* ezer és ezer idegen szó, idegen kifejezések, például ne zsenirozza magát, vagy hekszsnsz nem megyek el, mintha valamennyit ellenem találtak volna ki. Nem remzeti önérzet volt ez, mert az nem is lehetett, sem képzelgés a nyelv tisztaságáról, hanem mert a szavak eredetét nem ismertem, és hallásból tanulván meg azokat, csaknem valamennyit hibásan tudtam. Ezt éreztem, tehát alig mertem az idegen szavakat kimondani. Teljesen tanácstalan voltam például, amikor a mindennapos nótát hallottam, melynek ez volt a röf-rénje: Hengst euch auf, alemitenanda. Vagy egy másikať, amelyből erre a szóra emlékszem, hogy: hamsz-kánidé. Nem tudtam, nem tudhattam, hogy ez: Haben Sie keine Idee. A nóták jellemzik a terepet és a kort.

Egy magyar szövegű nótát leírok: *Jesszasz, jesszasz, mit tegyek, Egy szép kislányt hol vegyek. Nincsenek, nem kapok. Mind elvitték a papok.*

Csodálatos koldusokat láttam. Lábatlanokat kis koscsikban, sántákat bottal, mankóval, kéznélkülieket, műégéseket, éneklőket, imádkozókat, lamentáló vakokat. Kérném szépen szegény világtalan-a-ak! Fel-tűnt nekem, hogy koldus, verklis, újságárus, kikiáltó, utcai árus, mind valamennyi mintha szándékosan mondta, énekelt, ordította volna a szavakat hibásan, torzul, idegenszerűen. A vak koldus sohasem a világtalannak kért, hanem a világtalana-a-a-ak, egy n-nel, elnyújtott a-val. A városiaknak köpőládájuk is volt, a köpört házaló árustól vették, a házaló árus reggelenként bekiáltott a kapun: *Rejpsza-a-ant!* Énekelt, húzta a szót. Néha magyarul is kínálta az áruját, így: *Kí-i-prott!* . . . Őszeres, ezt a szót még nem találták ki. Hándlénak nevezték azt a kopottas úriembert, aki besétált az udvarra, szétnézett és elkiáltotta: *handlé-é-é!* A handlé is énekelt inkább, mint kiáltott. A nótáját el-elcifrázta: *Heu-heu-hándlé-é-é!*

Egyszer a Szalag utcában a verkli egy dallamot játszott. Szavakkal nem jellemezhetem ezt a dallamot, csak azt mondhatom el róla, hogy gyönyörű volt, a szívemhez szólt. Indulószerű volt, mégis valami mélabú áradt belőle. A verkli rozzant volt, kissé részvétet gerjesztően sziszegett, egy-egy sípja kihagyott. Megtudtam, hogy a dallam a *Marseillaise*. Hogy mi az eredete, jelentősége, arról valami általánosságot mondtak, tájékoztatóul. Értettem is, nem is. Mégis életem leg-szebb dallama lett aztán a marseillaise. De bármikor hallottam az idők folyamán, még amikor Saljapin énekelt is, gyönyörűségemet a régi verklijáték határozta

meg. A legművészebb ének, a legtökéletesebb zenekari játék hangjainak mélyén is ez a verkli szó bűgött. És úgy, hogy a rozzant szerszám egy-két sípja kihagyott. Így volt szép, mert ez volt az emlék. A dallammal való első találkozásom volt az élmény. Mégis, honnan ered ez a rejtelmes hatása a dallamnak? Verkli szól, én talán a halálra gondolok, régen énekelték azt a dalt, lámot hévvel, lelkesedéssel, s akik énekelték, azok már régen meghaltak; a verkli hibás, az idő borús, a verkli egy őszülő bajszos bácsi, aki a nagyapámra emlékeztetett, és a nagyapát talán mégis szerettem.

Ha félig elszenderedve lesem az emlékeimhez társuló képzeteket, hiábavaló, nem adnak felvilágosítást.

SOKAIG AZT HITTEM, hogy az a tanulás, amit az iskolában művelünk. Iskolába járni, figyelni a tanítóra, olvasást, írást, számolást gyakorolni és otthon a leckét elvégezni. Hogy akkor is tanultam, amikor a képeskönyvemet nézegettem, azt nem tudtam. Pedig volt egy szép képeskönyvem, első elemista koromban kaptam karácsonyi ajándékkul. Azt mondták, a Jézuska hozta, a karácsonyfával és más ajándékokkal együtt. Ezt csak félig hittem, mert látni akartam a Jézuskát, de amikor beengedtek a nagyszobába, már nem volt ott és anyám mosolyogva mondta, hogy elment, sietős dolga van, más gyermekeknek is visz ajándékot.

A képeskönyvben állatképek voltak. Oroszlán, tigris, elefánt, víziló, orrszarvú, zsiráf, jegesmedve, gorilla, a gorilla két lábán állt és kezével egy fa ágába kapaszkodott. Megtanultam az állatok külalakját. Láttam a hím oroszlán sörényét, a tigris sávjait, a zsiráf foltjait, azt, hogy a nőstény oroszlán nyakán nincs sö-

rény, hogy az elefántnak ormánya és nagy agyara van. Még csak egy kedves, okos ember kellett volna, aki mesél róluk. Aki elmondta volna, hogy melyik állat hol él, hogyan táplálkozik, mik a szokásai. Hogy az elefánt az ormányával iszik, hogy azzal rakja be a táplálékot a szájába. Aki beszélt volna arról, hogy miért fehér a jegesmedve, miért sárgásbarna az oroszlán. Talán még azt az elméletet is meg lehetett volna pendítenie, mely a zsiráf nyakának hosszúságát magyarázza. No de ilyen kedves és okos ember nem került elő sehonnan, ilyen nem hozott a Jézuska még a következő karácsonyok idején sem. Magamra maradtam a képeskönyvemmel is. Még szerencse, hogy az állatképek alá nem voltak versek írva. Csak jóval később láttam egy kisfiú képeskönyvében ilyeneket: *Nemes állat a ló, Huszár alá való, Bátor, tüzes a csatában, Hasznos az igavonásban.*

Ha dicsérem is a képeskönyvemet, nem akarom az iskolát, már mint az elemit, ócsárolni. Jó munkát végezhettek a tanítóim, mert ment minden mint a karikacsapás. Csak — kevés jutott rám a negyven-ötven fiú közt megoszló munkájukból. És csak figyelni lehetett, meg a leckét megtanulni és felmondani, de nem lehetett kérdezősködni.

Énekeltünk is. Azt, hogy: *Kiskönyvem jó barátom, Veled szívesen játszom, Nem szaggatlak, nem téplek, Megbecsüllek, kíméllek.* Gyönyörű volt ez az együttes ének. És örülök, hogy csak későn tudtam meg, mennyivel okosabb lett volna ugyanerre a dallamra a másik, szintén gyermekeknek szánt szöveget énekelni: *Ács leszek én, nem kovács, Fűrész kell, nem kalapács, Hogyha a tetőt építem, Nem lesz kormos a kezem.*

Énekeltük, hévvel, lelkesedéssel, hogy *Szittyá vitézek, a harc riadalma, Ne rettegtesen benneteket, A magyarok hatalmas istene hadakozik ügyetekért, ő vezérel benneteket, Majd ezer vitéz borostyán koszorúzza fejeteket, briliánssal ékesíti Hunnia nagy neveteket, Száz ivadék, száz maradék, Magasztalja halhatatlan tetteteket.* Énekeltem és mit sem sejtettem arról, hogy ezt a nótát már igazán egy csúnya tanítóbácsi szerezte, aki összekevert benne hetet-havat, egyszer szittyák a vitézek, máskor a magyarok istene hadakozik ügyükért, végül Hunnia ékesíti borostyánnal a nevüket.

Elemi iskola, frás, olvasás, számolás — az egyszerűet máig sem tudom tökéletesen, a nyolcszor hetet mindig úgy számítom ki, hogy átfordítom a szorzást hétszer nyolcra. És máig sem tudok jól összeadni. Azaz tudok, ha nagyon vigyázok és nem sietek. Mert ha siettetnek, akár valaki parancsol nekem, akár a körülmények, akkor rövid sorok összeadásánál is egész biztosan hibázok. Mindig is irigyeltem a figyelni tudó, higgadt, rendtartó, semmit el nem vétő embereket. Annyira irigyeltem, hogy már utáltam őket. Valahogy úgy éreztem: micsoda undok ember lehet az, aki az összeadást soha el nem véti!... Csodáltam a pénztárosokat, különösen a tipp-topp, frissen borotvált, faképu bankpénztárosokat. A postatisztviselőket, a könyvelőket, a mérnököket és a vasúti forgalmi tiszteket. Néha szerettem volna bankpénztáros lenni. Mert azt gondoltam, hogy aki ilyen foglalkozásban megállja a helyét, annak ugyancsak rendben lehet a szénája. A bankpénztárosnak bizonyára nincsenek lelki zavarai, érzelmi háborgásai, annak talán még gondja sincs és attól sem szenved, ha a foga fáj. Viszont pos-

tatiszt, mérnök, vasutas sohasem szerettem volna lenni. Ha valaki, diákkoromban, arról tervezgetett, hogy mérnök lesz, már elhidegültem tőle. Mert akkor meg így okoskodtam: micsoda hideg lény, micsoda gépember lehet ez! Aki rideg technikai tevés-vevéshez kedvet érez magában.

Ha én mérnök lettem volna, a híd, melyet az én feladatommá tettek, alig épült volna meg. Valamiről, két-három lényeges alkatrészeről mindig megfeledkeztem volna. Vasúti forgalmi tiszt, jaj, annak a munkáját sem mertem volna vállalni. A vonatok összeütköztek volna, s a baleseteknek én lettem volna az oka. És mindaz, amit most mondtam el, különösen számolási zavaraimról, talán azért érdekes, mert kitűnő matematikus voltam. Felsőgimnázista koromban a matematikát tudtam legjobban a tantárgyak közt, legjobban is szerettem és matematikusnak készültem. Az igaz, hogy mielőtt az egyetemre beiratkoztam, sokáig haboztam. Tetszett a matematika, mert könnyen megértettem, újságait magyarázat nélkül is szinte előre kitaláltam, mert ötletes voltam benne, különösen ötletes az egyenletek s más fejtörő feladatok megoldásában. És mégis valahogy olyan nehezen szántam rá magamat arra, hogy a matematika legyen a hivatásom, az életem tartalma, mint nő arra, hogy zárdába vonuljon. Matematikussá lenni — ez úgy tűnt föl nekem, mint elfordulni az élet színeitől, magától az embertől, elnyomni az érzelmeket, menekülni a lélektől az elvont mennyiségekkel való értelmi játék birodalmába. Volt erre hajlamom és mégis féltem a döntő lépést megtenni. Ingadoztam, tengtem-lengtem, jaj mit szeressek hát, mintha tudatosan azon töprengtem volna, hogy mi is vagyok és milyen is vagyok

én. Hátha igazi sakkozó sem vagyok, pedig szerettem és jól tudtam sakkozni. Hátha olvasni sem szeretek? A *Robinson* tetszett nekem, a *Jelky András* is, de meséket nem voltam hajlandó olvasni. A mesékkel szemben kritikus és matematikus voltam már akkor. Tündér, az nincs — mondtam. Vasorrú bába sincs. A farkas nem tud beszélni. A táltos senkivel sem szállhat el hetedhétországon túlra, mert nincs szárnya, de meg nincs is táltos. Ma is kételkedem a mesék üdvözítő voltában és hajlok a realisztikus, valóságábrázoló irodalmi olvasmány felé. Sőt úgymond mondhatnám, hogy csak azt tűröm.

Kisgyerek koromban a tanyán sem meséltek nekem. Inkább történeteket mondott el nagyapám a hétéves galíciai katonáskodásról. Valaki, nem emlékszem rá, hogy ki, azért mégis csak elmesélte nekem azokat a meséket, amiket nem kellett volna. A *juh májam*-at. Mely úgy végződik, hogy a halott rákiált a gyilkosára, illetve a mesemondó a hallgatójára: „Te etted meg a májamat!” Ennek a mesének mérsékelt volt a riasztó hatása, mert a mesélő nem jól adta elő a mesét, idő előtt elnevette magát, meg különben is mesélés közben folyton mosolygott. Annál maradandóbban hatottak azonban rám a kísértetekről szóló mesék. A fehér lepedőbe burkolózott kísértet hajlong az éjszakában és félelmet gerjeszt az emberben. Néha nem is hajlong, hanem csak kinyúl a sírból és megfogja a bokánkat. Ezek a mesék szörnyűek voltak. Borzongtam tőlük és vacogott a fogam. És félttem azután a halottaktól és a temetőtől. Ma sem mernék éjjel átmenni egy temetőn. És ha muszáj volna, vagy erőltetném, gyerekkori félelmeim felújulnának és hiába minden értelmi ismeret, nagyon meggyötörnének.

SZEGÉNY TANULÓ A GIMNÁZIUMBAN

MASODIK ELEMISTA koromban költöztünk Budáról Pestre, a Hársfa utcába. Ott barátságot kötöttem egy Bergoffen Pál nevű vöröshajú, szeplős fiúval. Közvetlen szomszédságunkban laktak az első emeleten, a folyosón ismerkedtünk meg, még pedig úgy, hogy ő szólított meg engem. Jó fiúnak látszott és kissé szomorúnak. Az apja handlé volt. Ezt én szégyellnivalónak tartottam, ezért részvéttel és csodálattal néztem Bergoffen Pált. Nyilván a közös társadalmi sors tett tehát bennünket barátokká. A másik barátom lett egy Gottsegen Árpád nevű, barnabőrű, feketehajú gyerek. Ezzel az Árpáddal néha elcsavarogtunk hazulról, a Zugligetbe is kimentünk.

A házban, a földszinten lakott egy Reinprecht nevű zálogházi hivatalnok. Szakállas, szomorú, köhögős és nagyon sovány ember. Reggeltől estig dolgozott, délelőtt a rendes hivatalában, délután a cukrászok ipartestületénél. Reggel elment hazulról, este otthon megvacsorázott és megint elment az Emke-kávéházba karambolozni. Azt mondták róla, hogy kitűnően játszik.

Ennek a Reinprechtnek volt egy kövér, szőke, csinos és eléggé fiatal felesége. Az asszony makkegészségesnek látszott, bizonyára az is volt. Két gyermekük közül az egyik, a fiú, mégis halálos betegségben

szenvedett, csonttuberkulózisban. Nem járt iskolába, otthon ült egész nap; ha a szoba egyik sarkából átment a másikba, akkor vagy az ép lábán ugrált, vagy mankót használt. Ennek a sárgaszínű, beteg gyerekek pajtásokat a mamája szerzett. Az egész ház gyerekei bejártak Reinprechtékhez és barátkoztak a fiúval, Jenővel. Talán valami segítési hajlam, valami kötelességérzés is élt a gyerekekben.

A Reinprechték lakása, mely konyhából és egy egyablakos hálófülkés szobából állt, mindig karbolszagú volt. Karbolla fertőtlenítették a lakást és a Jenő lábát is valami karbolos orvossággal kezelték. A seb a lábán keletkezett. A jobb alsó lábszára térdtől bokáig egyetlen szörnyű seb lett azután. Ezt a sebet láttam néha, amikor a kötésből kibontották és új kötést tettek rá. Iszonyodtam tőle. A géz itt-ott hozzátapadt a nedves, vörösesbarna sebhez és egy kicsit tépni kellett, amikor levették. Ilyenkor Jenő sziszegett, a szeméből könny csordult ki, majd sírni és szitkozódni kezdett. Szidta az anyját, aki kötözte, én meg hallgattam és azt gondoltam, hogy ilyen szerencsétlen betegnek ezt is szabad. Csak tompán sajnáltam Jenőt, mert állapota olyan szörnyűnek és vigasztalannak látszott, hogy részvétérzésemet mintegy tudatos erőszakkal kellett elnyomnom. Ez persze csak tökéletlenül sikerült.

Amikor sok gyerek gyűlt egybe a Reinprecht lakásban, akkor társasjátékot játszottunk. Valami zálogosdit. Fiúk és lányok. Ez a játék csókolózással járt. A lányok hűvösek voltak hozzám, ez feltűnt nekem. Különösen fájt egy Elza nevű kislány közönyössége. Én meg gyámoltalanul, félénken viselkedtem. Jenő fésztelen volt, őt csókolták meg legtöbbször a lányok.

Úgy látszott, mintha szeretnék a nyomorékot, azzal az irtózatos gusztustalan sebével. Ezen eltűnődtem. Arra nem gondoltam, hogy a lányokban is működhetett a részvétérzés és talán szájalomból voltak Jenőhöz kedvesek.

Jenő tüdőtuberkulózisban is szenvedett. Sokat köhögött, esténként láz gyötörte. Két-három év múlva meg is halt. Egy időben halt meg az apjával. Egyszerre temették őket. Az udvaron állították fel a két koporsót. A temetés előtt nem szöktem meg, mint ahogy később tettem, ha hozzám közelállóak haltak meg. Végignéztam és végighallgattam az egész szertartást. Reinprechték katolikusok voltak, egy Schmidt nevű fiatal káplán szentelte be a koporsókat. Egészen elragadott engem az ilyen katolikus temetés pompája. A pap ruhája, a tömjénfüst, a latin ének, a *De profundis*. Ezt a halotti éneket később, amikor már tudtam egy kicsit latinul, megtanultam és gyakran énekeltem. *Requiem aeternam dona eis Domine et lux perpetua luceat eis*. Énekeltem és a borzadástól libabőrös lett a mellem.

A ravatalokat akkor, a temetéskor, telerakták virággal, leginkább sárga rózsával. A holttestek szaga, amíg a tömjénzag nem diadalmaskodott rajta, elkeveredett a virágillattal, a virágillat elvesztette illat jellegét s valami émelyítő, lehangoló levegő áradt az egész udvaron. A virágok illata azóta is kétes gyönyörűséget okoz nekem. Különösen a sárga rózsza szagában mindig érzem a hullaszagot is. Magát a letört virágot is halálraítélt élőlénynek, már-már csaknem holttestnek látom. És nem tetszik nekem, ha valaki egy nyaláb orgonával vagy akácfavirággal megy diadalmasan.

Az a bizonyos Schmidt káplán az erzsébetvárosi plébánián volt lelkész. Az erzsébetvárosi templomba el-eljárogattam és hallgattam, néztem a misét. Tetszett nekem a katolikus templom, a mise, a zene, tetszettek a papok. A templomon kívül is megbámultam őket. Felnőtt, erős férfiak, látszólag vidámak és szoknyában járnak. Arról ábrándoztam, hogy én is katolikus pap leszek. Átkeresztelkedek majd evangélikusról katolikusra és semmi akadály nem áll előttem. Kicsit elmerengtem a papi szüzességről. Annak az elképzelése riasztott és vonzott.

A gimnáziumban már a második osztályban barátságot kötöttem egy Feldheim Miksa nevű osztálytársammal. Eljártam hozzájuk és azzal szórakoztunk, hogy verekedtünk. Bár túlzás azt mondanom, hogy verekedtünk, mert csak én vertem őt. Minduntalan kikényszerítette, hogy megverjem. Meglökött, elgáncsolt, leköpött, amire aztán következett a verés. Levágtam a díványra, pofoztam, jókat sóztam rá és ő nevetett. Minél jobban ütöttem, annál jobban nevetett. Talán tetszett neki, ha verik. Nem tudom. Annál kevésbé tudhatom, mert verekedésünk megmaradt mókának, igen kíméletesen bántam vele, fájdalmat nem okoztam neki. Ő írta nekem az első leveleket. Ő brátkai volt s a második osztály után következő vakációban hazulról írt. Kalligrafikus, lányos írással a levelet így címezte meg: *Szépreményű Nagy Lajos gymnásiumi tanulónak*. (Pontosan így: gymnásiumi.) Ezt a „Szépreményű” címzést addig nem ismertem. Azt hittem, hogy gúny. Nagyon megsértődtem miatta. De még mielőtt gorombán válaszoltam volna, valaki felvilágosított, hogy ez a szokásos kifejezés, ha diáknak írnak. Csodálkoztam rajta.

Egy másik fiú, akivel barátságot kötöttem, már a második osztály után, Kohn Samu volt. Fehérbőrű, szeplős és vöröshajú. A harmadik Kaufmann Gábor, fehérbőrű, vöröshajú és az orra körül kicsit szeplős. Már most, ha Bergoffen Pálra, Kohn Samura és Kaufmann Gáborra gondolok, azt lehetne sejtenem, hogy valami eleve meghatározottság volt ezekben a barátságokban. Szóval különös vonzalom élt bennem a fehérbőrű, vöröshajú és szeplős fiúk iránt. Lehet. Csak-hogy a fehér bőr tetszett nekem, a szeplő és a vörös haj azonban nem. A saját szeplőimet is, az orrom táján, utáltam. Meg aztán a barátkozásaim mind úgy kezdődtek, hogy a másik fél közeledett hozzám, még a Feldheimmel is így történt. Kohn Samu is megszólított egyszer, az Újvásártéren, ahol ödöngtem. Megszólított, persze nem ismeretlenül, mert osztálytársam volt, beszélgetni kezdtünk és valami bánatát közölte velem, ami miatt megsajnáltam őt, és mint szenvedő társat fogadtam barátságomba.

Vonzódtam a szenvedőkhöz, a szegényekhez, a panaszkodókhoz. Nem szerettem a vidám fiúkat, a kötekedőket, a verekedőket, a hecc-csinálókat, nem szerettem a gazdagokat. A gazdagok iránt bizalmatlan voltam, éreztem, hogy barátságuk csak külsőség, mert hiszen bármilyen bajom akad, cserben hagynak. A gazdagok jóléte szomorúságba ejtett. Emlékeztetett az én szegénységemre, anyáméra, az egész családoméra. A négyszobás, jól berendezett lakások láttán eszméltem rá, hogy milyen koldusok vagyunk mi odahaza. Szinte vérzett a szívem a magam ruházkodásának nyomorúsága miatt, amikor a gazdag fiúk különféle drága holmijait láttam. Csak azért nem törtem meg, mert nem ismertem az életet és azt hittem, hogy az iskola

elvégzésével, azzal, hogy jól tanulok, magam is jó módú, sőt talán gazdag ember leszek majd. Hogy mi a gazdagság, a gazdag ember, azt nem is tudtam pontosan. Nekem mindenki gazdag volt, akinek jó lakása és rendes ruhája volt. Én még a hivatalnokról is azt hittem, hogy gazdag ember.

A legkitartóbban Kaufmann Gáborral barátkoztam. Igazi szívbéli jóbarátok lettünk. Szinte lányos természetű, gyöngéd fiú volt ez a Kaufmann, a barátságban hű, sohasem lett áruló, soha nem követett el durvaságot. Együtt jártunk a Nemzeti Tornaegyletbe. Eleinte a karzatra, ahonnan csupán néztük a tornászokat. Kitűnő tornászokat láttunk, Weisz Henriket és Brunhuber Bélát. Amikor véget ért a torna, este félkilenckor, akkor eloltották a nagyterem lámpáit és mi belopóztunk a terembe, s a félhomályban, kabátjainkat ledobva magunkról, mi is tornászni kezdtünk. Kaufmannak több tehetsége volt a tornához, hamarabb tanulta meg a gyakorlatokat, gippét, szabadkelepet, kézállást a korláton, mint én. Később kierőszakoltuk, valami pártfogó segítségével, hogy beiratkozassunk az egyletbe, jöllehet koron aluliak voltunk. És akkor kezdődött el azután a szakadatlan tornászás, amelyről már beszéltem.

A kabátunk alatt nem inget, hanem tornatrikót hordtunk. Mindig, mindenütt készen álltunk arra, hogy levessük a kabátunkat és nekilássunk valami tornagyakorlatnak. Egyik fantáziám volt abban az időben, hogy megtanulom a szaltót, azaz egy kis nekifutással felugrani a földről, a levegőben megfordulni és talpraesni, megtanulom ezt és ruhástul fényes nappal megcsinálom a Váci utcában. Hogy' megbámulnak majd az emberek! Micsoda hős leszek!

A Nemzeti Tornaegylet művezetője Maurer János volt. Öregedő ember, aki maga már nem tornászott. De tanítgatta a tagokat. Néha minket is megnézett, Kaufmannt és engem, amikor próbálgattunk valami nehezebb gyakorlatot. Nézett, azután valamit mondott. És mindig fején találta a szöveget. Láttam, hogy mi a hiba, miért nem sikerül a gyakorlat. És olyan kitűnő tanácsokat tudott adni, hogy a gyakorlat a pusztán szóbeli tanács és egy kis segítség (aszisztálás) után egykettőre sikerült. Valóságos zseni lehetett a tornaoktatásban. Egyik pedagógiai eszményképpemmé vált. Tőle tanultam meg, hogy a sikeres tanítás egyik fontos része: pontosan meglátni a hibát és érthetően megadni a hiba kiküszöbölésének módját.

Vakációban, amikor már nem jártam szülőföldemre, Apostagra, Kaufmannal el-elmentünk az uszodába, a Lukácsba, vagy a Császárra. Egy ilyen uszodai kiránduláskor, amikor a Margit-hídon jöttünk hazafelé, a hidat éppen javították és a déli szünetben a hídkorlátjához húzódva munkások ebédeltek. Tekintetem rájuk esett és láttam az ebédjüket: kenyeret és kovászos uborkát ettek. Ezen elcsodálkoztam. És ezt a kis adalékot a dolgozók akkori életéről soha nem felejtettem el.

A szegényekkel különben akkor még nem sokat tördtem. Erzékenységem mellett is még annyira elfoglaltak a magam ügyei, az én életem nagy problémái, ébredező nemiségem, a vágyakozásaimmal való szörnyű elakadtságom, hogy a mások sorsáról elmélkedni, de akár csak a mások balsorsát túlságosan észrevenni is, hogy úgy mondjam, nem volt időm. Pedig nem sokára egészen közelről láthattam egy napszámos életét. A napszámos a nagyapám volt. Ő, amikor már Apos-

tagon lakott, a tanya után benn a faluban és földműves napszámosként tengődött, egy nyárra feljött Pestre és beállt táglahordónak egy építkezéshez. Már hetven felé járhatott, bizonyára a falusi nyári munkához, aratáshoz, csépléshez senkinek sem kellett. A Wesselényi utcában épült egy ház, a körút és a Hársfa utca között, nagyapám ott hordta a téglát. Mérhetetlen hosszú munkaidőn át kellett naponként dolgoznia és egy forintot kapott egy napra. A Hársfa utcában lakott egy pincében, mint ágyrajáró. Az ágyért öt forintot fizetett egy hónapra. A megmaradt húsz forintból kellett élnie, de azt sem élhette fel egészen, mert takarékoskodnia kellett télre is, meg a nagyanyám részére is. Úgy élt, mint a Toldi Miklós lova — így mondaná ezt nagyanyám, ha még élne, és nagyapámnak erről a pesti sorsáról beszélhetnék vele. Főtt ételt soha nem evett, csak kenyeret, szalonnát, uborkát és zöldpaprikát. Hozzánk nem járt, ő maga belátta, hogy foltos, maszatos napszámosruhájában nem állíthat be oda, ahova kényes urak járnak kosztra. Én meglátogattam egyszer-kétszer, de én sem mehettem be a pincelakásba, mert hiszen ő csak ágyrajáró volt ott. Az utcán, a járdán állva beszélgettünk. Hogy mit beszélgettünk, azt nem tudnám felidézni. — Hogy vagy? — kérdezhetette ő. — Köszönöm — felelhettem én. Egy-két ilyen szó eshetett köztünk, egyéb aligha. Nem tudunk beszélgetni. Én úri ruhába voltam öltözve, iskolába jártam, úrnak készültem, el voltam telve attól, amit tanultam. Ő öreg, szomorú parasztember volt. Elvesztettük egymást. Nekem kellett volna megtalálni az ő értelméhez és lelkéhez az utat. Ahhoz azonban gyámoltalan és ostoba voltam. Valami lenyűgöző, tompa érzés fogott el emiatt.

A GIMNÁZIUMBAN az első osztálytól kezdve tanultuk a latint. Minden nap volt latin óra. Azon nem tűnődtem, hogy ez szükséges-e, vagy sem. A gimnáziumot elfogadtam valóságként, olyannak, amilyen. Még az ötödik osztály kezdetekor is, amikor választani lehetett, hogy az ember görögöt tanul-e, vagy görög pótlót, még akkor is a görögöt választottam. Csak a görög nyelv tanulásakor kezdtem ráészmélni, hogy nemcsak a görög fölösleges, hanem a latin is. Persze nem volt ez még tiszta ráészmélés sem, hanem egy kis gyanú. Talán az utólagos rálátás adja meg a teljes képet: nevetséges volt a görög igeragozást tanulni, az aorisztoszokat és a rendhagyó képzéseket. Valami tiltakozásféle keletkezett bennem, amikor a paideuo, paideueisz, paideuei-t bevágtam. Igen, fölöslegesebb ismeretekkel aligha tömhettem volna az agyam és ha a mezőn a fű növést figyeltem, talán akkor is hasznosabb munkát végzek.

Görögök és rómaiak. Ezt a két népet eszményítette a gimnázium. Már akkor észrevettem, hogy csaknem minden elmélkedés, bármely tárgyról is történjék, így kezdődik: Már a régi görögök és rómaiak is... Ha a citromtermelésről volt szó, akkor *már a régi görögök és rómaiak is ismerték a citromot*. Ha a várak ostromáról értekezett valamely szerző, így indult el: *Már a régi rómaiak is alkalmazták az úgynevezett catapultákat és ballistákat*. Mintha a régi görögök és rómaiak előtt nem történt volna semmi a világon. És mintha a görögök és rómaiak a kultúra olyan fokára jutottak volna, amely többé felülmúlhatatlan.

Untam tehát a régi görögöket és rómaiakat. Pedig nem is túlságosan ismertem történetüket és kultúrá-

jukat. Sivár tankönyvekből tanítottak bennünket a tanárok. Csak a tanulmányok nyelvészeti részét dolgozták ki jól. A Pirchala-nyelvtan gondos munka lehetett, de emlékszem például a Cserép József-féle római régiségtanra. Száraz adatgyűjtemény, meglevenítő erő nélkül. Félszeg valaminek éreztem, hogy a centumvirátusról kell tanulnunk, amikor nem ismertük a magyar törvényhozás módjait, a cohorsokról kellett tudnunk, amikor nem tanultuk, hogy mi a szakasz és a század, az *as* értékéről kellett sorokat bemagolnunk, amikor még messze jártunk a váltó megismerésétől.

De hát csak tanultunk a régiekről, eleinte a rómaiakról. Értesüléseim néha érzelmi rezdüléseket keltettek bennem. Szorongva ámultam el azon, hogy a római atyát, a pater familiast, különös jog illette meg, akkora úr volt a családjában, hogyha akarta, hát a család bármely tagját, feleségét, gyermekét megölhetete. Az ilyen adatokat persze tárgyilagosan, szinte érzéketlenül közölte velünk a könyv és a tanár. Mintha csak arról lett volna szó, hogy a római férfi hogyan kanyarította vállára a tógát.

Olvastam azután a vesztaszüzekről. Miért kellett azoknak szüzeknek lenniök? Miért nagyobb tisztesség szűznek lenni, mint nemi életet élni? Már akkor élt bennem valami tiltakozás a nemi élet lebecsülése, a nemi vágyak társadalmi elnyomása ellen. A vesztaszüzek feladata volt vigyázni az örök lángra. Ha az ki-aludt, akkor a bűnös vesztaszüzet azzal büntették, hogy befalazták, azaz elevenen eltemették. Ezt az elevenen eltemetést élénken elképzeltem. Természetesen az eltemetett lénnel azonosítottam magam. Sőt, hozzám közelálló nőkre, az anyámra gondoltam (tudattalanul is — ez később derült ki). Itt elég legyen

csak ennyi, egy jelzés, de azt tovább mondom, hogy iszonyodtam az emberi kegyetlenségtől. Szédületes volt az ilyen törvények kitalálóra és végrehajtóra gondolnom. Megint azt mondhatom, hogy szinte megállt az eszem. Kicsodák azok, akik az ilyen törvényeket elfogadják, sőt talán helyeslik? Mily mélységesen gonoszok lehetnek az ilyen „erkölcs” létrehozói!

A rómaiakkal kapcsolatban támadtak ilyen érzelmi háborgásaim. Pedig értesüleim a rómaiakról még nagyon is hiányosak voltak. Hiszen, mondom, eszményítette őket a gimnázium, s a kínos adalékok csak úgy belecsúsztak ismeretközléseibe. Csak később olvastam például a rómaiak szörnyű kivégzéseiről. Hogy amerre jártak, mindenhol a keresztre feszítettek ezrei és tízezrei jelezték útjukat. Keresztrefeszítés! Így ölték meg kínhalállal Jézust is! Így ölték meg rengeteg zsidót Jeruzsálem ostroma idején. Mérhetetlen számú másfajta embert a hódító hadjárataikban, az akkor ismert világ minden táján. Nyersen szadisztikus volt a gladiátor-intézmény, már hogy a gladiátorok életre-halálra harcoltak és le is szúrták egymást, a közönség szórakoztatására; egészen szörnyű volt a cirkusz, az oroszlánok elé vetett keresztényeivel. Kegyetlen volt a Spartacus-lázadás, még kegyetlenebb lett azután a megtorlás, a rengeteg számú keresztrefeszítéssel.

A római állam pillére, a római kultúra legfőbb stigmája az én szememben a keresztrefeszítés volt. Képződtem a keresztrefeszítésről, vagyis inkább a kereszthalálról. Felszögezik az élő testet a keresztfára! Jóságos Uram, adj erőt, hogy ezt a gondolatot elviseljem! Ott hagyják, sajgó fájdalmával, vérző sebével, elerőtlenült sóhajaival az embert. Kik azok, akik ezt akár parancsra is meg tudják tenni? Valóságos

iparnak láttam a keresztrefeszítést, azon tűnődtem, hogy egyébként ácsok, asztalosok azok, akik félig közönyösen, félig passzióból gyakorolják mesterségüket, a derék római katonák. Az én nagyapám és nagybátyáim ilyesmire nem lettek volna képesek. Ezt kellett hinnem. És eszményítettem a velem együtt élő embertársakat: ők nem tudnának ilyen kegyetlenek lenni, inkább meghalnának. Vagy lehetséges lenne, hogy Schmidt Attila, Cserép József tanáraink, Kaufmann Gábor barátom keresztre feszítsenek egy embert? Szöggel átverjék a tenyereit és oda tűzzék a fához? Megdermed a lélek, nem is lehetséges elhinni, nem lehet másképp elfogadni, minthogy az egész nem más, mint történelem, olvasmány, tantárgy.

De mi csak zavartalanul tanultunk Traianus kőtablairól, Cicero beszédeiről, Livius könyveiről, Horatius költeményeiről. Megtanultunk egyes szólásmódokat és közmondásokat, *hodie mihi, cras tibi; solamen miserris socios habuisse malorum*, bevágtuk a praepositiókat: *ante, apud, ad, adversus* . . . Tanulmányaink közben arra kellett ügyelnünk, hogy a szöveget nyelvtanilag megértsük, jól fordítsuk le, tehát semmi dokumentum jellegét nem értettük, nem is éreztük Cicero úr beszédeinek, Livius könyveinek és egyáltalán nem láttuk szépnek Horatius költeményeit. *Caloris ac frigoris patientia par* — itt a nyelvtani kifejezésmód volt a fontos és elsikkadt Hannibál jellemzése.

Nekem ugyan ez megfelelt. Inkább szavakat és a nyelvtant, mint bármit, ami ideológia. A külsőségeket megtanulom, de beleélni magamat ebbe a világba nem akarom. A görög nyelvre is azért iratkoztam be, mert nem óhajtottam a görög régiségeket, mitológiát és irodalmat, amit a görög nyelv helyett annak pótlásául

tanítottak. Úntam a százféle istent. Szinte szélhámosnak éreztem valamennyit, mert nem tudtam elképzelni, hogy a görögök maguk hittek az isteneikben. Csak a főistenben, Zeusban való hitet tartottam lehetségesnek. A többi csak maszlag lehetett, abból a gondolkodásból fakadhatott, hogy: „Én ugyan felvilágosult ember vagyok, de hát a népnek szüksége van a vallásra.”

A császárok különös kegyetlenségeiről csak úgy itt-ott értesültem, szinte véletlenül, az iskolai tanulmányok során. Hogy Gaius császár egyszer, amikor a főpap áldozatot mutatott be valamelyik dugóhúzó istennek és az áldozati állatot éppen le akarta vágni, a mellette álló főpap kezéből kivette a bárdot, magasra emelte és — viccből a főpap fejét vágta le. Hogy Tiberius császárnak Capriban az volt a mindennapi szórakozása, hogy reggelenként szétküldte fegyveres szolgálit, azok csecsemőket szereztek neki, elvitték vilájába, ahol már meleg fürdővízben ülve várakozott. A csecsemőt azután nemi játékokra használta — Suetonius Tranquillus meg is írja, hogy hogyan, én szégyellném részletezni s utána apránként sokszori vízbebuktatással, belefojtotta a vízbe, ez volt az élvezet betetőzése. És ez így ment napról napra és Tiberius úr császár volt, egy óriási, dicsőnek mondott birodalom feje, s a birodalom vezető népe kultúrnép volt, mert vízvezetékeket és utakat épített, mert értett az adminisztrációhoz és mert nem értéktelen jogszabályokat alkotott.

A görögökkel nem akadtam el különösebben, azokat csak azért nem szerettem, mert annyira istenítették őket. Valóságos szellemi diktatúrának éreztem, hogy a görögöket pedig muszáj áhítattal csodálni. Szá-

raz öregek abból éltek, anyagilag és erkölcsileg, hogy a görög világ dicsőségét szajkózták, s viszonylagos jólétük nyugalmaát rálátva a görögök korára, görög de-rűről beszéltek és írtak.

Rabszolga-rendszer — ez tűnt fel nekem lényegűl. A rabszolga tárgy és nem ember. Vették, adták, bán-talmazhatták és megölhették. Egyszer olvasgattam Platon valamelyik művét, valami különös lélektani okoskodást, melyben a bátorságról is szó esett. A bá-torságról ezt is mondta Platon: Bátor csak a szabad ember (szóval az úr) lehet, mert nem bátorság az a vakmerőség, mellyel a vadállat tör az emberre, vagy amellyel az esztelen rabszolga az urára támad. Mit tehettem mást, megint csak ámultam.

Persze nem mindig voltam ilyen érzékeny és nem lehettem szakadatlanul résen. Legtöbbször elfogad-tam, amit tanultunk, úgy, ahogy tanultuk. Azt is, amit magánszorgalomból olvastam. Leghelyesebben pesties nyelven fejezhetem ki magamat, így: beszoptam. Nem tudtam a hamis ismeretek ellen védekezni. Egyrészt, mert gyerek voltam s így ingatag, alapjában egészen gyerekes kedéllyel, akit a lélek tudattalan tartalma határozott meg bizonyosfajta magatartásra, másrészt mert elfoglaltak a magam dolgai, sőt eltöltöttek a ma-gam kis örömei is. Tanultam szép engedelmesen a magyar nemzet idealizált történetét, hiszen nem is látszott lehetségesnek, hogy gyermekeknek másfélét tanítsanak; tanultam Csuday Jenő szónokiasan meg-írt világtörténetét, olvastam a perzsa—görög háború-ról, a tatárjárásról, a török hódításokról, Timur Lenk emberirtásairól, az inkvizícióról, a Szent Bertalan-éjrről, a kaszabolások, az emberelhurcolások, foszto-gatások végtelen soráról, máglyahalálról, arról, hogy

szemét kiszúratta, fülébe forró ólmot öntetett, orrát levágatta, szóval olvasgattam az *emberiség történelmét*. Olvasgattam a szörnyűségeket, gépiesen, a villongásokat, az erőfeszítéseket a hatalomért, az üldözéseket, a csatákat, a járványokat, a reneszánsz, de meg minden korok magánkegyetlenkedéseit és megszoktam magam is a lagymatag kifejezéseket, melyekkel ezeket a dolgokat a könyvek ismertették. Csak úgy egyszerűen azt mondták a könyvek, hogy: a lakosságot lemészároltatta. Vagy azt mondták: kardélre hányatta. Ez vagy az az úr ennek vagy annak a „fejét vétette.” Ez a „fejét vétette” úgy tűnt föl nekem, hogy a kifejezéssel már eleve el akarják hárítani az eset átértékelését. Mert a kifejezésen is múlik egy és más: az okos fogorvos nem azt mondja a betegnek, hogy ezt a gyökeret ki kell húzni, hanem úgy mondja, hogy ki kell venni, vagy ki kell emelni s akkor már kevésbé ijesztő a dolog. A „kardélre hányatta” meg éppen olyan ravasz kifejezés volt, amelyhez társult a cirikuszi mutatvány, a kócnyelő, sőt végül még a bohóc képzete is.

Rájuk hagytam a könyvekre, hogy Attila nagy hódító volt, úgyszintén Dzsingisz kán is, Napóleon is. Érvelni a tantárgy, a könyv, a tanár, a közfelfogás ellen talán nem is tudtam volna, csak legbelül a lelkem mélyén mozdult meg valami riadt tiltakozás, mely a maga kifejezhetőségét csak nagysokára találta meg. Még nem ismertem ezt, a korra nézve jellemző meghatározást, hogy „Az a nagy ember, aki minél több szenvedést okoz, minél több embertársának.”

Mondom, nem mindig lehettem résen, s magam is hódoltam a tekintélynek és a nyomtatott betűnek. Ami a könyvben van, az igaz. Csak ritkán vettem észre,

hogy különböző könyvek ellentmondanak egymásnak. Tengtem-lengtem a különféle szemléletek közt, s néha áldozatul estem a heroikus szemléletnek. Bennem is élt az ősemlék, az emberiség történeti múltja és hatott rám a nevelés. Meg-megragadott néha egy-egy hős, különösen az olyan, akiben értelmességet és egyes viselt dolgában emberséget is láttam, például Julius Caesar és Napóleon. Napóleont csak később tudtam bíráló szemmel nézni. Különösen az hatott rám kiábrándítólag, amikor olvastam egy levelét, amelyet császár korában a második feleségének írt. *Mit csinál a kis fenség?* — ezt kérdezte a levélben. A kis fenség a fia lett volna. Hát ez azután sok volt, és eltűnődtem azon, hogy nem vált-e ez a különben eszes ember végül is mániákus őrültté.

Már jogász voltam, amikor Vázsonyi Vilmosnak egy cikkét olvastam arról, hogy a történelmet rosszul tanítják, mert a csatákat tanítják és nem a kerék felalását, a földek művelés alá vételét, az ipar és kereskedelem fejlődését. Ezzel a cikkel már vitába szálltam, már mint azokkal, akik a cikkről beszélgetve, azonosították vele magukat. Igen, rosszul tanítják a történelmet, mert *nem eléggé* tanítják a csatákat, a gyilkosságokat, a kegyetlenkedéseket. Az igazi történelemnek egy karóbahúzás realisztikus leírásával kellene kezdődnie... Már arról is számolgattam, hogy ha megpróbálnánk fölbecsülni, hány embert öltek meg embertársai csak az ismert történelmi korszakok lezajlása alatt, csatákban, vagy magánbuzgalomból, akkor valami kimondhatatlan csillagászati számhoz jutnánk.

ÚGY TŰNIK FEL nekem, hogy abban az időben, amikor én diák voltam, az emberek nem ismerték önmagukat, nem ismerték a múltjukat, már mint az emberiség történetét, és igen tökéletlenül ismerték általában azt a világot, amelyben éltek. Lehet, hogy a saját akkori tudatlanságomat rálátom a korra. Lehet, de azért mégis az adatok egész seregét sorolhatnám fel arról, hogy milyen rövid volt akkor, a múlt század végén, mindnyájunknak a tudománya. Ismerd meg önmagadat, ezt tudták, a görög bölcs mondását, görögül is: *gnóti seauton*. Ezzel azután ki is merült a lélektani tudásuk. Igaz, hogy az merülhetett ki leg hamarabb. Azután... hol is folytassam? Nem volt az embereknek társadalomszemléletük. Nem látták sokoldalú meghatározottságát mindannak, ami velük, már mint emberiséggel, a múltban történt. Múltat, jelent és jövőt illetőleg egyaránt illúziókban éltek. Az aktív kegyetlenkedéstől kissé eltávolodtak — már úgy általában — és a múlt szörnyűségeit úgy intézték el, hogy: régen volt, ma már olyasmik nem történhetnek meg. A jelenük nem volt boldog, mint az előttük élt egyetlen nemzedéké sem, de remélték a boldogságot. Az illúziók szállóigékben, közmondásokban fejeződtek ki, mintegy propagandájuk folyt az illúzióknak. Ha foltos is a ruha, az nem szégyen, csak rongyos ne legyen. Mindent lehet, csak akarni kell. Aki dolgozik, az meg is él. Aki nem dolgozik, az ne is egyék. Ki korán kel, aranyat lel. Krajcárból lesz a forint. És ezek az illúziók nem voltak tisztára illúziók, hanem volt valami kevés realitásuk. Akinek erős akarata volt s aki tudott kíméletlen lenni, az, ha még szerencse is párosult képességeihez, csakugyan fölébe kerekedhetett

másoknak s anyagi jólétre tehetett szert. Tehát az emberek a boldogságra törekedtek. A jómódúak azt hitték, hogy már meg is lelték a boldogságot. A szegények pedig várták sorsuk jobbrafordulását, akár az egyéni sorsukét, akár a szegények összességéét. Ez volt a tétel: Ha nem is boldog az ember, ha nem is egészen boldog, mivelhogy nem tökéletes a világ, mindenestre haladunk, fokozatosan fejlődik a tudomány, a társadalom és egyszer azután valóságos paradicsom lesz a föld. Mindnyájan ilyenféle illúziókban éltünk. Számításaink hibáit nem vettük észre. Lám, én magam is úgy beszéltek, mintha az akkori eszemmel szól-nék s úgy mondom, hogy: *az emberek*. Úgy mondom, hogy: *mi*. Mintha még ma sem tudnék arról, hogy *az emberek*, ez nem egységes kategória. Azaz: csak természetrajzilag egységes.

A gazdagok talán boldogok is voltak, ha csak betegség, csapás, vagy lelki baj a boldogságukban nem zavarta őket. Pénzzel nagy-nagy boldogságmennyiségeket lehetett vásárolni. Pénzzel kielégíthette az ember minden testi szükségletét, de azonfelül a pénz még hatalom is volt, tekintély, becsület, biztonságérzés, védelem, jóérzésben egészség is. Pénzen fordult meg a nemi élet, inkább, mint bármely előző korban. A pénz, ha a pénzes férfi nem volt egészen gusztustalan külsejű, még szerelmet is gerjesztett a nőben. A nőnek pedig a pénzhez való ilyen mazochista-szadista hozzáilleszkedés igen megfelelt. Akinek pénze volt, világkörüli utat tehetett. A gazdagoknak író írók és elmélkedők megszerkesztették a szabadság fogalmát, s az a szabadság, amelyre gondoltak, csakugyan virágzott is. Az ember, ha pénze volt, útlelél és vízumok nélkül utazhatott el világkörüli útjára, csak becsoma-

golt, illetve becsomagoltatott, kocsit hozatott, kihajtatott a pályaudvarra és felült a vonatra. Utazhatott azután vonaton, hajón, kocsin, riksán, útjában senki nem akadályozta meg, még csak nem is zavarta. A föld minden táján luxusszállók álltak rendelkezésére, nemzetközi jó konyhával. Ha a gazdag ember megbetegedett, akkor orvosprofesszorok siettek kocsin, vasúton, hajón a segítségére. Ha szegényember betegedett meg, akkor a községi orvos írt neki hashajtót, vagy aszpirint. Ha a gazdag ember tüdőbajos lett, évekig elutazhatott Davosba, vagy Cairóba. Elvben ugyanezt megtehetette a levélhordó is. A levélhordónak, a szabósegédnek is szólt a tuberkulótikusoknak járó tanács: nem dolgozni, sokat feküdni, jól táplálkozni, pormentes tiszta levegőn lenni. Nekik is szabad volt ezzel a jótanáccsal élni — ez volt a szabadság. Szabad volt azután, hogy a munkáltató mindenféle alkalmazottnak olyan keveset fizessen, amilyen keveset csak bírt. Szabad volt a fűszerüzletet reggel hat órakor kinyitni, este kilencig szakadatlanul nyitva tartani, de akár tízig is, szabad volt vasárnap is kinyitni. Szabad volt, hogy az inas naponként ötkor keljen és hatra kitakarítsa a boltot, azután este tízig, tizenegyig dolgozzon. Szabad volt havi negyven forintot fizetni a segédnek, az inasnak pedig semmit, azokon a pofonokon kívül, amelyek úgyis jártak neki, nehogy elbízsa magát, vagy nehogy túlságosan kényessé váljon.

A valóság sokféleképpen ábrázolható, aszerint, hogy milyen adatokat ragadunk ki belőle. De mindenesetre valóságghamisítás lenne, ha csak derűsebb részleteket sorolnák fel, s valahogy olyan benyomást keltenék az ábrázolt korról, hogy: a szegények is nagyjából boldogok voltak, hogy nem volt nélkülözés, nem volt bi-

zonytalanság, nem volt túlságosan sok a szenvedés. A valóságnak volt egy felülete, amely ragyogó képet mutatott, de megtévesztőt. A teljes valóság nagyobbik fele az volt, amelynek a dimenziója a mélység felé irányult. Az igazi valóságról nem sok szó esett. Ezt a valóságot az ideológia leplezte. Igen, az ideológia leplezett és szakadatlanul hamisított. Irodalom és újságírás végezte a legfőbb ideológiai szolgálatot. Mi, diákok az iskolai ismeretek bűvkörében éltünk, még kevésbé ismertük a valóságot, mint egy vándorló leány, vagy egy halaskofa, vagy — egy tanár. A mi figyelmünk a munkaidő szabályozatlansága helyett olyasmikre irányult, hogy: *Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?* Mi még a pénz hatalmát sem ismertük. Az eszünk tehát nem azon járt, hogy pénzt szerezzünk minden áron, ha kell, üzletek közvetítésével, akárminek az adásával-vevésével, kis vállalatok létesítésével, s ha más mód nincs, hát kis pénzeknek uzsorakamatra való kölcsönzésével. Mi költők akartunk lenni, mert Petőfi Sándort és Csokonai Vitéz Mihályt istenítették nekünk; mi tudósak készültünk, mert példaképül állították elénk a tudományos kutatásnak azokat a munkásait, akik szegénységben éltek és haltak meg, de fölfedezéseiket és tanulmányaikat valamely másfajta, előttünk csaknem ismeretlen és velünk semmiesetre sem ismertetett embertípus úgy értékesítette, hogy a típus egyedei milliomosokká lettek.

Az iskola mintha kiszakadtan élt volna a hierarchikus rendű világból, bizonyos mérvű demokrácia volt benne. A gazdag fiút nem tituláltuk nagyságos úrfinak, hanem csak úgy mondtuk neki: te Mandel. Mandel György csak Mandel György volt, nemcsak a tanár-

roknak, hanem nekünk is. És nem vettük észre, hogy a milliomos Mandel György finom tartózkodással, enyhe mosollyal tulajdonképpen csak jelen van közöttünk, de nem áll velünk szóba. A tanárok csak a tantárgyakat ismertették, pedig — ők már tudtak valamit az életről. Élet — ez az iskolán kívüli nagy világ volt. Richter tanár úr telesírta a fülünket azzal, hogy ő milyen szegény. Nem értettük meg, sőt kinevettük. Úgy számítottuk, hogy nekünk van egy-két korona zsebpénzünk egy hónapban, Richter tanár úrnak meg van vagy kétszáz korona fizetése. Mérhetetlen mennyiségű csokoládét és krémeslepenyt lehetne kétszáz koronából vásárolni, Richter tanár úr tehát, hozzánk képest gazdag ember. Schmidt tanár úr kissé az „életet” hozta be hozzánk, korrupciós praktikáiból egyet-mást ellestünk, de attól sem fájdult meg a fejünk.

Egyszer azután, már hatodik osztályos koromban, személyesen találkoztam az élettel. Azzal a bizonyos élettel, amely felében azonos volt a mi életünkkel, de felében mégis különbözött tőle. Amely életben rang és cím volt, anyagi érdek, vesztegetés, szolgálat és viszontszolgálat, igazságtalanság, meg nem érdemelt pozíció, nyereség, kamat, vagyon hozadéka. Az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár ösztöndíjat létesített a mi gimnáziumunk tanulói részére. Kétszáz koronás volt az ösztöndíj, pályázni nem kellett rá, az igazgató juttathatta annak a diáknak, akinek akarta.

En már régóta ábrándoztam ösztöndíjról. Ki is függesztettek évenként táblákat a kapu alá, amelyeken különféle ösztöndíjakat hirdettek. Elolvastam a hirdetményeket, de — az egyetlen Bésán-féle ösztöndíj kivételével — valamennyire csak katolikus vallású tanuló pályázhatott. Ezt persze rendkívül igazságtal-

lannak tartottam. Végre létesült egy ösztöndíj, amelyet én is igényelhettem. Reméltem tehát. Az iskolában mindenki bizonyos volt benne, hogy az ösztöndíjat én kapom meg. A legfelsőbb osztályba jártam, — már elmondtam, hogy velünk együtt nőtt az iskola. Az osztályban öten voltunk jeles tanulók: Feldheim, Nagy Lajos, Dohány Gyula, Schönstein Miklós, Kovács Ödön. Valahogyan, szinte rejtelmes okokból, nekem volt a legnagyobb, hogy úgy mondjam, tekintélyem. Nem tudom, hogy ezt mivel érdemeltem meg, azaz tudom, hogy nem érdemeltem meg, de hát így volt. Én voltam az erős fiú, az okos fiú, a jó fiú, meg mit tudom én, mi. És, amit döntő fontosságúnak vélt mindenki, én voltam a jeles tanulók között a legszegényebb.

Egyszer aztán kiszivárgott a tanári szobából a hír, hogy Demkó Kálmán igazgató már határozott az ösztöndíjról, még pedig úgy, hogy azt Kovács Ödönnek adja. Mindenki elámult. Szinte hihetetlennek látszott a dolog. Kovács Ödön volt a jeles tanulók között a leggazdagabb, apja államvasúti főmérnök volt, akinek valami magánpraxisa is lehetett, valami vagyona is, legalábbis a jókora villa a Csömöri úton. Ellestük, hogy még a tanárok is tárgyalták a különös esetet.

A hír igaznak bizonyult. Az igazgató, tapogatózás céljából, megüzente elhatározását Kovács Ödön apjának. Az apa bejött az iskolába, megköszönte az igazgató úr jóindulatát a fia iránt, de közölte vele, hogy az ösztöndíjat az ő fia nem fogadhatja el. Ők nem szegények, nem akarnak más, arra rászoruló diákot megfosztani attól a kis pénzbeli segítségtől. Vannak más jótanulók is az osztályban, akik legalább úgy megérdemlik az ösztöndíjat, mint Ödön, és azonfelül még

szegények is. Ott van például Nagy Lajos, Ödönnek barátja és osztálytársa.

Így kaptam meg azután az ösztöndíjat én. Az eredményt kihirdették az iskola minden osztályában, a háborgó kedélyek lecsillapultak. Az „élet”-nek nem sikerült valamit a maga módszerével elintézni. Bár tagadhatatlan, hogy amit Kovács Ödön és apja művelt, az is benne van az életben. Schmidt Attila osztályfőnök kihívatott óra után a folyosóra és ezt mondta:

— Menjen le az irodába és köszönje meg az igazgató úrnak a jóságát.

Nem mondtam ellent az osztályfőnöknek, de azután haboztam. Sehogysem tudtam magamat rászánni erre a hálálkodásra. Az előzmények után. Ödöngtem a folyosón és nem indultam. Pedig már egy óra elmúlt, véget ért a tanítás, a fiúk készültek haza. Ilyenkor az igazgató úr is el szokta hagyni szobáját és ment az iskolaudvaron túl fekvő lakásába. A barátaim odajöttek hozzám és biztattak.

— No, ne okoskodj — mondta az egyik.

— Eredj csak, formáság az egész. Muszáj megtenni.

Lementem a földszintre, még ott is haboztam. Az igazgató éppen kilépett a szobájából, bezárta kulccsal az ajtót és ment ki az épületből. Már meglátott engem, de úgy tett, mintha nem vett volna észre. Utána loholtam, megállt és én elrebegtem valami zavart köszönetet. Sápadtan, meggyőződéstelenül. Az igazgató elpirult, a bajusza rezgett és láthatóan kereste, hogy mit mondjon. Majd így szólt:

— Hát csak... tanuljon szorgalmasan ezután is. Hiszen tudja, hogy én mindig pártolom a szegény diákokat, magam is szegény diák voltam.

SZEGÉNY DIÁK TANÍTÁSBÓL ÉL

ÚGY LATOM, hogy egyet-mást összefoglalóan meg kell ismételnem... Amikor anyám lejött értem a faluba, illetve a tanyára és felhozott Pestre, Budán a Szalag utcában lakott. Onnan jártam elemibe, a kapucinusok iskolájába. Egy év múlva átköltöztünk Pestre, az Újvilág utcába. Ott igen rövid ideig laktunk, az első lakbérnegyed eltelte előtt hagytuk el a lakást; ebben az időben a Gróf Károlyi utcában jártam második elemibe. Az Újvilág utcából a Hársfa utcába kerültünk, a Hársfa utca huszonhatba. Ott hat esztendeig laktunk. Onnan jártam a Dohány utcai elemibe, később gimnáziumba, még pedig az első osztályba a Deák téri evangélikus gimnáziumba, második osztályba a Barcsay utcai gimnázium akkor létesült fiókjába, a Rökk Szilárd utcába.

A kapucinusoknál tanítónők tanítottak, a tanév folyamán háromszor változva, összesen négyen. A második osztályban — már a Dohány utcában — Horváth Sándor igazgató, a harmadikban Fehér József, a negyedikben Schäffer Sándor volt a tanítóm. A tanítás nyolckor kezdődött. Hét órakor keltem. Emlékszem rá, hogy mindig nehezen keltem föl, édesanyám keltegetett és fölkelés után jóideig küszködtem az ál-

mossággal. Télen, reggelenként, amikor mentem az iskolába, fáztam. Egyszer a járdán egy rút köpésre esett a tekintetem, még a Dohány utca sarkáig sem értem el, már kihánytam a reggeli kávéját. Attól fogva vigyáztam, nehogy a földre nézzek.

Horváth Sándor igazgató — a másodikban — egyszer valamiért rám ordított. Különben is harsogó hangú, dühös ember volt. Hirtelen ordított fel, úgy mint régebben a nagyapám az istállóban, amikor rám fogta az ostort. Megismétlődött a már-már feledésbe sülyedt eset: rémületemben jajveszékelve kezdtem könyörögni, hogy ne bántson. Az igazgató elpirult zavarában, elhallgatott, szétnézett az osztályon és csodálkozva ezt mondta: „Hiszen ez megőrült!” Nagy csönd lett, a gyerekek némán bámultak felém. Ebben az osztályban némi visszaesés mutatkozott a tanulásomban, nem voltam csupa kitűnő.

Fehér József jól bánt velem. Szerettem őt ezért. Bár néha megtette, hogy feleléskor viccből a nádpálcával csapkodta a fületem. Másokkal is így csinált. Nevetett a zavarunkon, s nekünk jó képet kellett vágni a tréfához. Kellett, mert észrevettük, hogy ha valakinek az ábrázata morcosra fordult, akkor erősödtek az ütések. A felelet, azaz a móka végén a fülünk egy kicsit izzott. Dehát ez volt minden rossz, ami a tanító részéről ért bennünket. Ő jól mulatott, néha szinte zötyög-tette a nevetés, mi is mulattunk hát, legfőlőbb az ékeledett a savanyú zárómosollyal, aki éppen soron volt az ilyen fülpöcögtetésre. Én, mondom, szerettem ezt a Fehér Józsefet, mert mindig dicsért, és elhalmozott a sok kitűnővel, de amikor a fületem csapkodta, ingerült lettem, rettentő düh öntött el, szerettem volna kikapni kezéből a pálcát és ráhúzni vele néhányat.

Az iskolában egyszer összeírták a tanulók szüleinek a foglalkozását. Az egyik fiú büszkén vágta ki, a másik közönyösen mondta, a harmadik szinte szégyenkezve rebegette el, hogy mi az apja, vagy az anyja. Kereskedő, háztulajdonos, tisztviselő, kereskedelmi könyvelő — ilyeneket mondtak a boldogok. Házmes-ter, — ezt már csak úgy rebegette valaki. A Grünberger apja igazgató volt az Izraelita Süketnémák Intézetében. A Weisz apja főkönyvelő, tehát nemcsak könyvelő, hanem még fő is! Mit mondjak én? Az én anyám kifőzőnő. Így. Mert így tudtam, így hallottam otthon, így írta rá anyám a bejelentő lapra is.

Szégyelltem alacsony rangomat, társadalmi silány helyzetemet. Szégyelltem a lakásomat a ház többi lakója előtt, bár azok is szegények voltak, meg az iskolatársaim előtt is. Egy Reiner nevű iskolatársam néha meghívott magához. Én senkit sem hívtam hozzánk. Szégyelltem a ruháimat is. A ruháimat mindig az anyám csinálta, s rosszul állottak rajtam. Volt egyszer egy pepita matrózbóluzom, amely nagy volt, bő volt, akkora buggyot vetett a hátán, hogy olyan voltam, mint egy léggömb. Ehhez a blúzhoz volt egy kék nadrágom. Az meg kicsi volt. Jóval felül a térdemen végződött, és úgy feszült a combomon, hogy majd kiszakadt. Fehér József tanító úr is gúnyos megjegyzéseket tett erre a nadrágra. Persze ez a gúnyolódás nem lehetett egészen egyszerű dolog, hanem inkább összetett: nézte a feszes nadrágot, a combomat és maliciózus megjegyzéseket tett, de nézése kissé hosszúra nyúlt, és apró, mosolygó szeméből némi epedést éreztem ki. Az ilyen ruhákat, már mint a léggömb-blúzt is, annyira szégyelltem, hogy szerettem volna bennük szüntelenül a fal mellett osonni, kapuk alá bújni, le-

feküdni, ülve maradni. Szégyenem miatt haragudtam anyámra, s hogy haragudnom kellett rá, ez büntudatot okozott, néha szinte testileg fájt a szívem.

A harmadik osztálybeli vizsgán verset szavaltam, és az iskolaszéki elnöktől jutalmat kaptam: egy forintot. Urakkal és hölgyekkel, akik a katedrán álltak, Fehér tanító úr körül, igen meg voltam elégedve, s derék embereknek véltem őket. A negyedik osztálybeli vizsgán is kaptam jutalmat: Kölcsey *Parainézisét*. Anyám akkor sem jött el a vizsgára, ő mindig félrevonult, háttérben maradt, én meg szégyelltem volna anyámat, ha sápadt arcával, agyondolgozott, fáradt tekintetével, szegényes ruhájában megjelent volna a büszkébb, fesztelenebb polgári szülők közt. A jutalomkönyvet a vakációban olvasgattam, okos jutalom volt, fellengős mondataiból egy mukkot sem értettem, s túlvilági erkölcsi követelményeire eltátottam a számat. De azért tetszett nekem.

Mikor a negyedikbe jártam, mindjárt a tanév elején kolerajárvány dúlt az országban, Budapesten is. Ámbár nem is dúlt, ez a szó akkori olvasókönyveim alapján esett ki a tollamból, néhány megbetegedés történt itt-ott. Schäffer tanító úr beszélt a koleráról és arról, hogyan óvakodjunk tőle. Ne igyunk nyers vizet, csak forraltat. Föl kell forralni a vizet, azután lehűteni s úgy inni. Amint előadás után hazamentem, rögtön forraltattam magamnak vizet. Persze csak egyszer, azután megfeledeztem róla, illetve a koleráról s az egész járványról.

Nemsokára a tanító hasonló veszedelemről tartott előadást: a szocializmusról. Nyilván felsőbb utasításra — így látom ma. Azt állította a szocialistákról, hogy azok fel akarják osztani a vagyonokat, úgy, hogy min-

denkinek egyenlő rész jusson. Ez azonban ostobaság, mert ha ma fel is osztanák a vagyonokat, egy-két év múlva már megint csak lennének gazdagok és szegények. Mert az egyik ember lusta, nem dolgozik, csak a pénzt költené, a másik meg szorgalmas, takarékoskodna és megnövelné a maga részét. Az egyik ember elinná a vagyonát, a másik meg józan életet élne és hamarosan visszajutnánk oda, ahol most vagyunk, a dolgok természetes rendjéhez. Hogy ez olyan világos, mint a vakablak, azt magam is beláttam.

Negyedikes koromban a szomszéd tanteremben a másodikosok tanítójának halaszthatatlan dolga akadt és engem rendeltek ki vigyázónak. Azt hiszem, ez volt az első eset eddigi életemben, hogy hatalmat adtak a kezembe. A hatalom nyomban a fejembe is szállt. Úgy mentem be az osztályba, mint egy csendőr, püspök, isten, vagy nem tudom mi. A szigorúság megmerevítette az arcom, s egészen betöltött szerepem tudata, néztem az osztályt és azt gondoltam, hogy jaj annak, aki moccan. Hogy mi lett volna az a jaj, arról máig sincs sejtelmem. Úgy látszik, arra már nem gondoltam, hogy ha mégis moccan valaki, ugyan mit csinállok, mit csinálhatok vele. De nem moccant senki. Halálos csend volt a teremben, nekem úgy tűnt fel, hogy a gyerekek dermesztő félelemben ülnek a padokban és remegnek tőlem. Ugyancsak máig nincs sejtelmem arról sem, hogy hogyan és miért folyhatott le így ez a kis eset. Csak azt tudom, hogy amikor életem folyamán később emlékeztem rá, mindig csodálkoztam önmagamon, és az volt a nézetem, hogy akkor egy kicsit, ha csak egy órára is, megőrültem.

Tehát a Hársfa utcában laktunk. Egyemeletes házban, emeleti, udvarra nyíló lakásban. Konyha, abból

jobbra-balra nyíló egy-egy szoba, ez volt a lakás. Anyám folytatta a főzést. Csakhogy kedvezőtlenebb körülmények között, mint a Szalag utcában. Abban az időben a kifőzések, már mint az ilyen házi kosztadások, igen elszaporodtak és mindig olcsóbban és olcsóbban adták az ebédet és a vacsorát. Anyám az ebédért egy hónapra kilenc forintot kért. Harminc krajcár volt tehát egy ebéd ára, amely állt levesből, húsból, köretből és tésztából. Sok kosztos kellett, hogy az üzlet valamicskét jövedelmezzen. Néha harmincan is jártak hozzánk ebédre. Vacsorára nyolcan, tízen. Persze, csak egy kis számítást kell csinálni és kiderül, hogy anyám keresete igen csekély volt. Ezért mi az egyik — egyablakos — szobában laktunk, a másikat kiadtuk albérlőknek. Trinksz, Mayer és Lévy urak voltak az első albérlőink. Mind a hárman a közlekedési tanfolyamra jártak, vasutasnak készültek. Onnan kerültek ki a kosztosaink is. Lakóink és kosztosaink sűrűn változtak, mert a tanfolyam, úgy emlékszem, egyéves volt. Hamarosan abba a szobába is vettünk lakókat, amelyekben mi laktunk. Ágyrajárókat. Valóságos tömegszállássá vált a lakásunk. Én a földreterített matracokon aludtam. Cselédet is kellett tartanunk, mert anyám már nem győzte a munkát. Egyszer egy rokonunk volt a cselédünk, akit Gózon Terkának hívtak. Jóalakú, csinos lány volt, tizenhat-tizenhétéves. Farsangkor felöltözött férfiruhába, amit az egyik szobaúr adott neki kölcsön arra az alkalomra. Feszült rajta a nadrág, nekem nagyon tetszett és vágyakozva pislogtam rá. Nehezemre esett a fölmérése annak, hogy az a kaland, amit szeretnék, aligha lehetséges, mert én még csak tízéves vagyok. Megtanultam, hogy sokszor nagy baj, ha az ember még csak

nyolcéves, tízéves, tizenkétéves, és valószínűleg más fiataloknak is, ha nem is tudnak róla, semmi sürgősebb dolguk nincs, mint minél gyorsabban felnőni.

Ez a Terka egy nyári nap lement az utcára, a boltba. Rongyos papucs volt a lábán, és belelépett egy óriási kampósszögbe. A szög belement a hüvelykujjába, igen mélyen. Sírva jött haza. Próbálta anyám a szöget kivenni a lábából, de sikertelenül. Két szomszédasszony is segített. Lefektették Terkát a díványra és úgy piszmogtak vele. Én ránéztem a sebre, melyből csurgott a vér. Elájultam. Hogy elájultam, annak a tudata csökkentette az önbizalmamat. Nem csináltam számvetést, de zavarosan az járt az eszemben, hogy már sok van a rovásomon. A megriadás a nagyapámtól. Horváth igazgatótól, a kisgyerekkori fülfájástól — a fájdalommal való első találkozásomkor — menekülés a disznóölés elől még a tanyán, éjszakai felriadás a Szalag utcában — gyengének éreztem s ismertem meg magamat. Azóta is irigylem azokat az embereket, akik a maguk baját is könnyebben tűrik, de különösen a másokéval szemben maradnak közönyösek. Bizonyára kiegészítettem a sorozatot, ha nem is tudatosan egymáshoz kapcsolással, sok-sok rémképpel: a döglött macska egy tanyai árokparton, mely lesújtóan búzlott, a macska szája megnyílt, fogai látszóttak, egész arca hasonlatos volt a vigyorgó emberéhez; egyszer a pocsolya vizén úszó felpuffadt békahulla, a Morzsa kutya felakasztása — Ferenc nagybátyám műve — és ... néhány ilyen élmény emléke el is sülyedhetett bennem.

Amint mondtam, az albérelőink változtak. Egyszer úgy alakult a helyzet, hogy erdélyi, pontosan székelyudvarhelyi fiatalemberek laktak nálunk. Attól kezd-

ve egymás után székelyudvarhelyiek következtek. Aki elment, ajánlott bennünket másik földijének. A székelyudvarhelyi sorozatot a két Gál testvér nyitotta meg: Sándor és József. Ezek kivételesen nem vasutasoknak készültek, hanem Sándor tanárnak, József pedig mérnöknek. Csak azért említem meg ezeket a Gálokat, mert emlékszem rá, hogy József hozott magával hazulról egy színdarab-kéziratot. Önképzőköri pályázatra írta a művet, versben, és itt Pesten el akarta helyezni valamelyik színháznál, a Nemzetinél, vagy a Népszínháznál. A darab címe pedig, amely azt is mutatja, hogy mi volt a tárgya és légköre, ez volt: *Diurnista quidlibet*. Magyarul: Egy napidíjas. Olyan korban szerette volna a szerző előadatni ezt a művét, amikor ilyen darabokat játszottak a színházakban: *A szultán*, *A nők barátja*, *A vasgyáros*, *A kaméliás hölgy*.

Az albérlők általában szerettek engem. Csak akkor keletkezett viszonyunkban némi zavar, amikor kilencéves koromban Kozma úr megtanított sakkozni. Három-négy hét múlva jobban játszottam, mint ő, mint a partnerei, mindenkit megvertem s ezért egyrészt dicsértek, másrészt megharagudtak rám. Szemtelen-ség egy kölyök részéről, ha valamit jobban tud a felnőtteknél. Egészen komoly gyűlöletre is ok lehet ez.

AMIKOR ANYÁM BEÍRATOTT a gimnáziumba, egy Mellus Jákó Lajos nevű vasutas lakott nálunk, velünk közös szobában, ez a Mellus igen jó volt hozzám. Az első felnőtt tanult ember volt, aki foglalkozott velem. Elvitt sétálni és oktatott. Együtt jártuk az antikváriumokat, hogy megvásároljuk részemre a

tankönyveket. Rövid ideig katolikus pap volt ez a Mellus, elég jól tudott latinul, tanítgatott a latin nyelvre. Naponként kikérdezte a leckét, de csak a latinból. Az első főnévi ragozásra ez volt a példa: *mensa*. Szépen bemagoltam: *mensa, mensae, mensae, mensam, mensa, mensa*. Akkor így ragoztunk, másodiknak mondtuk a genitívuszt és mondtuk a vokatívuszt is. Elég jól ment a latin, a többi tárgyak is tűrhetően. Csak a némettel nem tudtam megbirkózni. Ehhez Mellus úr nem nyújtott segítséget.

A gimnázium messze esett a lakásunktól, persze gyalog jártam oda, télen is kiskabátban. A Hársfa utca huszonhatból a Deák térre, pontosabban a Sütő utcába eljutni nem is lehetett volna közlekedési eszközzel. Gyalog mentem ki a körútra, ott a Király utcáig elbaktattam s a Király utcán jutottam el az iskolába. Hosszú, unalmas út volt, sohasem tettem meg kedvvel. Az iskolába se mentem szívesen, haza sem. Az iskola kudarcaim színtere lett, otthon pedig én voltam a haszontalan, rosszul tanuló diák, akiben csalódott az édesanyja. Leginkább szerettem volna kísértálni a világból.

Egyszer feldöntöttem otthon a reggeli kávémat. Azt csak mellékesen mondom el, hogy anyám cudar rossz kávékat főzött. Spórolt a kávéval, mint mindennel. A tej olyan volt, mint a víz. Néha kozmás lett a kávé s akkor nem akartam meginni. Anyám tagadta, hogy kozmás és erőltette, hogy igyam meg. Sok-sok baj volt a reggeli kávéval.

Szóval feldöntöttem a kávét. A zsemlyét akartam kettészakítani, a zsemlye ellenállt, én nekifeszültem, a zsemlye kettészakadt, de a kezem lendületével feldöntöttem a tele poharat. Anyám szidni kezdett, a maga

vádaskodó, kétségbeesett módján. Hogy én milyen haszontalan vagyok, milyen ügyetlen vagyok, hogy én mindig valami bajt csinálok. Rendkívül igazságtalannak és értelmetlennek éreztem a szünni nem akaró szidást és elhatároztam s mindjárt ki is jelentettem, hogy nem reggelizek többé. Elhatározásomat meg is tartottam. Napról napra éhesen mentem az iskolába, tízórait sem vittem. Hosszú idő múlva mondtam csak le erről a bosszúmról.

Az első napon, amikor betódultunk az osztályba, elszéledtünk a padokban. Én gyámoltalanságból elég hátra kerültem. Talán ez is egyik oka annak, hogy nem lettem jó tanuló. A későbbi évek folyamán észrevettem ugyanis, hogy ha elől ülök, akkor inkább hallok és értem az előadást, inkább jelen vagyok az iskolában. Ha hátul ülök, a tanár szavainak egy része elvész. Éreztem, sejtettem, hogy rosszul hallok. Figyelmeztettek is erre. Anyám gyakran ingerülten szólt rám: Süket vagy? Azt a tudatot, hogy valami testi hibám van, elviselhetetlennek tartottam. Nem vettem tehát tudomást a nagyothallásomról. Talán azt mondhatom, hogy szinte kettéoszlott a tudatom, s annak egy részével kétségtelenül tudtam, hogy nagyot hallok, a másik részével meg állhatatosan tagadtam ezt. Néha hosszú időn át semmi zavarom nem támadt a nagyothallásom miatt. Minden idegszálam megfeszülve működött, s minden magyar beszédet értettem, mert eszem a hiányzó, a fel nem fogott más-salhangzókat kitalálta, a hallott magánhangzókat kiegészítette. A legritkább esetben történt meg, hogy valaki nagyothalláson kaphatott rajta. A negatív tapasztalathoz pozitív is járult. A harmadik osztályban talán megint csak véletlenül kerültem a második pad-

ba. És akkor csakhamar csupajeles tanuló lettem. Nem felismerés alapján, hanem inkább ösztönösen tülekedtem aztán minden évben jó helyért. A tanév megkezdésekor korán a tanterem elé álltam, tolakodtam és félig-meddig erőhatalommal szereztem magamnak helyet az első, vagy második padban. Nagyothallásom a kisgyermekkorai középfülgyulladásból eredt.

Az evangélikus gimnáziumnak már az épülete sem tetszett nekem. Sötét kőbörtönnek éreztem. Sötét volt a kapualja, sötét volt a lépcsőház, sötétek és keskenyek a folyosók. Úgy éreztem, hogy a tanárok ridegen bánnak velem. Egy szám voltam a hatvan tanuló közt.

Scholtz Gusztáv volt az osztályfőnökünk. Őszülő, kövérkés, körszakállas ember. Recsegő, érdes hangú, maliciózus beszédű. Ő tanította a latin nyelvet és a földrajzot. Lélektelenül, unalmasan, a tankönyvből. Odaállt a táblához és krétával rajzolt rá. A Balkán hegy- és vízrajzát rajzolta egyszer fel. Adatokat mondott el. Érdeklődést a földrajz iránt nem tudott kelteni. Ha kihívta az embert felelni, akkor darálni kellett a leckét és ő hallgatta. Egyszer csak azt mondta, hogy elég és beírt a noteszába valami osztályzatot.

Kitalálta, hogy minden padnak legyen cenzora. A cenzor óra előtt kihallgatja a vele egy padban ülőket és aki nem tudja a leckét, azt följelenti. Persze én cenzor nem lehettem. Az én padom cenzora a közvetlenül mellettem ülő Kornfeld Pál volt. Kornfeld Pál mindjárt az első alkalommal engem szedett elő és faggatott a leckéről. Én csakugyan nem tudtam semmit. Miért és hogyan történt ez, mindjárt az elemi után, arról fogalmam sincs. Csak úgy tudok magya-

rázkodni, hogy rideg volt az iskola, idegen voltam benne, féltem mindenkitől, és a német nyelvvel való elakadásom lesújtott. Nem találtam közvetlen kapcsolatot egyik tanárral sem, nem hangzott felém egy jó szó sem, nem irányult rám egy barátságos tekintet sem. Kornfeld gúnyos mosollyal mondta, hogy feljelent a tanár úrnak. Megijedtem és kértem, hogy ezt ne tegye. Csak a fejét rázta tagadón. Úgy látszik, nagyon féltem, mert rimánkodásra fogtam a dolgot. Kornfeldnek tetszett az ijedtségem, nevetett rajtam és hajthatatlan maradt. Mikor Scholtz bejött és leült az asztalához, Kornfeld már nyújtotta az ujját. És jelentette, hogy Nagy Lajos nem készült, nem tudja a leckét. Valami megrovást kaptam, kikérdezés nélkül, csakúgy bemondásra. Még meg is fenyegetett a tanár. Kétségbeestem. Különösen amiatt, hogy magamat megalázva könyörögtem Kornfeldnek és könyörgésem hiábavaló volt. Elhatároztam, hogy megbosszulom magam. Meg is ígértem rögtön Kornfeldnek, hogy ezért majd ellátom a baját. Ő ezen is gúnyosan mosolygott. Amikor aztán vége lett az órának és a tanár kiment a teremből, Kornfeldhez fordultam és egy óriási pofont adtam neki. Akkor már nem mosolygott. De dühös sem lett. Tárgyilagosan bámult rám, mintha maga is megállapította volna, hogy a pofont megérdemelte. És nem jelentett fel a pofon miatt.

A számtant Ulbrich Sándor tanította. A német nyelvet, amint már mondtam, Petz Gedeon. A magyart Tóth Kálmán. Ez a Tóth Kálmán szép fiatalember volt, akkor lett tanár. Nagy buzgalommal, de elég gyengén tanított bennünket. Egyszer pofonütött engem. Igazságtalanul, semmiért. Nagyon haragud-

tam rá ezért. Ma is élénken él emlékezetemben a kis jelenet. Én a padban ültem, ő mellettem állt, felém hajolva valamit beszélt, jártatta a száját, kérdezett, egyszer csak a képemen volt a pofon. Csattanós, kellemetlen, megalázó pofon volt. Egy nagy, hatalmas-kodó felnőtt, egy kisgyereket pofonüt, csak úgy a maga szeszélyéből. Akkor még nem lehetett társadalomszemléleti áttekintésem a környező világról, de már megsejtettem, amit később felismertem, hogy ez a pofon a jelentéktelen, rosszruhájú szegény Nagy Lajosnak szólt, csak úgy tanári pártosságból, hogy jó egy ilyen kölyöknek a pofon ok nélkül is, miért van a világon, s hogy a tanár úr Kornfeldet, vagy Ádlert nem ütötte volna pofon. Nemcsak hogy kevésbé merete volna, hanem nem is akarta. Csak homályosan sejtettem, hogy az osztály két kategóriára oszlik: gazdag fiúkra és szegényekre. Sok volt a gazdag, majdnem fele a tanulóknak. Ezek a gazdagok kitűnő ruhákban jártak, tiszták és ápoltak voltak. Vadonatújak voltak a tankönyveik, volt szép tolluk, ceruzájuk, törölőgumijuk, könyveiket és finom tárgyaikat drága bőrtáskába pakolták, némelyiknek a télikabátján prémgalér díszlett. Némelyiket otthon a mamája talán kölnivízzel is meglocsolta. A szegényekkel nemigen barátkoztak. Talán otthon kioktatták őket erre. Kornfeld Pál mellettem ült, de talán soha nem beszélt velem. A pofon előtt sem, a pofon után sem. Utána talán még inkább. Ő jó tanuló volt. Általában a gazdagok jobb tanulók voltak, többet tudtak. Akkor azt sem sejtettem, hogy valamennyinek házitanítója van. Az igazi tanítást otthon végezték el a házitanítók, az iskola csak afféle beszámoló hely volt. Engem a környezet, a szellem egészen megbéklyózott. A régi,

könnyed, fölényes, sőt hencegő jótanulóból bukdácsoló diák lettem. A németből kapott elégtelenek szinte elbutítottak. És ezek után az elégtelenek után következtek a többi tantárgyból könnyedén osztott elégségesek. Aki nem tudja a *Der Geigert* könyv nélkül elmondani, az bizonyára azt sem tudja, hogy Szeged délre van-e Budapeستől, vagy keletre és azt sem tudhatja, hogy miféle sík idomot nevezünk háromszögnek. Talán egy-két jóm volt. Jót, tehát nem jelest kaptam még tornából és énekből is. A tornát Maurer János tanította. Elsőrangú szakember volt, amint később a Nemzeti Tornaegyletben tapasztalhattam, de velünk, elsőosztályosokkal nem törődött, különben is naponta legalább tizenkét órán át végzett tornatanítást. Énektanár egy nagyszakállú orgonista, Szőnyi Tódor volt. Szőnyi tanár úr elővette fémsípját, belefűjt, s ezzel megadta a kezdő hangot. És az osztály énekelt. Együtt énekeltünk mind a hatvanan. Hogy miért kaptam mégis kettést énekből, azt, úgy is mondhatnám, nem tudom. De csak mondhatnám. Mert hiszen éppen arról beszélek, hogy tudom.

Még a tízperces szünetek is unalmasan teltek ebben az iskolában. Csöngetéskor kivonultunk az osztályból és bementünk a díszterembe. Udvar nem volt, a folyosók keskenyek és sötétek voltak, kőlabirintusok, erre az egyetlen helyre, a díszterembe mehettünk. A díszterem parkettája fényes és csúszós volt. Valamennyi osztály a díszterembe vonult és ott összehyűréselve tiptegttünk, zsibongtunk. A díszteremben különben gyakran akadt dolgunk is, mert egymást követték az ünnepélyek. A terembe székeket zsűfoltak be, azokra helyezkedtünk, velünk szemben, egy hosszú asztalnál ültek a tanárok, beállítottak egy

emelvényt és arról szónokolt az ünnepi szónok. Egyszer Tóth Kálmán és Rácz László tanári pályájának indulását ünepeztük, másszor március tizenötödikét; tartottak évnyitó és évzáró ünnepélyeket és Isten tudja még mit. Egyetlen valamirevaló emlékem ezzel a sivár díszteremmel kapcsolatban, hogy egyszer birkózni kezdett velem egy nagytestű, kövér gazdag fiú, valamilyen Goldberger. Én alaposan földhöz, illetve parkettához vágtam. No de azért, mondom, tornából is kettést kaptam. Ő meg, a Goldberger, bizonyosan jelest.

Ebben az iskolában barátot sem tudtam magamnak szerezni. Egy fiú akadt, akivel annyira kapcsolódtunk egymáshoz, hogy az iskolából hazafelé egy darabon együtt mentünk. Ravasz kis fiú lehetett, mert egyszer furcsa dolgot művelt velem. Mentünk éppen, egy óra után a Károly körúton, amikor hozzám toppant egy nálam magasabb nyurga fiú. A pajtásommal kezét fogott, velem nem. Hanem nyomban így szólt hozzám:

— Te piszkálsz mindig a Dezsőt? Te nem hagysz neki békét?

Dezső volt a pajtásom, illetve napi útitársam. Mind a hárman megálltunk, Dezső vigyorgott rám. Én meg nem is felelhettem, az idegen gyerek máris pofon vágott. És ment tovább Dezsővel, aki loholt utána. Én álltam, bámultam feléjük, semmit sem tudtam csinálni. Olyan váratlan volt a támadás, hogy eszem és akaratom megbénult. Be kellett látnom, hogy elöntött a gyávaság, és nem valami vitézül viselkedtem.

MÁSODIK OSZTÁLYBA a Barcsay utcai gimnáziumba iratott be anyám. Az iskolában magában már nem volt hely, az akkor létesített fiókba kellett járnom, a Röck Szilárd utcába. Az ottani elemi iskolából vettek el két tantermet, abban helyezték el a Barcsay-fiók két osztályát, az első és a másodikat. A másodiknak Schmidt Attila volt az osztályfőnöke. Ő tanította a latin és a magyar nyelvet s a földrajzot. Szerényi Géza nevű műegyetemi adjunktus a számtant. Hogy Schmidt Attila szeretettel fordult felém és ezzel kiemelt abból a kedélyi depresszióból, amelybe az evangélikus gimnázium juttatott, arról már beszéltem. Magamhoz tértem, új remények keltek bennem. Az iskolán kívül is megváltoztam, vidámabb lettem. Még a vakáció is kellemesebben telt el Aposztagon. Elég kellemes pajtásokat is szereztem az iskolában. Megbarátkoztam egy fiúval, akit Feldheim Miksának hívtak, jártam hozzá. Amikor már sokat jártam hozzá, valahogy úgy adódott, hogy ő látogat meg engem. Eljött hozzám a Hársfa utcai tömeglakásunkra és én nagyon szégyelltem szegénységünket.

Az iskolának tágas, kavicsos udvara volt, a szünetekben ott szaladgáltunk. Egy fiú egyszer szemtelenkedett velem, megfogtam és levágtam a földre. Rátérdeltem és öklömmel az arcába akartam ütni. Ő olyan ijedt pislogással nézett fel rám, hogy meg-sajnáltam, de oly hirtelen, hogy kezem, mielőtt le-sújtott volna, megállt a levegőben. Fölálltam és el-engedtem. Nagyon meg voltam magammal elégedve.

Latinból, magyarból, földrajzból jól feleltem, egyest kaptam és még dicséreteket is. Ez tetszett nekem. Úgy véltem, hogy így van rendjén a dolog.

A számtan, mértan nem valami jól ment. Szerényi tanár úr rosszul tanított bennünket, kellemetlen modorú ember volt, nem szerettem. Elégségest adott osztályzatul s így, a második gimnáziumot mint közepes tanuló végeztem.

Már a másodikban akadt tanítványom. Juracsek Márton nevű osztálytársam igen gyenge tanuló volt. Az anyja Schmidt Attilához fordult, hogy adjon neki tanácsot, mit kellene a fiával csinálni. Schmidt Attila engem ajánlott házitanítónak. Én vállaltam a leckeadáást és hat forintot kértem érte havonként. Hogy hogyan tanítottam Juracseket, és hogy mentünk-e valamire, arra nem emlékszem. De arra igen, hogy szegény Juracseket végtelenül lenéztem, sőt utáltam. Azt tartottam, hogy nagyon buta. Általában felosztottam az embereket butákra és okosakra, s a butákat megvettem, mondhatnám, haragudtam rájuk. Azt gondoltam, hogy a buta embernek nem is volna szabad élnie.

Juracsek nem bukott meg, mert hiszen a harmadikba is velünk járt. Akkor már nem tanítottam őt. Emlékszem azután egy feleletére a történelemből. Koltai Virgil volt a történelemtanárunk. Szintén igen rossz tanár volt, mint mindazok, akikről eddig említést tettem, beleértve Schmidt Attilát is. Ez a Koltai dühös ember volt. Mindig mogorva arccal, szúrós tekintettel járt, s ha a legkisebb ok adódott rá, dühöngeni kezdett. A dühöngése nagyon ostoba volt, de érdekes és mondhatnám szép. Mert először is gyönyörű hangja volt. És szépen beszélt, remekül mondva ki a szavakat. Amikor dühöngött, akkor szavalt, énekelt, ordított, egész drámai jelenetet játszott meg, arcjátékkal és hősi mozdulatokkal.

Minden dühkitörése egyformán zajlott le. Egyéb-ként is komor szeme ilyenkor egészen elborult, rámeredt áldozatára, a szegény kis diákra, aztán rákezdte. Először suttogva mondta a szavakat. Pianóban, pianisszimóban. Azután erősödött a hangja. Az első szavak mindenkor ezek voltak:

— Szentelen, nyámárult, pimász, siheder, himpел-lér...

Ezek halkan, dongásszerűen hangzottak. A sorozat befejezése ez volt:

— Gá-ázember!

A gá-ázembernél már lihegett, de a hangját még nem eresztette meg.

Juracsek Márton felelete így zajlott le. Koltai tanár úr a dobogón ült az asztalnál, lapozott a noteszában s egyszer csak ezt mondta:

— Juracsek!

Juracsek szeplősképű, piszeorrú, fehérszínű fiú volt. Fölállt a helyéről és kiment a katedra elé. Ott megállt. Ő állt, Koltai tanár úr ült és várt. Az osztály csendben hallgatott. Juracseknak fel kellett volna mondania a leckét. Mert Koltai történelem-tanítása abból állt, hogy leckéül föladta a könyv egyes részleteit, s a szöveget szó szerint kellett a tanulónak felmondania. Juracsek nem tudta a leckét, csak állt, remegett, a rendesnél is fehérebb volt és pislogott. Koltai egy kicsit elfordult tőle, kinézett az ablakon. Látni lehetett rajta, hogy forr benne a düh. Juracsek még jobban remegett. Koltai még várt, majd szembefordult Juracsekkal, előrehajolt az asztalon át, ránézett úgy, hogy a tekintetével majdnem átdöfte és elkezdte:

— Szentelen, nyámárult, pimász, siheder, himpellér, gá-ázember!

Kis szünet után tagoltan folytatta:

— Áki á mágyárok történetét sem tanulja meg.

Azt mondtam, hogy Koltai szépen mondta ki a szavakat. Csakugyan szépen mondta, szavalta, csak a lihegő dühből fakadt, hogy őrzöngései közben az a-kat á-knak énekelte.

— Nem szégyelli magát a nyámárult féreg, nem sül le á bőr á pofájáról, áhogy itt előttem áll... Márs! Tákárodj á helyedre, mert még látni sem tudlak.

Koltai arca akkor már bíborvörös volt, felugrott, magasra emelte öklét, megrázta, s mindnyájunkra szórta haragját. Nagyot kiáltott, elhúzva, énekelve:

— Kutya-á-ák!

Kis szünet után, lihegve:

— Májd megtánítlák én benneteket.

Még az orrán eresztett hangjainak is nagyszerű rezonanciájuk volt, s az óriási csendben még a dongása is termet betöltően zengett. Igen, a csend óriási volt, az egész osztály megdermedt a félelemtől. Koltai tanár úr szembenézett az osztállyal. Én az első pad balszélén ültem, az ablak mellett, fölöttem egyrészt elszállt a tekintete, másrészt meg, mert a pad szélén ültem, nem irányult felém. És ez volt a szerencsém. Mert sohasem tudtam nevetés nélkül megállni, amikor dühöngött. Feszítettem a lábam, szorítottam a padot, összehúzódtam, mégis zötyögtem a nevetéstől. Nem tudom elképzelni, mi lett volna, ha egyszer meglát. De meg micsoda csalódás lett volna az neki! Mert engem derék, jó, illemtudó fiúnak tartott, s amennyire tőle tellett, még szeretett is.

JURACSEK MÁRTON volt tehát az első tanítványom. Őt azután egész sereg követte. Végig az érettségiig mindig tanítottam, néha három, négy fiút. Osztálytársakat, meg alsóbb osztályúakat. Azt is mondhatom, hogy sok pénzt kerestem. A tankönyveimet magam vásároltam, a magam keresetéből ruházkodtam. Sok pénzt el is herdáltam. Tízóráira az iskolaszolga nejétől krémes lepényeket vásároltam, kávémérésekbe jártam karambolozni, felsőbb osztályos koromban prostituált nőkre is sok pénzt költöttem.

Volt úgy, hogy egyik tanítványom a Tisztviselő telepen lakott, a másik a Donáti utcában, Budán a vároldalban, a harmadik a Vas utcában. Akkor a Kerepesi úton laktunk, a mai Rákóczi úton. Útjaimat gyalog tettem meg. Kimentem naponta gyalog a Tisztviselő telepre, onnan át Budára, onnan vissza a Vas utcába. Naponként egy órákor végződött az iskola, hazamentem ebédelni, ebéd után már indultam munkára és este tízkor végeztem a tanítványaimmal.

Jól tanítottam. Különös tehetségem volt ahhoz, hogy a legtompább eszű gyerekekkel is lehetőleg mindent megértessek. Az oktatáshoz példaképeim is voltak, utánzásra méltó példaképeim egyrészt, másrészt elrettentőek, akiktől megtanultam, hogyan nem szabad tanítani. Legfontosabbak voltak azonban a saját élményeim, amelyeknek jelentőségét át is tudtam látni és okulni tudtam belőlük. Egyik legfontosabb élményem volt az első gimnáziumbeli német tanulás, illetve tanítás. Ebből láttam, hogy senkitől sem szabad kívánni olyasminek a megtanulását, amit

nem ért. A másik élményem volt a Schmidt Attila szeretete. Abból azt tanultam meg, hogy a szeretet, a barátság éreztetése, bátorságot ad a megriadt diáknak.

Utánzásra méltó példaképem Hajtsch volt. Ő volt a példa a lelkességre, a fáradhatatlan türelemre, a módszerességre. Annál jobb példakép volt ezekre az erényekre, mert ő maga kissé indulatos ember volt, szinte türelmetlen. De indulatossága nem jelentkezett akkor, amikor valakinek valamit a szájába kellett rágni. Ismételt, ismételt fáradhatatlanul, új és új pontból indulva el az eredmény, a megértés felé.

Elrettentő példaképem volt Arany Dániel nevű mennyiségtanítónk, aki a negyedik osztályban kezdett bennünket tanítani. Úgy adta elő az algebrát, mintha egyetemi előadást tartott volna. Folyamatos, hibátlan beszéddel, kissé gyors tempóban. Egy szót sem értettünk az előadásából. Én sem tudtam akkor még mindig jó matematikussá válni. Védekezni kellett a rossz pedagógia ellen és azt eszeltem ki, hogy minden egyes előadásra előre készültem a könyvből. Így az előadásokon már félig-meddig ismert anyagot hallottam, és az előadást megértettem.

Fölsímtam a félelem gátló, megbénító szerepét. A saját élményeim vezettek erre a felismerésre is. Tudtam, hogy félni a rosszindulatú tanártól lehet és az ostoba szülőtől, aki fenyegeti a gyermekét. De félni attól is lehet, hogy emberi fenyegetések hiányában sem tud az ember boldogulni, tárgyi elakadásai vannak, tehetségtelennek érzi magát bizonyos tárgyakhoz. Első feladatomból volt aztán felvilágosítani a tanítványaimat. Ha valaki nem tudott szorozni, annak megmagyaráztam, hogy először az összeadást

kell tudnia. Ha valaki nem tudott egy bonyolultabb mondatot latinból lefordítani, azzal megértettem, hogy először a ragozásokat kell átismételnie. Hogy minden tanulmányban csak fokról fokra lehet haladni és az elmulasztottakat pótolni kell. Megmagyaráztam azt is, hogy a rossz tanár nem más, mint egy ostoba ember, aki dühét a diákokon akarja kitölteni, bajt nem okozhat a diáknak, még ha dühében megpukkad is, mert sem ki nem végeztetheti, sem be nem csukathatja, sem az egészségétől meg nem foszthatja. Legföljebb a száját jártatja és rossz osztályzatot ad. A rossz osztályzat pedig nem baj, legalább is nem végzetes baj. A rossz osztályzatot majd közös erővel kijavítjuk. Még ha valaki végleg megbukik is és el kell hagynia a középiskolát, még az sem életveszély. Vannak más pályák is és azokon is lehet boldogulni. Baj csak az, ha az ember kitöri a lábát, vagy valami súlyos betegséget kap, így mondtam.

A tanítványaim valósággal új életre keltek a kezem alatt. És kiváló eredményeket értem el velük. Hírem lett, egyik a másiknak ajánlott, és annyi tanítványom akadt, amennyit csak győztem. Aki azt hitte, hogy neki valamihez nincs tehetsége, például az idegen nyelvekhez, vagy a matematikához, azt is felvilágosítottam. Az ilyennek azt magyaráztam meg, hogy annyi tudásra, amennyit a középiskola megkíván, minden épelméjű embernek van tehetsége. Aki tehetségtelennek érzi magát valamiben, azt vagy elriasztották, vagy elmulasztotta a tanuláshoz megteremteni a jó alapot és ebben van a hiba.

AZ ELSŐ GIMNÁZIUM alvilági élménye után csak a harmadik osztályban váltam színjeles tanulóvá. Az igaz, hogy a harmadikban már szorgalmas is voltam. Tanultam a leckét, jártam gyorsírássra, franciára és tanítottam. Ha összeszámolom, kiderül, hogy napi tíz-tizenkét óra volt az elfoglaltságom. A tornaórákkal együtt tizennégy. Harmadikos koromban már a Barcsay utcában laktunk. A lakásunk még mindig tömegszállás volt. Az előszobában elhelyezett ágyon és díványon aludtunk. Két szobánkban albérlők laktak. Én esténként a konyhában tanultam. Amikor a rendes leckéimmal végeztem, akkor következett a gyorsírás és a francia nyelv. Mindennek a végeztével, lefekvés előtt még tornásztam. Az ajtó keresztfáján húzódkodtam, székemelési és guggolási gyakorlatokat végeztem. Kimerülten és a tornától mégis felizgultan tértem aludni. Abban az időben kezdődött egy ideges tünetem. Lefekvés után rögtön elaludtam, mély álomba merültem, de hangosan beszéltem, kiabáltam, segítségért kiáltottam. Egyszer fölkeltem a díványról és elindultam az előszobaajtóhoz, azt ki is nyitottam és ki akartam menni az udvarra. Anyám kiáltásaira ébredtem fel, mert a fölkelést és járást alvó állapotban végeztem. Fölébredéskor elszégyelltem magamat és mérgesen dohogtam: jó, jó. Anyám és egy-két szobaúr beszéltek rólam. A sok tanulást is, de meg a tornászást is kárhoztatták. Róbert úr véleménye határozottan az volt, hogy a tornászás butaság, attól idegbeteg lesz az ember.

A szórakozásaim sem üdítettek fel. Mert a vasárnapot arra használtam, hogy reggeltől estig olvastam. Minden vasárnap kiolvastam egy könyvet. Eleinte

Vernéket, később Jókai regényeket. Osztálytársaim kimentek a szabadba és futómétát játszottak, melyet természetesen laufmétának neveztek, én ezekben a játékokban sohasem vettem részt. Harmadik osztályos koromban volt utolsó szabad vakációm, amikor még elutaztam Apostagra. Attól kezdve a vakációkban is tanítással foglalkoztam.

Amikor túlságosan sok volt a tanítványom, egyiktől a másikhoz menet valami kábultság ült az agyamban, és tompa fájást éreztem a nyakszirtemen, s a szemem mintha el-elborult volna. De azért még sakkoztam is. Vettem egy sakk-könyvet, az Akantisz—Rozsnyai félért és tanulgattam belőle. Tanultam a játszamegnyitásokat, a végjátékokat és lejátszótam a mesterjátszmákat.

Komolyan azonban csak három-négy évig foglalkoztam a sakkal. Híres diák-sakkozó voltam, mindenkit, akivel összekerültem, diákot, felnőttet, megvertem. Kezdttem gyakorolni a tábla nélkül való játékot. Én a tábla megtekintése nélkül játszottam, ellenfelem a táblán. Mindjárt az első játszmát megnyertem. Azután azt kezdtem próbálni, hogy több játszmát vezessek egyidejűleg. Először persze csak kettőt. Ez már sokkal nehezebb volt, mint egyet játszani. Úgy csináltam, hogy tíz, majd tizenöt lépést tettem meg tábla nélkül, majd a táblákon folytattam a játszmákat. Ekkor hatodik gimnazista voltam. És a sakkozást egyszerre abbahagytam. Hallgattam valakinek a tanácsára.

A dolog úgy történt, hogy egy Bochkor Elek nevű osztálytársamat kellett valamely tárgyából javítóvizsgára előkészítenem. A fiú, későbbi jó barátom, dr. Bochkor Károly egyetemi tanárnak volt a fia. El-

mentem hozzájuk, bemutatott az apjának, hogy hát én vagyok az a híres Nagy Lajos, színjeles tanuló, kiváló tornász és remek sakkozó, aki tábla nélkül is tud sakkozni. Az öregúr végignézett rajtam és nyugodtan ezt kérdezte:

— Csakugyan tud tábla nélkül játszani?

— Igen — feleltem rá.

Az öreg gondolkozott, megsimogatta a szakállát és ahelyett, hogy megcsodált és megdicsért volna, ahogy eddig mások tették, megcsóválta a fejét és így szólt:

— Hát azt nagyon rosszul teszi.

Elbámultam. Miért? Mi kifogása lehet ennek az öreg trottnak az én sakktudományom ellen?

Az öregúr a föl nem tett kérdésre megadta a választ:

— A sakkozás haszontalan időpocsékolás. Akár-hogyan is megtanul sakkozni, a tudásának semmi komoly hasznát nem veszi. Rengeteg időt tölt el és energiát pazarol el, amit hasznosabb tanulmányokra fordíthatna. Gondolja csak meg, mennyit kell a sakkal foglalkozni, amíg végre valaki azt mondhatja, hogy ő igazán jó sakkozó. Ennyi idő alatt és ennyi energiával két-három idegen nyelvet meg lehet tanulni, vagy sok más olyan munkát elvégezni, ami az ember gyarapodását jelentheti. Gondolkozzék csak azon, amit mondtam.

És én gondolkoztam. Mert megdöbbenett, amit hallottam. Olyan volt, mint egy vádbeszéd. Holott eddig mindenki azt hajtogatta a sakktudományomra, hogy hát szép, nagyon szép, igazán csodálatos.

És azt gondoltam, hogy dr. Bochkor Károly úrnak igaza van. Én tehát nem foglalkoztam többé sakkal.

A sakkozással való idő- és energiapocsékolást bűnnek tartottam. Az igaz viszont, hogy a két-három idegen nyelv megtanulását is elmulasztottam. Ennek persze megvolt az oka. Talán később szó esik róla.

Persze sakkoztam azután is, csak nem komolyan. És időnként négy-ötéves szüneteket tartottam. Ha nyertem, ha vesztettem, egyaránt semmibe vettem. Tudtam azt, hogy ha például egy sakkmester, mondjuk Pillsbury vagy Schlechter, egyidejűleg játszik harminc olyan ellenféllel, mint Verdi, Jókai, Pasteur, Munkácsy, s még huszonöt, akkor mind a harminc játszmat megnyeri. És ez mégsem jelenti azt, hogy szellemileg különb a felsorolt uraknál.

A tantárgyakban, a tornában, a sakkozásban élés, az ezekkel való gyerekes hencegés nyilván menekülés volt olyan területekre, amelyeken nem voltam hátrányokkal megterhelve. Az élet más dolgaiban leküzdhetetlen gátlások akasztottak el minduntalan. Menthetetlenül megmaradtam tanyai gyereknek, marha- és libapásztornak, egy magányos szegény-asszony neveletlen fiának. Mindenféle társaságban félszegül éreztem magam, elhalkult és fátyolosra tompult a hangom, szorongás lepett meg, elpirultam, forróságot éreztem a testemben, különösen nők jelenlétében. A magam munkaterületein itt-ott emberré váltam, de a váratlan új helyzetek az emberekkel való kapcsolatokban mindig visszavetettek a semmibe. Már harmadik gimnazista koromban, diákságom fénykorában, siralmas vizsgát tettem a gyámtalanságból. Valami bárófiút kellett tanítanom, s annak a nagybátyja, egy dr. báró Staudach Adolf nevű öregúr meghívott ebédre. Olyanformán mozogtam a család körében, mint egy ausztráliai ősemlék.

hogyan köszönjek, köszönjek-e a cselédeknek, hogyan üljek, hogyan egyek? — mindez elintézhetlen feladatnak látszott. A háziasszonynak nem csókoltam kezét, az ebéd befejezése után csak úgy felálltam az asztaltól. Nem beszéltem, csak kínban fogant igene-
ket és nemeket mondtam a kérdésekre. Ebéd után a házigazda valami szépírásgyűjteményt mutatott meg nekem és magyarázgatott róla, én meg szótlanul álltam mellette, és egyetlen értelmes gondolatom nem támadt. Azt sem tudtam, hogy mikor lehet, vagy mikor kell elmennem. Távozás után föllélegzettem, és sietve, erős léptekkel mentem az utcán. De mintha valami rettenetes súly nyomta volna a vállamat, hogy meggörnyesszen. Azon is elmerengtem azután, hogy a meghívás nem ismétlődött meg.

Az ilyen helyzetek újra és újra elkövetkeztek. Le-folyásuk, mintegy menetrendre, mindig ugyanolyan volt. Mindinkább azt a megoldást választottam tehát, hogy visszavonultam. Nyolcadikos koromban ugyancsak házitanítói minőségben forgolódtam egy föld-birtokos úricsalád körében, Magyary Kossa Sámueléknél. Magyary Kossáné igen jóindulatú, ember-séges asszony volt, okos is, hamarosan átlátott rajtam, és egy kicsit pallérozni, gyámolítani akart. Én lettem tehát itt a tanítvány, jómodorból, mondhat-nám tánc- és illemtanból. Agyagtehetségtelennek bi-zonyultam, minden tapintatos, gyengéd segítség ered-ménytelenül hullott le rólam. A hiba ugyanaz volt, mint az én rossztanuló tanítványaimnál: egyrészt az ősrégen való megriadás, másrészt az alap hiánya. Juracseknak mindenekelőtt a főnevek és igék rago-zását kellett volna megtanulnia, hogy Liviusból for-díthasson, nekem meg otthon kellett volna valami

nevelésben és gyakorlásban részesülnöm: köszönés, kérdés, és kérdésre való felelés, asztalhoz ülés, esz-közök kezelése, s az effélék tudományában... Magyary Kossáné nem tágitott egykönnyen, mindent megpróbált, de — már későn. Még sakkozott is velem, s miután heteken át minden partit elvesztett, őszintén megmondta, hogy ez benne szégyenérzést és ingerültséget kelt. „Hát nem lehet magától egy pártit sem nyerni?” — kérdezte. Én gúnyos mosollyal, gőggel feleltem: „Nem.”

Házibált is rendeztek Magyary Kossáék — volt vagy tízszobás lakásuk — és arra az asszony meghívott engem, láthatóan ismét segítségi szándékkal. Nem tehettem mást, minthogy nem mentem el. Máig sem tudom elképzelni, mit csináltam volna azon a házibálon, elegáns fiatalurak és dzsentrikisasszonyok közt. Ruhám nem volt, rendes fehérneműm nem volt, kitaposott, kopottsarkú cipőben jártam. Hanem találkoztam a háznál egy cigányzenésszel, aki valamelyik híres banda tagja volt és csellóra tanította az egyik Magyary Kossa fiút, éppen Pétert, az én tanítványomat. Azzal kellemesen elbeszélgettem. Úgy éreztem, hogy egymáshoz tartozunk.

Szóval a házibálra nem mentem el, és megint csak mélyen átéreztem a társadalomból, az egész világból való kirekesztettségemet. Mi vagyok én valójában és mi lesz belőlem? — erről elmélkedtem. Úr nem leszek soha, még annyira sem, amennyire egy szabályszerű intellektuel az. De paraszt sem vagyok, munkás sem vagyok, semmi sem vagyok, bárhová helyez a sors, mindenhol kilógok a keretből, idegen vagyok, mindenhonnan el akarok menni, ismét csak szeretnék kimenni a világból. Micsoda átok ez rajtam, mik

azok a bilincsek, hányfélék, mikor, hol rakta rám egyenként az élet ezeket a rabláncokat, amelyek alól úgy látszik, sohasem tudok megszabadulni? Az egyik legsúlyosabb, legrégibb bilincs volt a törvénytelen származás. Erről még sokat kell mondanom.

SZÁRMAZÁS, TÁRSADALOM, ERKÖLCS

ÉLETRAJZOM első néhány fejezetét még 1945 előtt kezdtem írni, más társadalmi és egyéni körülmények közt. Összeomlott azonban a régi világ, melyben 1883-tól 1945-ig, tehát 62 esztendőn át éltem és 1944 novemberében meghalt édesanyám, akire, amíg élt, közléseimben tekintettel kellett lennem. Több okom volt tehát arra, hogy származásommal ne foglalkozzam teljes részletességgel, pontosabban mondva, ne adjam elő, hogy törvénytelen gyermeknek születtem. Nem volt célszerű társadalmilag, hogy ezt az adatot publikáljam, de meg anyám olvasója is lehetett volna életrajzomnak. Most azután azt látom, hogy leplezgetésemmel zavart keltek, s akit az én életem érdekel, és olvassa írásomat, annak nem nyújtok egész tiszta képet gyermekkoromról és ifjúságomról. Mivel élményeimet úgysem időbeli sorrendben mondom el, hanem bizonyos témák köré csoportosítva és egyéni, félig-meddig szabad képzettársulási módszerrel, s mivel ma már lehetségesnek látszik, bár nem túlságosan, mert az előítéletek egy csapásra nem szűnhetnek meg, hát mintegy kiegészítésül szövöm bele az eddig feltárt anyagba azokat a lelki zavaraimat, amelyeket a törvénytelen származás okozott.

A tabániteleki béresházban, melynek egyik szobájában laktak a nagyszüleim, a falon lógott egy kis fénykép, fekete keretben. A kép egy egészen fiatal embert ábrázolt, s mellette egy kis gyereket. A fiatalember körülbelül tizennyolc éves lehetett, a gyerek az öccse volt. A képet már négy-ötéves koromban nézegettem s egyszer valamelyik serdülő nagybátyám — inkább a Ferenc, mint a szelíd Miklós — megmondta, hogy az a fiatalember az én apám. Mivel szégyenkező, fojtogató érzésem támadt, nyilvánvaló, hogy más hallomásokból már előbb megtanultam, mi az a törvénytelen származás. A kép mutatta apámat, akit nem ismertem, akit sohasem láttam. Szabályos, egészen fiús volt az arca, a haja fölfelé sodort, szelíden nézett maga elé, nekem mégis ellenszenvesen. „Apád” — ezt a szót nem szívesen hallottam; „apám” — ezt a szót, ha csak lehetett, ki nem mondtam. A valóság megismerése, a törvényteleniségről való sejtelveim különös szédületet keltettek bennem. Tudtam, hogy törvénytelennek lenni szégyen. Maga a szó, hogy „törvénytelen”, már valami büntető indulatból eredt, megbélyegzés és fenyegetés áradt belőle. Hallottam a másik szót is, ha nem is éppen rám vonatkoztatva: „fattyú”. Ezzel is megvetést fejeznek ki az emberek. Csakhamar azután pontosan tudtam, hogy van törvényes és törvénytelen származású gyermek; akinek az apja és az anyja házasságban él, az törvényes, a törvénytelen gyerek viszont úgy születik, hogy anyja „bűnbe” esik. A törvénytelen gyermeknek nincs is igazi apja. Hallottam azt a szót is, hogy: zabigyerek. Ez már tűrhetőbbnek látszott, mert valami tréfálkozás is vegyült bele és a szó használójából valamivel enyhébb rosszakaratot éreztem.

Abból a logikából, amelyet a körülöttem élő világtól tanultam, az következett, hogy származásomat titkolnom kell. Muszáj is mindenképpen titkolni, mert, ha hallom a szót, hogy: törvénytelen, fattyú, zabi-gyerek, és ha látom a rám meredő, ellenséges, gúnyos, csodálkozó, vagy éppen részvétet árasztó szemeket, hallgatnom kell, semmit sem mondhatok védelmemre. Rettenetes súly volt tehát rajtam már ez maga: élni, lenni. Talán a törvénytelenység tudatából is eredtek már kisgyerek koromban fel-felbukkanó öngyilkossági képzelődéseim.

Bűntudatot éreztem, szégyelltem magamat és szégyelltem anyámat. Úgy kellett gondolnom, hogy ezt a súlyos csapást anyám hozta rám. Ő az oka annak, hogy én *vagyok*. Már első eszméléseim idején nehezítettem anyámra, talán ezt a szót is mondhatom: haragudtam rá. Ezt a haragot persze tudomásul nem vehettem, mégis élt bennem, és tudattalanul tudtam róla, és emiatt további bűntudat terhelt. Voltak már erkölcsi fogalmaink és szörnyűnek ítélték a helyzetet: egy gyermek, aki haragszik az anyjára!

Játszottam a gyerekpajtásaimmal. Mindenről megfeledkezve, vidáman nevettem és pajkoskodtam. Egy-szer csak odaáll közénk egy bajszos felnőtt, nyugodtan pipázik, néz és sorra megszólít bennünket. „Téged hogy’ hínak?” — kérdezi az egyik gyerektől. „Varga Sándor” — feleli a gyerek. „Aztán ki fia vagy?” A „Varga Istváné.” A felnőtt azt mondja: „Ismerem az apádat. Jó komám.” És egy másik gyereket kérdez: „Téged meg hogy’ hínak?” „Káveczki Pista.” A bajszos tovább kérdez: „A Káveczki Mátyás az apád?” „Igen” — így szól a felelet, nyugodtan, zavar nélkül, mintegy dicsekedve, mivelhogy minden

rendben van. Látom, hogy rám is sor kerül, hátrább húzódok, már szeretnék elosonni. De elér a kérdés: „És téged hogy' hínak?” Felelnem kell: „Nagy Lajos.” „Aztán ki fia vagy?” „A Nagy Julcsáé.” A bajszos felnőtt meglepődik. Ennek ugyan semmi különösebb jelét nem adja, csak elhallgat és néz maga elé. Aztán mégiscsak szól: „Vagy úgy!” Ez azt jelenti, hogy érti, miről van szó. Én is értem ezt a „vagy úgy”-ot. Érzésemet úgy kell leírnom, azzal a közönséges kifejezéssel, amely leginkább meghatározza: mintha kést forgattak volna meg a szívemben. A többi gyerek hallgat, néz rám és értem, látom, hogy rólam gondolkoznak, már ahogy' tudnak. Ez a napom már elromlott, bánatba estem, csak úgy ténfergek, komor a felhő, nem tetszik még a kék ég sem, este lefekszem, aludnom kell egyet, hogy másnapra, mivel testileg egészséges vagyok, az életerő elcsitítsa a lelki sebsajgását. De a bajszos felnőttet — nem emlékszem már rá, hogy ki volt, talán éppen az Ötvös József — nem akarom többé látni.

A nagyszüleimnél úgy élek, mintha az édes gyerekkük lennék, azaz nem is jól mondom, mert szelídebben bánnak velem, mint Miklóssal és Ferencsel. Tudom azonban, hogy ők nem a szüleim, és én félig-meddig vendég vagyok náluk. Nagyanyám maga a megtestesült jószág, soha egy szigorú szót nem mond nekem, érzem, hogy szeret, én is szeretem őt, zavartalanul. Mosolyog rám, becézve Lajcsikának szólít, megsimogat, megcsókol; egy ágyban alszom vele, boldogság a teste melegét érezni, a jót akaró suttogását hallani. Nagyapám reggel nyolc óra tájban bejön a munkájából reggelizni, akkor kelek, odalép az ágyhoz és eljátszik velem, csiklandoz, meg is csókol, kicsit

nem szeretem, hogy borostás a képe. Néha azonban szigorú. Valamit megparancsol vagy megtilt. Ezen én megütközöm. Hatalmaskodásnak érzem és azt gondolom, hogy a szigorúsághoz nincs joga, semmi köze neki énhozzám, mert nem vagyok az ő gyereke. Nagypapát úgy szólítom, hogy: „édősapám”, nagyanyámat meg így: „nyanya”. Nagymama, ez a szó ismeretlen előttem. Az ételekben is kedveskednek nekem, extra kosztot kapok néha, olyankor, ha ők egyféle egyszerű ételt esznek, például mondjuk ebédre öntött salátát tepertővel, és semmi mást. Sokkal később tudtam meg, hogy Miklós és Ferenc sóvárogva nézték az én palacsintámat; én persze gyermekien önző módon kebeleztem be a jobb ételt, nem is gondolva az ő sóvárgásukra, és abban a tudatban, hogy az jár nekem. Igen, tudom, legalábbis sejtem, hogy anyám rendszeresen pénzt küld a táplálásomra. Pénzt küld, kávé-t küld, cukrot küld, vett egy tehenet hatvan forintért, hogy annyi tejet ihassak, amennyi csak kell. Anyám messze van, Pesten, elmúlik egy-két esztendő, hogy nem látom, apámról szó ne is essék, hallani sem szeretek róla, különben nem is tudnak róla semmit, szüleim tehát valójában nincsenek is; irigylem a többi gyerekeket, akik anyjuk és apjuk körében élnek, szabályos a nevük, az én helyzetem nincs rendben, lehetőleg nem is kell rá gondolni, mással kell foglalkozni, kalandozni kell a tanyán, a tanya körüli földeken, nézni a napot, a holdat, a báránypásztorokat, a messzi solti tornyot, az állatokat, a bogarakat, nádmezét szedni, bármivel elpiszmogni. Anyámra ritkán gondolok, érzéstelenül, az arcát is elfelejtettem, meg sem ismerném, ha váratlanul megjelenne előttem.

A fiatalember, akinek képe a falon lóg, a szublódtól

balra, a délre nyíló ablak táján, az az apám, lehetőleg nem kell a képre nézni, mert akkor valami fájdalom lep meg. Mégiscsak szó esik róla nagyritkán, és a beszédből megszerkesztem, hogy úri család fia volt, a családnál anyám mint gyermeklány szolgált. Basa Lajos a neve, abrudbányai származású, az apja református püspök volt, ő a selmecbányai erdészeti akadémiát végezte el és valami uradalomban erdész. Annál rosszabb, mert hozzá, az ő családjához nem tartozom, nem is akarok tartozni, félek, irtózom tőle, mint bűntevőtől, aki anyámat gyalázatba ejtette, de hát itt meg, a nagyszüleim körében, ez ismeretek után még inkább idegen vagyok. Kis gyerek, ennyi gond! Ha a vidámságom elcsitul, mindig sajnálom magamat. De beáll a szélcsend, minden baj elül, nyár van, kimegyek a cséplőgéphez és ott bámészkodom... Kocsi érkezik a tanyára, két úr jött rajta és egy kisgyerek, akkora, mint én, talán egy évvel idősebb. Ebben az időben, melyről épp most emlékszem, hétéves lehettem, tehát már Pestről jöttem le vakációra. Az egyik úr, valamiféle Basch, dunavecsei ügyvéd, öcsce a gazdának, Basch Simonnak, a gyerek az ő fia. Úri gyerek, úriasan öltözve, cipőben, harisnyában, városiasan fehér a bőre. A két úr bemegy a házba, papirosokat szednek elő, tintát kérnek, tárgyalni kezdenek egymással, én már ott vagyok a szobában, szelíden rám szól az ügyvéd: „Menj ki a szobából, kislíam.” Ez sem tetszik nekem, ez, hogy valaki, mert úr, a saját házunkból kiküldhet engem. Elődöngök megint a cséplőgép tájára, ott összeakadunk többen gyerekek, köztünk van az úrifiú is. Pajtáskodni kezd velünk, de láthatóan leereszkedéssel, fölényesen. Az én külsőm is városias már, de ő ezt nem respektálja,

neki csak egy gyerek vagyok a cselédség közül. Beszélgetünk, valahogyan szóba kerül ennek az apja, meg annak az apja, az úrigyerek rámnéz, valamit kérdez az apámról, én zavarba esek, nem tudok felelni és egyszerre kiderül, hogy én csak azt hiszem, hogy titok a származásom, mert az úrigyerek látja a zavaromat, gúnyosan elneveti magát, a szemembe vigyorog és ezt mondja: „Tudja isten, hol kódorog az már, mi?” Valósággal megsemmisülök, egy szót sem tudok többé szólni.

Az urak szelídek, barátságosak, de roppant fölényesek. Az ügyvéd fehér vászonruhába volt öltözve, a fején furcsa kalapot viselt, melynek képe élénken emlékezetemben maradt, de csak jóval később tudtam meg, hogy gyarmati sisak volt, amilyent az angolok viselnek például Afrikában. Csak úgy bement a szobába, a járása ruganyos, friss volt, egészen más, mint a parasztké, leült az asztalhoz, letette maga mellé a padra a kalapját és így szólt nagyanyámhoz: adjon csak, Nagyné, tintát és tollat! . . . Rettentő nagy úrnak érzem őt, már csak a gyarmati sisak miatt is, a gyereket is, mindenki úr, akinek rendben van a szénája, a cséplőgép etetője is úr, a lokomobil kezelője is, még a gyerekpajtásaim is azok, én meg úgy vagyok — későbbi ismereteimből veszem e hasonlatot — mint aki büntetett előéletű, és szakadatlanul attól kell félnie, hogy ezt megtudják róla.

A zsidók mind urak voltak nekem, mert városiasan öltözködtek, a faluban jobb házakban laktak, és nem szántottak, kapáltak, arattak. Apostagon abban az időben úr és zsidó egy fogalom volt. A magam bőrén is érezhettem, amikor, már csak vakációban időzvéen a tanyán, nagyanyámmal bementem a faluba. Térdig-

erő nadrágom volt, harisnyám és cipőm. Ebből azután az következett, hogy amikor a falusi utcán haladtunk, a játszadozó parasztyerek abbahagyták a játékot, félrevonultak az útból, megálltak a házkapuk előtt, vagy köszöntek nekünk, vagy sem, de amikor elhagytuk őket, elkezdtek utánam kiabálni: zsidó, zsidó-ó! Ezt különben már elmondtam.

Most visszatérek ismét arra az időre, amikor még nem távoztam el a faluból, illetve a tanyáról. Már elmondtam, hogy a felnőttek, az ispán is, folyton azt hajtogatták rólam: hogy „Milyen okos ez a gyerek, bámulatos!” „Ezt okvetlenül taníttatni kell.” Amikor aztán hatéves elmúltam, hallottam, hogy eljön értem az anyám, fölvisz majd magához Pestre, és ott fogok járni iskolába. Nem emlékszem rá, hogy ezen a terven gondolkoztam volna. Közeledett azonban a nyár vége, már mondták, hogy az iskola szeptember elején kezdődik, közönyösen vártam sorsomat. Egyszer csak hallottam, hogy „holnap érkezik” az anyám. Ezen az újságon már elméláztam. Anyám! Milyen furcsa is ez. Egy majdnem idegen nő jön és az az anyám. Vasút akkor még nem járt Apostagra, csak gőzhajó. Későbbi ismereteimből tudom, hogy a hajó Pestről déli tizenkét órakor indult, évtizedeken át ez volt a menetrend, négykor ért Apostagra, amelynek akkor még volt hajóállomása. Az állomástól a tanyáig legalább fél óra az út kocsin. Anyámnak tehát délután kellett Tabánitelekre megérkeznie. Mégis úgy emlékszem, mintha a reggeli órákban láttam volna őt először. Vagy talán éjjel utazott? Nem tudom. Mindenesetre példa ez az emlékezés arra, hogy milyen nehéz a múltat pontosan, hitelesen visszaidézni... Én a szobában ültem az asztalnál, és úgy tudtam, hogy anyám már

itthon van, és künn foglalatoskodik a konyhában. Egyszer csak nyílt az ajtó és belépett rajta, fehér arccal, fekete ruhában. Egymásra néztünk. Én nem örültem, csupán kíváncsi voltam, mi történik most. Úgy éreztem, hogy anyám is csodálkozva néz a szemembe. Nem éreztem szeretetet a tekintetéből, hanem valami idegennek a szorongó várakozását, elámulását. Hozzám jött, megcsókolt, beszélt hozzám, ezt gépiesen tűrtem, és egy kicsit féltem tőle. Mert úgy éreztem, hogy ő az, aki szeretett világomból most kiszakít engem. Bejött a nagyanyám is. Érzékelhettem a különbséget nagyanyám és anyám közt. Hiszen a nagyanyám volt az én igazi anyám, vele éltem egészen kicsi koromtól kezdve, őt szerettem meg kimondhatatlanul, ő egészen másképpen néz rám, mint ez az új nő, az ő mosolygó szeméből mindig szeretet áradt felém. Az anyámnak aggódó a tekintete. De hát hiába, ő az anyám, és őt szeretnem kell. Elvisz innen, a kedves házból, a tájról, elszakadok mindenkitől, akit eddig szerettem. Ismeretlen, elképzelhetetlen világba kerülök. Nem is tudom, mi lesz majd velem. Anyám a bűnbeesett asszony, olyan, akit megítélnek, aki fájdalmat okoz nekem, a hiba jóvátehetetlen, örökké megmarad; ő furcsán néz rám, zavartan, bár bizonyára szeret engem, mert a fia vagyok, a szavaiból is kiderül ez. De — vajon képzelődés-e, rálátás-e ez emlékezés: bánatot érez láttamon, mert én baj, akadály, teher vagyok az életében. Lehet, hogy amiket így e találkozásunkról elmondok, csak későbbi felismeréseim alapján kapcsolódtak az emlékfoszlányokhoz, és lehet, hogy csak bennem hánytorogtak furcsa gondolatföredékek, csak bennem dült zavar, és ezt a zavart ráképelem anyámra. Hiszen egy-két év előtt

már találkoztunk Pesten, ahová nagyanyám néhány napra felvitt. Akkor még minden jó volt. Mindegy, most hosszabb szünet után így kezdődött el a közöttünk levő viszony, ilyen is maradt csaknem mindvégig, évtizedeken át. Lehet, hogy az én hibámból, és, hogy mi volt a tárgyi valóság, az örökre felderíthetetlen. Mégis, a későbbiekből kiderült, hogy valami igazam volt.

Pest és Mohács közt közlekedett a hajó, mellyel az utat Apostagtól Pestig meg lehetett tenni. A hajónak Budapesten két állomása volt akkor, Budán és Pesten, a pesti volt a végállomás. Mi Budán szálltunk le, anyám Budán lakott, a Szalag utcában. Ideérkeztünk. A Fő utcáról fölfelé kellett mennünk a lépcsőzetes Ponty utcán, így jutottunk el a Szalag utca tizenkettőbe. Magasföldszinti volt a lakásunk, háromszobás; az a szoba, melyben anyám lakott, utcára nyílt, kétaablakos nagy szoba volt és világos, mert ablakai a kapucinusok kertjére néztek. A ház kapuja nagy volt, a kapualja széles, az udvaron jobbra fordulva, az első ajtó vezetett a mi lakásunkba. Az ajtón egy hosszúka, különös formájú helyiségbe jutottunk, mely előszoba is volt, de oldalt bemélyedve konyha is. Az előszobában állt egy nádfonatú pad, az előszobából egy kis elágazás a spájazajtóhoz vezetett, a spájaz kicsi volt és sötét. Éjjel utaztunk, hajnalban érkeztünk meg, bennem érzések dúltak, ismeretlen veszedelmekre vártam, leginkább hallgattam. Anyám gyöngéden bánt velem, de különös szeretetét nem éreztem, csak afféle kötelességszerű gondosságát.

Már az első nap kiszöktem a lakásból, elcsavarogtam a Duna partjáig, a hajóállomásig, ott megálltam, nézelődtem, mintegy csodát vártam, hogy valahogyan

visszakerülhetek Apostagra. Néztam a Dunát, mely dél felé folyik, Apostag felé déli irányban bámultam és elkezdtem sírni. Keservesen sírtam, sirattam az elvesztett paradicsomot, a nagyanyámat, a tanyát, az ismert állatokat, a házat, az udvart, az eperfákat, a tanya egész tájékát, az örökre lelkembe rajzolódott képeket, egész kisgyerekkoromat. Sokáig sírtam, addig, amíg belefáradtam, akkor visszabandukoltam a lakásunkra, a Szalag utcába. „Hát te hol csavarogtál?” — kérdezte anyám szemrehányóan. Nem beszéltem neki fájdalmamról és nem mondtam el neki, hogy sírtam.

Másnap délelőtt, a főzés idejében, az előszobában ténferegtem. Egyszer csak jött valami úr, látogatóba anyámhoz. Még nyári idő volt, az ajtót nyitva tartottuk, a cseléd valamiért kiment az udvarra, és ő jelentette, hogy éppen befordult a kapuban az ismerős úr. Anyám izgatottan hozzám ugrott, megragadott és betuszkolt a spájzba, és rám zárta az ajtót. Ott álltam a vaksötétben, irtózatos lelkiállapotban, szédülően, félelemmel és szégyennel eltelve, a halálra gondolva. Az eszem megállt, semmire tisztán nem gondoltam, mégis tudtam, hogy mi történik: anyám szégyell engem, szégyelli, hogy vagyok és eldug, hogy az az ismerőse ne lásson meg. Nem tudom, mennyi ideig lehettem becsukva a sötét spájzba, de amikor kijöhöttem, nagyot lélegzettem és úgy próbáltam élni, hogy ezt az esetet elfelejtsem. Mégis megmaradt emlékezetben, tudatos emlékül, és ez az emlék soha nem veszítette el kinos érzelmi tartalmát.

Anyám eltartott engem, jól táplált, taníttatott, soha nem bántott. Már hogy soha meg nem ütött, szemrehányással, dorgálással azonban eléggé elhalmozott.

Én meg engedelmeskedtem neki, már úgy nagyjából. Mindig megérződött, hogy hatéves koromig máshol, a nagyszüleimnél éltem. Kicsit falusi gyerek is maradtam, a belém rögzött szokásokkal és a régi viselkedési módommal nem tudtam egészen szakítani. Kis ellentétek támadtak ezért közöttünk s azok mindketőnket ingereltek. „Adjon egy kis kenyeret” — mondtam anyámnak, úgy, ahogy a nagyszüleimnél megszoktam. Ő kijavított: „Nem úgy kell mondani, hogy adjon, hanem úgy, hogy kérek szépen egy kis kenyeret.” Újra és újra elvétettem a kérést, akkor már anyám igen indulatosan fordult ellenem. Ez az indulat meglepődést, sőt dühöt keltett bennem. Dacolni akartam vele, olyan szándékom támadt, hogy azért sem mondom úgy, ahogyan ő akarja. Kínosan láttam azonban, hogy anyám szinte kétségbeesetté válik miattam az ilyen esetek alkalmával. Zavarba estem, úgy éreztem, hogy én nem vagyok hibás, mégis lelkiismeretfurdalásom támadt anyám bosszúsága miatt. Már az ilyen nevelési kísérletekben is el-elakadtunk. Nehezemre esett azt mondani, amit anyám szintén megkövetelt tőlem, hogy: kezét csókolom.

Az elemibe való beiratásaim simán történtek, azokat anyám végezte. A beiratáskor be kellett diktálni személyi adataimat. Én nem voltam jelen, tehát emiatt semmi zavarom nem támadt, baj lehetőségére nem is gondoltam. Mikor azonban a harmadik gimnáziumba vettek fel, újra zavaró élményben volt részem. Már elmondtam, hogy második gimnáziumra átmentem a Barcsay utcai iskola akkor megnyílt fiókjába, a Röck Szilárd utcába. Itt a kezdő gimnáziumnak két osztálya volt: első és második. A gimnázium minden évben egy osztállyal bővült és így

jött létre később a nyolcadik kerületi állami gimnázium. A harmadik osztály megnyíltakor az iskola a Csokonai utcában székel. Ide mentünk anyámmal beiratkozni. A tanári szobában, ahol a beiratkozás történt, Schmidt Attila és Hajtsch Samu tartózkodott. Schmidt Attila vette fel az adatokat, Hajtsch Samu éppen csak jelen volt, állt a szobában és érdeklődésből figyelt. „Apja neve?” — következett hamarosan a kérdés. Anyám megmondta, hogy apám nincs. Schmidt Attila már tudhatta ezt az előző évről, föl sem nézett, gépiesen jegyzett. Hajtsch Samu azonban, aki új tanár volt, ránk bámult és zavarba esett. Elpirult erősen és ideges arcrángással kezdett valamit dadogni: „No, rendben van, rendben van.” Hozzám lépett és megsimogatta a fejemet. Mindig az volt azután az érzésem, hogy Schmidt is, Hajtsch is, különösképpen szeretnek engem, megkülönböztető jósággal bánnak velem, és azt véltem, homályosan, hogy ez részvétérzésből fakad. Mindkét tanárnak egészen a nyolcadik osztály végéig legkedvesebb és legjobb tanítványa is voltam. Mindkét tanárt szerettem, kivált Schmidt iránt érzett szeretetem olyan lehetett, amilyen a gyermeké jóságos apja iránt.

Ebben a helyzetben eleinte nem jelentkeztek a törvénytelenység miatt érezhető aggodalmaim, aránylag nyugodt voltam. Már a harmadikban én lettem a legjobb tanuló, díszje az osztálynak, csupa egyes minden tantárgyból és valóságos úr, vagy hatalmasság, vagy mi a csoda, akinek döntő volt a szava minden ügyben, még a tanulók konfliktusaiban is. Ez az állapot azonban nem sokáig tartott, alig egy esztendeig. Volt ugyanis egy osztálytársam, Battlay Imre és egy másik, Winter Béla. Battlay rokonságban volt Schmidttel,

mert a nővére — igen szép asszony — felesége volt Schmidtnak. Schmidt mint osztályfőnök, haza vitte a lakására az anyakönyvet. Az anyakönyvbe bele volt írva rólam, a megfelelő rovatba, hogy törvénytelen. Battlay mindennapi látogató volt Schmidtéknél, ott nézegette az anyakönyvet, s a rám vonatkozó adatot fölfedezte. Elmondta ezután a szenzációt Winternek. Winter elmesélte Kohn Samunak. Kohn lelkes, derék fiú volt, talpig becsületes és nekem jó barátom. Közölte velem, hogy mit híresztel rólam Winter. Némán hallgattam, rosszullet lepett meg, és szinte megsemmisültem, úgy látszik, már sokadszor életemben. Kohn sápadt volt és nagyon sajnált engem. Én nem nyilatkoztam, nem is tudtam volna még a számat sem kinyitni. Attól kezdve melankóliába estem. Emlékszem rá, hogy Almássy téri lakásunkról a Barcsay utcán, majd a Miksa utcán mentem reggelenként az iskolába, olyan állapotban, mintha vesztőhelyre mennék. Minden reggel az egész úton azon gondolkoztam, hogy nekem végem van, belőlem soha nem lehet ember, öngyilkosnak kellene lennem. És kerestem képzeletemben a módot, hogyan, milyen eszközzel kellene öngyilkosságot elkövetnem. Hosszú időn át tartott ez a hangulatom, fáradt voltam és szórakozott, kerültem a pajtásaimat és soha nem nevettem. Arany Dániel tanította az osztályban az algebrát és mértant, neki volt az a szokása, hogy mindig merev arcot vágott, és még csak el sem mosolyogta magát. Rá gondoltam, ő lett a viselkedésemben példaképemmé és elhatároztam, hogy én sem nevetek soha többé az életemben, még csak nem is mosolygok. Ezt jó ideig meg is tudtam csinálni. Körülbelül egy év telt el, míg a melankólia feloldódott, bár úgy emlékezem, nem volt tökéletes, a

természetes egészség, vidámság és életszeretet itt-ott megtörte.

Visszatekintve most újra a fiatalabb koromra, úgy tudom, hogy anyám viselkedésében mindig jó volt hozzám, leszámítva ideges szörnyülködéseit miattam. Én is igyekeztem neki engedelmeskedni. Mégis nyilvánvalóan kettős, ambivalens volt a viszonyunk egymáshoz. Nem emlékszem rá, hogy olyan módon becézett valaha is, mint más gyereket szokott az anyja, vagy ahogyan velem a nagyanyám tette. Nem simogatótt, nem csókolt, nem becézett, sohasem mondta rólam, hogy kedves vagy szép gyerek vagyok. A tekintetéből mindig valami aggódást, mintegy állandó szemrehányást éreztem, és ez fájt nekem. Bár látnom, éreznem kellett, hogy félt engem minden bajtól és a javamat akarja. Én valahogyan sértődötten, ridegen viselkedtem vele szemben. Rendkívül keveset beszéltünk egymáshoz, jóformán semmit. Talán sejtettem, hogy én vagyok életének megrontója, hogy nélkülem jobban boldogulna. Bár úgy is, hogy én voltam és éltem, úgy is férjhez mehetett volna. Még első elemista koromban Budán, szerelmes lett belé egy kosztosunk, egy Marek Károly nevű pénzügyminisztériumi hivatalnok. Megkérte a kezét, de anyám elutasította őt. Marek nem tágitott egykönnyen, újra és újra kérte anyámat, szerelmet vallott, s a boldogtalan szerelmes minden eszközét felhasználta, öngyilkossággal fenyegetőzött. Ez az egész ügy nekem, mint anyám gyermekének, kellemetlen volt. Érzésben ellene voltam, hogy anyám férjhez menjen. Élénken emlékszem erre a Marekre. Derék ember volt, engem nagyon szeretett, de meg szándékosan is szeretettel foglalkozott velem, mert ezt anyám meghódítása egyik eszközének

vélte. Ajándékokat vett nekem, elvitt sétálni, elvitt magával a Császárfürdőbe többször, meg egy budai tornaegyletbe. Egyszer arra is vállalkozott, hogy szabadságot kér a hivatalban és a vakációra — első elemi után — lekísér engem Apostagra, illetve a tabániteleki tanyára, nagyszüleimhez. Tőlük is megkérte anyám kezét és igyekezett őket rábírní, hogy hassanak anyámra, beszéljék rá a vele való házasságra. Anyám hajthatatlan maradt. Nem tetszett neki Marek. Én már akkor észrevettem, hogy más férfiba, egy Faller Mihály nevűbe szerelmes. De általában anyám egész életében csak a szép embereket kedvelte. Marek szőke körszakállt viselt és kopasz volt, ez maga elég lett volna ahhoz, hogy anyám semmiképpen ne legyen hajlandó hozzámenni feleségül. Marek egyszer tartalékos katonatiszti ruhájában jelent meg nálunk, újra érvelt, könyörgött, fenyegetőzött, sírt, végre előrántotta a kardját, azzal csapkodott és ismételtette, hogy szívenszúrja magát. Hiába. Anyám csak azt hajtogatta, hogy nem, nem. Nekem már mint kisgyermeknek zavarosan valami olyan véleményem támadt a viselkedéséről, hogy az ilyen erőlködés, szégyenletes könyörgés, sőt fenyegetőzés ostobaság; a szerelmet én úgy képzeltem el, hogy az kölcsönös tetszés és vonzalom, hogy azt erőltetni csúnya dolog. Marek feldúltan távozott anyámtól, de nem szűnt meg remélni, és még évek múlva is kísérletezett újabb ajánlkozással. Pedig anyámnak második gyermeke született, ezúttal Faller Mihálytól. Most már elhagyta a Szalag utcát, ájtjötünk Pestre, itt született meg az öcsém, anyám szégyellte esetét addigi egész ismeretkörében. Amikor Marek utolsó próbálkozásra ájtjött Pestre, én már más-képpen gondolkoztam az esetleges házasságról. Marek

mindjobban emelkedett a hivatali ranglétrán, miniszteri tanácsos lett és azt ígérte, hogy engem is törvényesít. Valami óriási felszabadulásnak éreztem a társadalom gyötrő kegyetlensége alól: Marek Lajossá válni, s elveszteni a megbélyegzettséget. Akkori ízlésem szerint még névnek is jobb lett volna a Marek Lajos, mint a Nagy Lajos. A nevemet szégyellni kellett, tehát utáltam. Nem szerettem az anyám nevét sem, azt, hogy Júlia. Ilyen fantáziáim voltak például, hogy ha nekem megtetszene egy lány, szerelmes lennék bele és megtudnám, hogy őt Júliának hívják, rögtön kiábrándulnék belőle. Nevemben utáltam a Nagyt is, a Lajost is; egész életemben, legalább is évtizedeken át, ha valahol, bárhol, be kellett diktálnom a nevemet, kimondani azt, hogy Nagy Lajos, mindenkor zavaró érzéssel járt.

Marek kudarca után egy másik pénzügyminiszteri hivatalnok is megkérte anyám kezét, egy Bárdossy nevű, a keresztnévét már elfelejtettem. Bárdossy is már Budán szerelmes lett anyámba. Általában úgy hallottam másoktól, amint egymás közt beszéltek, hogy anyám igen szép nő és sokan rajonganak érte. Ez a Bárdossy csendesebben és méltóságteljesebben viselkedett, mint Marek. Kissé kopaszodó, fekete körszakállas férfi volt, ő is pórul járt. Ha ez a házasság létrejött volna, akkor meg Bárdossy Lajossá váltam volna, és így szabadultam volna meg legsúlyosabb lelki terhemtől. Bárdossy is esztendőkön át kísérletezett, félévenként ájtott hozzánk Budára és szerényen, halkán ajánlkozott. Hamarosan ő is magasabb hivatali rangot ért el, bányatanácsos lett. Anyám mindenkit elutasított, azt az utat választotta, hogy a maga erejével tartja fenn magát és neveli fel két gyermekét.

Ügyes volt és rendkívül szorgalmas, de kisszerű üzleti vállalkozással, a kosztadással foglalkozott, később női fodrászkodással, takarítással, mosással, vasalással, tizenkét-tizennégy órát dolgozott naponta, valóságos kálváriajárás lett életének útja.

A törvénytelenység tudata erősen befolyásolt sokféle érzésemben és egész magatartásomban. Eleinte minden vakációban hazamentem Apostagra. Mintegy kísérleteztem vele, hogy újra élvezzem szülőföldemet, a régi ismerősöket és pajtásokat, a Vászón családot és Vászónék fiát, Sándor barátomat, a kedves és jóságos parasztokat; újra lássam az egész jól ismert falut, a tájat, mely csak az értelmi megismerések folytán semmi, de a lelkemnek a világ leggyönyörűbb látképe, a vidéki lassú élettempót és a csendet. Ez nem sikerült zavar nélkül. Hiába voltam már gimnazista, hiába jártam cipőben, harisnyában, városi ruhában, úgy éreztem, hogy én itt mégis csak a Nagy Julcsa fia vagyok. Negyedik gimnazista korom után beszüntettem a hazautazást, el akartam végleg szakadni szülőföldemtől. Meggyűlöltem a falut, a konzervatív parasztokat, a családban élőket, a családtag szemével nézőket és valami olyan érzés töltött el, hogy a nagyvárosban, ismeretlen emberek közt forogni, de meg az én akkori Kaufmann Gábor, Kohn Samu és Feldheim Miksa barátaimmal élni mégis csak sokkal kellemesebb, kár tehát, lehetetlen erőltetni a falumat, bármily nagy is bennem a hűség hozzája. Utálatom, sőt iszonyom a régi életem iránt oly nagymérvű lett, hogy még Pestnek sem szerettem a déli, szülőföldem felé eső részét, nem kedveltem a nyolcadik és kilencedik kerületet, minél északabbra, minél távolabbra akartam kerülni régi emlékeim színterétől. Az első barátaim már ele-

mista koromban zsidófiúk voltak. A Hársfa utcában laktam akkor, s ez nyilván azért történt, mert éppen azok a fiúk laktak velünk egy házban: Bergoffen Pál, Gottsegen Árpád és egy harmadik, akinek a nevét már nem tudom felidézni, valamilyen Steiner Jenő vagy efféle. De később a gimnáziumban is Kaufmann Gábor, Feldheim Miksa, Kohn Samu lettek a barátaim. Eszem ágába sem jutott persze, vallás vagy fajta szerint vélekedni embertársaimról, de később a törvénytelenység problémájáról és annak következményeiről elmélkedve, feltűnt nekem a barátkozásaim minősége és az a gyanúm támadt, hogy ez is társadalomszemléleti alapon magyarázható: a zsidók, érzéklésem szerint, nem voltak oly megrögzött hívei a társadalmi előítéleteknek. A keresztények nagyjából két kategóriára osztoztak: népiekre és úriakra; a népiek közül nem szerettem a falusi eredetűek konzervatív tempóit, az úriak meg maguk zárkóztak el a szegények, a neveletlenek, a csibészek, a demokratikusak, vagy liberálisok, vagy mifélékkel való érintkezéstől. Ez a felsőbb gimnáziumban kétségtelenül ki is derült, ott már megalakult egy úrifiú kaszt, ez száraz udvariassággal, de hűvös tartózkodással kezelte a hozzá nem tartozókat, még engem is, az osztálynak értelmi és hatalmi arisztokráciáját. Már akkor megsejtettem, hogy mihelyt kilépünk az iskola nyolcadik osztályából a külső világba, társadalmi helyzetem változni fog, a terhemre. Az iskolába csak be-becsapott a társadalom szele, de én már elmélkedhettem a társadalomról, a magam tudatlan, kezdetleges módján. Nem szerettem a társadalmat és megállapítottam, hogy nekem ellenszenveseik annak törvényei, a benne élő szokások. Ellenzékvé váltam minden rendnek, a családnak, a vagyon-

nak, az emberek rangsorba állításának, az ipszilonos neveknek, a címeknek. Társadalmon kívüli helyzetem, a társadalomtól elütő voltom mindig kísértett. Sok különös, mintegy tünetem közül csak ezt említem most meg: Fájt például, amikor egy íróról azt olvastam — emlékszem, hogy éppen Madáchról olvastam —: *Költői tehetségét anyjától örökölte*. Fájt, hogy én soha nem írhatnék olyan verset, mint például Petőfi Sándor: *Egész úton hazafelé azon gondolkodám, Miként fogom szólítani rég nem látott anyám...* Fájt, mert a társadalommal való konfliktusomnak csak a sebeit éreztem, de nem tudhattam magamat harcoló hősnek. Már korán nem szerettem a vallásokat és a papokat. Körülbelül az ötödik gimnáziumban történt, hogy a hittanórán beültem a katolikusok közé, mert untam a folyosókon való ténfergést. Egyszer a hittanár, egy Valnicsek Béla nevű pap, azt kérdezte tanítványaitól, szóval az osztály katolikusaitól, hogy ki az osztályban a legjobb tanuló. Azt felelték, hogy a Nagy Lajos. „Milyen vallású?” — hangzott az újabb kérdés. Felelet: „Evangélikus”. „No és kik vannak még jeles tanulók?” Következett a felsorolás: Dohány Gyula, Kovács Ödön, Feldheim Miksa és Schönstein Miklós. „És ezek milyen vallásúak?” „Dohány izraelita, Kovács református, Feldheim izraelita, Schönstein izraelita.” Erre a pap elvörösödött és valóságos dührohamban tört ki: „Nem szégyellitek magatokat? Haszontalan népség. Nem sül le a bőr a képetekről, hogy egy becsületes katolikus fiú sincs a jelesek közt? Csupa zsidó és protestáns, hát nem gyalázat ez?” Azután szidta tovább a katolikusokat, hogy hanyagok, könnyelműek, nincs bennük kötelességtudás és így tovább. Én fölálltam és kimentem a teremből. Attól kezdve sohasem

mentem be a katolikus hittanórára. Még télen is, amikor hideg volt, akkor is inkább a folyosón járkáltam.

Az egyetemi index kitöltése is azzal kezdődött, hogy a hallgatónak beléje kellett írnia, zárjeles rovatba, az apja nevét. Ha az ember ebbe a rovatba egy vonást húzott, akkor mindenkivel, akinek kezébe került az index, közölte, hogy ő törvénytelen. Ha elmentem hazulról lakni és hónapos szobát vettem ki, be kellett magamat jelentenem. A bejelentő cédulának megint csak volt egy rovata: apja neve. Hosszas küszködés után rászántam magamat, hogy ezekbe a rovatokba, az indexbe is ezt írtam: Lajos. Azaz a nevem Nagy Lajos, apám neve: Lajos. Ebben volt annyi igazság, hogy az apám keresztnéve csakugyan Lajos volt, miután, amint írtam már, Basa Lajosnak hívták. Viszont ez a bejegyzés mégis csak szabálytalan volt, egy kis rosszakarattal minősíthették okirathamisításnak is. Ez az eshetőség aggodalmakat keltett bennem. Meg is változtattam gyakorlatomat, a rovatot üresen hagytam. Szóval a törvénytelenség titkolása nehezen, illetve jól sehogyan sem ment. A bejelentőről megtudhatta származásomat a főbérő, a házmester. Csak úgy tudtam elviselni sorsomat, hogy azt kellett hinnem, ezzel a rovattal senki sem törődik, el sem olvassák, vagy ha elolvassák, csak pillanatnyilag akadnak fenn rajta, azután elfelejtik.

Amikor arról tervezgettem, hogy a gimnázium elvégzése után micsoda pályára menjek, akkor megint csak előtört az aggodalom. Az iskolai diákoskodás csak ment, megszoktam, kisebb zavaraim lezajlottak, nagyobb elakadásaim azután nem lettek. De mi lesz majd később, amikor minden egyes pályán jobban figyelembe veszik, hogy a pályázó, a pályatárs miféle

családból származik? Már tudtam a társadalmi hierarchiáról, a gazdagság és előkelőség szerint való rangsorba osztásról, még arról is, hogy előny, ha valaki nemesi eredetű, nevét ipszilonnal írja és van nemesi előneve. Először tanár akartam lenni, úgy gondolva, hogy már megszokott környezetben, iskolában maradok. Később semmiféle közhivatalról nem akartam tudni, szabad pályára vágytam. Magát az alárendeltséget, a függőséget sem véltem elviselhetőnek.

Azt is elhatároztam, hogy sohasem fogok megnősülni. Mert mi történne, ha megkérném egy lány kezét és a házasságkötésnél elő kellene adnom a reám vonatkozó mindenféle okmányt, így a születési bizonyítványt is. A lelkipolyamatok persze bonyolultak, a nézetek kialakulásának is sok előfeltétele van, s figyelembe kell venni, hogy mindenkiben hatnak bizonyos élményeknek oly emlékei is, amelyek tudattalanokká váltak. Csínján akarok tehát bánni magatartásom, tulajdonságaim, nézeteim magyarázatával. Az az egy élmény, ami a törvénytelen származás, aligha lehet bármely jelenség *kizárólagos* oka. Csupán azt vélem, hogy sok mindennek előfeltételei közt az *egyik* erősen ható tényező. A következőkben már óvakodok az értelmezéstől és inkább csak leírást adok gyermekkorom és ifjúságom szerelmi életéről. Úgy hittem, amint erről már szóltam, hogy anyám nem szeret igazán. Érezhető az ambivalenciája, szóval a hozzám való kettős viszonylata, illetve a viszonylat másik oldala. Ez az érzésem kétségtelenül a valóságból is származott, de oka, felfokozója lehetett az az általános bizonytalanság, a megnyugvásra, a boldogság érzésére való képtelenség is, amely mindig eltöltött. Csak a vidámságnak valamely mámore törte meg kis időre ezt az érzést.

Anyámmal félszeg viszonyban voltam, alig beszéltünk egymással — erről is írtam már. Békességben éltünk, mégis félig elszakadtan egymástól. Még tizenhatéves koromban történt, hogy elmentünk együtt a Rákóczi útra, egy ruhaüzletbe, nekem ruhát vásárolni, persze az én keresetemből. Együtt mentünk a Hársfa utcán és ő folyton rám szólt. Mindenféle kifogása volt ellenem. „Hogyan áll a gallérod?” „Ne siess úgy!” „Gyere már gyorsabban!” „Ne bámészkodjál!” Minden kifogását idegesen, kínban gyötrődve, szinte sziszegve mondta el. Türelmem elfogyott, és kijelentettem, hogy soha többé vele együtt nem megyek sehova. Ezt a fogadalmamat meg is tartottam évtizedeken át; itt, úgy érzem, a sorrendet messze megelőzően kell megmondanom, hogy mindaddig, amíg — már öregedő koromban — hosszas lelki gyógymóddal és más, kiváló és jóakarátú ember tudományos segítségével, minden régi emlékem újra és újra való felidézésével egy fejlettebb értelem világosságába hozván azokat, bizonyos mérvű megkönnyebbülésre juthattam. Nehéz munka volt, mérsékelt sikerrel járt: csak a viselkedésemben változtam meg, a múlt eseményeihez kapcsolódott keserűség-érzés csupán enyhült, de meg nem szűnt.

Ifjúságomban a nőkkel egészen félszeg viszonyba kerültem. Rendkívül válogatós lettem nőkben, csak a szép és kíváncsú nők tetszettek nekem. Azokért meg hasztalanul epedtem. A nőktől fellobbanó szerelmet, elalélt odaadást, hozzám való ragaszkodást kívántam. Kalandot akartam, szeretkezést, minden érdekre való tekintet nélkül, agresszióra képtelen voltam, a tartózkodás vagy ellenállás leszerelt és megsemmisített, házasságra még csak nem is gondoltam. Nyilvánvaló, hogy anyámhoz való viszonylatom ismétlődött minden

egy alkalommal, melynek fő alkateleme volt a kételkedés. Szerelmes természetű voltam már kisgyerek koromban; félénk és gyámoltalan már ugyanakkor. Emlékszem rá, hogy negyedik elemista koromban megtetszett nekem egy igen szép lány, aki ugyancsak negyedik elemista volt és oda járt iskolába, ahova én, a Dohány utcai elemibe, Schambach Olgának hívták, gyönyörű volt, a haja bronzvörös. Mindenkinek nagyon tetszett, az osztálytársaimnak is. Egyszer, iskolából hazafelé menet, megvártuk, hozzácsatlakoztunk, kísértük és meg akartunk vele ismerkedni. A többi fiú másmilyen volt, mint én. Ők vidámak voltak, komédiáztak, tréfás megjegyzéseket tettek, én meg csak szívszorongva hallgattam. Egyik fiú úgynevezett „békát” húzott elő a zsebéből és a leány elé dobta, az felrobbant s a lányok közt — mert Sch. O. nem egyedül ment — nagy ijedtséget keltett, a fiúk jót nevettek. Olga büszkén ment tovább, anélkül, hogy bárkihez szólt volna, én meg megálltam, elmaradtam, majd megfordulva elbandukoltam haza.

Később is körülbelül ezen a módon folyt le minden esetem a nőkkel. Bámultam, epedtem, lángragyúltam, ábrándoztam, esetleg valami ravaszkodással ismeretségbe kerültem a lánnyal vagy asszonnyal, ennyi még telt a nekibuzdulásomból; megismerkedés után hidegnek, tartózkodónak éreztem a nőt, egyszerre megállapítottam, hogy nem tetszem neki, nem kellek, s visszavonultam. Sok eset ismétlődése után — persze már fiatalember koromban — valóságos lelki hínárba kerültem, melyről azt éreztem, hogy minden alkalommal mélyebben és mélyebben süllyedek bele, hogy nincs belőle többé szabadulás. Gimnazista korom után a jó tanulóból, a szorgalmas, nagyratörő fiúból ál-

landó szerelmi reménytelen epekedés miatt váltam letört fiatalemberré, aki mindent elhanyagoltam, tanulást, olvasást, munkát. Bűn nélkül maradtam ugyan, de nagyon is bírálható, feddhető, haszontalan, szigorú felfogás szerint csaknem züllött emberré váltam. Prostituált nőkhez jártam, mindig hosszasan, gondosan kikeresett szépekhez, minden pénzemet rájuk költöttem, semmi pénz nem volt elég, de boldogtalan maradtam a nők tökéletes, üzleti közönye miatt. Ügynevezett tisztességes nőkkel nem is próbálkoztam, mert minden kísérletet eleve reménytelennek véltem. Huszonéves voltam már, amikor először akadt szeretőm. Az Oktogon téren volt akkori Menton kávéház teraszán ültem, nyári estén. Cigarettaztam és nézegettem a nőket; különben minden szabad időmet ezzel a szórakozással töltöttem. Egyszer csak megláttam egy feltűnően szép nőt. Nagyon megnéztem, ő ezt észrevette és enyhén elmosolyodott. Erre én köszöntem neki, ő fogadta a köszönésemet, utána siettem és megszólítottam. Nem utasított el, sőt barátságos beszélgetésbe kezdtünk. A nő júnói alakjával, elegáns ruhájában olyan szép volt, hogy a férfiak megfordultak és úgy bámultak utána. Sejtettem róla, hogy ügynevezett prostituált, mert egyszer már láttam este későn egy másik, idősebb és csúnya, afféle műmamának látszó nővel haladni a körúton. Beszélgettünk, sétáltunk és — fölmentem vele a lakására. Ott — hogyan is mondjam e változatlanul „erkölcsös” korban. Leszakítottunk néhány virágot a világi örömek rózsafájáról. A nő szép volt, kedves volt, érzéki volt. Éjfélig nála maradtam s nagyjából tájékozódtam róla. Szép szobában lakott, sok finom ruhája volt, egy bankigazgatónak volt a barátnője; az öregedő bankigazgatóhoz csak ér-

dek füzte, nem volt hozzá hű — ezt is így mondják — mert délutánonként, ha csak szabad órái akadtak, eljárt egy drága belvárosi találkahelyre. Tőlem nem igényelt pénzt, sőt barátságot kötöttünk és megbeszél-tük, hogy naponként fölmegegyek hozzá és majd sétálunk, meg szórakozóhelyekre járunk. Ez a program, szórakozóhelyekre járni, már akadálnak látszott. Ho-va megyünk, mibe kerül majd egy-egy kávéház vagy cukrászda, esetleg vendéglő, ki fizeti a költséget? Ha nekem kell fizetnem, hogyan, honnan teremtek elő annyi pénzt? Első csatangolásunk alkalmával azt in-dítványozta, hogy ülünk be a Fővárosi Orfeum kávé-házába, amely zenés mulatóhely volt és éjjélkor nyílt, és igyunk meg egy üveg pezsgőt. Elérkezett tehát a baj. Nagy zavarba estem, ötöltem-hatoltam, mire ő megkérdezte: „Talán nincs pénze?” Feleltem: „Nincs.” Ő nyugodtan mondta: „Nem baj, majd én kölcsönadok magának.” És nehogy ezen, a társadalmi kötelező szo-kások szerint, fennakadjak, mosolyogva füzte hozzá: „Amikor majd pénze lesz, megadja.”

Nem részletezem a történetet tovább, csakhamar el kellett hagynom a nőt, mert — nem volt pénzem az ingyen szerelemhez. Az első eset után, szinte meg-részedtem a boldogságtól, és azt hittem, hogy vala-mi átkos elvárásoltság alól szabadultam fel és ezen-től egészen másféle lesz az életem folyása, a nemso-kára bekövetkezett kudarc, a visszavonulás kényszere elkeserített. Fölsimertem egészében a tragikus való-ságot: elégséges keresetem, pénzem nincs, anyámnál lakom, anyám dolgozó szegény nő, kötelességeim van-nak iránta, kötelességeim vannak magam iránt is, mert tanulnom, dolgoznom kellene, ki kell magamat éjszakánként aludnom, nemi életet élni pénz nélkül

nem lehet. Elsősorban a saját élményeim tettek a nemi élet ismerőjévé. Megállapításaimról, alkalom adtán még ez életrajz keretében, el kell majd egyet-mást mondanom, így látom, hiszen enélkül tökéletlen maradna a korábrázolás is. A saját életemből vett példát csupán mutatóul közöltem, ilyenekkel nem szándékozom szolgálni, mert ez olyan mértékű exhibicionizmus lenne, amire nem vállalkozom. Különben is értékeléseim szerint a közfelfogás a szekszuális témákkal szemben ma még változatlanul ideges (neurotikus), az ilyenmű adalékok sokakban keltenek megbotránkozást, mások úgy intézik el ezt a témakört, hogy felesleges róla beszélni, esetleg azt mondják, hogy „kispolgári tett”, ismét másoknak ellenállhatatlan ingere, hogy a mélyebb vallomásokat humorral, gúnnyal körítve komolytalanítsák el, tehát az olvasók neurózisa elé nem óhajtom magamat zsákmányul vetni. Hanem, hogy az ismeretterjesztésről, szóval az átélt kor ábrázolásáról mégse mondjak le, barátaim és ismerőseim nemi életéről mondok majd egyet-mást, jóval később és nem sokat, mert tudatában vagyok annak, hogy az osztályharcnak olyan korszakát éljük, amelyben figyelmünknek más emberi vonatkozásokra kell első-sorban fordulnia.

Még csak azt kell itt megjegyeznem, mindazzal kapcsolatban, amit e fejezetben magamról közöltem, hogy senki nem tartott szomorú vagy keserű embernek. A bánataimat eltitkoltam és úgy láttam, hogy valami értelmességi fölény miatt mindig inkább irigykedve és bizonyos respektussal néztek rám a barátaim és pályásaim, semhogy jobban meglátták volna a valóságot.

FÁJDALOM, BETEGSÉG, HALÁL

EGESZ KICSI KOROMBAN néha fájt a hasam. Fájdalmamban a földre vetettem magamat, jajgattam és rugdalóztam. Erről tudatos emlékem nincs, Miklós batyám beszélte el. Mindegy, a testi fájdalmat, ha ugyan már előbb nem, akkor megismertem.

Emlékszem azonban egy-két esetre, amikor a fülem fájt. Akkor már négy-ötéves lehettem. Este gyanútlanul feküdtem le, hamar elaludtam, ahogy szoktam, éjjel aztán fölvert a fájdalom. Nyöszörögtem, majd jajgattam. Nagyanyám is fölébredt. Lámpát gyújtott és csitítgatott. Megsimogatta a fejem és vigasztalt. A hasfájást, mondom, elfelejtettem, ez a fájdalom tehát valami új volt, különös meglepetés és ijesztő megismerés az életről: hát ezzel is sújthat?

Fájdalmukat az emberek, legalábbis annak mélységét, el szokták felejteni. Talán azért van, hogy később, megemlékezvén mégis róluk, túlságosan egyszerű szavakat mondanak jellemzésükre. Így mondják: nagy fájdalom volt; igen nagy; erős fájdalom volt; roppant nagy; borzasztó; óriási; szörnyű; iszonyatos, leírhatatlan; kimondhatatlan; elképzelhetetlen; észbontó.

Ahogy most tollamra kerültek ezek a jelzők, úgy

kátom, mégsem olyan enyhék. Legalább biztatnak a fájdalom elképzelésére. Különösen ez a szó, hogy: elképzelhetetlen. Talán az koptatta el a szavak erejét, hogy gyakran használják őket. Meg azután akkor, amikor éppen kimondják a szót, például azt, hogy *iszonyatos* volt a fájdalom, sem az elbeszélő, sem hallgatója nincs abban a helyzetben, hogy iszonyodjék. Nem is akar az ember, akár emlékezvén, akár hallván a fájdalomról, iszonyodni. Nem akar és nem is tud éppen akkor iszonyodni, feljajdulni, borzadni, vonakodik a fájdalmat fölöslegesen átérezni. Az elbeszélőnek elég volt a fájdalom egyszer, a hallgatónak, szegénynek elég lesz majd akkor, amikor őt gyötri. Akadnak tehát olyanok is, akik, amikor az említett szavakat az önmaguk lezajlott fájdalomáról kimondják, mosolyogva, szinte dicsekedve teszik azt.

En, amikor a fülem fájt, sírtam, nyöszörögtem, jajveszékeltem. Fekete rémület borult rám. Már égett a lámpa, de hiába. Előbb riasztott a sötétség, azután fájt a sárga világosság. Párna, dunyha, a mennyezet gerendái, ezek mind elpártoltak tőlem, látásukból kiesett az öröm, rideg idegenekké váltak. A tárgyak kedvessége elszállt, hasznosságuk hiábavaló lett, már csak a nagymamából áradt a jóság. Ő csitított, szavakkal vigasztalt, álldogált az ágy mellett, beszélt hozzám, szavaival el-elvont a fájdalomtól. Kezének érintése elűzött egy-egy rémet, ha csak pillanatokra is. A nagymama volt a vigasz és a remény. Hogy nem sokáig tart a fájás, hogy majd elmúlik. No, kisfiam, szegény kisfiam, ejnye. Hát hol fáj? Nagyon fáj? Ejnye már, hm, hm!

A nagymama az asztalhoz ment és a fiókjából kiskanalat kotort elő, avval a bödönből zsírt vett, a zsírt

a lámpa lángjánál megolvasztotta, majd visszajött hozzám és a fülembe öntötte. A meleg zsír csökkentette, majd egészen megszüntette a fájást. Lassanként megnyugodtam; kicsit még szepegtem, végül a szenvedéstől és ijedtségtől kimerülten elaludtam. Másnap vidáman ébredtem föl, a fájdalmat mintha elfelejtettem volna.

Egyébként egész kisgyerek koromban minden betegség elkerült. A tanyára nem jutott el semmi fertőzés, minden gyerek mentes maradt a szokásos gyermekbetegségektől. A felnőttek sem voltak betegek soha. Nagyapámnak fájt néha a dereka, akkor dörmögött, majd lefeküdt a vackára és nyögött. Ezzel a derékfájással nem törődtem. Nem hittem benne. Nekem sohasem fájt a derekam, s a dereka az embernek nem a füle. Hogyan fájhatna hát? Meg aztán azt is gondoltam, hogy igazán fájni valamije csak a gyerekek fájhat, a felnőtt az már erős, az már legföljebb komédiázik.

Altalában még nem sok részvét lehetett bennem a mások baja iránt. Lehet ugyan, hogy csak azért, mert nagy bajt nem láttam magam körül. Emlékszem rá, hogy a ház másik szobájában lakó Kávecki bácsit, a másik bérest, egyszer baleset érte. Feldöntötte őt és rátaposott egy megvadult ló, és Kávecki bácsi ott maradt fekvé az udvaron, nem tudott fölkelni. Nagyapám és egy, a tanyán tartózkodó kocsis siettek segítségére. Fölemelték és behozták a házba, hogy lefektessék. A küszöbről láttam az egész esetet, kissé ijedezve és a ló elől vissza-visszahúzódva a konyhába. Amikor hozták és mellettem vitték el Kávecki bácsit, sárga volt az arca és olyan a szeme, mintha sírna. Sírt is talán, hiszen a könnyei folydogáltak. Nyögött. Odabenn a szo-

bában aztán jajgatott. Nem tudtam, hogy mi a baja, képzeletem nem is járt akörül, hanem — nevetni kezdtem azon, hogy hosszan elhúzta és éneklően kicifrázta a jajt. „Ja-ha-ha-haaj!” En is, másik két kisgyerek is nagyon jól mulattunk az öregben. Egy óra múlva érkezett meg a községi orvos, akiért az említettem kocsis kocsival ment el. Szemüveges, komoly tekintetű ember volt, nem köszönt, a köszönésünket nem fogadta, ment be egyenesen a Káveckiék szobájába. Nemsokára aztán eltávozott és ment vissza a faluba. Hallottam, hogy Kávecki bácsinak néhány bordája eltört. Ez már elállította a nevető kedvemet. És eltűnődtem azon: mik is azok a bordák és hogy eltörnek az ember bordái! Bizony, az nagyon fájhat. Csakhamar játszottunk azután mi gyerekek, Káveczki bácsiról egészen megfeledkezve.

De nagy, sőt ijesztő részvétérzés lepett meg, amikor a disznónkat érte baleset. Megölték ugyanis. Eleinte hizlalták a disznót, egyszer csak arról kezdtek beszélni, hogy ölés lesz. Ez még soká lesz, gondoltam és semmiféle lelki zavarom nem támadt. Ölés, ölés, még ha disznóölés is, aggasztó dolog, de nem igen képzelegtem róla. Elkövetkezett azonban a disznóölés napja. Kezdtem magamat furcsán érezni. Megölnek egy eleven, kedves állatot. Amelyik olyan barátságosan rőfög és hízelgően pislog az apró szemével. Egy *nagy* állatot! Ugyan, hogyan is csinálják? De akárhogyan csinálják, hogy' tehetik meg?

Megérkezett a faluból a böllér. Nagyapám és a böllér meg Kávecki bácsi az udvaron álltak és tanakodtak. Ferenc is körülöttük settenkedett. En álltam a házajtóban és kíváncsian is, szorongva is vártam, mi történik majd. Egyszer csak nagyapám és Ferenc el-

indultak az ól felé. A böllér csak állt, kést nem láttam nála, pedig már hallottam, hogy késsel ölik meg a disznót. Leszúrják, jaj!... Kinyitották az ólat, hogy a disznót az udvarra vezessék. A disznó nem mozdult. Hogy hogyan került ki mégis az ólból, azt nem tudom. Csak láttam, hogy már megragadták, a fülénél fogva húzták és hátulról tolták, Kávecki bácsi is oda-szaladt segíteni. A disznó kétségbeesve visított. Sírt, jajveszékelt, rimánkodott a disznó, ilyen hangot még soha nem hallottam. Nem is bírtam hallgatni, nem akartam megölését látni, elkezdtem futni. Futottam ész nélkül, ki az udvarról, el a tanyáról, minél messzebbre. És hiába futottam. A síró hang elől nem lehetett elmenekülni. Elért, futottam tovább. Csak amikor már megszűnt a disznó sírása, akkor álltam meg. Az agyam izzott, az egész testem, lelkem remegett. A kétségbeeső hangot már nem hallottam, de sejtettem, hogy azért, mert a disznó már nem él. Ott álltam a téli sáros földön, ritkás, sápadt kukoricaszárak közt, jó messze a tanyától, ahová menekültem az ölés elől, s jóideig nem mertem moccanni. A félelem, a megdöbbenés, a bámulás egészen megdermesztett. De azért működött az eszem és gondolkoztam. Csak idétlen torzók lehettek a gondolataim, a torzókra azonban ma is emlékszem. Csak egy kevéske kiegészítés kell és a gondolatok kimondhatók. Talán ilyen formán: Mi volt ez? Mi történt itt? Hát ilyesmi is lehetséges? Hát ez a világ? A világ, amelybe beleszülettem és amelyben élek! Jaj, mi történhetik még velem? Hát mi vagyok én? Miért van az, hogy a többiek maguk megcsinálják azt, aminek én még a látványától is elmenekültem? Meg tudják csinálni. Mi lesz velem? Erre a világra való vagyok én? Hiszen mindenki ott

maradt, az én jószágos nagyanyám is és Ferenc, aki még szintén nem felnőtt. Hogyan lehet majd elviselnem az életet? Vagy ... ha megnövök, én is olyan leszek, mint a nagyapám, vagy ... mint a Kávecki bácsi? És van böllér is! Jaj, most még nagyon gyenge vagyok.

Különös gondolatok, illetve az a különös, hogy egy gyerek gondolta ezeket. Mégis: csupán látszanak különöseknak. Nyilván azért, mert megfogalmaztam és sorrendbe raktam őket. Hogy a mai gondolataim lennének? Nem, nem, e gondolatok magvának *már akkor* élniök kellett bennem. Hiszen a színvalóság felidézése: a megriadás, a futás, a reszkető, dermedt állás, ez mind e nézetem mellett vall. Lassan lecsillapodtam. De egy ideig bánatos maradtam. Sajnáltam megint önmagam. Visszabandukoltam a tanyára; a megölt disznóval már nagyban mesterkedtek. Pörzsölték az udvar közepén. Ezzel már nem törődtem, bementem a házba. Azután — elfelejtettem, hogy mi történt, már hogy nem gondoltam rá. Az életüzemmel járó kényszerű életkedv elmosta bánatomat. Nem gondoltam már a disznóra, sem halálküzdelmére, s a belőle készült ételek, a disznófejleves, hurka, töpörtyű, még azon az estén igen ízlettek nekem.

UGYANAZON A TÉLEN, egy vasárnapi nap reggelén, nagyapám és nagyanyám bementek a faluba. A szomszéd család is elment valahová. Miklós és Ferenc bátyám, meg én maradtunk otthon. Én a szobában lézengtem, egyszer csak hallottam, hogy Ferenc és Miklós suttogva vitatkoznak. Ferenc kieszelt valamit, Miklós ellenezte. Nem tudtam kiértetni szavaik-

ból, mit tervez Ferenc, csak homályosan sejtettem. Kimentek a házból, visszajöttek, újra kimentek. Én megint csak nem mertem moccanni. Csak később, befejezett cselekvés után álltak össze részletértésséim történeté. Ferenc megfogta az egyik kutyánkat, a Morzsát, a kúthoz vitte, ott kötelet vetett a nyakába s a kötél másik végét a kútgém nehezékéhez kötötte. Az ostorfával a vödört, miután előzőleg vízzel telemerítette, a kútba eresztette, a kutya a levegőbe emelkedett, tehát a kutyát felakasztotta. Egyideig vonaglott a kutya, azután megszűnt élni. Jól végzett munka és csak percekig való kielégülés után következett a félelem. Ferenc félt, Miklós nem, mert ő nem segített az akasztásnál és ellenezte azt. Ferenc abban reménykedett, hogy az eset nem tudódik ki. Hogy hova lett a Morzsa? Isten tudja. Elkódorgott. Valahol talán agyonverték. Hogy így védekezhessen, arra gondja volt, a Morzsa hulláját levette a kútgémről és jó messze a kúttól a szántóföldön eltemette.

Én kavargó érzelmekkel jártam, keltem, még mindig nem mentem ki a szobából. Illetve, az akasztási jelenet élénk elképzeléséből úgy érzem, szinte biztosan tudom, hogy mégis csak kidugtam a fejem a házajtón, a kút felé néztem és éppen láttam a magasan lógni a Morzsát, *azután* húzódtam megint vissza. Gondolataimra nem emlékszem, csak arra, hogy csodálkoztam. Nem értettem a Ferenc tettét. Hogy az ember lelkében ellentétes erők áramlanak, hogy tudattalanul megértettem Ferencet, az most nem tartozik ide, ennek a feszegetése olyan utat nyitna, amelyen úgylis elakadnék és nem tudnék tovább jutni. Hogy a Morzsát különösképpen sajnáltam volna, arra sem emlékszem. Nem szerettem a Morzsát. Lompos,

barátságtalan, csúnya fekete kutya volt. De megölni, felakasztani a Morzsát, ezt furcsának éreztem. Hogyan szabad ilyent megtenni, hogy is juthatott ez Ferenc eszébe? Kíváncsi lehetett, ezt is sejtettem. Hallott már az ilyen akasztásról s megtetszett neki. Játszani akart... Nagyszüleim déltájban érkeztek haza. A Morzsa felakasztása rögtön kiderült, mert Miklós elmondta. Nagyapám rettentő haragra lobbant. Különb en is dühös ember volt, dühét csak velem szemben fékezte, no meg nagyanyámmal szemben, akit sohasem bántott. Meg akarta ütni Ferencet, de az elszaladt. Kitiltotta azután a házból, télnek idején. Menjen és vesszen el a bitang.

Ferenc napközben a tanya körül ólálkodott, a tanyaához nem egészen közel levő szalmakazalnál húzódott meg. Éjszakára belopódzott az istállóba és ott aludt. Csak későn feketett le és igen korán kellett elosonnia, nehogy nagyapám ott fogja. Nagyanyám titokban vitt neki valami ennivalót a kazlakhoz, a köténye alá rejtve. Egy éjszakára a szomszéd család fogadta be. Nagyapám sejtette, hogy kijátsszák őt, ezért haragudott és fenyegetőzött. De látszott, hogy csak a virtus kedvéért. Nem akarhatta a saját gyereket elveszejteni. Ezt én is éreztem a dohogásán. Néhány nap múlva azután meg is engedte Ferencnek, hogy hazajöjjön. Még sokáig haragudott rá és nem szólt hozzá.

Ez történt az egyik kutyánkkal. Voltak aztán macskáink is. Kettő. A nőtény macskának időnként kölykei is születtek. A kis macskák, mint általában az állatok kicsinyei, igen kedvesek voltak. És a kismacskákról azt mondták, hogy nem lehet őket megtartani. Nem lehet, mert hát mit csinálna az ember annyi

macskával, még táplálni sem győznék őket. Azt mondták, hogy el kell a kismacskákat emésztetni. Ez az „el-emésztetni” valami kerülgető szó lehetett, nem akarták úgy mondani, hogy az ártatlan és kedves kis macskákat meg kell ölni. Így talán szégyellték volna.

Elásták tehát a kismacskákat elevenen. Gödröt ástak a földbe, nem mélyebbet másfél arasznyinál, beledobálták a kismacskákat és rájuk kotorták a földet, még meg is taposták. Mélyet kellett lélegzenem, szinte sóhajtanom kellett, amikor a kismacskák nyivákoló sírását hallottam a föld alól. Olyan volt ez, mint valami értelmes könyörgés. Látnom kellett az anyamacskát, amint izgatottan járkál, kering a macskasír körül, szaglász, nem tudja, mit tegyen, füleli ő is a nyivákoló sírást és itt-ott felel rá, szomorú, lemondó hangon. Az anyamacska bánatát, ha nem is már akkor, vonatkoztattam az emberére, megéreztem valamit az anya sorsából, aki gyermekét veszti el.

A fájdalomról való véleményemet, helyesebben a fájdalomtól való félelmet a fülfájás határozta meg. Persze ez csak egy láncszem lehetett a fájdalmak sorozatában, az első olyan fájdalom, amelyről tudatos emlékem maradt. Megtörtént azonban, hogy egyes fájdalmakat könnyen viseltem el. Bár talán rosszul mondom, mert amikre gondolok, azok sérülések voltak ugyan, de nem okoztak túlságos fájdalmat... Gyakran sérült meg a lábam, mivel mezítláb jártam. Belement a talpamba a tüske, szög, üvegcserep, iszkápa; megsértette a lábamat a tarló, hegyes kavics, kemény göröngy. Ezeket a sérüléseket jóformán semmibe sem vettem. Általában mégis oly gyötrelmesnek éreztem a mezítláb járást, hogy néha sírtam miatta. Némely tarlón, így a lóhere rövid, sűrű és ke-

mény tarlóján járni szinte olyan volt, mintha a földből kimeredő vasszögeken jártam volna. A homokban rejtőző, orvul sebző királydinnye kétségbeejtett. Máskor meg izgalom nélkül ültem le és piszkáltam ki talpamból az akácfa beletört tüskéjét, vagy valamilyen szálkát. Az ilyesmiknek túvel való kioperálásában nagy ügyességre tettem szert.

Egyszer a csoroszlya megvágta a lábam. Ez úgy történt, hogy Ferenc bátyám a tanya közelében szántott, én kísértáltam hozzá, magam is szerettem volna szántani és Ferenc megengedte, hogy egy fordulót tegyek. Megfogtam az eke szarvát és nagyot rikoltottam az ökrökre. Ferenc mosolygott, a szántás jól indult és engem magamra hagyott; elvonult távolabbra, talán szükségét végezni. Nem tetszett azonban nekem az ökrök lassú cammogása. Türelmetlen voltam, megint rikkantottam néhányat, hej, haj, Csákó, Daru! — de az ökrök nem hederítettek rám. Erre én az ökrhajtó ostorral — mert azt is kezembe adta Ferenc — megcsapkodtam az ökröket. Külön-külön mind a négyet. Az ostor nagy volt, csak két kézzel lehetett vele bánni, eleresztettem hát az eke szarvát. Az ökrök most már nekiiramodtak. Diadalomban az eke mellett szaladva, újra megcsapkodtam őket. Az eke kiugrott a földből és oldalára billent. Én közvetlenül az eke mellett szaladtam, a csoroszlya belevágódott a talpamba. Hirtelen megálltam és elcsodálkoztam. Az ökrök mentek tovább, könnyű lett a terhük, mivel az eke nem szántott. Egy darabon szaladtak, majd mintegy tanácstalanul megálltak. Én a talpamat néztem. Dőlt belőle a vér. Hosszú volt a seb és mély lehetett. Ferenc messziről látta az esetet, odafutott, csóválta a fejét és engem hazaküldött. Szántott tovább.

Nagyanyám és Káveckiné nézték meg a sebet. Cogattak, nagyanyám szidott ijedtében, a maga gyöngéd módján. Káveckiné nyomban orvosságot ajánlott. Tejbe ecetet kell önteni, a tej össze fut, a túrós maszszát rá kell kenni egy rongyra és azzal be kell kötni a sebet. Hogy jó orvosság-e ez, azt máig sem tudom, de akkor jónak látszott. Az ecet kellemesen csípte a sebemet, egyebet nem éreztem. Negyed óra múlva már fogócskát játszottam, sántikálva a bekötött lábammal. Legénykedtem. Ha egy kis fájás jelentkezett, akkor megálltam és nevettem, mintha csiklandoztak volna.

Amikor másnap levették lábamról az első kötést, a seb és környéke, a fél talpon, egészen fehér volt. Kíváncsian nézegettem a sebet. Akkor nem fájt és nem iszonyodtam tőle. Ez az emlék a kellemes emlékeim leltárába került, mivel a sebesüléskor nem ijedtem meg, aztán mert nem éreztem fájdalmat és mert fogócskáztam. Büszke voltam erre. Azt hittem, hogy erős lélekkel viseltem el valami nem csekély bajt.

Most valami feltűnt nekem a Káveckiné nevére való gondoláskor. Nyilván a homályos emlékeknek is megvan az a tulajdonságuk, hogy határozottakká, értelemmel áttekinthetőkké és kimondhatókká akarnak válni. Megakadok mégis Káveckinén. Vajon ő volt-e a sebesülés idejében a szomszédasszonyunk? Ha meggondolom, hogy születésemtől volt a másik béres Kávecki s még hatéves koromig a béresek változtak, valahogy ilyen sorrendben: Kávecki, Ötvös, Varga — vagy Varga, Ötvös — akkor csak annyi bizonyos, a szomszédasszony ajánlotta az ecetes tejet, de hogy ki volt, azt már nem tudom. Ez nem fontos, mégis megemlítem az emlékezésnek ezt a határozatlankodását,

mert bizonyosnak kell tekintenem, hogy ilyen kis hibát máskor is elkövethetek. Csak törekszik az ember a valóságra, de az értelem tökéletlensége miatt azt minden porcikájában nem tudja pontosan megragadni.

A FÜLFAJÁSON és egy-két kisebb sérülésen kívül más testi bajról gyermekségem egész idejéből nem tudok. Az első kis betegség, amelyet átéltem, hatéves koromban ért. Akkor, 1889-ben, Budán laktunk a Szalag utcában. December hónapban egy este az anyám korán lefektetett, én korán elaludtam. Más-kor egyidőben feküdtünk le, úgy tíz óra tájban, mondtam már, hogy egy ágyban aludtunk. Ez alkalommal, mintha a külön-lefektetésen is megütköztem volna. De határozott aggodalmam nem támadt s mondom, elaludtam. Anyám, amint aztán kiderült, elment hazulról; valószínűleg érte jöttek és társasággal ment kávéházba.

Én egyszer csak fölébredtem. Mozdultam, valamit nyöszöröghettem, rögtön észrevettem, hogy egyedül vagyok. Az ablaktáblák, ahogy rendesen, be voltak csukva, fekete sötétség vett körül! Az egyedüllétől is, a sötétségtől is megijedtem. Még tájékozódni sem tudtam zavaromban az ágyban, nem tudtam merre van a fejtől, lábtól. Ijedtségem a tehetetlen tapogatózás, forgolódás alatt fokozódott. Hamarosan rémület öntött el, kiáltozni kezdtem. Volt cselédünk, aki kint szokott aludni a konyhában, eleinte azt kiabáltam, hogy mama, mama, azután a cselédet hívtam a nevéen. Nem jött senki, a cseléd is elment hazulról, egyedül hagyott a lakásban. Ijedtségem, rémületem egész borzadályá fokozódott fel, valahogyan lemász-

tam az ágyról, a sötétben botorkálva, a falat tapogatva megtaláltam az ajtót, a kilincset s kimentem a konyhába. Egy szál rövid ingben, ahogy aludtam. A konyhának, illetve előszobának faajtaja volt, ott is sötét volt. Eljutottam az ajtóig, azt sem zárta be a cseléd, kikerültem az udvarra. Fagyos téli hidegben.

Az udvarra némely ablakból sárga fény szűrődött ki. A kapualjból nyílt a házmesterlakás, annak az ajtaján kopogtam. A házmesterné kijött — kövér, öregedő asszony — elcsudálkozott, nyugtatott, s visszavezetett a lakásba. Lámpát gyújtott és lefektetett. Szidta a cselédet, de én az anyámra neheztem. Még nem hagyta el a házmesterné a lakást, amikor megérkezett az anyám. Szép volt elegáns öltözetében, ő is csodálkozott rajtam, mármint ijedtségemen és nevetett. Vigasztalt és — akkor — simogatott. Előszedte az ajándékokat, amiket nekem hozott. Későbbi, hamarosan elkövetkezett ismereteimből tudtam meg, hogy az ajándékokat anyám társaságának tagjai nyerték a kávéházi, úgynevezett kucsébertől. Díszes dobozok voltak ezek az ajándékok, csipkeszélű papiros betéttel, tele préselt fügével, datolyával, csokoládés bonbonokkal és szaloncukorral. Szepegésem megszűnt, majszolni kezdtem az édességeket, nagyon ízlettek és megnyugodtam. De hát — a legszélsőfokú, éstveszejtő riadtságot újra csak átéltem, életemben már legalább harmadszor.

Másnap este már lázas lettem. Anyám lefektetett. Az utcai kisebb szobában akkor nem lakott senki, ott feküdtem. Egyedül, körülbelül egy hétig. Nem emlékszem rá, hogy orvost hívtak hozzám, pedig kellett, hogy hívjanak, mert arra meg emlékszem, hogy patikából való sárgásbarna, édes orvosságot szedtem kis-

kanállal. Általában az egész betegségből, a betegen eltöltött hétből semmire sem emlékszem, csak ilyen foszlányok libbennek meg előttem: feküdtem, mindig feküdtem, néha unatkoztam, de majdnem mindig aludtam. Még a betegség előtti időből tudom, hogy a felnőttek aggódva beszéltek az influenzajárványról. Szentpéterváron kezdődött akkor, 1889-ben, a járvány, így mondták, s ott történtek az első halálos esetek. A betegséget muszkanáthának nevezték, igen veszedelmesnek tartották. Én nem féltem tőle, nyilván nem is tudtam felfogni, hogy mi.

Mégis van a betegségről, vagyis inkább a betegség idejéből egy emlékem. Mintha csak most jutott volna eszembe, mintha régen és végleg elsüllyedt volna, pedig látom, hogy már máskor is fel-felbukkant. Én fekszem az ágyban és az ágy mellett egy széken ül Zsuzsa néni. Ez a Zsuzsa néni anyámnak a húga volt. Cselédként szolgált, nem messze a Szalag utcától, az Iskola utcában. Amikor jött, mindig hozott két darab süteményt, egy habrollót és egy indiánert. Kistermetű nő volt Zsuzsa néni, igen alacsony, a feje mégis akkora, mint a megtermett embereké. Szabálytalan külseje volt tehát, egy kicsit majdnem torz. Engem nagyon szeretett és én csak türtem a szeretetét. Mivel nem tetszett nekem, nem tudtam viszonzni azt a nagy szeretetet. Úgy is mondhatom, hogy Zsuzsa néni belém is reménytelenül volt szerelmes. Mint mindenkibe, akit szeretett, egy apostagi legénybe is, a Virág Jóskába, ott Apostagon. Valami különös érzésem volt ahhoz, hogy megérezzem a mások boldogtalanságát, különösen a boldogtalan szerelmesét, azért sajnáltam Zsuzsa nénit. Egyet-mást el is lestem a Virág Jóskával való érzelmi viharából.

Ez a Virág Jóska elég csinos fiatalember volt, igen férfias modorú, szépen beszélő, büszke, erőteljes. Zsuzsa sokat sírdogált miatta. Virág Jóska meg vigasztalgatta. Sejtettem, hogy Zsuzsa néninek csinosabb és sikeresebb vetélytársnői vannak. Virág Jóska aztán mégis elvette feleségül, hosszú esztendőök múltán.

Akkor Zsuzsa néni már lehetett harmincesztendőös. De öröknek látszó bánata elszállt, az arca kisimult, a tekintete derűsebbé vált, talán egy kicsit boldog is volt Zsuzsa néni. Virág Jóska vett a falu szélén — az erdőalján — egy kis házat, abban laktak. Vakációk alkalmával meg-meglátogattam ott Zsuzsa nénit. És látnom kellett, hogy új bánat szállta meg. Mert köhögött, köhögése nem múlt el, arcának sárgás bőre, a járomcsontok táján rózsaszínben izzott, ő maga már tudta, hogy tüdővész és sejtette, hogy nem gyógyul meg soha. Az ura szépen bánt vele, a munkában is kímélte, de hiába, Zsuzsa néni mégis meghalt.

Halála után bármikor emlékeztem rá, mindig fájdalmat éreztem. Egy csaknem testileg jelentkező lelki fájást. Mert szántam és már jóvátehetetlenül bántam, hogy Zsuzsa nénit nem szerettem eléggé. Hogy gyerekes kis szeretetemet nem hagytam megnőni, hogy lenézés, hiúság és más haszontalanságok elhatalmasodhattak bennem és azt a kis szeretetemet, ami mégis pislákol a lelkemben, nem tudtam megmutatni. Ha legalább egy-két hízelgő szót mondtam volna neki, amikor beszélt! Ha visszasimogattam volna az érdes kezét, legalább egyszer. Elkésett elmejáték volt később a képzelődés: Ó, ha a múlt visszatérne, Zsuzsa néni még élne, még nem lenne nagyon beteg, de nekem sok-sok pénzem lenne, elküldeném Zsuzsa nénit szanatóriumba és meggyógyulna. Elképzeltem egy

ilyen gyógyult Zsuzsa nénit. A betegsége elmúlt, ő él nyugodtan: Virág József is él még; Zsuzsa néni nem vályogházban lakna, melynek falai télen-nyáron gyilkos nedvességet izzadnak, hanem egy helyes kis téglaházban, akármilyen kicsiben elérne. Zsuzsa néni most már nyolcvan és egynéhány éves lenne. Tejük volna, mert tehenet tartanának, vennék neki kávé és ő délutánonként kávé iszogatna. Anyám mindig megkínálta habos kávéval. Mialatt a kávé szürcsölgette, bágyadt arca szinte megszépült és nagy kék szeme fényre lobbant.

Az influenzám elmúlt, karácsony estéjére keltem föl. Amikor leszálltam az ágyról, gyengének éreztem magamat, támolyogtam és meg kellett fogódzkodnom a székben. Ez a bágyadtság, már csak a különössége miatt is, nevetésre ingerelt. Felöltöztem és nem volt szabad bemennem a nagyszobába. Várnom kellett. Tudtam, hogy készül valami, sejtettem is, hogy mi, persze szavak foszlányaiból, melyeket hallottam. Mikor aztán kinyílt az ajtó, már odabenn állt a karácsonyfa, megrakva cukorral és dísszel, égtek a gyertyái. Anyám és néhány vendég állt a fa körül. Engem figyeltek, várták a hatást. Mielőtt bementem, egy kis csöngettyűvel csöngettek is. Állítólag a Jézuska csöngetett. A Jézuska hozta a fát és az ajándékokat, de már elment. Így, hogy elment, hogy már nem láthattam, valami kis kétely lebbenhetett meg bennem. Ha később azt kérdezték volna tőlem, hogy a Jézuska hozta-e a fát, zavarba estem volna és nem mertem volna felelni. De azt gondoltam volna, törekedve az igazságra, hogy: ezt bizonyosan nem tudom. Ezen az estén kaptam azt az állatképes-könyvemet, amelyről már beszéltem.

Az influenza után egy-két hónappal torokgyulladásom volt. Kis lázzal járt, kis fájással nyeléskor, jelentéktelen lehetett. Anyám elvitt egy orvoshoz a Corvin térre. Fizető páciens voltam, az orvos igen nyájasan bánt velem. Csínján kezelte azt a fémkanalat, mellyel lenyomta a nyelvemet, hogy beleláthasson a torkomba. Valósággal cigánykodva mondott ki udvariasságokat. Anyám előtt olvadozott, nekem megveregette a vállam, anyám letett az asztalára két forintot, az orvos mélyen meghajolt és elkísért bennünket az ajtóig, nagyon meg voltam vele elégedve.

Jóval később, tizenhat esztendőskoromban történt azután, hogy néha, különösen hűvös időben, a levegőnek valami furcsa súrolását éreztem a légsövemben. Leginkább akkor, amikor esti tornászás után, kimelegedve hazafelé mentem a Nemzeti Tornaegyletből. Valamelyik osztálytársam ajánlatára elmentem a Hársfa utcai poliklinikára, ingyenes rendelésre. Az előszobában kellett várnom más szegénysorsú betegekkel együtt. Már maga ez a környezet is lehángolt és sejtelmes félelmeket mozgatott meg bennem, mert egyes várakozóknak görnyedt üléséből, dúlt arcából és fájdalmat árasztó szeméből érezni lehetett, hogy nagy bajuk van. Időnként kinyílt a rendelő ajtaja és egyeseket beengedtek. Hol ez, hol az a fiatal, fölényes modorú, kellemetlen tekintetű orvos jelent meg az ajtóban. Udvariasságnak, cigánykodó kellemes hízelgésnek itt nyoma sem volt. Szigorúan szóltak ránk: Maguk várjanak, maga bejöhet, maga várjon a sorára — efféléket mondtak. Legjobban szerettem volna elmenni. De csak maradtam, gyámoltalanul, tudatában annak, hogy mi odahaza csak nép vagyunk, mindeztől szegények. Amikor végre én is bejutottam a

rendelőbe, beírtak egy nagy könyvbe, különféle kérdéseket tettek föl, rám sem nézve.

Meg kellett azután várni a tanárt, mert az új betegeket, a diagnózis megállapítása céljából, az vizsgálta meg. Nemsokára megérkezett egy magas, feketeszakállas, domborúhátú, tevejárású úr, dr. Baumgarten Egmont. Elébe vittek, leültettek egy székre. A ruhája fölé fehér köpenyt öltött, ő is föltette azt a bizonyos fényvisszaverő kerek és homorú tükröt, melyet a fiatalabb orvosok oly látható göggel hordtak a homlokukon. Se szólt, se beszélt, egy kis eszközzel kifeszítette az orrcimpámat és az orromba nézett. Azután egy hosszúnyelű pici tükörrel benyúlt a torkomba, annak kerek lapját a szájpádlásomhoz, vagy mélyebben, tudja isten hogyan, hová illesztette és harsányan előénekelte: á-á-á! Nekem utána kellett néhányszor á-á-á-átzni, kicsit fulladoztam, köhögési inger zavart, ő befejezte a vizsgálatot és bediktálta a diagnózist: *laryngitis cronica* (idült gégehurut). És ecsetelést rendelt. Az ecsetelést azután egy fiatal orvos csinálta, gyakorolván rajtam kézügyességét.

Másnap már beengedtek a rendelőbe, mielőtt a tanár jött. A fehérköpenyes, homloktükrös fiatalember csak úgy nyüzsögtek a betegek körül. Beszélgettek egymással, viccelődtek, nevetgéltek, ábrázatuk csak úgy ragyogott; ha nem is lett volna rajtuk fehér köpeny és a homlokukon tükör, akkor is meg lehetett volna különböztetni őket még a járásukról is, az aggodó tekintetű betegektől: ez orvos, ez beteg, ez orvos, ez beteg. Az egyik fiatal orvos meg akart engem csak úgy a saját szakállára vizsgálni. A másik megvetően legyintett és így szólt „Hagyd, nem érdekes, laryngitise van.” Megértettem. Nem érdemes meg-

nézni a gégemet, mert nincs se tuberkulózisom, se gégerákom, érdektelen eset vagyok.

Rövid ideig jártam ecsetelésre. Az ecsetelés persze nem használt semmit. Csak hosszú idő múlva tudtam meg, hogy ilyen tömegrendelésen a főszempont nem egészen az, hogy én meggyógyuljak, hanem inkább az, hogy a fiatal orvosok tanuljanak és gyakorolják a mesterségüket. Azt is megállapítottam, hogy a diagnózis legalábbis hiányos volt, mert fölfedezhető lett volna, hogy mindkét oldali orrkagylóm duzzadt és van egy kis orrsövény elferdülésem is.

Egész életemben irtóztam azután az ingyenes orvosi rendelésektől. Ezt az irtózást csak mint szubjektív tulajdonságot említem meg, nem kívánok belőle semmiféle általános érdekű következtetést levonni, mert ez a kérdésnek rendkívüli bonyodalmaihoz vezetne. Elmondok azonban még egy esetet, amely a vázolt irtózatomat csak fokozta. Elsőéves egyetemi hallgató koromban kisebb bőrbajom keletkezett, aminek elmulasztásához orvosságra volt szükségem. Tagja voltam az egyetemi hallgatók valamilyen gyógykezelési egyletének, melynek orvosai közül bármelyikhez fordulhattam, ingyenes kezelés céljából. A jegyzékből valami dr. Pór nevű bőrgyógyász egyetemi tanárt választottam, azt hiszem, a keresztneve Ferenc volt, de ezt nem tudom bizonyosan. Fölkerestem József körúti lakásán. A kapumelletti tábláján rajta állt, hogy háromtól ötig rendel. Én négy óra egy-két perckor érkeztem a rendelőjébe. A várószoba üresen tátongott, egyedül voltam benne. Rögtön föltárult a rendelőszoba ajtaja s előtttem állt az orvos. Magastermetű, atléta külsejű, szőkebajszos úr volt. Olyan hatalmas alak, hogy hasonlított az akkori idők Pekár Gyulá-

jára. Köszöntem és átadtam neki az egyetemen kapott beutaló cédulát. Mikor látta, miről van szó, rám szólt, úgy, mint kaszárnnyában az ezredes a közlegényre: „Egyetemi hallgatóknak csak háromtól négyig rendelek, ezt tudhatná!” Nagy zavarba estem, nem tudtam neki egy szót sem mondani, el akartam menni. Ahelyett, hogy kitanítottam volna, hogy ez ostoba okvetetlenkedés, hiszen még csak néhány perccel múlt négy óra, meg különben is egy beteg sem várakozik rá. Dohogva szólt azután: „Ha már itt van, jöjjön be. Mi a panasza?” Jellemzőnek tartom, hogy az ilyen sérelmek, amikor elmulasztottam a rögtöni megtorlást — már pedig többször mulasztottam el, mint nem — mint elintézetlen konfliktusok maradtak meg az emlékezetemben, s ha valahogy eszembe jutottak, mindig dühézés is fellobbant bennem. Azért is mondtam el a bőrgyógyással való kis esetet, hogy ezt is megírjam magamról. Mert sokan vagyunk így, nagyjából mindannyian. Ha elmélkedek azonban a dologról, gondolataim két irányúak: Baj, ha az embereknek rossz a modoruk, ha tapintatlanok, ha udvariatlanok, ha hatalmaskodnak, de az is baj, ha valaki sérülékeny és apró tűszúrások is örök lelki viszketegségül maradnak benne. Persze, az elmélkedés tovább is folyhatna. Mert fennakad a figyelmem azon is, hogy a fiatal, magát atlétának képzelő, neurótikus és álerős ember állt szemben ezen a találkozáson a valódi brutális fölénnel, különbözve a két szereplő egymástól nemcsak egyéni erőben, hanem társadalmi hatalomban is.

ÉSZREVESZEM, hogy fájdalomról, betegségről nem szívesen beszélek. Csak akkor lenne hozzá kedvem, ha valami vigasztalót is tudnék mondani. Ha volna valami lelki receptem, hogyan kell a fájdalmat könnyebben, jól elviselni. Hogyan kell a tőle való riasztást csökkenteni. A vigasztalás nélküli esetek halmozása legalábbis fölösleges. Csak annyiban van rájuk szükség, hogy a valóság ábrázolásából egészen ki ne hulljanak, hiszen a valóság túlságosan telítve van velük. És az ember minden ügyének, bajának elmondásakor titkon még azt is reméli, hogy erre is, arra is akad majd egyszer orvosság, ha más nem, hát a legfőbb orvosság: az embernek, az emberi léleknek a jövőben megtörténő olyan változása, hogy a tűrőképessége szilárdabb lesz. Nem is szólva külön arról a társadalmi szükségességről — hiszen minden tisztességes írás sorai mögött szakadatlanul ez a követelmény feszül: hogy a fájdalmakat, amelyeket a természet ró ránk, esztelen kegyetlenkedéseikkel az emberek maguk ne szaporítsák... Én a bajokra, szóval a testi fájdalmakra is, gyakran a szokásosnál túlzottabban reagáltam, bár igazán nagy testi bajom küzdelmes és nehéz, sőt fájó életemben nem volt. Inkább a mások bajairól hallottam, a mások gyötrődését láttam. Ezek a másodlagos élmények is rendkívülien hatottak rám. Ezért már korán ellenségévé váltam minden hatalmaskodásnak és kegyetlenkedésnek. Iszonyattal olvastam a spanyol inkvizícióról, a protestáns papok gályarabságáról; ebből mint született és műkedvelő protestáns, még vallási kérdést is csináltam, mert akkor még nem értesültem Luther vad indulatáról a forradalmi német parasztok ellen, sem Kálvin

förtelmes gonoszságáról, melyet a Servét-ügyben is megmutatott. Iszonyodtam a senyvesztő börtönöktől, a kínvallatástól, a világ számtalan Dzsingisz kánjának hősködésétől, akár a Napóleon úrétól is. Ellenfelévé váltam a halálbüntetésnek, átérezvén még azt a gyötrelmet is, mellyel a kivégzettek szüleit, házastársukat és gyermekeiket sújtják.

Kedves emlékemmé vált azonban — ismét felidézem hát — a lábamnak a csoroszlya által való megsebesülése. Mert könnyen, csaknem vígan viseltem el. Így kell! — erről ábrándoztam. A nagy csapásokat is könnyen kell elviselni. Megragadta a figyelmemet az olyan eset, mint például Trenk Frigyes vagy Laczkovics János kivégzése. Ezek az urak jajveszékélés és szédült összeomlás helyett káromkodva, bíráikat és a hóhért szidalmazva, mentek vérpadra. Tetszett ez nekem, bár tudatában voltam annak, hogy hasonló magatartásra én nem lennék képes. De nemcsak a magam fájdalmait viseltem el nehezen, hanem mások iránt is túlságosan telítve voltam részvétérzéssel.

A részvétérzésre bizonyára szükség van, mert az lehet az egyik oka — így gondolom — annak a magatartásnak, hogy másokat kíméljünk, mindenkivel mindig emberségesen bánjunk. A részvétérzésből azonban nehéz elviselni a sokat. Gyermekekoromban persze többször megbirkóztam a részvétérzéseimmel. Beszéltem már arról a jóízű nevetésről, melyet a Kávecki bácsi bordatörése, illetve keserves jajgatása alkalmával műveltem. Úgy is mondhatom, hogy szerencsésen megúsztam az ő bordatörését. Mégis úgy tűnik fel nekem, hogy a nagy részvétérzésre korán volt hajlamom, de eleinte sikeresen védekeztem ellene, legalábbis némely esetben. Mintha magam is azt a

módszert alkalmaztam volna a részvétérzés elhárítására, amellyel élni általános emberi szokás: dobják ki ezt a szerencsétlen embert, mert megszakad a szíve, ha látom. Így azután, ha baj volt valahol, nem néztem oda. Sőt megszöktem onnan. Beletemetkeztem abba a dologba, amellyel éppen foglalkoztam. Kerültem a beteget, a haldoklót, a temetést, a szerencsétlenül járt embertársat! Félttem, hogy túlságosan kell átélnem a mások szenvedését, *azért* menekültem. Ha már nem menekülhettem az érzékeimmel, akkor valami lelki szökést hajtottam végre, gyakran sikerrel: belekapaszkodva a pillanat közönyös, esetleg derűs, vagy éppen tréfás hangulatába, mely a bajt közvetlenül megelőzte. Megfogózni az éppen folyó beszélgetésbe, akár a víznek a természetben való körforgásáról volt szó, megfogózni és nem bocsátkozni a gyötrődésbe. Egy példát mondok el az ilyen lelki műveletemről.

Éppen az érettségi bizonyítvány kiosztása után, dél tájban, hazafelé mentem a körúton két osztálytársammal. Beszélgettünk, tréfálkoztunk. Tele voltunk reménnyel, csalóka minden-jót-várással. És akkor, a Barcsay utca sarkán, elütött a villamos egy embert. Az ember a kocsi alá került. Én éppen valami fölényeskedő mondat közben láttam az esetet, tekintetem arrafelé irányult és minden mozzanatát érzékelhettem. Magas, nagytestű ember közeledett felénk kerékpáron. A sínek közt gördült a kerékpár, mögötte jött a villamos és erősen verte a vezető a csengőt. Az ember le akart térti a sínekről. De már későn. A villamos elérte, kerékpárját meglökte, az ember fölvergődött a levegőbe és hassal a két sín közé zuhant, a kerékpár pedig kirepült az úttestre. A vil-

lamos ugyan már fékezett, s meg akart állni, a kocsis mégis rányomakodott az emberre, úgy, hogy annak csak a feje és két karja látszott ki alóla. A villamos megállt és alatta feküdt az ember. És én meg sem szakítottam a mondatot, melybe éppen belekezdtem. Beszéltem vidáman, nevetve, a szerencsétlenül járt embertárs iránt teljes közönnyel. Barátaim megálltak, velük én is. Én még mindig beszéltem. Riadalom és csödület keletkezett, barátaim közelebb akartak jutni az eset színhelyéhez. „Ugyan, mi a fenét akartok?” — intettem le őket. És a magam jószántából mentem volna tovább. Ha segítség kell, már ha lehet segíteni az elgázolt emberen, úgylis ott vannak mások. A két málé barátom csak maradt és bámészkodott, maradnom kellett hát nekem is. És csak így tudtam meg, hogy a baleset szerencsésen végződött. Az elgázolt embert kihúzták a kocsis alól, illetve a kocsis hátrált le róla, az ember talpra állt, leverte ruhájáról a port, megsimogatta vérző arcát, bement a rendőrnök személyi adatait, majd megfogta sérült kerék-párját és elsétált vele. Hason feküdt a sínek közt, párhuzamosan azokkal, kerék nem érte, így maradt épségben. Közönyöm, amikor az ember fölállt és mocorgott, már fölengedett. Mert örömezés lepett meg és boldogan csodálkoztam a szerencséjén. Később láttam őt egy Múzeum körúti fegyverkereskedés ajtajában, annak a boltnak volt a tulajdonosa. Magas, nagytű, szemüveges, szomorú tekintetű ember.

NEM TUDOM, mikor kezdtek sejtelmeim támadni a halálról. Kisebb állatok halálának korán voltam szemtanúja. Ezt a halált nem vonatkoztattam az

emberre, még kevésbé magamra. Láttam legyek és rovarok aszott hulláit, nemigen lehettek rám hatásosak. Láttam békahullát, ez már különösebb volt. A duzzadó, nedves és nedvtől fénylő csupahús béka él, pislog, mászik, ugrál — és a békahulla valami kiszáradt, kemény bőrcafat. Olyan, mint az elszáradt falevél, mégsem olyan közönyös látvány. Mozdulatlanul fekszik a földön, lábai széttárva. Vajon, ha levegőt fújnának bele egy szalmaszálon, vagy még inkább, ha megáztatnák vízben, nem kelne-e új életre?

Ha nagyritkán kígyót láttak a tanyaiak, vízisiklót, azt agyonverték. A fej összetört és szétlapult, a test épségben maradt. A hullát akkor felakasztották egy faágra és azt mondták, hogy a halott kígyó farka még naplementéig mozog. Egy ilyen kígyóhullát megnéztem; figyeltem, hogy mozog-e a farka, de nem mozgott. Sejtettem, hogy ez a farkmozgásról szóló beszéd csak olyan *babona*. A babona szót nem ismertem, de szinte már tudtam, hogy vannak olyan állítások, amelyeket úgy mond ki mindenki, hogy maga sem hisz bennük; legalábbis kételkedik és mintha azt várná, hogy a kételyét oszlassák el, mert jó lenne, ha igaz lenne, amit állít... Rovarokat magam is eltapostam, egy kis félelemmel, egy kis kielégüléssel. Különös volt egy bizonyos nagy fekete bogár eltaposása, amelyből sárga, kocsonyaszerű anyag dőlt ki, s lepénynyé vált a földön. Mezítláb nem tapostam el bogarat, csak cipőben. Ha mezítláb voltam, akkor mesterkedéseimet görönggyel vagy kavicsal végeztem. A bogár hulláján aztán elmerengtem. Volt, futott, élt — és most nincs. Talán magamról is elmerengtem, bár ez inkább csak úgy rémlik nekem. Mintha homályos és kis gondolatfoszlányok arról is megmozdultak vol-

na bennem: mit is csinállok én most? ... Ami vonzó volt az ilyen művelkedésben, az felülkerekedhetett és elhatalmasodhatott bennem, mert emlékszem rá, egy időben azzal szórakoztam, hogy az ökörhajtó ostorral békákat csapdostam agyon. A játék az volt ebben a műveletben, hogy a békára messziről lehetett rácsapni, mert az ökörhajtó ostor nyele is, szíja is hosszú volt; sport volt ez, hogy a békát eltalálom-e. Később, jóval később, ez a játék kellemetlen emlékké vált. Megbocsátottam ugyan magamnak, de nem győztem magamon csodálkozni. Én voltam-e az a kis gyerek? Alig hiszem. Mintha egészen idegen lett volna.

A döglött macska már megdöbbsentett. A döglött macska nagy volt, még az elevennél is nagyobb, mert felpuffadt. És riasztó szagot árasztott. Kissé nyitva maradt szájával emberi módon vigyorgott. Arca hasonlított az emberarchoz. A döglött macskát csak bizonyos távolságról néztem merengve és hamar elhúzódtam tőle. És elfelejtettem. Az ilyen elfelejtések mintha félig szándékosak lettek volna, de szerencsés sikerem volt velük. Úgy történtek, nagyjából, hogy például otthagytam a döglött macskát az árokparton és figyelmemet hamar ráirányítottam valami másra, akármire, s azzal kezdtem foglalkozni ... A még nagyobb állatnak, a disznónak haláláról, illetve megöletéséről már beszéltem.

Arról, hogy az ember meghal, hallottam. Hogy öngyilkos lehet, arról is. Valami asszonyról beszéltek, hogy a kútba ugrott és meghalt. Két módját ismertem meg az öngyilkosságnak: az öngyilkos kútba ugrik, vagy felakasztja magát. Mindkét halálnemet élénken elképzeltem és riasztónak éreztem. Kútba ug-rani! A kút mély. Sötét. Ha már beleugrott az ember,

nem tud többé kijönni. Borzasztó! Nincs visszafordulás. Vagy felakasztja magát az ember. A kötél szorítja a nyakát, nem tud lélegzetet venni, megfullad. A nyak elszorítása fáj. Az ember nem tud lélegzeni, fuldadozik, — mintha ez az állapot nem lett volna ismeretlen előttem! Igen, az elképzelés különben is úgy történik, hogy már meglevő emléktöredékekből rakódik össze valami új kép.

Később hallottam ezt a kifejezést: „a Dunába ugrott”. Ez már elviselhetőbbnek látszott, csaknem tetszett nekem. A tágas, szabad, nagy vízbe beugrani. Úgy is hallottam, hogy: „a Dunának ment”. Tehát nem is beugrani a vízbe, hanem elindulni és menni, mindig messzebb és messzebb, amerre mélyül. Nincs sötét. Lehet küzdeni is azután. Legfőljebb hasztalannul. Erre a halálra néha félve sóvárogtam. Bár föltehető, erre mutatnak képzelődéseim, hogy ebben a vágyakozásban kevés volt az igazi halni akarás, és jóval több a kedélynek mélabús játéka. Mégis, később is, számot vetve mindenféle öngyilkossági móddal, a Dunába ugrás látszott a legelviselhetőbbnek, mondhatnám a legcsalogatóbbnak. Szomorú, ha rákerül a sor — így mérlegeltem — de nem nagy baj. Mert szabadulás a másféle halál gyötrelmeitől. Hosszú betegség és kínzó fájdalmak helyett néhány percnyi haláltusa, ennyi az egész. Tóba ugrani egy csónakról, szép fűzfák és tölgyek koszorúzta tóba, holdvilágnál, és meghalni — ez később fantáziámmá, éberálommá vált. Beugrok a tóba, meghalok és valaki, ismeretlen, szép, fehér ruhás nő áll a parton, a kezét tördeli és kétségbeesve zokog, szóval sirat engem. Sirat, de már későn. Ez a fantázia is játék lehetett a halál gondolatával, mert hiszen a „sirat, de már későn” — ez is

észlelésem a fantáziálásban, tehát élve úszom, mozdulatlanul és hanyattfekve a tó tükrén és tudom, mi történik a partján.

Amikor ötéves voltam, nagyanyám egyszer sírva jött haza a faluból. Meghalt az Erzsi néni, őt siratta. Erzsi nénit egyszer-kétszer láttam. Halála előtt néhány héttel künn járt a tanyán. Húga volt a nagyanyámnak. Negyven esztendősen lehetett, vén lány volt, nekem öreg nő. Csúnya és epilepsziás. Ezt a betegséget úgy mondták, hogy nyavalyatörés. Epilepsziás roham közben halt meg. Enyhe meghatódást keltett bennem a halálának híre. Ezt a halált azonban, lévén Erzsi a családunk tagja, már mindnyájunkra vonatkoztattam. Mindenki meghalhat! Talán még a nagymama is. És ez már nagyon félelmes. A nagymamát sajnáltam, mert sírt... Később, már fiatalember koromban egy-egy pillanatra gondoltam az anyám meghalására. Ez a gondolat olyan volt, mint mikor a világ végtelenségére gondoltam, s akkor is zavaros riadtsággal menekültem vissza a közvetlenül környező véges valóságba.

Őszi napon történt az Erzsi néni halála. A virágok, a növények nagy része már meghalt. A fák sem látszottak élőknek, mivelhogy elhullottak a leveleik. De a növények halála nem volt gyászeset nekünk, akiknek a növények pusztulása nagy részben az életet jelentette. Mégis volt az ősznek valami bánatos hangulata. Amikor az ég elborult és tompa szürkévé vált és szemerkélni kezdett az eső, majd megeredt és sárrá változtatta a föld porát, akkor megesett, hogy fájt nekem a természet. De csak megesett. Mert máskor az ég, a táj bánata nem fogott rajtam, hanem gyönyörködtem a sötét borúban is, az esőben és a sár-

ban is. Nem kellett féltennem a ruhámat — ilyen gondolatot akkor még senki sem vert belém — tapostam meztelen lábammal a sárban s ez kellemes érzéssel járt; a tócsák tükrözése gyönyörködtetett; ha nyakamba esett az eső, az kellemesen bizsergett.

Már tízéves lehettem, amikor a faluban, persze nyári szünidő idején, temetést láttam. Nagyanyám bevitt a faluba és éppen arrafelé vezetett az utunk, ahol az udvaron egy halott asszony koporsója feküdt ravatalon. Az emberek megtöltötték az udvart, a koporsó körül álltak sokan, fekete ruhában, mi az utcán maradtunk. A pap beszélt a ravatalnál. Erőtéljes, zengő hangon, mely betöltötte a teret, prédikálón, ridegen, csaknem fenyegetőn. Hallottam és értettem messziről is a szavait. Megtudtam, hogy az asszony öngyilkosságot követett el, a padláson felakasztotta magát. A pap az öngyilkosságot kárhoztatta és bűnösnek mondta az asszonyt. Én a szegény asszonyt sajnáltam. Már tudtam, a képzelődéseimből is, hogy azért lesz valaki öngyilkos, mert fáj neki az élet. Vigasztalannak tartottam a pap beszédét és nagyon haragudtam rá. Miért nem sajnálkozó hangon beszél a halotról, ahelyett, hogy bántja? Miért nem vigasztalja inkább a hozzátartozókat? Hiszen igen nagy lehet azoknak a bánata, az uráé és a gyermekeié. Értelmetlennek és kegyetlennek, fölöslegesnek és sértőnek gondoltam a pap beszédét. Szinte szerettem volna közbeszólni és vitára kelni a pappal, Isten ostoba és rosszindulatú szolgájával.

A beszéd után felcsendült az ének, majd kocsira tették a koporsót, elindultak vele a temető felé; lassan lépdelték a lovak és kísérték a halottat a gyászoló emberek. Mindenkinek komor volt az arca. A kántor

újra énekelni kezdett, mi is mentünk egy darabon a gyászmenettel és egészen közelébe kerültem a kántornak. Kis bajuszú, csinos, különben himlőhelyes képű ember volt a kántor. Erős, szép hangon énekelt. Az ének nagyon tetszett nekem. Irigyeltem a kántor nyugalját és szép hangját.

KILÉPÜNK AZ ÉLETBE

A GIMNAZIUMBAN, már persze a harmadik osztálytól kezdve, jól ment a dolgom. Az akkori kor fogalmai és szóhasználata szerint úgy is mondhatom, hogy ott nagy úr voltam. A társadalmi külsőségek, a külső világ élete, tempói a gimnáziumban, legalábbis a miénkben, elmosódtak, alig-alig éreztem belőlük valamit. Az úri fiúk is, a gazdagok is rossz osztályzatot kaptak, ha gyengén feleltek. A tanároknak volt valami elképzelésük az igazságról és annak megvalósítására, tehát az iskolán belül való demokráciára törekedtek. Ha az igazságon valami kis sérelem esett mégis, azzal nem sokat törődtem, mert bőven kárpótoltak azok az előnyök, melyekben nekem mint jó tanulónak részem volt. Egy kis kedvezmény a Battlaynak mint sógornak, egészen elenyésző, legföljebb a hozzája szólás hangjában megnyilvánuló, vagy valami csekély elnézés Gabányi Gusztávval, a jegyeket itt-ott ajándékozó Gabányi Árpád nemzeti színházi színész fiával szemben, meg sem kottyant nekem; túlságos fennakadáshoz és mintegy agitációs értelmezéshez jogom sem lehetett, hiszen magamat is kivételezettnek kellett tekintenem.

Az akkori, ötven évvel ezelőtti gimnáziumban, a

szilárdnak látszó világképében, a jobbérzésűeknek a fokozatos fejlődésben való hite közepette, a tanulásban elért eredmények adták meg a diákok rangsorát. Szívesen jártam tehát oda, úgy érezve, hogy nyavalyás lakásaimból, szegény gyerek mivoltomból s az élet sétálgató és sóvárgón bámészkodó kibicei közül olyan terepre, olyan környezetbe jutok mindennap, ahol szinte uralkodok. Egyes meghatározó tényezőkön kívül, mint Schmidt Attila és Hajtsch Samu szeretete, amiről már szóltam, máig sem tudom, minek köszönhettem a szerencsémet. Lehetett akkor még valami a lényemben — sok, még ezután sorra kerülő eset valószínűsíti ezt — ami másokban rokonszenvet és megbecsülést keltett irántam. Azt sem értem egészen, hogy miért voltam olyan jó tanuló, amikor keveset tanultam — leszámítva a harmadik és ötödik osztály erőfeszítéseit — legalábbis nem eleget tanultam a kiváló pozíciómhoz, hiszen szakadatlanul pénzt kellett keresnem, meg tornásztam, meg sakkoztam, meg Operába jártam, meg birkózásokat bámultam a cirkuszban. Nem is tudtam valami fényesen a tantárgyakat, legföljebb a németet és a latint, meg a matematikát; az előbbiekhöz szorgalommal megteremtettem a jó alapot, a matematikában meg, úgy látszik, egészen kiváló kitaláló képességem volt. Igen, a kitaláló képesség, ez volt minden, ami tellett tőlem. Amihez azonban jó memória kellett, abban egyáltalán nem tündököltem. Történelemben például. Már a harmadik osztályban észrevettem, hogy nem nekem való, nem tudtam a felsorolásokat, az évszámokat, még az események értelmezésében is elakadtam — legalábbis titkon, magamban, — mert kételkedtem az olvasott magyarázatok helyességében, mintegy ösztönös sej-

telmek alapján. Szövegeket szó szerint sosem tudtam, verseket is alig.

De ha éreztem is a képességem fogyatkozásait, nemigen akartam róluk tudomást venni, nagyra nőtt az önbizalmam, sőt példátlanul elbizakodottá váltam. Az elbizakodottság nem nyilvánult meg hencegésben, ilyesmivel legalábbis soha senki meg nem vádolt, sokkal nagyobb elbizakodottság volt ez, mint amelynek hencegésre, tudatos fitogtatásra van szüksége. Azt véltem, hogy elég, ha én vagyok, ha én állok, vagy ülök és a számat sem nyitom ki, a tökéletes szellemi fölénynek akkor is úgy kell áradnia belőlem, mint a napból a fénynek. Emlékszem rá — még az időt és helyet is tudom: tizennégy éves koromban, a Kerepesi úton, pontosan a Rókus kórházi Mária-szobor mellett menvén, — úgy képzelegtem magamról, valami nekem megtetsző csillagászati ötlet felbukkanása után, hogy én vagyok a világ legokosabb embere, senki okosabb nálam nem lehet, s ami ésszel művelhető, abban én, bármi legyen az, csak a legelső lehetek. Nem tudom, mások is átesnek-e ilyen folyamaton és csak röstellnek róla vallomást tenni, de bennem ez az önhittség korán jelentkezett és igen sokáig, talán évtizedeken át tartott, és csak az élet szakadatlan sanyargatásai és mintegy kalapácsütései törték meg. Úgy emlékszem azután a mai minőségemből a diákkoromra és későbbi fiatalságomra, hogy éppen ez a nagy önhittség táplálta korlátlan egyéni reményeimet s közérzetileg ez az állapot mintha jobb lett volna a későbbinél.

Az első osztály teljes és a második osztály részleges nyomása alól felszabadulva, olyan vegyes hangulatú emberré váltam, aki, ha bánatairól megfeledke-

zett, akkor féktelen jókedvre lendült és jól tudott mulatni. Egyik fő élvezője, sőt termelője lettem annak a diákhumornak, amely sasszemmel figyeli a tanárok félszagségeit és a végletekig kicsúfolja. Elmondtam már, micsoda veszedelmes helyzetben tudtam fesztelenül mulatni Koltai Virgil tanár úr dührohamain. Egyszer, még a Csokonai utcában, esett az eső, mi a tízperces szünetben mégis künn szaladgáltunk a poros, kavicsos udvaron. Csöngetéskor berothantunk az osztályba s vizet, sarat jócskán behordtunk. Koltai órája következett. Meglátta a padlón a tócsát. Rögtön jelentkezett a dühroham. És elkezdte a recept szerint: „Szemtelen, nyámárult, pimász, siheder, himpellér gázemberek! Há odáházá az anyjuk megkérné őket: itt ván tíz fillér, erigy le fiácskám á boltba és hozzál egy kis sót, mert nincs itthon, ákkor elkezdenének nyávogni, ne-em megye-ek, mert esik az eső-ő-ő! De itt rohánnák az esőben, sárban, mint a vádállatok.” Ezt a jelenetet azután óra után előadtam és mintegy jegyzetekkel kísértem, újra és újra neveltetvén az osztályt. Vagy máskor az osztályfőnök — két osztállyal lejjebb, egy Horváth nevű — ezt mondta a tanévet megnyitó erkölcsi prédikációjában: „Aszamarat, azt nem bánom. Mert a számár azért jár az iskolába, hogy tanuljon. De a svindlereket, a számítókat, azokat üldözni fogom.” Egész szállóigévé tettem, amely a város diákságát bejárta, hogy a szamarat azt nem bánom, mert a számár azért jár az iskolába, hogy tanuljon. Ismét máskor Hajtsch Samut sem kíméltem, sorra szedtem kis hibáit. Kényszerű szavajárása volt az, hogy: hát. És az, hogy: fiú. A fiút hibásan mondta: fíjju. Hosszú, megnyomott í-vel és rövid u-val. Így kezdte aztán az előadását: „Hát most áttérünk a mel-

léknevek hát ragozására. Hát Csillag, te fíjju, te is figyelj, mert aztán majd hát megint nem tudsz semmit. Hát adva van például ez a melléknév, hogy hát: schön." A hát-ok ismétlődésekor én már összenéztem valamelyik megértő pajtásommal, Bochkorral, vagy Feldheimmel, akik közelemben ültek, gúnyosan mosolyogtunk, a következő hátnál nevettünk, arcunkat a kezünkkel elfedtük, vagy lehajoltunk úgy, hogy az előttünk ülő feje és háta eltakarjon bennünket — ha nem ültem éppen az első padban — és akkor már zötyögtünk a nevetéstől. Mivel a nevetés veszélyes volt, annál inkább kitört belőlünk, mennyei élvezet volt és semmiképp nem tudtuk volna abbahagyni. Néha, bár nagy ritkán, rajtavesztettünk az ilyen féktelen mulatságon, persze mások és nem én. A fulladásig nevettünk például Bochkorral, aki két hellyel ült távolabb tőlem: Hajtsch egyszer csak meglátta, hogy — Bochkor nevet. Igen, a pajkosságok, a vétkezések alkalmával mindig másokat láttak meg, sohasem engem. Nem is tudom, hogyan történhetett ez mindig ugyanarra a kaptafára. Talán engem is láttak, de én voltam a kegyelt, ha én is valami disznóságot követek el, akkor összedől a világ, úgy tettek hát, mintha engem nem vettek volna észre. Elbizakodottságomat azután az ilyen esetek is fokozták, szinte az édig; arról is meg voltam győződve, hogy ha nekem szólnának, én akár valami ravasz ötlettel, akár a nevetés okának nyersen nyílt megmondásával ki tudnám magamat vágni a bajból... Szóval, Hajtsch tanár úr meglátta a zötyögő, könnyező, csaknem sírva röhögő Bochkort. Dühre gyulladt, az egész feje bíborvörös lett, szaporán rángatózott a szemöldöke, lecsapott Bochkorra: „Hát fíjju, te szemtelen fráter, hát te ahelyett, hogy

figyelnél, hát röhögsz?” Én persze nevettem tovább, ravaszul megjátszván a komédiát, mintha a Bochkoron nevetnék, már mint azon, hogy ő olyan ostoba, hogy ilyen semmiségeken nevet... Más alkalommal elővettem egy papírt és minden „hát” után egy rovást húztam. Az óra után diadalmasan számoltam be a többieknek a statisztikai eredményről: a tanár úr egy tanóra, tehát nem egészen ötven perc alatt száznegyvenszer használta a hát szót. Csak azért ilyen kevésszer — magyaráztam társaimnak — mert nem mindig ő beszélt, feleltetett is, meg német verseket is olvastunk fel az olvasókönyvből.

Elgondolkozva az akkori magamról, csaknem csóválom a fejem, mert, amint a példa mutatja, az atyai jóindulatú, szeretett és kiváló tanárhoz kissé pimaszul hálátlan voltam.

A jókedv, a pajzánság, a tréfacsinálás hajlama gyakran elragadott. Kicsúfoltam, sőt megtréfáltam a pajtásaimat is. A hatodik osztályban állattani órán egyszer Kaufmannnak kellett felelnie. A lecke ez volt: Az állatok táplálkozása. Hogyan is osztjuk fel az állatokat, táplálkozásuk szerint? Három csoportba: Állatevők, növényevők és vegyes táplálkozásúak. Kaufmann nem készült, erre a kérdésre nem tudott felelni. Izgatott volt, vonaglott az arca és felém pislogott segítségért. Én az első pad jobb szélén ültem, s néha, ha kedvem kerekedett rá, súgtam a kínban vergődőknek. Bennem reménykedtek, bár féltek is tőlem, mert megesett, hogy valami mókás sugással beugratam őket, nagy ostobaságot mondtak és lett utána cirkususz, az egész osztály kacagott. „No, hány csoportra osztjuk fel az állatokat, táplálkozásuk szerint?” — kérdezte Ormay tanár úr. Kaufmann pislogott felém,

én három ujjamat mutattam. Kész volt a felelet: „Három csoportra.” „Helyes. No és melyek azok?” Ekkor már súgtam az állatevőket, majd a növényevőket. Kaufmann mondta utánam. „No és harmadszor?” Kaufmann hallgatott. Ormay csodálkozott, hogy aki az első két csoportot tudja, az a harmadikat nem tudja, pedig könnyen kitalálhatná. Én ravaszul mosolyogtam és késlekedtem a súgással. Kaufmann csak pislogott, reszketett az idegességtől, az egész osztály gyanakodva figyelt, majdnem megpattant a várakozástól. Végre súgtam. De azt súgtam, hogy „ásványevők”. Lett aztán óriási kacagás. Ráborultak a padokra és úgy nevettek a fiúk. Csak két jelenlevő nem nevetett: Kaufmann és Ormay tanár úr. Kaufmann szégyellte magát, meg aztán elégtelent is kapott; Ormay tanár úr meg szomorú öregember volt, aki sosem nevetett.

Hát bizony, kegyetlen tréfa volt, komisznak is lehet mondani. Pedig ilyenet többször is csináltam, kedvvel, fesztelenül, megbánás nélkül. Kaufmann esetében is, mikor óra után odajött és szemrehányást tett nekem, könnyedén mondtam: „Ja, barátom, aki ilyen csacsi, az megérdemli, hogy kinevessék. Az elégtelen meg nem számít, hisz’ tudod, hogy Ormay senkit sem buktat meg.”

Elmondtam már, hogy az ostoba, tudatlan fiúkat megvetettem, és ha módom volt rá, igen szigorúan intéztem el őket. Szóval magam is ostobaságokat követtem el. Az azonban talán más lapra tartozik, hogy Biró nevű osztálytársamat a nyolcadik osztály végén megbuktattam görögéből. Ennek az esetnek a megítélése már bonyolult kérdés. Mert Biró egy tábornoknak volt a fia és az „úri kaszt”-hoz tartozott, melynek

tagjai úgy viselkedtek, mintha nem is ismernének bennünket. A külső jómodor ellen nem vétettek, szervusz, szervusz — mondták üdvözlésül, de nem álltak szóba velünk, lenéztek bennünket és nem is léteztünk a számukra. Ez passzív magatartás volt, ezért senkibe bele nem köthettem, senkit pofon nem vághattam, különben is harciasságomból, mely régebben fel-fellobbant, évről évre többet veszítettem. Nem tehettem mást, minthogy a Biró-féle fiúkkal nem álltam szóba.

A görög nyelvet a nyolcadikban Schmidt József tanította, aki később egyetemi tanár lett és híres nyelvész volt, a szanszkrit nyelv ismerője. Ez a Schmidt József jóindulatú, finom modorú ember volt, egészen elütött a szokványos tanártípustól. Egyszer reggel például az iskola felé sietve, találkozott egy diákkal: a diák is az iskolába tartott. Csak lassan ment és Schmidt elérte. Esett az eső, a diák a fal mellett lépdelt és cigarettázott. Schmidtnél esernyő volt. Beléje karolt a diákba és rögtön így szólt: „Csak szívja tovább, miattam a világért se dobja el, nem akarom zavarni az élvezetében.” Az esernyője alá vette a diákot és együtt mentek tovább... Schmidt József kedves modorosságai közé tartozott, hogy urazott bennünket. Nagy úr, Kovács úr — így szólt hozzánk. Rettentően tudta a görög nyelvet is, sokkal jobban, sem hogy jól tanított volna. A tanítás különben is kényszermunka volt nála, mert mással, tudományos kutatással foglalkozott. A nyolcadikos tanév utolsó óráján így szólt hozzánk: „Uraim, tudnak amit tudnak, sokat nem tudnak, csak annyit, amennyi éppen rájuk ragadt. Én nem akarok szigorú lenni, remélem, az osztályzataikkal meg lesznek elégedve. Megbuktatni senkit sem akarok, mert én egész tanárságom alatt

még senkit sem buktattam meg. Most azonban, először a pályámon, nagy zavarban vagyok. Mégpedig Bíró úr miatt. Bíró úr nemcsak keveset tud, hanem semmit sem tud. Még főnevet ragozni, még olvasni sem tud, nem ismeri, kérem, a görög betűket. Mármost nem tudom, mi történjék vele. Én nem akarom őt sem megbuktatni. De attól tartok, hogy egyesek sérelmesnek fogják tartani az én túlságos engedékenységetem Bíró úrral szemben. Egyesek, akik csak elégségest kapnak, talán megbotránkoznak majd azon, ha Bíró úr is olyan osztályzatot kap, mint ők. Mi történjék tehát Bíró úrral? Én ennek a kérdésnek az elintézését önökre bízom. Tessék szavazni, mit óhajtanak. Átmenjen-e Bíró úr, vagy megbukjék? Aki azt akarja, hogy átmenjen, az álljon fel; aki pedig azt akarja, hogy megbukjék, az maradjon ülve.

Az indítvány váratlanul ért bennünket, kis zavar öntötte el az osztályt. Én persze, hogy úgy mondjam, már a Bíró úr születésétől kezdve azon a nézeten voltam, hogy bukjék meg, tehát ülve maradtam. Hátrafordultam azonban, az első padból. Láttam, hogy osztálytársaim határozatlankodnak, kivéve az úri kasztot, melynek öt-hat tagja rögtön fölállt. Mások is lassan fölálltak, számuk szaporodott és egy perc múlva állt csaknem az egész osztály, mármint a fele osztály, azaz a görögösök. Ekkor én szigorúan rájuk szóltam: „Mit akartok? Megörültetek? Azt akarjátok, hogy egy ilyen ember, aki még hozzá egy mukkot sem tud görögből, átmenjen? Üljetek le azonnal!” Az úri kasztot kivéve, csaknem mindenki leült. És mi kegyesen megbuktattuk Bíró urat... Schmidt József, mikor az óra véget ért, kifelé menet megállt mellettem és enyhe mosollyal így szólt: „Nagy úr szigorú ember.”

Pedig hát fenét voltam én szigorú ember. Én csak önmagamért s tudattalanul, tehát inkább ösztönösen, a hozzám hasonlókért küzdöttem. Talán ezért látszottam szigorúnak, amikor az értelmességet és a tudást megköveteltem, s a gyengefejűekre haragudtam. Nem állítom ezt, csupán fölvetem a gondolatot, hogy ez is szempont lehet a diákkori nézeteim és gyakorlatom megítélésénél. Én magamat inkább lágynak, gyengének, érzékenységgel terheltnek éreztem... Eszembe jut, egy vasárnap délután Apostagon, amikor már nagyszüleim a faluban laktak és én a falu szélén, az „Erdőalja” mellett ödöngtem. Megláttam a falu bolondját. Kétszáz lépésnyire lehetett tőlem, kisebb távolságról gyerekek fogták körül és ő valami különös hangon vonított rájuk. Hangját még ma is tudnám utánozni, le is lehetne kottázni, de szavakkal vagy betűkkel érzékeltetni nem tudom. Csak azt mondhatnám róla, hogy ez a hang erős, messze szárnyaló volt. Nagy indulat rázta a bolondot, hadonászott a karjával, topogott, néha szavakat is kiáltott: gazemberek, zsványok, betyárok, takarodjatok innen! — és megint vonított. Nyilván a gyerekek kezdték el a komiszkodást, mert ez pompás mulatság volt nekik; görgyöket dobáltak a bolond felé, nagyokat kacagtak, egymást biztatták, hogy „jobban célozz, te mafla!” és a bolond nevét süvöltötték: Náci, Náci!

Már előbb hallottam a bolondról, Fashing Nácinak hívták; lakása nem volt, a határban kódorgott, senkivel beszédbe nem keveredett, itt-ott a falu szélén ételmaradékot kapott, rongyokban járt. Egészen békés volt, senkit nem bántott, csak akkor gyúlt haragra, ha bosszantották. Tehát gyakran gyúlt haragra, mert a gyerekeknek igen nagy élvezetet okozott az

ő gyötrése. Ragyogott az arcuk a boldogságtól, ugrottak, tátogtak, lihegtek, mikor a bolond tehetetlenül őrzöngött... Én csak álltam megrendülten, néztem a jelenetet, és nemsokára megvetéssel hagytam ott — a bolondokat, mármint a gyönyörben vonagló gyerekeket.

Néhány nap múlva közelebbről találkoztam a bolonddal, ugyancsak vasárnap. A Vászónék udvarában jelent meg, nyilván egy kis élelemért, otthon tartózkodott az egész család, én is náluk voltam. Vászónék nekem rokonaim, kissé különös parasztok voltak, gyöngédek és igen emberségesek, a bolondot nem bántották, már hogy nem illették gúnyos szavakkal és nem űztek csúfot belőle. Beszélgetni próbáltak vele. Ez azonban alig sikerült. A bolond magától semmit nem mondott, a kérdésekre pedig alig felelt. Csupán azt sikerült elérni, hogy néhány nótát énekeltettek vele. Az első nótáját én nem ismertem és csak a versszakasz második felére emlékszem: ... *Én ültettem a rózsafát, más szedi le virágát. Szerettem egy barna kislányt, más éli vele világát.* Erőteljes, mély bariton hangja volt, csodálkoztam rajta. Éneklés közben senkire sem nézett — azt hiszem, általában nem nézett az emberek szemébe és — mereven énekelte a nótát. Másik nótát rendeltek nála, de ő akkor mondott néhány szót: „Azt nem lehet, sorrendben vannak.” És új nótába kezdett, saját feje szerint, bizonyára úgy, ahogy a meg nem bolygatható sorrendben következett.

Kíváncsian hallgattam és néztem a bolondot és féltem. Nem tőle, hanem az elmebetegségre, az örülségre gondoltam, amely mindenkit érhet, s amely, lám, milyen borzasztó. Az volt az érzésem, hogy ilyen bolonddal, szegénnyel, semmi rosszat sem szabad

tenni. És arról ábrándoztam, hogy ha szépen bánnának vele, ha próbálnák megérteni, ha nem ingerelnék soha, ha megsegítenék, talán meg is gyógyulna. Nézetem, néztem és mindjobban meghatódtam tőle. Bár valami irigység is megmozdult bennem, mert azért lehet abban valami nagyon jó, ha az ember kivonul embertársai közül és a mezőkön kóborolva, árokparton és búzakeresztek tövében üldögélve, felelőtlen, szabad életet él. A ruhája csupa rongy volt, rongyjaiból kilátszott szőrös melle, a hasa a combja. A bőre erősen barna volt, barnább, mint a cigányoké. Mezítláb járt, a lábát szürkére száradt sárréteg borította. A haja fekete volt és sűrű, a fején kis rongyos kalap ült, egészen hátrabillentve. A fülébe kavicsot dugott, az orrhegyére egy fél dióhéjat tett. Mondtam, hogy erős és szép hangja volt, amikor énekelt, de ha beszélt, a hangja gurgulyázón meg-megcsuklott. Két vagy három nótát énekelt el, a nóták szerelmes dalok voltak; egyszer csak abbahagyta az éneket, elhallgatott, majd hirtelen megfordult és elsietett. Úgy tűnik fel nekem, hogy már akkor, az ének hallatán, elméláztam róla, hogy: ő ültette a rózsafát és most más szedi le a virágát, meg aztán szeretett egy barna kislányt és most más éli vele világát.

A bolond alakjának felidézésével csak azt akartam elmondani, hogy a velem egykorú gyerekek komiskodásából, amikor valakit bántottak, akár bolondot, akár kis cigánypurdét, vagy beteget, nyomorékot, mindig kimaradtam. Amikor az osztálytársaim, Pesten, kis csapatokba állva elindultak egyes terekre verekedni, akkor is kimaradtam a kalandból. Nem éreztem magamban olyan hősi vágyat, hogy egy idegen gyermeknek, aki engem nem bántott, akit még csak

nem is ismertem, betörjem a fejét... Egyes osztálytársaim, még a felső osztályokban is, sok durva csíny követtek el. Csak egyet mondok el ezekből. Volt egy rendkívül erős osztálytársam, még nálam is erősebb, olyan, mintha vashézból lett volna. (A nevét nem írhatom le, mert ma is él és nem bánthatom meg; már látom is, hogy elérkezem nemsokára azokhoz az esetekhez, amikor egyes neveket el kell hallgatnom, mert tapasztalatom szerint minden adat, amely nem dicséret, az ábrázolt embertársban csillapíthatatlan felháborodást kelt.) Szóval most egy vaderős fiúról beszélek. Két-három hecckedvelő ezzel a fiúval indult el esténként csatangolni a homályos utcákon, arrafelé, mint például a Klauzál utca, Nyár utca, ahol utcai lányok sétáltak a kapuk előtt. Mentek, sunyin és úgy intézték, hogy a vaderős fiú hirtelen szembe kerüljön egy lánnyal, aki éppen megfordul a sétáján és visszafelé indul. Akkor a vaderős fiú a kalapjához nyúlt és így szólt: „Jóestét, kisasszony!” A kalapjához nyúlva megemelte a kezét, könyökét keményen előre vetve és karját megmerevítve, úgyhogy a lány a mellével nekiment, illetve beleütődött. Akkor aztán a lány vagy feljajdult, vagy ordítani kezdett és szidta a „csirkefogókat”, vagy segítségért, esetleg rendőrért kiáltott. Osztálytársaim elloholtak és más utcába befordulva megálltak, s nagyot nevettek a sikerült tréfán. Majd folytatták szórakozásukat, ismét más utcában, más utcai lányt vágva mellbe. Mi sem volt természetesebb, minthogy csaknem minden fiú gyönyörködött az ilyen viccekben. Én, a dicsekvésből értesülve tetteikről, megróttam durva társaimat, magát a vaderős fiút is, de a hátam mögött hallottam, hogy savanyú úrnak nevezett.

A vaderős fiú különben is ellenlábasommá vált és bizony nem imponáltam neki. Ebben az időben már — hetedikben, nyolcadikban — valami elernyedés öntött el. Tanítottam sokat, pénzt kellett keresnem, de alig tanultam valamit. Csak a régi tekintély alapján kaptam a jeles osztályzatokat. Eszembe jut egy ilyen osztályzat története. A hittanra mi evangélikusok az egész Pestről együvé jártunk, délutáni különórára, az evangélikus gimnáziumba. A hittant legkevésbé tanultam, mert nem érdekelt. Melyek az apokrif-könyvek? — ilyen kérdést bizony hiába intézett hozzám Paulik János, a hittantanár úr, nem tudtam rá felelni, eszem ágában sem volt ilyen haszontalan adatokat bevágni. Elszánt hanyagságomnak meg is lett a következménye. Egyszer, a tanév végén, kihívott Schmidt Attila, az osztályfőnök, a folyosóra: „Miért nem tanulja maga azt a hittant?” — kérdezte. „Tanulom én” — motyogtam hirtelen zavaromban. „A hittantanárja elégtelen osztályzatot küldött be.” Ugyanis postán, ajánlott levélben érkeztek be mindig az osztályzatok. „No, majd meglátjuk!” — valami ilyen megnyugtatót mondott Schmidt Attila és ott-hagyott. Néhány nap múlva megtörtént a bizonyítványok kiosztása és láttam, hogy Schmidt Attila az enyémben önkényesen jelest írt hittanból. Nagyon is helyesnek és igazságosnak tartottam cselekedetét. Az apokrif-könyveket pedig vigye el az ördög, legalábbis ami a felsorolásukat s az egyéb rájuk vonatkozó adatokat illeti... Megtörtént, hogy még Hajtsch Samu is, Schmidt Attila is megrótt. Valami elkeseredés fogott el, rossz kedvemben szemtelenné váltam és Schmidtnek, aki azzal bízott meg, hogy jelöljem meg a könyvben Horatiusnak azokat az ódáit, amiket az

év folyamán lefordítottunk, hirtelen azt mondtam: „Honnan tudjam én azt, hogy mit fordítottunk?...” Máskor az egyik tanár — nem emlékszem már rá, hogy melyik — kihívott felelni a magyar történelemből. Ezt egészen egyszerűen szemtelenségnek éreztem, mert történelemből engem nem szoktak feleltetni. Hamar megkérdeztem szomszédaimtól, mi a lecke. Mátyás király. Kisétáltam a táblához, és anélkül, hogy a történelemből hónapok óta csak bele is néztem volna, elkezdtem beszélni Mátyás királyról. Beszéltem vagy tíz percig és — jelest kaptam. Hogy mit beszéltem és amit beszéltem, azt honnan merítettem, arról fogalmam sincs. Így visszaemlékezvén az esetre, nem is értem, hogyan történhetett meg, szinte azt hiszem, nem is igaz, csak álmodtam. Pedig meg kellett történnie, mert egyes külsőségekre emlékszem, például arra, hogy tudományom gyorsan fogyott és minden reményemet abba vetettem, hogy közeleg az óra vége és nemsokára csöngetnek. És arra is emlékszem, hogy az eset nyomában, még ernyedtségemben is, újra föllángolt az önhittségem: azért nem olyan könnyű velem elbánni!... A nyolcadikban már a tankönyveket sem vásároltam meg, s amik megmaradtak az előző évről, azokat is eladogattam; a Fehér Ipoly-fizikát például már szeptemberben eladtam, mert cirkuszjegyre kellett a pénz, hogy láthassam a Hackenschmidt—Kara Achmed birkózást. Reggelenként könyvek nélkül mentem az iskolába. Az iskolát meguntam, uralkodásom már csaknem egészen véget ért, alig vártam, hogy kiszabaduljak a gimnáziumból, egykori dicsőségem színteréről.

Lassan-lassan cserbenhagytak a tanárok is. Zlinszky Aladár például, a magyar nyelv és irodalom ta-

nára, egyáltalán nem becsült sokra. Megadta ugyan a jeles osztályzatot, de közönyös volt hozzám, másokat többre becsült. Becsüléséből akkor veszítettem sokat, mikor észrevette, hogy a pad alatt a Mieses—Dufresne sakk-könyvet olvasom. Megtudta akkor, osztálytársaim helyettem hencegő bemondásaiból, hogy én „kiváló” sakkozó vagyok, fejből is tudok játszani. Megütközéssel, szinte megvetéssel nézett rám. Azt is megtudta, hogy jó tornász vagyok és a matematikát én tudom a legjobban az egész iskolában. Mindezen gúnyosan mosolygott. Sakkozó, matematikus és tornász. Olyan irodalmi férfiú szerint egy ilyen diáknak nem lehetett az irodalom és költészet iránt érzéke. Elfogultságában aztán furcsa dolgot cselekedett velem. Kitalálta, hogy minden dolgozat alkalmával a legjobb dolgozat íróját megnevezi és az illető az osztály előtt felolvassa dolgozatát. Ez újítás után a legközelebbi dolgozat feladásakor hozzám fordult egy Reiner Sámuel nevű osztálytársam és megkért, hogy írjam meg neki is a dolgozatot, fizet érte egy koronát. Vállaltam az üzletet. Először megírtam a magam dolgozatát, abból csináltam az övét. Úgy, hogy csupán a szavak sorrendjén változtattam és két gondolatot, amelyeket értékesnek véltem, a Reinernek szánt műből kihagytam. Azzal a szándékkal, hogy az enyémenek egy-két hajszállal mégiscsak jobbnak kell lennie, mert hát én az elsőségre pályázok.

Mikor aztán, a dolgozatokra való beszámolásra került sor, Zlinszky tanár úr rövid bevezetés és az eredmény általános ismertetése után így szólt: „Ami a legjobb dolgozatot illeti, csodálkozni fognak, hogy ki annak az írója. Egy új csillag tűnt fel, bizonyára nem is tudnák kitalálni, hogy ki.” És a tanár úr várt, hogy

kíváncsiságunkat felfokozza. Persze hiába várt, mert rögtön sejtette az egész osztály, miről van szó. Reinernek ugyanis eljárt a szája és a fiúk tudták, hogy a dolgozatát én csináltam. Ha pedig új csillag tűnt fel, akkor nyilván nem én vagyok az, mivelhogy én régi csillag vagyok. Zlinszky abban a hitben, hogy a kíváncsiság már a végsőig feszült, közölte a nevet: „Az új csillag Reiner Sámuel!”

Az osztály elképedt mégis, egyesek gúnyosan mosolyogtak. Mert Reiner rossz tanuló volt. Gyengefejú ember és még magyarul beszélni sem tudott kifogástalanul. „No, Reiner, álljon fel és olvassa fel a dolgozatát.” Reiner irult-pirult, elment a tanári asztalhoz, hogy átvegye az irkáját, visszament a padjába, kétségbeesve tekintett rám. Ő csupán jó osztályzatot akart és nem számított ekkora sikerre. „No, halljuk!” — biztatta a tanár. Reiner olvasni kezdett és egyszerre kiderült, hogy még folyamatosan felolvasni sem bírja a dolgozatát. Minduntalan elakadt, egyes szavakat hibásan olvasott, mert ha ő maga másolta is irkájába az én kéziratomat, azért a szöveget nem értette jól. A jelenet mulatságossá vált és az egész osztály röhögött. Zlinszky tanár úr dühre gyúlt és elkezdett rikácsolni: „Micsoda szemtelenség ez? Mit nevetnek? Mi ez? Megőrültek valamennyien? Csend legyen, Reiner, olvassa tovább!” Reiner nagy kinnal végigolvasta a „művét”, Zlinszky zavarban volt, levette a csíptetőjét és törülgette, majd másról kezdett beszélni. Nekem az volt az impresszióm, hogy nem ismerte fel tévedését és nem tudta megállapítani, mi történt. A dolgot aztán sem árulta el senki és Zlinszky nem is firtatta. Érdekes volt később, hogy Reinernek megtagadtam a legközelebbi dolgozat megírását, magára maradt és há-

romnegyedes osztályzatot kapott. Feltehető, hogy Zlinszky tanár úr akkor már eszmélni kezdett... Ha már ezt a kis történetet elmondtam, akkor még megtoldom azzal, hogy Zlinszky Aladár egyébként igazságos ember volt, lelkes és kiváló tanár, jól tudott tanítani, a szakismerete is jelentékeny volt. Csak az irodalomszemlélete volt konzervatív, és a kelleténél nagyobb mértékben „magyar nemzeti”; én megvallom, ezt akkor túlságosan nem vettem észre, mert irodalomról csak a szokásos módon hallottam elmélkedni s amit írókról és művekről olvastam, az mind a „Nagy Beöthy” szellemében készült.

ZLINSZKY volt különben az önképzőkör vezetője. Az önképzőkör ötödik osztályos korunkban alakult meg. A szabályok szerint, mivelhogy magasabb osztály intézetünkben akkor még nem volt, az önképzőkör nevében csak „szavalókör” lehetett, bár verseket, novellákat és tanulmányokat írtak a tagjai, azokat felfolvasták és bírálták. Körünket a tanár úr alapította s a tagok első ténykedése az elnökválasztás volt. „Hát ki legyen az elnök?” — kérdezte a tanár úr. „Nagy Lajos, Nagy Lajos!” — hangzottak a válaszok. Egyhangúlag választottak elnökké. Hamar megállapítottam azonban, hogy nem vagyok alkalmas az elnökségre. Felismertem egy nagy fogyatékoságomat: nem tudok nyilvánosság előtt szónoklatokat tartani. Már pedig a legkevesebb, amit az elnöknek meg kell tennie, hogy az évad nyitásakor és zárásakor beszédet mondjon. Én beszéltem nyitáskor is, záráskor is, mert muszáj volt, akadozó, nyavalygó beszédemmel azonban nem voltam megelégedve, szégyelltem, hogy nem

jól sikerült, le is vontam a hibáim következményeit, s mikor hatodikban újra összeült a kör, lemondtam az elnökségről. Lemondásom általános megrökönyödést keltett, sokan igyekeztek rábeszélni, hogy csak maradjak, de én nem változtattam elhatározásomon. Már előbb is, később is lemondtam én sok mindenről. Előbb rajzoló, majd festő akartam lenni, egyszer csak abbahagytam a rajzolást is, a festést is, annyira, hogy soha többé egy ceruzavonást sem tettem, ecsetet a kezembe nem vettem. Abbahagytam a francia nyelv tanulását, a gyorsírást, a bélyeggyűjtést, növény- és rovargyűjtést; abbahagytam a sakkozást, később hetedikes koromban a rendszeres tornászást. A Nemzeti Tornaegetbe beiratkoztam vívásra, három hónap után azt is abbahagytam. A birkózást, miután Erődi Béla nevű osztálytársam a karomat addig csavarta, míg a tokszalag elszakadt, szintén abbahagytam. Próbáltam énekelgetni, abbahagytam. A tanulást, már ezt mondtam, ugyancsak abbahagytam. Minden ilyen meghátálásra voltak alkalmi okaim. Nem is győzném azokat elsorolni. Birkóznom például nem lehetett, mert a tokszalag-szakadás után úgynevezett *luxatio habitialis* keletkezett a bal vállamban, a karom egy-egy mozdulatnál kificamodott, egyszer még ásítás közben is, amint a nagyot ásítók szokása szerint két kezemmel hátul megfogtam a nyakamat. A festéshez vászon, paletta, olajfesték kellett, drága volt a festék, nem volt rávaló pénzem. A legfőbb ok azonban a csaknem teljes begubózáshoz az lehetett, hogy tizenhat-tizenhétéves koromban kezdett rajtam elhatalmasodni egy kedély- és idegbetegség, amelyet akkoriban neuraszténának neveztek. Ez fáradtságot, fáradékonyságot és kedvtelenséget okozott és így megtörte tevékenységemet, ké-

sőbb súlyosabb tünetekkel és rendkívüli szenvedésekkel is járt, befolyásolt minden dolgomban, munkában, foglalkozásban, az egész életben. Még kell majd róla beszélnem, hogy magatartásom és minden cselekedetem érthetővé váljék . . . Egetverő szenvedélyeim, izzó vágyaim és aludni nem akaró nagyravágyásom mellett olyan fokú passzivitás ejtett rabjává, hogy akkorát senki másnál nem tapasztaltam. E passzivitással sem tudtam persze nyugodni, hanem minden alól kivonva magam, sétáltam, azaz sietve, rohanva róttam az utcákat. Ebben fáradhatatlan voltam, de már csak ebben az egy műveletben. Megtörtént, hogy vasárnapi napon délben fél kettőkor elindultam hazulról és megállás, leülés nélkül éjjeli egy óráig jártam; ha megkísérlem felbecsülni a távolságot, amit bejártam, hatvan-hetven kilométer is lehetett. Szóval passzív voltam, de igen nyugtalan. A passzivitásom afféle mindent lenéző közönnyé vált. Senki és semmi nem érdekelt, egyes kivételektől eltekintve, amiket majd megemlítek. Jártam például az utcán és megtudtam, hogy nemsokára arra halad el kocsijával a német császár; az emberek ellepték a járdát, padokra, kirakott székekre álltak, izgultak, tülekedtek, hogy lássák. Én egy mozdulatot sem tettem s mikor jött a császár, nem néztem feléje. „Láttad?” — kérdezte valaki. „Nem” — feleltem közönyösen. „Hogyan lehet az?” Én csak a vállamon rántottam egyet: „Miért nézném én őt? Nézzen meg ő engem!” Ez félig tréfás kibúvó volt az őszinte felelet alól, valami valóságot azonban mégis kifejezett . . . Ebben a koromban semmi sem érdekelt, ami érdekelt volna, attól messze estem, attól elvágott az élet, csupán pénzre vágytam tehát, hogy rossz kedélyemen az élvezetek hajszolásával segítsek.

ELIDŐZÖK MEG egy kicsit a gimnáziumban. Ott nagy úr voltam, de — hogy egy hasonlatot kíséreljek meg — olyan úr, akinek már csak a címe és rangja van meg, de a vagyona elúszott. Szinte szélhámosnak kezdtem magam érezni. De hát a gimnázium az emlékezésben is mentsvár, amely még mindig különbözött a rajta kívül folyó élettől. Gimnázium, diákkor — eszembe jut Cserép József, a hatodik osztálybeli görög tanárunk. Egyszer az óra elején meglátta, hogy az egyik fiú egy piros rózsabimbót tart a kezében és azt időnként megszagolja. Fantasztikus képet vágva, felmérhetetlen komolysággal rászólt: „Nem szabad!” Tyű, a teremtését, hát ez meg mi? Miért nem szabad? Csodálkozó gondolatomra a feleletet rögtön megkaptam: „Mert gerjedelmet kelt!” Ahelyett, hogy nevettem volna, valósággal elkeseredtem. A fene egyen meg benneteket, mind, iskolán belül és iskolán kívül! Vajon hová lehetne menekülni az emberi gondolkodás nyomorúsága elől? Később azután, amikor a csodálkozás és a düh elcsitult bennem és csupán a keserűség maradt meg, eltűnődtem. Hátha valami igaza van ennek a Cserép tanár úrnak, aki jó ember is, okos ember is, legfőljebb az az egy esik rovására, hogy valamikor pap volt, már pedig a papoktól iszonyodtam, ők azok, akik ernyedetlen propagandát folytatnak a nemi élet, már mint a mások nemi élete ellen. Hátha valami igaza van, mert a rózsa gyönyörű illata csakugyan nemi gerjedelmet kelthet és egy tizenhétéves diák mi a fenét csináljon aztán a „gerjedelmével”? A rózsa gerjedelmet kelt és lehet, hogy csakugyan nem célszerű a rózsát szagolni. „Nem szabad.” Lehet, hogy az a legokosabb, ha az ember mindenestül benne marad a hi-

vatalosan rászabott kedélyállapotban: *Kiskönyvem, jó barátom, Veled szívesen játszom, Nem szaggatlak, nem téplek, Megbecsüllek, kíméllek.*

Untam én már a tanárokat, a tantárgyakat, a tanárok packázását, ha az alól csaknem teljesen mentes is voltam és éreztem, hogy ha még két-három évig tartana a középiskola, elégtelenekkel sújtott, sőt üldözött tanulóvá lennék. Türelmetlenül vártam a nagy kaland végét... Mikor az ember változást vár, akkor arról is ábrándozik, hogy sorsa jobbra fordul. Valamilyen pályára lépek majd, ismét megszáll a szorgalom, sikereket érek el, pénzt fogok keresni, a pénz pedig sok fájó sebre gyógyító ír. Mi legyen azonban belőlem? Anyám azt szerette volna, ha hivatalnoknak megyek, leginkább postásnak. A postatanfolyam nem tart soká, a postásnak rögtön van valami fizetése s az állása nyugdíjas. Én irtóztam a hivatalnoki függéstől és a kevés fizetéstől. Szabad akartam lenni, a magam ura, ahogy mondani szokták, pénzben pedig a korlátlan kereseti lehetőségre vágytam. Másrészt azonban dúlt bennem a szerelem a tudományok, elsősorban a matematika iránt. Szerettem más tantárgyakat is, tehát latin nyelv, magyar nyelv, földrajz, természetrajz és matematika közt ingadoztam. A tanár függőségét nem láttam, tehát nem tudtam róla semmit és így hasonlatosnak véltem a diákéhoz, ezt meg már megszoktam s aránylag könnyen elviseltem, tehát hajlandó voltam vállalni. Mi lett volna a szabad pálya? A jogászokat léháknak láttam, az ügyvédeskedést sivár pénzharcnak; arra gondoltam, hogy esetleg orvostanhallgatónak iratkozom be, de az orvosi pályára nem éreztem magamat képesnek, a betegek iránt érzett gyötrő részvétem, a betegségektől, a haláltól, a vértől való félel-

mem és a hullától való iszonyom miatt. A tantárgyak közt haboztam, győzött végre az a vágyam, hogy matematikus legyek. Vágytam az életre, minden elképzelt szépségével, gyönyöreivel együtt, de vágytam arra is, hogy az élet elől a matematika elvont világába meneküljek, szinte lemondva az életről, mint valami oszlopszent. Úgy határoztam tehát, hogy matematika-tanár leszek. A fizikát nem szerettem, Kacsóh Pongrác rossz tanár volt, nem tudta velem megkedveltetni, a fizika majd csak melléktárgyam lesz.

Az érettségire nagyban készültünk, tanárok és diákok egyaránt. Már jóelőre emlegették és gyakran hallottuk a régi frázist: „Ha majd önök kilépnek az életbe...” Furcsának éreztem ennek a kilépésnek az emlegetését, mert a kilépés csak úgy lett volna lehetséges, ha eddig nem az életben éltünk volna. Gúnyos mosollyal viccelődtünk: „Hiszen mi már régen kilépünk az életbe, G-nek például már két éve van kankója.” Richter tanár úr látható irigységgel beszélt rólunk, mert hát mi még mindnyájan lehetünk gazdagok, vagy legalábbis nagy jövedelmű urak, kereskedők, ügyvédek, vállalkozók, képviselők, a tanár azonban örök szegénységre van kárhoztatva... Mindenki félt az érettségitől, én nem. Elbizakodott voltam, mint minden felelés, vizsga dolgában. Azt terveztem, hogy érettségi előtt majd szorgalmasan tanulok egy hónapig, akkor aztán mindent fogok tudni és ha olyant kérdeznek majd, amit esetleg nem tudok, azt is kitalálom... Az történt aztán, hogy igen keveset tanultam, naponként két órát legföljebb. Elvesztettem a tanuláshoz való türelmemet. Ebben az időben az Almássy téren laktunk, egy jókora sarokház második emeletén. Naponként korán fölkeltem, félhétkor, hétkor és le-

mentem a térre, könyvvvel, jegyzetekkel. Egy kis olvasás után abbahagytam a tanulást, nézelődtem és járkáltam a téren. Mikor fölmentem a szobába, lehevertem a díványra és ábrándoztam. Délután, ugyancsak tanulási szándékkal, kísétáltam a ligetbe, az akkori Kolegerszky kioszk tájékára. Az ilyen kirándulásokból meg az lett, hogy nézegettem a nőket, a padokon szerelmeskedő párokat, hallgattam a kioszkban játszó katonazenekart, majd bejártam az egész Városligetet. Este értem haza, akkor meg már nem volt érdemes semmibe belekezdeni. Múltak a napok és hamarosan észrevettem, hogy az idő már kevés, az anyag meg olyan óriási, hogy egyszeri figyelmes átolvasása is fél évig tartana, napi nyolc-tíz órát számítva. Ekkor idegesség fogott el, szinte szédültem és képtelennek éreztem magam arra, hogy bármit is figyelemmel olvassak. Nagyjából abba is hagytam a készülést, jósorsomra bíztam magam, az utolsó napon pedig kezembe sem vettem egy könyvet sem. Azt gondoltam, hogy sokkal okosabb, ha pihenek és nem elcsigázottan állok majd a tanárok elé. Később is, minden vizsgánál, ezt a módszert követtem.

Először az írásbeli dolgozatokat kellett megcsinálni, azután következtek a szóbeli felelések. A dolgozatok nem mentek simán. Latinból igen nehéz szöveget kapunk, magyar szöveget, hogy azt fordítsuk latinra. Egy-két gyengébb tanuló azonban már előzőleg érintkezésbe lépett egy Trebitsch Lajos nevű fiatalemberrel, a későbbi Tarczai Lajossal, nevéssé vált szociáldemokratával, aki híres latinista volt. Trebitsch-hez lejuttatták a szöveget az utcára, ő hamarosan felküldte a fordítást. Kénytelen voltam ezt a fordítást magam is megnézni és a sajátomban két-három kifejezést ki-

javítottam. Így lett hibátlan a dolgozatom; hogy a többiek, akik a Trebitsch-féle fordítást akár egészében lemásolhatták, miért nem értek el jó eredményt, azt nem tudom. Az időbeli sorrendtől eltérve, most mondom el, hogy három nap múlva egy kis csoporttal alldogáltam az utcán, közvetlenül a gimnázium közelében, odajött hozzánk Schmidt Attila, rám mutatott és így szólt: „Ez az egyetlen ember, akiben nem csalódtam!” Kissé szégyelltem magam, mert az elismerést nem érdemeltem meg. Szerettem volna elmondani, hogyan csináltam a dolgozatomat, persze mégis csak hallgattam.

A matematikai dolgozattal pedig baleset ért. Fölényességem elhagyott és izgatott lettem, izgalmamban rossz képletet írtam le s azzal végeztem a számítást. Sehogysem jött ki az eredmény. Mindjobban bezavarodtam a feladatba, hibámat nem vettem észre, az idő lejárt és a dolgozatom nem jól sikerült. A szóbeli vizsgán remekül feleltem, jelest kaptam, de a dolgozat miatt aggódtam. Reméltem mégis, azt a csúfságot nem teszik meg velem, hogy ne jeles legyen az osztályzatom az érettségi bizonyítványomban. A szabályok alapján kellett azonban eljárniok, hiszen érettségi biztos volt jelen — egy Hófer Károly nevű pozsonyi főigazgató — másképp nem cselekedhettek: írásbeli elégséges, szóbeli jeles, érettségi osztályzat tehát jó. Hogy ez az eredmény, azt a bizonyítványok kiosztása előtt, az érettségi banketten tudtam meg.

Vége lett a többnapos vizsgának, bankettet tartotunk az Andrássy úti Klivényi-féle vendéglőben, mely részsút szemben az Operával volt, a Drechsler-palota és a Nagymező utca közt. Megjelentünk mindannyian, teljes számban vettek részt lakománkon a tanáraink

is. Ettünk, ittunk, ételből, italból finomat szolgáltak fel, néhányan cigarettáztak is, már nem volt tilos. Demkó igazgató úr énekelt; reszkető bajússzal, groteszk arccal, de meglepő jó hangon énekelte el a diáknótát: *Fel, töltsetek fiúk, igyunk!* Büszkén szétnézve vágta ki a magas hangot: *Ragadd meg pajtás a pohárt, Siess, az óra fut, Csak addig boldog a kebe-e-el, Amíg szeretni tud.* A másik versszakban pedig: *Ragadd meg pajtás a pohárt, Ma még az élet int felé-é-énk. Holnap tán a halál...* Tapsoltunk és éljeneztünk, még mindig nem mentesen egy kis bizantinizmustól. A halál intéseit nem érzékeltük, talán nem is integetett felénk, ami pedig a kebel szeretni tudását illeti, társadalmilag kötelező nemi nyomorúságunkban a bordélyházra voltunk utalva, ahová csapatostul elvonulni már előre megterveztük. A Bátya utcaira gondoltunk és egy Ilona nevű szép nőre. A beszélgetés tanárok és diákok közt elég fesztelen volt, én azonban valami furcsa és meglepő dolgot vettem észre.

Ez az együttes már nem iskola volt, nem a szokott tantárgyakat nyűttük, hanem a nagyvilág ügyeiről, mulatságokról, közös ismerősökről esett szó, már hogy Iksz képviselőjelölt, Ipszilon gazdagon nősült, egy gyáros leányát vette el; a tanárok jobban belemerültek az előkelő és gazdag fiúkkal való csevegésbe, hiszen azok a hirtelen felbukkant új leckét jobban is tudták. Én magam például csak úgy lógtam az úrben, csaknem társ nélkül; emlékszem, Paulovics húzódott mellém, a rosszul tanuló szegény fiú, akivel esztelen gőgömben soha szót nem váltottam. Most nem a csekélyen pislákoló tudomány, hanem valami más, a társadalmi minőség kapcsolt össze bennünket, ha félórára is. Különben az iskolától megszabadulva, tár-

saim mintha tőlem is felszabadultak volna, egyszerre kisebb jelentőségű személlyé zsugorodtam. M. Gy. azonban, aki gazdag bányatulajdonosnak és képviselőnek volt a fia s az iskolában halkszavú gyenge tanuló volt, úgy ült a tanárok közvetlen közelében, mintha valamennyinek családtagja lett volna. A gazdagabb fiúk jobban értettek a társadalmi formákhoz, a könnyebb diskuráláshoz, jobban is voltak felöltözve, egészen kifogástalan uraknak... Különösen a fizika tanárunk, Kacsóh Pongrác volt nagyon urizáló ember, ő mindig szerette az előkelő származású fiúkat, némelyikkel már előbb tegeződő viszonyba lépett. Ez a tegeződés úgy történt, hogy az iskolában tegezte a fiút, az magázta őt, de az iskolán kívül már kölcsönösen tegeztek egymást; velem hűvös viszonyt tartott fenn a tanár úr, csak az iskolában érintkezett velem és mindenkor mereven önnek szólított. Az iskola után egyik első dolgom volt, hogy amikor az utcán találkoztunk, ne köszönjek neki. Egy-két tanár egyet-mást elárult az eredményekből, már mint abból, hogy milyenek a bizonyítványok. Kacsóh Pongrác közölte — nem velem, hanem a barátaimmal — hogy én jeles érett lettem, de egy tárgyból, a matematikából jót kaptam. Pachl barátom ezt mindjárt elmondta nekem. Eddig még mindig reméltem és most tudtam meg a bizonyosságot. Az értesülés lesújtott. Jót kaptam a matematikából! Abból a tárgyból, amelyet legjobban szerettem és legjobban tudtam az iskolában. Amely tantárgyból egy esetben még a tanár tévedését is kijavítottam. Amelyet életpályámnak választottam, hogy abból legyek tanár és életem végéig azzal foglalkozzam, mindenféle képzelgéssel cifrázva elhatározásomat, hogy majd egyetemi tanár leszek, akadé-

miai tag leszek, világhírű matematikus leszek, második Gauss leszek. Annyira le voltam sújtva, hogy szinte elhagyott az eszem. Úgy éreztem, hogy az egész életbe belebuktam, minden nagyratörő vágyam elakadt. Kitémolyogtam a teremből. El akartam menni a bankettől. És az a gondolat szállt meg, hogy ezt a kudarcot nem élhetem túl, most már csakugyan öngyilkossá kellennem.

Éjfél felé járt már az idő, a kapun át akartam észrevétlenül távozni, a kapu azonban be volt zárva. Én tehetetlenül álltam a kapu alatt. Most kell öngyilkosnak lennem, de hogyan? Föl kellene mennem egy magas ház legfelső emeletére, talán a szomszédos Drechsler-palotáéra, és onnan leugranom. Bénultan álltam, reszkettem és egyszerre elkezdtem sírni. A falnak támasztottam homlokomat és zokogva sirattam magamat, az életről való ábrándozásaim összeomlását. Talán a tudatos gondolataim mögött egész múltam megvonaglott bennem. Jaj annak, aki egy cseléd törvénytelen fia, pusztán született, valaha libapásztor volt, majd iskolába adták és ismeretlen útra indult el, hogy majd úr lesz belőle. Mi is leszek most már? Megbélyegezték, ez a bélyeg örökre rajtam marad, soha le nem törülhető... Újra és újra zokogni kezdtem, egész testemben rázkódva. Nagyon sokáig tarthatott ez. Mert már hajnalodott, a kapu feletti színes üvegablakon világosság áradt be a kapu alá, amikor kijött hozzám Páchl Kálmán barátom, aki odabenn keresett és nem talált. Megint csak zokogni kezdtem. Anélkül, hogy szólni tudtam volna Páchlhoz, mindennel tisztában volt. És részvéttel, okosan próbált vigasztalni. Ő, akinek közepes volt a bizonyítványa, pedig őt is tudományos ambíciók fűtötték. A vigasztaló szavak lehul-

lottak rólam. Szó sem lehetett arról, hogy visszamenjek a társaságba. Irtózat fogott el az egész iskola iránt. Pachtl otthagyt, de mondta, hogy mindjárt kijön hozzám megint. Ki is jött és közölte, hogy a társaság már oszlóban van, egyesek el is indultak és néhányan már mennek a belváros, a Bástyá utca felé, a bankettnek végcélja, a nyilvános ház felé. Ez a tény egyszerre megszüntette bénító tehetetlenségemet. Magamhoz tértem, észbekaptam és szóltam Pachtnak: „Menjünk! De fussunk, nehogy mások megelőzzenek.” Futottunk, egészen a Bástyá utcáig és elsőeknek érkeztünk meg. Később, amikor még nem tudtam, hogy az ember nemcsak azért zokog, amire gondol, hanem a mélységbe süllyedt, egészen soha el nem szunnyadó végtelen mennyiségű előzmény miatt, eltűnődtem rajta, hogy milyen számár is tud lenni egy tizenhét éves fiatalember, akit minden szenvedése mellett valójában elkényeztetett a sors, mert az igazi csapásoktól megóvta. Voltak akkor is hajléktalan emberek, letörték, gyógyíthatatlan betegek, munkanélküliek, éhezők és rongyokban járók; díjnokok, inasok, kubikosok és fiatal munkások, akik a létfenntartáshoz szükséges pénzt nem tudták fárasztó robottal megkeresni; bukott és társadalomból kivert nők; családapák, akik pálinkába fojtották keserűségüket, keresetüket elitták és részegen tértek otthonukba, elnyűtt feleség és sápadt, éhező gyermekek körébe — és egy testileg egészséges, erős fiatalember azért zokog, mert jeles érett lett ugyan a középiskolában, egy tárgyból azonban jót kapott.

Az a bizonyos Ilona csakugyan szép nő volt, mindenkinék tetszett. Persze fütyült ránk, rám is, egyetlen célja volt, a pénzkeresés. Azon az éjszakán, dicsek-

vése szerint, reggel hat óráig negyvenhárom férfival vonult el a szobájába, izgatott volt és izgatottan sietett és mindenkit siettetett. Reggel a kis udvar deszkapadján, egy szál ingben, buzgón olvasta a pénzt, amit a taksán felül, mint szokásos harisnyapénzt kapott. Mikor elkészült az olvasással, tekintete elkomolyodott és a semmibe, a szemközti falra nézve halkán énekelni kezdett. Ő is szerelmes dalokat énekelt, mint egykor Fashing Náci, mint nemrég Demkó igazgató úr. Egyet meg is tanultam: *Fecske madár messze elszáll, Az idő már őszre jár. Elbúcsúztam én is tőled. De a szívem nagyon fáj. Esküdöztél égre-földre, Hogy örök lesz hűséged, Megcsókoltál, s e csók után Mindent hittem tenéked...* A diákok nevetgéltek, viccelődtek, meg voltak szórakozásukkal elégedve, legalábbis nem mutattak semmi fanyalgást és talán csak homályosan tervezgettek arról, hogy most már, íme, férfiak lettek, „érettek” és talán majd ez is, már mint a szerelem, megváltozik az ő javukra. Hiszen „kiléptek az életbe”.

EGYETEMI ÉVEK

AZ ÉRETTSÉGI VIZSGA leteltével az ember „éretté válik”, hivatalos megállapítás és a közfelfogás szerint is. Én persze lényemben semmi változást nem éreztem. Nem gondoltam magamról, hogy azelőtt zöld, kemény és savanyú lettem volna s egyszerre megpuhultam és megédesedtem, még arra sem vártam, hogy majd leszakítanak, ha máshonnan nem, hát a földről, melynek gyümölcse volnék. De talán az az érettség, hogy a társadalom most már valami pénzkereső foglalkozást ad nekem? Szétnéztem a láthatáron és nem várt rám semmiféle fizetéses hivatal. Napi két koronával boldogított díjnok talán lehettem volna, ha valami püspök vagy államtitkár ajánlja a felvételemet. De hát az embereket akkor úgy különböztették meg, hogy egyesekről azt mondták és írták: jó családból való. A jó családból való fiatalembernek, ha már el is fogyott szüleinek a vagyona, mindig akadt egy püspök, miniszter, tábornok, bankigazgató vagy legalább kormánypárti képviselő harmadunokabátyja. Én rossz családból származtam, nekem a Gózon Emma volt a rokonom, előbb cseléd, majd kocsisnak a felesége, meg Vászon Sándor, tizenötholdas kisparaszt fia. Ez persze egyelőre nem mutatkozott lesújtó akadálnak,

mert dijnokságra nem pályáztam, ennél magasabbra törő szándék élt bennem.

Még éretlen koromban, szóval a végső döntés előtt néhány héttel, elhatároztam, hogy tanár leszek, matematika- és fizika-szakos. Ez azt jelentette, hogy beiratkozom az egyetemre, tanulok négy esztendeig, azalatt abból élek, amiből tudok, ha már csak úgy betolakodok a tudományos pályára, szinte nem kívánatos elemként. A rendes fiatalembert, szóval a jó családból származót, mindaddig segítik, amíg nincs kezében a diplomája, sőt a kinevezése, de még azután is, amíg csak kezdő fizetést élvez... A kezdő fizetések csekélységét, egy kis számítás után, már előre jól láttam. Lakás kell, táplálkozni kell, ruházkodni kell, mosatni és tisztálkodni ajánlatos; valami kis szórakozásra is szüksége van az embernek, már pedig, ha Barokaldi cirkuszcirácsához áll is kívülről, még ott is tányéroznak; a ligetben a „Török bácsi” hat fillérért árulja a staniclit, melybe tizenöt mozdulattal tesz bele öt apróságot: fűgét, krumplicukrot; az ember esetleg egy héten egyszer megiszik egy kisfröccsöt, talán újságot is olvas — *Esti Újság* két fillér, *Pesti Hírlap* tíz fillér — valami késői dolga is akadhat, akkor kapupénzt fizet — tizenkét óráig tíz fillért, azután húszat — harmadnaponként borotválkozik, bár csak az, aki nek hamar kezd nőni a szakálla; nagyobb utakat néha villamoson vagy omnibuszon kell megtennie — szakaszjegy tizenkét fillér, átszállójegy húsz — háromhavonként egyszer meg kell nyíratkozni, talán a fürdést sem lehet egészen mellőzni; levélre illik válaszolni — helybeli levélre a bélyeg hat fillér, vidékire tíz — a feje is megfájdulhat a kezdőfizetési fiatalúrnak, aszpirint kell vennie; cipőpucoltatás, takarítás,

télen tüzelés, mindez pénzbe kerül; jó, a cipőjét maga pucolja, de a suvikszot nem adják ingyen és a kefe sem vadon terem a városkörnyéki útszéleken; könyvet — hát azt csak kölcsön kér az ember. Negyven fillér volt a szőlő kilója; emlékszem rá, hogy egyszer a Hársfa utca és Dohány utca sarkán fekete szőlőt árult egy utcai gyümölcsáros, nekem eszembe jutott, hogy már vagy két esztendeje nem ettem egy fürt szőlőt sem; néztem a szőlőt, olvastam a kis fekete táblára krétával kiírt árát és — nem vettem belőle.

A kezdőfizetés azért, ha igen szerényen él az ember, meghaladja a létminimum egyharmadát, sőt, aki valási szertartásként folytatja a koplalást, annak a felét is. Társadalmi szükségszerűség, hogy így folyjanak a dolgok, mert így van előnye a létért folyó küzdelemben a jómódú ember fiának. A kereskedő, háztulajdonos, a jókeresetű ügyvéd és a sok pácienssel rendelkező orvos fia rendesen jár az egyetemre, tanulhat, megvásárolhatja a szükséges könyveket — a Vécsey Tamás római joga öt forint, azaz tíz korona — vakációban külföldre utazhat, nyelveket tanulhat, szóval pályájára, ha akar, tökéletesen felkészülhet. A szegénynek a tanulási évei alatt is pénzt kell keresnie, hogy megélhessen. Ez óriási hátrány, esetleg le sem küzdhető. Az orvosi pályától, egyéb okoktól eltekintve, melyekről már szóltam, az is elriasztott, hogy a medikusnak egyáltalán nem lehetett a tanuláson, az órákon való jelenléten kívül semmivel sem foglalkoznia. Ha vannak olyanok, akik ifjúkori küzdelmeikről hőstettek beszélnék el, azok kivételek, olyan különös emberek, akik napi egyszeri evéssel és négyórai alvással is megelégedtek, de meg elbeszéléseik mindig meseszerűek, mert kiderül róluk, hogy a döntő nehéz-

ségeken mégis csak családi erők segítették át őket... De hát, ha én tizennyolcéves koromig, félig a saját erőmből, meg tudtam élni, bíztam abban, hogy ezután is sikerül majd pénzt keresnem. Talán megint tanítással.

Számításaimban azonban csalódtam. Az érettségítől az egyetem megnyitásáig szabad volt az időm, de azt kénytelen voltam elvesztegetni, mert tanítványom csak egy akadt: Weisz Izidor osztálytársam egy tárgyból megbukott, őt készítettem elő javító vizsgára, kevés honoráriumért, mert Weisz Izidor szegény fiú volt. Tanítványokban a konjunktúra, hogy így mondjam, 1900 után már csökkent. Sokan tódultak értelmiségi pályára, szaporodott a szegény jó tanulók száma, a tanárok is kezdtek magántanítással foglalkozni, megnehezült tehát a tanítványszerzés és kisebb lett a fizetés. Édesanyám keresete is mindig kevesebb és kevesebb lett. Egymásnak segítséget alig tudtunk nyújtani. Elkezdődött életemnek az a korszaka, melyet valami különös nyomorúságban töltöttem. Ezt a nyomorúságot inkább lelkinék nevezhetem, mert annyira sohasem fajult el, hogy éheztem volna. Enni ettem, de kínos volt a lakásom, mindig másokkal kellett megosztanom, silány a ruházkodásom és csak nehezen jutottam az életkedvet fenntartó szórakozásaimhoz is, mint a cirkusz, az operajárás; ez a nyavalyás életvitel ment ugyan, de sóhajos gyötrelmek és szűnni nem akaró aggodalmak közt, hogy egyszer mindennek vége szakad. Lassan, lassan idegesebbé váltam, nyugtalanságom fokozódott és bizalmam a sikerben elsorvadt. Már csak úgy haladtam a látszólag magam választotta úton, hogy mást nem tehettem, vissza nem fordulhattam, mintegy gördültem tehát, a nehézkedé-

si erő által. El is akadtam azután, hosszú esztendőök alatt többször és akkor cél és pályát kellett változtatnom. Sorra mondom azonban el próbálkozásaimat.

Beiratkoztam a bölcsészeti karra. Matematika és fizika, ezek voltak a szaktárgyaim, ezekhez kötelezőleg kellett fölvennem néhány magyar nyelvészeti órát. Rados Gusztáv matematikai, Eötvös Loránd és Klapáthy Jenő fizikai előadásaira jártam. A fizikában mindjárt azzal akadtam el, hogy az első órára bevonulván a tanterembe, utolsó padba kerültem, messzire az előadóasztaltól. Félkör alakú volt a terem, a padok hátrafelé emelkedően voltak benne felépítve. Hamar észrevettem, hogy nem értem az előadást — már említettem, hogy a hallásom fogyatékos volt — Eötvös pedig kissé fátyolos hangon, félig-meddig motyogva beszélt. Helyet változtatnom már nem lehetett, nem állt módomban a megalakult állapotot megbolygatni; a hallgatók sokan voltak, zsúfolásig megtöltötték a termet, mert Eötvös előadásaira jártak az elsőéves orvosok is. A fizikában tehát, mondom, elakadtam, mert mindent akartam érteni és tudni, elöl akartam járni, a hátul kullogás nem elégített ki. A matematikában pedig, már mint abban, hogy én valami rengeteg matematikára szomjas csodabogár lennék, hogy nekem a matematikát napi két-három, esetleg öt órán át lehet megszakítás nélkül darálni, hát ebben csalódtam. Sokkal szórakozottabb és ábrándozóbb voltam, semhogy órákon át tudjak figyelni, amikor pedig elvesztettem a fonalat, elvesztettem a kedvemet is.

És nem az volt a helyzet, hogy amit meg kellett értenünk és tanulnunk, arról lett volna tankönyv. Lelkiismeretlen ostobasággal rendezték az egész ügyet, a tanárok csak gépiesen ontották rutinná vált tudásu-

kat, a hallgatóknak meg jegyezniök kellett. Ez rossz módja a tanításnak; figyelni, mindent megérteni és amellet az előadást szóról szóra lejegyezni, ez el nem végezhető munka, az ilyen előadások hallgatása hasonlít — mai hasonlatot használva — az idegen nyelvű feliratos filmek nézéséhez, amikor vagy a szöveget olvassa az ember s így elsiklik tekintete a képről, vagy a képet nézi és akkor a feliratokról.

Estefelé kerültem haza az egyetemi órákról, akkor megvacsoráztam, utána letisztáztam alig olvasható jegyzeteimet. Mindenről jegyzetet kellett készíteni, még az öreg ifjabb Szinyei József nyelvészkedéseiről is. (Egy, ezt egy g-vel írjuk, de kettős g-vel mondjuk, így: eggy. Ezt a lapcímet, hogy *Egyetértés*, úgy írják, hogy Egyetértés, de úgy kell mondani, hogy eggyetértés.) Volt olyan eset, hogy egynapi jegyzeteim ötvenhatvan oldalra terjedtek és éjfél lett, mire elkészültem velük; akkor lefeküdtem, másnap reggel nyolcra megint ott kellett lennem a matematika-fizika malomban. Hamar megállapíthattam, hogy ilyen módszerekkel és ilyen feltételek közt aligha válok valami kiváló egyetemi diákká. A céloom pedig nem az volt, hogy csak akárhogy megszerezsem a tanári diplomát, s a tudomány csupán kenyérkeresetem legyen. Olyan napokon, amikor öt órai matematikát hallgattam és éjfélig tisztáztam a jegyzeteimet, már forgott velem a világ, szédültem, szorongás fogott el, annyira, hogy néha éjfél után lementem az utcára, járkálni, valami kis enyhülésre vágyva. Persze, az ilyen éjszakai sétáknak másféle nyugtalanság is oka lehetett. Mindegy, az eredmény az lett, hogy hajnal felé aludtam el, reggel álmosan és fáradtan keltem fel, az órákon még szórakozottabbá váltam.

Mindez a nehézség még nem mutatja teljes mértékben elakadtságomat. Szegény voltam, a tanulásért senki sem fizetett nekem, már pedig meg kellett élnem. Anyám, mint már mondtam, alig tudta magát fenntartani. Egyszer az is megtörtént, hogy az utcai szobánk egy hónapig albérlő nélkül maradt. Arra is emlékszem, hogy abban az időben, szóval egyetemista korom legelején, két kosztos járt hozzánk ebédre, vacsorára meg egy sem. Nem is tudom, miből éltünk, talán volt anyámnak valami kevés megtakarított pénze. Nem csoda, ha ő ellenséges szemmel nézte nagyra-törő terveimet. Én magam semmit sem kerestem. Tanítványom csak nem akadt, de meg időm sem lett volna tanításra. Már megbántam, hogy nem más szakra iratkoztam, latin-magyarra például, mert akkor az egyetemet kevesebb órával is elintézhettem volna és a tanuláshoz rendelkezésemre álltak volna könyvek is. Itt jut eszembe, ahogy írás közben visszahullok akkori kedélyállapotomba, hogy a magyar nyelvhez és irodalomhoz, már mint a szakma irodalmi részéhez, semmi kedvet nem éreztem. Szívesen elolvastam volna modern könyveket, leginkább jó külföldieket, de a tanárra nézve kötelező anyagot, már mint a mi nemzeti, avult íróinkat, holmi Ilosvay Selymes Pétert, Kármán Józsefet, Kisfaludy Károlyt és az efféléket untam, semmiképpen sem tudtam volna róluk kellő szakismeretre szert tenni. Hiszen azért is akartam én matematikával és fizikával foglalkozni, mert szinte ösztönös ellenszenvet keltett bennem minden tudomány, amelyből az uralkodó ideológiát kiéreztem. Tudatos felismerésem erről még nem volt, de emlékszem rá, hogy már harmadik gimnázista koromban, amikor valami hivatalos ünnepségen — ha igaz, akkor vált

ünneppé a negyvennyolcas törvények szentesítésének emléke, április tizenegyedike — Koltai tanár úr mondott beszédet, külsőségeiben remeket s a beszédben a magyar nép legjellemzőbb, lemélyebb tulajdonságának a lojalitást, a királyhűséget állította — s ezt 1848-cal, Ferdinánddal és Ferenc Józseffel kapcsolatban tette — én oldalba lökve a mellettem álló Kohn Samut, ezt súgtam a fülébe: „Nagy csibész az öreg!”

Elakadtságomból ki kellett magamat vágnom. Hat hétig vergődtem a bölcsészeti karon, azután átiratkoztam a jogira. Hogy mi leszek most már, azt csak a jóisten tudja — gondoltam. A jog elvégeztével talán mégis csak bejutok valami hivatalba. Jaj, hivatal, féltem tőle. De talán sikerül ügyvéddé lennem. Az ügyvédséghez nem éreztem ugyan kedvet, de azért vonzott feléje egy és más: az ügyvédnek nincs főnöke, magának dolgozik és abban az időben az ügyvédek jól megéltek. Persze, láttam a nehézségeket is. Az egyetem négy évig tart, három szigorlattal lehet az egyetemi tanulmányokat befejezni, az első szigorlat után jelöltösködni kell három évig: alaposan kell készülni az ügyvédi vizsgára és ha a kezdéstől számított hét év múltán ügyvéddé lesz az ember, irodát kell nyitnia, ahhoz lakás kell, berendezés kell, alkalmazott kell, legalábbis háztartási, aki ajtót nyit. Csak úgy kitérőleg mutatok rá az ilyen társadalmi félszekségre: hét év, csaknem fizetéstelen készülődés a megélhetésre; hét év a legvirulóbb fiatalságból, a legpotensebb időkből, olyan világban, ahol a nemi kielégülést úgy kell megvásárolni, mint a főzeléket, az inget vagy az aszpirint, úgy, csak jóval drágábban. No, de hét évből nem lesz nyolc-tíz év? Már sejtettem azt is, hiszen hallottam ilyesmiről tervezgetni másokat, hogy a

kliensek sem jönnek föl az újdonsült ügyvédhez csak úgy a kapura kifüggesztett tábla után, pénzt keresni mindjárt nem lehet, így hát mégis csak valami segítséggel kell indulni. Igen, mindenki a családja támogatásával oldotta meg sorra a nehéz feladatait. Az első klienseket is családi réven kapta. A szegény fiatal emberek is, akik vagyoni erő nélkül indultak neki az ügyvédi pályának, azok is itt-ott, testvértől, sógortól, nagynénitől, isten tudja, kitől, mitől, de a döntő órában pénzadományhoz, vagy kölcsönhöz jutottak. Sokan azt tervezgették, a patkány szegényemberek, hogy ha meglesz a diplomájuk, akkor megnőszülnek, persze hozománnyal. Kancsalság ötezer korona, csípőficam tízezer, egy púp tizenötezer, két púp húszezer korona. Az ilyen spekuláció számomra lehetetlen volt, de általában maga a házasság is, hiszen erről már beszéltem. Ez volt tehát, amiről most szólok, ez volt az „élet”, amelybe mégis csak „kiléptünk”, tehát volt valami valóságtartalma a középiskolában hallott frázisnak.

Ellenségesnek éreztem a világot, minden részletében. Bíró például semmi áron sem akartam lenni. Nem akartam ítélkezni az emberek felett, az akkori társadalom törvényei és joggyakorlata szerint. Amikor egy-két év múlva a kezembe vettem egy büntetőjogi kompendiumot, hogy előre tanuljak az egyik szigorlatra — emlékszem, éppen az Angol-kávéházban történt — rögtön ceruzát kellett ragadnom és jegyzeteket írtam a könyvbe. Ez nem tetszett, az nem tetszett, tele írtam csodálkozó kérdőjellel, megbotránkozást kifejező felkiáltójellel a kis könyvet. Némely pontjához azt írtam: marhaság! Persze, nem emlékszem pontosan az ellenvetéseimre, de arra emlékszem, hogy a lopásról

szóló paragrafusokat agyonjegyeztem. Marhaságnak tartottam, hogy a büntetés kiszabásánál különbséget tesznek lopás és lopás közt aszerint, hogy kis összeget vagy nagyobbat lopott-e a tolvaj. Magyarázni kezdtem a barátaimnak: az lenne az értelmes különbségtevés, ha azt vizsgálnák, kitől lopott a tolvaj. Aki egy földhözragadt szegény özvegyasszony tíz koronáját ellopja, az nagyobb bünt követ el, mint aki T. úrtól akár tízezer koronát lop, sőt az utóbbinak a megbüntetése csupán jogi kényszer lehet, de magasabb erkölcsi szempontból még szinte dicséret jár neki, mert T. úr munka nélkül élő here, akinek hat bérháza van és azokat mind uzsorával szerezte.

Mi lehettem volna mégis? A később szerzett ismereteim alapján tudom, hogy akadtak volna bizonyos módok a boldogulásra, legalábbis a megélhetés elérésére, hiszen bárki példákra hivatkozhatik, szegény családok fiaira, akik minden akadályt leküzdve, előre haladtak tanulmányaikban és végül is magas állásokba kerültek. Szinte úgy érzem, hogy védekeznem kell az ellenem szóló lehetséges érvelések ellen. Mindenekelőtt elismerem, hogy nemcsak a körülményekben volt hiba, hanem bennem is. Le kellett volna mondanom gyarló vágyaimról és éjt, napot egygé téve, szüntelenül küzdenem. Ilyen fokú erőfeszítéshez azonban, úgy látszik, nem volt képességem. De a példaképek nem is lehettek vonzóak. Mert úgy láttam, hogy az alacsony sorból nagy energiával feltört emberek mindenre képesek, elszánt kiszolgálói lettek az uralkodó osztálynak, már az ilyen szolgálatra való képességük volt előfeltétele az emelkedésüknek. Az ilyen emberek csendőrszellemű lényekké, az uraknál reakciósabb papokká, mindenféle tudományban és foglalkozási ág-

ban a szegények és elnyomottak ellen szenvedéllyel dolgozó osztályárulókká váltak. Csak gyermekkoromban eshetett meg velem, hogy áhítattal olvastam például Simor János hercegprímás „ragyogó” pályafutását, akinek az apja falusi foltozóvarga volt, mint felnőttek azonban már éreznem kellett, hogy az úgynevezett „fényes karrier” az én számomra aligha lehetséges. Tudatos ismereteim azonban ebben a tárgyban nem voltak és így néha mégiscsak megfeledektem a társadalmi akadályokról, ha rám nehezedő nyomásuk éppen szünetelt, s olyankor a jövőről újra ábrándoztam... Mondjuk, újságíró lehettem volna. Ez a pálya sem vonzott, sőt, hogy rálépjek, az eszembe sem jutott. Az újságírást a mások gondolkodása cseleedszerű kiszolgálásának éreztem. Lehetséges tehát, hogy bizonyos szempontból ez is hibám volt, mert miért tulajdonítottam én a magam nézeteinek olyan nagy fontosságot. Valami társadalomvédő bíró, már akkor, minden konkrét bűncselekmény híján, csak úgy lelki röntgenkép alapján elítélhetett volna, mint haszontalan, züllött, destruktív frátert. Talán el is ítélte, nem egy, hanem néhány millió, mert hiszen időnként gáncsot vetettek nekem, amelyen elbuktam. Ha elmondtam szellemességnek szánt ötletemet, hogy: „Descartes úr azt mondta, gondolkodom, tehát vagyok, én meg azt mondom, gondolkodom, tehát már nem sokáig leszek” — ezt a társaim sem értették meg, legföljebb Gergely Béla barátom, akinek gondolkodása az enyémhez teljesen hasonlított... Az újságírástól való megriadásra más példám is volt, egy újkeletű barátom. Neki volt családja, voltak összeköttetései, sőt az érettségi után, rögtön fölvetették az *Egyetértés* szerkesztőségébe. Az első feladata volt egy hírt színesen,

magyarázón megírni, arról az esetről, hogy éppen akkor egy egyetemi diák a vegyészeti laboratóriumból platinacsészét lopott. Barátom megírta a hírt, bevitte a szerkesztőhöz, az elolvasta és csóválta a fejét. Mert a hír, ahelyett, hogy a tolvaj diák fejevételét követelte volna, dicsőítvén és szükségesnek állítván a szigorú földi igazságszolgáltatást, éppen ellenkezőleg: védte a diákot a közfelháborodás ellen, hivatkozván a testet, lelket összetörő diáknyomorra. „Ja, barátom, ilyesmit a lapban közölni nem lehet. Hogy' képzeled maga ezt?” Barátom másnap már kimaradt a szerkesztőségből és belépett egy bankba hivatalnoknak.

Ez sem akartam lenni, az sem; az is lehetséges, hogy csak a már ismert, a középiskolában begyakorolt utakon tudtam volna megint haladni és mindentől, ami új és ismeretlen, féltem. Úgy látszik, elgyávultam, mert ugyancsak elhagyott a régi önhittségem, mikor a sziklára hullott búzaszemnek kellett magamat éreznem. Az ember önmagaérzése kettős: önbizalommal és kétkedéssel telített; bennem is éltek, sőt dúltak kételyek fiatalabb koromban is, de a középiskola nekemvalóbb világában kételyeimet elcsitították a sikereim, most meg a külvilág újra és újra felkorbácsolta azokat. Már csak szimuláltam az önbizalmat barátaim és önmagam előtt, valóságos érzéssé az csak akkor fokozódott fel, amikor a régi módszerű felelés vagy vizsgázás előtt álltam. De hát sokra már így sem juthattam, mert jóformán soha nem tanultam és vizsgáimat készülség nélkül, illetve minimális olvasás után tettem le. Hogy a régi önbizalmam nem csupán neuraszténiás fantázia volt, hanem valami alapja is lehetett, azt egy eset elmondásával próbálom szemléltetni.

A második alapvizsgára készültem, amelynek tárgya volt: közjog és nemzetgazdaságtan, ez utóbbi kiegészítve pénzügytannal. Már előre úgy kellett határoznom, a tanulásra fordítható idő rövideje miatt, hogy csak a közjogból készülök, a másik tárgyból majd pótvizsgát teszek. A közjogot átnéztem, abból sikerrel vizsgáztam, következett a pénzügytan. Évközben egyetlen pénzügytani órán sem voltam jelen, még a tanárt, a híres Mariska Vilmost is a vizsgán láttam először, könyvét még a kezembe sem vettem. Ez a Mariska Vilmos közismerten szigorú tanár volt, réme a diákoknak. Amint később, a pótvizsgára készülve megállapítottam, a legjobb jogi tankönyvet, azok közt, amelyeket megismertem, ő írta. Pénzügytant írt, világosan, érthetően, jeles stílusban, oly érdekesen, mintha regény lett volna. Szóval, Mariska elé kerültem, ő fent ült a katedrán, s öten ültünk a terem első padjában vizsgázók. Már *most* megmondom, hogy mind az öten megbuktunk. És ez úgy történt, hogy sorra adta fel a kérdéseit, így: „Mit nevezünk vagyonszámlának, első úr?” Az első úr nem tudta pontosan a definíciót, következett: „Második úr? Harmadik úr?” És így végig. Én az ötödik úr voltam. Mindenki próbált felelni, de nemcsak hogy nem tudta a leckét, hanem addig dadogott, míg valami számárságot mondott. Magam is próbálkoztam, a tárgy ismerete nélkül, csak úgy a levegőből, feleleteim azonban nyilván különböztek a többiekétől. Amit kiskekulálhattam, hogy ugyan mi lehet, arról legalábbis valami értelmeset mondtam; ami meg kitalálhatatlan volt, például szám, vagy a törvény szövegét kellett volna idézni, arra a kérdésre nem feleltem, szóval nem dadogtam, sőt megmondtam: „Erre nem emlékszem.” Ma-

riska kissé gúnyosan nézett rám, de nem rosszindulatosan, egyszer mosolygott is. Azután így szólt: „Az első négy úr készült ugyan, de nem tud semmit. Az ötödik úr — ez voltam én — nem készült, de ha készült volna, akkor tudna.” Ekkor hozzám fordult: „Szeretném magát átengedni, ne mondja rólam, hogy én mindenkit megbuktatok. Csak magát engedhetném át az öt úr közül, de hát nem tud semmit és látom, hogy el sem olvasta a könyvemet.” Ez igaz volt, kifejezetten jóvá nem hagytam ugyan, de hallgattam. „Mondjon legalább egy fejezetet, amit elolvasott.” A teremben ülő hallgatók sügtak. A sűgás összefolyt, nem jól hallok, tehát nem értettem. Az egyik hátam mögött ülő egészen a fülembbe hajolva szinte hangosan sügtak: „Fogyasztási adók.” Utána mondtam, mintegy ráhagyva, hogy: „Fogyasztási adók.” Mariska kétkedve nézett rám, annál is inkább, mert a sűgást neki is hallania kellett: „Tehát a fogyasztási adók. Ezt maga csakugyan elolvasta?” „Igen.” „No, akkor mondja meg nekem...” És valami olyan kérdés következett, amire számmal kellett volna felelni. Hallgattam tehát. Most ezt mondta Mariska: „No, ezt a fejezetet sem olvasta el. Hát mondja, ha maga ülné itt a katedrán és én ülnék a maga helyén és így felelnék, átengedne?” Erre minden gondolkodás nélkül, nem tudva, hogyan cselekszem helyesen, hogyan helytelenül, így feleltem: „Nem.” „No látja, mert igazságos ember. Hát én sem engedhetem át magát. De a pótvizsgára majd legalább egyszer olvassa el a könyvemet.” Így buktam meg a szigorú Mariskánál, olyan tárgyból, amely teljesen ismeretlen volt előttem; nehezen ment, szinte alig sikerült megbuknom. A jelenlevők halkán megéjleneztek, amikor távoztam a te-

remből, de néhányan hozzám futottak és rosszállották, hogy nem igennel feleltem a szerintük döntő kérdésre: „Átengedne-e?”

Kissé elkalandoztam, visszatérek tehát jogászkodásaim kezdetére. Egyetemi éveim sivárak voltak. Semmiféle jogi tantárgyhoz nem kaptam kedvet, bár időm sem lett volna bármelyikkel foglalkozni; a pénzszerzésen kívül minden órámat lefoglalta az, hogy rohantam szenvedélyeim után, űzött a nyugtalanságom. Nem tanultam, nem olvastam, kávéházba jártam, vagy csatangoltam, haza csak aludni mentem és ebédelni, meg vacsorázni. Későn feküdtem le és délelőtt keltem. Nagyrítkán esett meg, hogy a reggeli kilenc órakor kezdődő római jogi előadásra megjelentem és egy kicsit hallgattam a papos külsejű, prédikációs Vécsey Tamást. Ilyenkor is, emlékszem, vettem egy *Pesti Hírlapot* és tíz-tizenöt percnyi figyelés után újságot kezdtem olvasni. Hogy mire jutok majd így, arról fogalmam sem volt. Vártam. Majd valami történik velem. Talán megnyugszom és újra szorgalmas leszek. Ha egy szeretőm akadna, akkor tudnék megint tanulni, dolgozni, sokat, mint valamikor harmadik meg ötödik gimnazista koromban tudtam — így ábrándoztam. Vagy talán valami váratlan pénz áll a házhoz, mit tudom én, hogyan, lehet, hogy kincset találok. Merőben individualista voltam, közösségi célt nem leltem, ilyen tehát nem is vezérelhetett. Mindegy, majd elvergődök a négy éven át, gondoltam, és ha az egyetemtől is szabadultam, új életet kezdek... Tanítványaim akadtak megint, tanígtattam, fásultan és nem olyan kedvvel, mint azelőtt, így kerestem egy kis pénzt. Anyám rossz szemmel nézett rám, jogosan, én bűnösnek éreztem magam, gyötört a lelkiismeret, de

azzal védekeztem az önmagam szemrehányásai ellen, hogy milyenségem, egész életvitem, sorsom mélyről determinált, valami zavaros ár sodor magával, melynek nem állhatok ellen. Bűnös vagyok, tele büntudattal, harcolnék a vétkeim ellen, de ez a harc eredménytelen. Csak a végzet hozhat valami változást. Várok, még van sok időm. És nem vettem észre, hogy az idő múlik, hogy minden elmulasztott évért kár, hogy tíz évi veszteség, ha valami pályát csak tíz év múlva tudok majd elkezdni; nem mértem fel, hogy minden kezdésnek óriásiak a nehézségei, hogy hasztalanul fecsérlem el a drága időt, hogy nem vagyok sem tudással, sem műveltséggel túlon túl megterhelve, és az elmulasztottakat később mindig nehezebb lesz, talán nem is lehet majd pótolni.

Magát az egyetemet is sivárnak láttam, szinte undorodtam tőle. A jogi kar tanárai egyáltalában nem váltak eszményképeimmé. Sok volt köztük az olyan, akit tudósnak nem igen lehetett nevezni, aki kellő tudomány helyett inkább felsőbb hatalmasságok protekciójával szerezte meg a tanszékét, mint Csarada János vagy Timon Ákos. Mások, a több képességgel rendelkezők is, igen modortalanul bántak diákjaikkal, valami barbár fölényeskedésben szenvedtek, lehet, hogy belső kisértékességük érzete miatt. Nagyképűek voltak, zárkóztak, merevek, néha durvák. Ezekből a tulajdonságokból néhány már a bölcsészeti kar tanárainál feltűnt nekem, bár ott mindenképpen jobb volt a helyzet. Emlékszem rá, mikor König Gyulához, a híres matematikushoz beiratkoztam, a Gólyavárba kellett hozzá elmennünk; szeptember második felében járt az idő, kissé hűvös volt, a tanár úr fűttetett, s már ezért is olyannak tűnt fel nekem,

mint egy török basa. Gőzfürdő-melegségű szobában trónolt, mindnyájunknak elébe kellett járulnunk az indexeinkkel, szűrös szemmel nézett ránk, sápadt volt, ráncosképű, rövidnyakú és vízfejú, de ahelyett, hogy külseje miatt kissé szerényebb lett volna, nem átalotta időnként ránk szólni: „Ne tolakodjanak, mint a birkák!” „Maga meg mire vár még?” A tudósról alkotott fogalmaim kissé megzavarodtak, olyasmiket hallottam így, amikre nem számítottam, hiszen még nem tudhattam, hogy a tudósok éppen olyan gyarló emberek, mint a nemtudósok, sőt éppen olyan szamarak és esetleg, ha valóban tudósok s így fokozottabban forog az elméjük, még nagyobbak.

A jogi karon azután felvonultak előttem a díszpéldányok. Messze túlszárnyalták az én középiskolai tanárait, de hát így is lehetett rendjén, mert hiszen ők egyetemi tanárok voltak, a rangsorban magasabban állók. Gyönyörű jelenség volt, mondjuk, Timon Ákos, aki magyar alkotmány- és jogtörténetet adott elő. Volt egy könyve, amely nyomtatásban nem jelent meg, hanem másféle sokszorosításban forgott közkézben, s előadásai abból álltak, hogy szóról szóra felmondta ezt a dagályos stílusú könyvet; feleletül is csak azt fogadta el, ha szószerint idéztek a könyvből. Erről jut eszembe az előadások általános gépszerűsége: a diák nem kérdezhetett semmit, a tanár úr csak beszélt, de felvilágosításokkal nem szolgált, kételei a saját kis tudományához tartozó kérdésekről nem voltak, szentírásnak kellett tekintenünk mindent, amit mondott. Ha a tanár, például, azt adta elő, hogy a repülés soha meg nem valósítható, mert minden szerkezet súlya nagyobb a levegőnél s akkor egy mérész diák megkockáztatta volna előtte azt a véleményt,

hogy a repülés mégis sikerülhet, ha olyan motort helyeznek el a gépben, mely szárnyas csavart nagy erővel forgat, akkor a tanár nem bocsátkozott volna eszmecserébe a diákkal, hanem megbuktatta volna, még abban az esetben is, ha a diák véletlenül a repülés minden kérdéséről, de esetleg más témákról is, szem-melláthatóan többet tudott volna, mint ő. A tanárok a maguk szűkkörű tudományának monomániás rabjai voltak, szellemi impotenciájukat göggel toldották meg.

Akkoriban, a kilencszázas évek legelején, lettek az egyetemi rendes tanárok méltóságos urakká. Ez a cím némelyiknek szinte elvette az eszét. Méltóságos! Ūristen, mint egy gróf. Minden földi álom beteljesülése. Az ilyen cím többet ért még annál is, mintha a fizetésüket megkétszerezték volna. Igen, a tudósok szintén anyagiassak ugyan, mint a kereskedők — vagy a kapások, vagy a verklisek — de azért ők elsősorban idealisták. Méltóságos uram — rebegette a diák — és csak akkor fülelt fel szavára a tanár úr. Megtörtént, persze eleinte, hogy egy-egy diák nagy tájékozatlanságában — hiszen ez nem ivászat, sem kalabriász — tanár úrnak szólította a tanárt, például Kmety Károlyt, a közjogászt. Kmety jött a folyosón, a maga külön eleganciájában, szürke zsakettban, fején szürke cylinderrel, a diáknak sürgős kérelme volt hozzá, elébe sietett és így szólt: „Tanár úr kérem, bocsánat egy percre...” Kmety megállt, végignézett rajta és így méltatlankodott: „Miért nem szólít mindjárt kolléga úrnak?” És faképnél hagyva a diákot, bement a szobájába s belülről kulccsal bezárta az ajtót.

Nekem magamnak nem akadt ilyenféle kalandom a tanárokkal, hiszen csak éppen beiratkoztam az egye-

temre és elmentem a kollokválásokra meg a vizsgákra, pontosan az első és a második alapvizsgára, így voltam én egyetemi „hallgató”. Persze nem voltam olyan büszke erre a címre, mint például Sztraka Ágoston egykori iskolatársam, aki egyszer leckéket akart tőlem venni és kért, hogy keressem fel a lakásán; az ajtaján egy névjegy volt rajzszeeggel kiszögezve, ezzel a szöveggel: *Sztraka Ágoston, m. államvasúti napi-díjas és a m. kir. tudományegyetem jogi fakultásának rendes hallgatója*. Ez is egy kis példa a hazai címkórságról, mely részint a dicső múltból maradt meg, részint a liberalizmus virágzásában újra fölfelé tört.

Valahogyan mégis fenntartottam magamat az egyetemi évek alatt, magam sem emlékszem rá, hogyan. Voltam például ideiglenes díjnok a statisztikai hivatalban, tíz napig, mert nem bírtam sem az alacsonyrendű munkát, sem a hivatali légkört. Emlékszem, hogy kilépésem után rögtön elkezdtem tanulni a Timon Ákost, megállapítva, hogy az még mindig tűrhetőbb, mint a díjnokság. Ami a hivataltól még elriasztott, az részletezve: a szigorúság, a hajcsárkodás, a mindenkinek szakadatlanul való dolgoztatása — már persze az alantasaknak — és a kis fizetség. Gyűlöltem a társadalomnak azt a rendszerét, hogy csak hosszú kiuzsorázás után adja meg dolgozóinak, illetve csak azok egy részének a létminimumot. Egyszer, nagy szorultságomban címírással is megpróbálkoztam, de onnan egy óra múlva elszöktem, lemondva arról a néhány fillérről is, amiért már megdolgoztam. A díjnoki rendkívüli napidíjam három korona volt és azt keveselltem. Ha ügyvédi irodába jutottam volna be írnoknak, hatvan korona lett volna a havi fizetéselem... Érdekes, hogy az én fiatalságom idejében fo-

kozódó mértékben tódultak fölfelé az alsó rétegekből az emberek, nyilvánvaló jeléül annak, hogy az alsószinti élet elviselhetetlen, valóságos pokol. Így a felkapaszkodók átmeneti élete is megnehezült: csak hadd hulljanak vissza minél többen a plebsz közé, az élet jobb helyei már úgy is megteltek. Kis földműves, napszámos, gyárimunkás, soknak kell lenni ezekből, mert az ő hátukon, az ő zsírjukból telik ki a háromszoba-konyhás, libaaprólékos és nyakkendőös jobblét.

Fölfelé tülekedett, aki csak tudott. Az egyetemre is mindjobban tódultak a fiatalemberek, az ügyvédi pályára is. Én a fölfelétörés és az emberi megélhetés lehetőségének szempontjából már hanyatló szakaszba estem bele, a virágzás engem öt-hat évvel megelőzött, elkövetkezett már a telítettség. Amikor én már nehezen tudtam tanítványokat szerezni, akkor meglepetve hallottam Schmidt Attilától, egy későbbi véletlen találkozásunkon, hogy ő is tanításból élt fiatal korában, annyi volt a tanítványa, „mint a pelyva”, és annyi pénzt keresett, hogy nem tudta elkölteni. Aki nálam öt-tíz évvel idősebb volt, az ügyvédi irodában is akadálytalanul kapott alkalmazást, akár mint jogász, akár mint jelölt és több volt a fizetése, mint a később érkezőké.

Ügyvédi irodában dr. Eulenburg Salamonnál eltöltöttem néhány hónapot, de új irodába megint nem jutva, tanításban elakadva, mindenféle pénzkereseti mód felé kapaszkodtam. Egyszer például Bochkor barátom közölte velem, hogy egy Gorove László nevű úrnak magántitkárja van szüksége, menjek el hozzá ajánlkozni és hivatkozzam rá. Ez a Gorove László, az egykori Gorove János miniszternek a fia vagy unokája, képviselő volt, persze szabadelvű, azaz kormány-

párti, volt néhányezer holdas földbirtoka Biharban, egy nagy bérháza Pesten, a József körúton, szóval gazdag ember volt. Jelentkeztem nála, felfogadott. Havi száz koronában állapította meg a fizetésemet, a munkaköröm holmi levélírás, levelek postai feladása, hivatalokba való eljárás ügyek elintézésére, adófizetés és Gorove úr könyvtárának rendezgetése lett volna.

Zilált arcvonású, dúlt tekintetű ember volt ez a Gorove László, erősen neurotikusnak látszott. A saját házában lakott, mégpedig az egész első emeletet ő foglalta el, az utcára nyíló ablakainak száma tizenegy volt. Nála is, mint már előbb Horváthéknál, Bochkoréknál, majd Magyary Kossáéknál, alkalmam nyílt beletekinteni, persze kívülről, néhány pillantással, a gazdagok életébe. Horváth, Bochkor, Magyary-Kossa, Gorove, ez éppen a rangsor fölfelé; Horváth volt a végzett, de még jól élő földbirtokos; Bochkor Károly az üzletező egyetemi tanár, pénzszerző, nagykeresetű polgár; Magyary-Kossa Sámuel a hatszázholdas birtokos, Gorove László a többszörös milliomos. A gazdagok életét később, közvetlenebb tapasztalatok alapján írom majd le, most csak azt a bölcsességet mondom róla, hogy alaposan különbözik a szegényekétől. Cseléd, azaz mindeneslány helyett cselédség szolgált ki őket, a legalacsonyabb színvonalon is szakácsnő, szobalány és inas. Gorove Lászlónál is csöngetésemkor libériás inas nyitott ajtót, a szabályok szerint angolosan borotvált képpel, bejelentett a gazdájának és a nagyságos úr kegyesen fogadott. A dolgozószobájában ült, néhány szót beszélt velem; láttam, hogy meg-néz tetőtől talpig, nincs-e gusztustalan külsőm, szóval nem vagyok-e rút, piszkos, rongyos, még a cipő-

met is megnézte. Elkérte az indexemet, rendben van, mondta, azután felírta a nevemet és a címemet. Közölte velem, hogy naponként tíz órakor kell jelentkezni, délben hazamehetek, délután háromra kell visszaérkezni, száz korona lesz a fizetésem. Megállapodás után elküldött, mondván, hogy pillanatnyilag nincs munkám. Magamat kissé meghajtva köszöntem neki úgy, hogy alászolgája, ő sarkonfordult, sietett ki a dolgozószobából anélkül, hogy kezétfogott volna velem, vagy csak viszonzta volna is a köszönésemet.

Másnap délelőtt tíz órakor megérkeztem, jóideig vártam rá, egyszer csak betoppant, megint nem fogadta a köszönésemet és így szólt: „Most elmehet, nincs semmi teendője, délután háromra legyen itt.” És már megfordult s indult. Az ajtóból visszaszólt: „Valami pénzre van szüksége?” Nem tudom felidézni, mit válaszoltam erre a kérdésre, csak arra emlékszem homályosan, hogy határozatlanul motyogtam, de ő elővette a pénztárcáját és a kezembe nyomott két százkoronást. „Majd elszámoljuk” — így szólt és szinte szaladt be a lakás belsejébe; utána nézve pazarul berendezett szobák sorát láttam.

Délután háromkor, amikor megérkeztem, Gorove László a dolgozó szobájában egy karosszékekben ülve aludt. Amikor halkán köszöntem, felriadt: „Jaj, jaj, ki az? Jaj!” Akkor újra behunyta a szemét, még egy félpercre, majd felállt. Mintha szégyellte volna, hogy elárulta nyilvánvalóan kínos idegbaját. Abban az időben már magam is súlyos neurózisban szenvedtem és Gorove úr rikító tünete egyszerre rokonszenvessé tette őt előttem: valami kapcsolat mégis van közöttünk ebben a zűrzavaros világban, talán mégis lehet majd

vele emberileg is beszélni. Azokban a percekben ez persze nem sikerülhetett, mert megint elküldött. Mielőtt távoztam, benyitott hozzá a felesége. Szép nő volt, jóval fiatalabb az uránál, olyan, akit arisztokratikus külsejűnek szoktak mondani — bizonyára ez a kifejezés is csak lassan múlik majd el! — ideges tekintetet vetett rám, köszönésemet nem fogadta, és Gorove úrnak esze ágában sem volt, hogy engem nejének bemutasson. Így, a külső jelekből, bizonyossá vált, hogy náluk „személyzet” vagyok, a cselédséghez számító alsórendű lény... Valami levelet kellett még átvennem, amelyre Gorove úr bélyeget ragasztott, arra vártam egy-két percig. „Jöjjön csak be, Gyuri!” — szólt hátra az asszony, a nyitva hagyott ajtón át a belső lakás felé és belépett egy huszárfőhadnagy. Úgy véltem rögtön, az asszony szeméből, ahogy a főhadnagra ránézett, hogy az kegyeltje. A főhadnagy karcsú volt, széparcú, derűsszemű, afféle nők eszményképe; persze ő sem vett rólam tudomást, úgy mozgott és úgy ült le egy székre, mintha nem is léteztem volna. Szinte megkönnyebbültem, amikor távozhattam. Eltűnődtem azután: nem jó nekem itt, aligha válik valami is valóra azokból a képzelgések-ből, amelyek nemcsak engem töltöttek el, hanem Bochkor barátomat is, már hogy igyekezzek magamat megkedveltetni Gorove úrral, legyek vele jóban, ilyen nagy úr az egész jövőm megalapításában segítségemre lehet.

Másnap megint várnom kellett a dolgozószobában. Egyszer berobogott Gorove, vidám arccal, frissen, megint nem fogadta a köszönésemet és rögtön belekezdett a mondókájába: „Most lesz egy kis munkája. Én rájöttem, hogy a föld nem gömbalakú, hanem, tudja,

olyan hosszúkás, mint a tojás, szóval ellipszoid.” És most egy hosszú csillagászati magyarázat következett, melynek részleteire nem emlékszem, csak általánosságban arra, hogy nem volt azonos az érvényesnek elismert kopernikuszi világképpel. Talán olyasmiket is állított Gorove úr, hogy a Nap kering a Föld körül, hogy a Nap kockaalakú, szóval egészen képtelen ostobaságokat mondott. Úgy láttam, hogy Gorove úr nemcsak neurotikus, hanem állapotát egy kissé szigorúbb szóval is meghatározhatnánk. „Érti, ugye?” — kérdezte néhányszor. Mi mást lehet ilyenkor tenni egy magántitkárnak, mint azt mondani: „Értem, hogyne érteném.” Amikor befejezte „új világkép”-ének ismertetését, ezt mondta: „Holnapra írja ezt le szépen, ma délután nem is kell bejönnie. De értelmesen írja le, mert én majd egy összejövetelen előadást tartok és ezt fogom felolvasni. Bizonyára érti, hiszen oly egyszerű és világos.”

Mehettem. Adva volt a feladatom másnapra. Persze egészen megzavarodtam. Mit csináljak most? Egy értelmetlen zagyvaságot hogyan írok le értelmes valamivé? Éreztem, hogy belebukom ebbe a leckébe. Törtem a fejem. Arra is gondoltam, hogy egyszerűen, tisztességesen leírom a kopernikuszi világképet. No de Gorove egészen eltérően beszélt. Arra is gondoltam, hogy nem csinállok semmit, azt mondom majd, hogy mivel nem vagyok csillagász, erre a feladatra nincs képességem. Kínomban Bochkor barátomhoz, az ajánlómhoz mentem. Hogy mit tegyek, erre a kérdésre ő sem tudott felelni, de legalább jót mulatott rajtam, úgy nevetett, mint valamikor régen Hajtsch Samu hát-jain. Beültem aztán egy kávéházba és leírtam azt, amit Gorove úr előadott nekem. Úgy írtam,

ahogyan mondta, igyekeztén, hogy az „írásmű” lehetőleg szószerint tartalmazza az ő szövegét. Másnap már ezzel a kérdéssel állított be a szobába: „No, megcsinálta azt a dolgot?” „Igen” — feleltem és átnyújtottam neki kéziratomat. Elolvasta, állva az asztal mellett, s amikor a végére ért, nyugodtan így szólt: „Ez kérem, egy zagyvaság. Ez egy örült agy születménye, melynek nincs semmi értelme.” Mit mondtam volna neki? Hallgattam. Azt nem mondhattam, hogy: persze, örült agy születménye, hiszen ön gondolta ki. Csak bámultam, és úgy láttam, hogy örültsége egészen zavaros, mert világos percek váltakoznak nála elborulásokkal. „Kérem, most elmehet. Jöjjön... holnap ne jöjjön, vasárnap, hétfő, jöjjön hétfőn.” Hétfőn tizkor megjelentem nála, bejött a szobába és így szólt: „Kérem, nem használhatom önt. Tessék valami fizetés.” Három darab százkoronást adott és otthagyt. Ezúttal azonban köszönt: „Isten vele.” És még hozzátette: „Maga szegény, ugye? És az édesanyját is segíti.” „Igen.” „Ha valami nagy szorultságban lesz, forduljon hozzám.”

Csakhamar azután arra nyílt alkalmam, hogy egy fiatal grófot készítsek elő alapvizsgára. Ez is kalandos vállalkozás volt, mert hiszen jogi tudásom a semmivel volt egyenlő. A Pannónia szállóban lakott, ott kellett felkeresnem. Nem is emlékszem már rá, hogy melyik tárgyból bukott meg, de megbukott, a grófok közt a szegények közé tartozott. Csak a gazdag grófok vizsgáztak sikerrel, ha semmit sem tudtak. A grófok számára külön vizsgarendszer volt, az ügynevezett zárt vizsga. Ennek a lényege az volt, hogy a vizsgáztató tanár és a gróf — vagy hogy a rangsort jól mondjam: a gróf és a vizsgáztató tanár, ketten

ültek a tanteremben; a vizsgák nyilvánosak voltak ugyan, de valaki őrt állt az ajtóban és a bemenni szándékozókát megkérte, hogy függesszék fel érdeklődésüket és most ne zavarják a vizsgát. Hogy ilyenkor odabenn mi folyt, mit beszélgetett a tanár és a gróf, azt senki sem tudta, bizonyos csak az volt, hogy a zártvizsgás gróf nem tudott egy szót sem a tárgyból, de sikerrel vizsgázott. Közismert módszer volt az ilyesmi, hiszen az egykorú kabarékban is előadtak olyan jeleneteket, melyekben a gróf vagy a főherceg vizsgázik, s a tanár kérdéseivel mulatságosan rágja szájába a feleleteket. Ezek persze költői túlzások voltak, mert a zárt vizsgán sem kérdésre, sem felelésre nem volt szükség... Szóval, én megjelentem H. J. grófnál. Délben közölték velem ezt a pénzkereseti lehetőséget, hatkor már el kellett kezdenem a tanítást. A tantárgyból nem tudtam semmit. Ebéd után elsiettem egy könyvkereskedésbe, s megvettem a szóbanforgó tudománynak egy kompendiumát; beültem a Berger kávéházba — a Körút és Király utca sarkán — és tanulni kezdtem. Félhatig megtanultam a könyvből negyven oldalt, hat órára a Pannoniában voltam. Kövérkés fiatalember volt a gróf, olyan csaposlegény féle. Megállapodtunk vele a fizetségben és mindjárt neki is láttunk a munkának. Elkezdtem felmondani a frissen tanult szöveget, kissé átfordítva a saját szavaimra, okoskodóan magyarázgatva, de hát hiába, félóra alatt végeztem azzal az anyaggal, mit elolvastam és megszűnt a tudományom. Szörnyű tanítás volt, szinte szégyelltem magam, mert máskor mindig tudtam, amit tanítottam. Nézegettem az órát és tűnődtem azon, mi legyen most majd a folytatás: „No, most majd kérdezek egyet-mást abból, amit elmond-

tam” — szoltam. Ezzel is tellett volna az idő. A fiatalúr azalatt, amíg előadtam, mozdulatlanul ült, nézett rám, de szinte láttam, hogy egy szót sem ért a tárgyból, hiszen én is csak daráltam és nem tudtam oktató módon megértetni vele a részleteket; mondom, nézett rám és az volt az érzésem, a félszeg helyzetben, hogy engem figyel, rólam vannak mélabús gondolatai. Ha remekeltem volna is, akkor sem értett volna semmit, mert figyelésben, tanulásban hiányzott a gyakorlata és nem voltak előismeretei, nem tudhatta még azt sem, mi a jog „alanyi” és mi „tárgyi” értelemben. Azért persze nem lehetett olyan buta, mint azt valami magamféle más demokrata gondolhatta volna. Sőt, mintha birkaszeméből valami mosolygó ravaszság áradt volna felém, mintha egészen átlátott volna rajtam s kérdezgetési próbálkozásaimnak kíváncsiságból is ellenállt, várva, mi fog ezután történni. Így szolt: „Csak tessék tovább mondani, én így első hallásra úgysem tudnék a kérdésekre felelni. Előbb majd én is elolvasom az anyagot, mondjuk holnapra.”

Belenéztem a könyvbe, új fejezet következett, amelyből már nem tudtam semmit. A régi nagy kitáláló képességem cserben hagyott, olyan témáról, mely tökéletesen ismeretlen volt nekem, ezúttal egy mukot sem tudtam mondani. Mégis hosszú lélegzetet vettem, mintha azzal is húzni akarnám az időt és hangoosan felolvastam az új fejezet címét. Ebben a pillanatban kopogtattak; — szabad! — kiáltotta a fiatalúr, nyílt az ajtó és belépett rajta bájoló mosolyával a nő. Rögtön láttam, hogy valami artistanő, a gróf barátnője, mintha látásból ismertem is volna. Csevegésükből ez hamarosan ki is derült. Az ilyen szép-

ségeket máskor mindig nagyon rátartinak tapasztaltam, most ez úgy olvadozott a gróf körül, mint a hízelkedő macska, simogatta, Jancsikámnak becézte, játszott a érzelmeim, közben felém pislogott, miféle lehetek, tiszta-e a gallérom, a körmöm, szóval úr vagyok-e, vagy ha nem, legalább rokonlélek-e, mint a pincér vagy a cigányprimás. Nem haragudtam rá, mert abban az órában, hogy nagyot mondjak, mentőangyalommá vált. Eszeágában sem volt elmenni, bár a gróf kérte erre; a leckét tehát erre a napra befejeztük. Másnapra jobban felkészültem, de a barátnő megint csak megakadályozott bennünket a tanulásban. Így ment ez még három-négy napig, végre a gróf kijelentette, hogy nem kísérletezik tovább, hiszen láthatom, hogy nem hagynak neki békét. Szegény gróf volt, mondtam már, a fizetésnél úgy alkudozott velem, mint egy handlé, nehezen lehetett belőle egyhónapi honoráriumot kicsikarni.

Ilyen kereseteim akadtak időnként, mialatt ügyvédi irodába még mindig nem tudtam bejutni. Általánoságban mégis tanításból éltem, mert jónéhány tanítványom emlékét tudom felidézni: Abarbanell Károly, Rogyák Ernő, Nagy Barnabás és ... kellett még lenni többnek is, de már egy sem jut eszembe. Illetve még egy, Rochlitz Márton. Valami pénzt mindenesetre kerestem, mert már kávéházba is jártam, néha karamboloztam; időnként elmentem az operába, persze a legolcsóbb jeggyel, koraősi időben a cirkuszba, birkózásokra, nyáron Ósbudavarába, gyakran nyilvános házakba. Néha azzal is megpróbálkoztam, hogy lakni elmenjek hazulról, albérleti szobába. Ezek a kísérleteim mindig elakadtak, mert ha máshol laktam, nem tudtam haza adni egy koronát sem. Nagyon rossz vélemény-

nyem volt magamról, de az erkölcsi sérüléseim okának is a szegénységemet tudtam, ezzel mentegettem önmagamot, a szegénységből pedig nem látszott lehetségesnek kiemelkedni. Azonban keserves kételyeim közt is még mindig bizakodtam, majd csak történik velem valami. A világszemléletemben, amint már mondtam, individualista voltam. Azzal a korrektúrával, hogy mély azonosulási hajlam élt bennem a szegényekkel, az elnyomottakkal; a magam sorsát mintegy képletesnek tartottam, úgy küszködtünk mindnyájan, lent születtek, lehullottak, inasok, munkások, pórok és pórul jártak. Különös száanalom töltött el, ha koldust láttam, legkivált ha a koldus öregasszony volt. Tudattalanul is a családomra gondolhattam ilyenkor; dédanyámra, aki elhagyottan, nagy nyomorban halt meg; nagyanyámra, akit a világon legjobban szerettem, s aki otthon, Apostagon, félig-meddig már koldussorsra jutott, mert megisméltódott vele az örök magántulajdoni, különösen paraszti jelenség: a fiai nem segítették; anyámra is, akire egy egész élet gyötrelmes rabszolgamunkája után beláthatatlanul siralmas vég vár, ha az én életküzdelyem sikertelen marad.

Mikor verseket próbáltam írni és az első verset írtam, a versem egy öreg koldusasszonyról szólt. Téli estén a Japán kávéházban ültem, annak ablakából néztem az utca járókelőit. Künn hideg volt, esett a hó, a kapu mellett a fal tövében egy rongyokba bugyolált, fejkendő, ráncosképzű öregasszony ült és időnként alamizsnáért nyújtotta a kezét. Alig akadt valaki, aki egy krajcárt, azaz két fillért adott neki. Egyszer csak megállt egy kétfogatú, gumikerekű kocs a ház előtt. Egy bundás férfi és egy bundás asz-

szony szállt ki a kocsiból. Kövérek voltak és rossz-képűek, a férfi pápaszemet hordott. Mentek a kapu felé, nyilván a házban laktak. A koldusasszony reménykedő mozdulattal nyújtotta feléjük a kezét, mozgott a szája, esdeklő szavakat rebeghetett. A férfi morcos tekintett vetett rá, az asszony felvágta a fejét, mintegy diadalmasan, s így vonultak be a házba, a koldusasszonynak semmit sem adtak. Én előbb sajnáltam a koldusasszonyt, majd düh öntött el a gazdag polgárok ellen. Két ilyen bundás, vastag disznó! Hát nem kutyakötelességük, hogy az ilyen elgyengült, munkaképtelenné vált élőlényt valamivel megsegítsék? Kötelességük! — szerettem volna felkiáltani, pedig ha nézetemet meg kellett volna magyaráznom valami okvetetlenkedőnek, kiderült volna, hogy magam is tudom: nem kötelességük, törvény és rendelet nem írja elő, a társadalmi erkölcs szintén nem tartalmaz ilyen tételt. De hát nincs bennük részvét? Nincs nekik lelkük? Hogyan lehetséges, hogy valaki magát embernek tartja és annyi szájalom nincs benne esett embertársai iránt, hogy valami parányi adománnyal enyhítse a nyomorúságát? Nemcsak lelke nincs az ilyennek, hanem esze sincs. Mert, ha volna egy csepp józan esze, akkor számvetést csinálhatna és rögtön meglátná, hogy semmi károsodás nem éri őt, ha jövedelmének egy töredékét a szegények istápolására fordítja. Pedig a két vastag szörnyeteg ugyancsak gazdag lehet, hiszen bundák borítják testüket, itt laknak az Andrásy úti bérpalotában, tehát lehet vagy ötszobás a lakásuk; gumirádlin jöttek haza, holott a szegényember nagy utakat tesz meg gyalog, mert vilamosra sem telik neki.

Abban az órában, amikor ez történt, minden együtt-

érzésem a koldusasszonyé volt, és minden megvetésem a két kegyetlen polgár ellen irányult. Hogy érzelmileg hogyan helyezkedjem el a társadalom rétegei közt, ahhoz nem volt szükségem semmiféle szociológiai felkészültségre. Még azon az estén, ott a Japán kávéházban, vers született hangulatomból. Ez volt az első versem. Gyenge vers volt, mert az irodalmi műhöz nem elég a nagy érzés, ahhoz még sok minden kell. Nem is jelent meg sehol, nem is kísérleteztem az elhelyezésével. De áruló jel volt ez a vers, amely megmutatta későbbi írói szándékaimat, írásaimnak szinte tudattalan, de annál inkább megmásíthatatlan jellegét. Az írást komoly nekibuzdulással csak évek múlva kezdtem el, de valami igaz és értelmes barát, aki csupán az én egyéni javamat akarta volna, már akkor, versem elolvasása után, így figyelmeztetett volna: „Vigyázz! Ebből nagy baj lesz.” És már most megmondom, elvetve a sorrendi szükségyszerűséget, hogy lett is. Mintha csak ennek az ismeretlen első versemnek alapján írták volna, még nem régen is, persze 1945 előtt a polgári esztéták kisé denunciatív elmeműveiket, hiszen két irodalomtörténetben is, mindjárt az első mondatokban, így ismertet a kritikus: *Gyűlöli a polgárságot*.

Szóval a verset a Japán kávéházban írtam. Ez idézi emlékezetembe, hogy már jogász koromban megkezdtem a kávéházbajárást. Nappal is, este is, minden időmben valóságos mennyország volt nekem a kávéház. Az ablakhoz ültem, rendeltem egy feketét, vagy uzonnakor tejeskávét, és néztem az utca képét, a járdán sétálókat. Ez vált a legfőbb szórakozásommá. Ilyenkor megszűnt a lelki introspekcióm, az önmagamba nézés fájdalmakra, lelki sérülésekre, bánatok-

ra, múltam milliónyi emlékére, figyelmem a külső világra irányult, s az a világ élénknek, vidámnak, szépnek mutatta magát, hiszen minden rütsága, bűne, szennye, keserve falak mögé, pincékbe és külvárosi sikátorokba rejtőzött; a belső utcák járdáin gondtalan arcvonásokkal járt még az is, aki esetleg még aznap öngyilkosságot követett el. Én a kávéház kényelmében s mintegy védelme alatt ülve és a világ nyüzsgését bámulva egészen mámorossá lettem. A kávéházba járás olyan szenvedélyemmé vált, mint némelyeknek a bódító szerek szedése; elkezdése után sohase tudtam róla lemondani. Ha a kávéházban ültem, nem voltam otthon; az otthon sivár volt, anyám szomorú képpel tett-vett; már hosszú évek óta megtoldotta a maga természetes fájdalmát, s azzal akart rám hatni, hogy gyötörni igyekezett: néha csaknem rosszhiszeműen azzal rémített, hogy halálos beteg, s nyilván azért is tette ezt, mert rossz fiának tartott és azt akarta, hogy megváltozzam. Így hát az otthon, a mi lakásunk, amely kicsi volt, rozoga bútorokkal megtömött, állandóan telítve volt származásom és múltam kísérteteivel és a mindenkori jelen komor valóságával. A kávéház idegen volt, szép volt, tündérpalotában díszterem. Tele volt emberekkel, akiktől függetlennek éreztem magam, egyenjogú voltam velük, jelenlétük megnyugtató, mert hiszen lám, milyen szórakozva, könnyedén viselik az életet. Már gyermekkorom óta irtóztam a kicsi helytől, a zártságtól; a kávéház szabad volt, óriásiak az ablakai, melyeken beáradt a világosság. Estefelé meggyújtották benne a gázlámpákat és tele lett az egész terem sárga fénnel. Nyáron terasz állt előtte, az utcán lehetett ülni, a szabad ég alatt; a sétáló vagy áruházakból hazafelé siető lá-

nyok szívesen állták tekintetemet, mert hiszen, aki kávéházban ül, az mégis csak úr, kereskedő vagy talán háztulajdonos, illetve ha fiatal, ilyennek a fia. A kávéházban télen jól fűtöttek, soha nem volt benne hideg, mert a kispolgár nagy úr volt akkor, és minden kényelmet meg kellett neki adni. Kávéházi vendégnek lenni, ez már rang volt a társadalomban.

A Japán falait, magasan, japánstílusú képek díszítették, még a képek ember-figurái is mozdulatlan arccal, nyugodt jólétben álltak, ültek, vagy léptek; az alsó falburkolatot krémszínűre festették. Tele asztallal, székkal az egész helyiség, az asztal nem volt törött, a szék fonata nem volt szakadt; az asztalok nem álltak zsúfoltan egymás mellett, olyan világban, amikor a villamos belsejében is csak ülőhely volt s állani csupán a peronján lehetett, ott is korlátozott számú utasnak. A villamosról valami kép jutott most eszembe; zavar, mint az orrom előtt repkedő légy, leírom hát, hiszen nyilvánvaló, hogy általa is közölni akarok valamit magamról. Egyszer, a Rákóczi úton haladva, a Vas utcai megállónál Ujházi Edét láttam felszállni a villamosra. Mikor a Nemzeti Színházhoz értem, már ott álldogált a járdán. Elcsodálkoztam: Ilyen kis utat villamoson tett meg! Ūristen, micsoda nagy úr lehet egy nemzetiszínházi színész! Egy megállótól a következőig kiadhat tizenkét fillért. Vajon jutok-e én valaha is ilyen magas polcra?

A Japán-beli feketekávéról ma már tudom, hogy gyenge lé lehetett, de akkor ízlett. Nem csináltam számítást a liberáliskorbeli üzletek és egyéb vállalkozások pénzügyi viselt dolgairól. Például a fekete kávé, az akkori kávéárak mellett — egy kiló kávé hat korona lehetett — alig kerülhetett a kávésnak cukor-

ral együtt, négy fillérjébe. De árulta harmincért! Ilyen üzemnek lettem én is az önkéntes adófizetője. Viszont ízletes tejeskávét adtak, az tény. A tejeskávém mellé fémtálcán péksüteményt tettek az asztalra, lehetett válogatni, vizeszsemlye, tejeszsemlye, császárszemlye, kifli, vajás kifli, Stefánia-kifli, pasztrána és valami kövér hernyóhoz hasonló, vajás stangli volt a tálcán... A Japán nyomtatott L-alakú hosszabbik részének végében díszlett a kassza, mint egy kis oltár, benne ült a kávéházi tündér. Jaj, nem tudom felidézni az első képét, csak azt látom, hogy kövér volt.

Salzer úr, az akkori tulajdonos, fehér keménygallérral, frissen borotválva, sötétkék rászabott ruhába öltözve, előkelően sétált föl-alá a teremben és ügyelt, hogy minden rendben menjen, a vendég urak meg legyenek elégedve. Időnként az egyes asztalokhoz lépett és a nemrég érkezett vendégeket meghajolva köszöntötte. Nekem is köszönt és én úgy tekintettem ezt, mint egy gépszerű üzem egyik automatikus megnyilvánulását, mégis jólesett ez a köszönés, mert elismerte, sőt fokozta vendégúri rangomat. Csak később emlékeztem róla, hogy micsoda komédia ez, hiszen pénz beszél, kutya ugat és ez a Salzer tízszer nagyobb úr, mint amekkora én valaha is lehetek, mert lám, ha kifizetem az uzsonnakávémat és a zsemlyét, leteszem a hat-hat fillér borravalókat, alig marad valamim az egyetlen koronámból... Salzer úr kövér ember volt, az arca nagy és vörös, lilás apró erekkel befutott, a szeme kissé kidülledt, az egész feje mintha szintén úgy düledt volna ki a gallérjából, a nyaka rövid, a zsírparnái lefolytak a gallérjára, egy kis részvét lepett meg, amikor ránéztem, valóban gutaütésben is halt meg.

Voltak a Japánban foglalt törzsasztalok, amelyekhez egyes társaságok tagjai jártak. Az Andrássy úti sarokablaknál elhelyezett hosszú asztal az Aréna úti tűzérklaktanya tisztjeié volt.

Az érkezők összecsapták sarkantyúikat és úgy üdvözölték a már ott levőket; szeavasz, szeavasz, lehetett hallani hangos szavukat. A vörösparolis tiszték újságot olvastak, legtöbbször bécsi lapokat, de meg élénken nevetgélve csevegtek és gyakran így csodálkoztak valami huncut dolgon: kollosszá-ál! Közvetlen szomszédságukban, a fallal párhuzamosan húzódó hosszú asztal volt a művészasztal. Márványlapja portrékkal és hirtelen épülettervekkel volt telerajzolva. Leginkább festők és építészek ülték körül, de akadt ott újságíró, író, operaénekes is. Az asztal két leghangosabb látogatója két gazdagember volt, ezek voltak a legvidámabb tekintetűek, fölényesek, magabírók. Ha jött bármelyik, akkor a legjobb, középső, hátul a falnak eső helyről felállt valamelyik művész és átengedte a gazdag úrnak. Testvérek voltak különben a két gazdagok, T-vel kezdődött a nevük, a többi betűt nem írhatom le, mert éppen azt akarom még róluk elmondani, hogy öregedő emberek voltak, egy nagyhírű uzsorás fiai; vagyonukat, egy sereg bérházat, apjuktól örökölték, vagyonuk jövedelméből munka nélkül éltek, a művészasztalhoz azért jártak, mert egyik passziójuk az volt, hogy néha vettek egy-egy nekik tetsző képet, alaposan lealkudva az árát.

Művészasztal, két munkátlan tőkéssel, ez szimbóluma lehetett az újságírás, irodalom és művészet akkori helyzetének; a művészek ideológiai alárendeltjei és kiszolgálói voltak a gazdagoknak... Más asztaloknál este magányos újságolvasók ültek, cigarettáztak,

vagy szivaroztak. A Princeszász volt akkor a kispolgári cigaretta, a főpincér árulta, némi haszonnal: a különlegességi trafikban csak százas dobozokban lehetett vásárolni, darabját négy fillérért, a szerény kávéházi vendég időnként négyet vett a főpincértől húsz fillérért; akkor elmésségben éppen csakhogy lezárult a nemzetiségi gúnyviccek szakasza, még nem volt divatos, hogy a főpincért főúrnak mondják... Kilenc óra tájban érkezett meg egy házaspár, melyet már epedve várt a társasága. Sovány, kopaszodó férfi, aki haját oldalról fésülte fel a fejetetejére és egy nagytű nő, nagy farral és mellel, de a hasán is jelentékeny mennyiségű zsírral. Hogyne várták volna őket epedve, mikor a férfi pezsgőügynök volt és megkeresett havi kétezer koronát. A nejlén látszott, hogy régebben szép lehetett; azt mesélték róla, hogy afféle dísznő volt a Fővárosi Orfeum kávéházában, pénzért árusította magát, ott ismerkedett meg vele a pezsgőügynök. Mindig megbámultam őket, gyerekesen naiv érzelmekkel, mert prostituált nőt feleségül venni, azt képtelen cselekedetnek véltem, hiszen az is volt az olvasókönyvek, a prédikációk és a napilapok által hirdetett erkölcs szerint — ilyen minőséggel, illetve cselekedettel még regény vagy novella hőse sem lehet sem férfi, sem nő. Én — akkor — még csodálkoztam az ilyesmin, s csak jóval később, szinte két-három évtized múlva, váltam felvilágosodottá, amikor aztán már mindenben csodálkoztam.

ÜGYVÉDI IRODA, FALU, SZERELEM, VERSEK,
A KOR HUMORA

MÁR ELMONDTAM, hogy jogászkodásom négy esztendeje alatt tanítással és alkalmi munkákkal kerestem valami pénzt. Megemlítettem, hogy egyízben mégis csak sikerült ügyvédi irodába jutnom, ahol néhány hónapot töltöttem. Ez az írkokoskodásom első éves jogász koromban, karácsony táján kezdődött. Eulenberg Salamonnak hívták az ügyvédet, aki felfogadott. Mialatt nála dolgoztam, szintén nagyon gyenge anyagi körülmények között éltem, mert havi ötven koronát fizetett, az eljárásokra szánt villamosköltség megtakarításával havonként körülbelül tíz koronát szereztem; az iroda az egész napomat elfoglalta, így hát csak egy tanítványom lehetett. De valami biztonságot éreztem, mert az volt az illúzióm, hogy most már egyenes vágányra kerültem. Az Eulenberg irodában ismertem meg az ügyvédi foglalkozást és ott láttam, milyen jövő vár rám. Már csak anyagi boldogulást remélhettem az ügyvédi pályától, kedvet, különös tehetséget hozzá nem éreztem. Unalmas aktagyártás, blanketták kitöltése és több példányban való lemásolása, sablonos perek vitele, gépies eljárások a bíróságoknál és azok segédhivatalaiba; fel-

szólító levelek írása, határidőnapló vezetése, amelybe a teendőket nap és óra szerint előre be kellett jegyezni; egy másik nagy könyvbe minden nap, a munka befejezéséül, be kellett írni a végzett eljárásokat és készkiadásokat — ez volt az ügyvédkedés. Gyártottuk a sommás kereseteket, Schwarcz tartozott Grünnek, meg- és átvett áruk vételára fejében nyolcvan koronával, nem fizetett, kérjük tehát a Tekintetes kir. Járásbíróságot, hogy ez ügyben tárgyalást kitűzni, arra alperest megidézni és befejezett tárgyalás után öt nyolcvan korona tőkének és járulékaiknak megfizetésére végrehajtás terhe mellett kötelezni méltóztassék. Ez volt minden, mert valami bonyolult per vagy büntető ügy ritkán akadt.

Szabály szerint a bírósági tárgyalásokon az ügyvédet csak a kamaránál bejegyzett és arcképes igazolvánnyal ellátott ügyvédjelölt helyettesíthette és ilyenné a jogász a négy év elvégeztével s az első szigorlat letételével lehetett, de azért én is eljártam a tárgyalásokra, mert az volt a gyakorlat, hogy a bíró az igazolvány felmutatását nem igen követelte. A tárgyalásokat Lővy Vilmos úrnak kellett volna el látnia, ő volt az Eulenberg iroda vezetője, de ha sok dolga akadt, akkor rám szózott nem nekem való teendőket is. Ez nem tetszett nekem, mert mégis csak megtörténhetett, hogy egy akadémikuskodó bíró kéri az igazolványt s akkor zavarba jutok. Egy ügyvédnek temett rendes írnokot persze az ilyen csekélység nem bántott, a kudarc könnyű elviselése hozzátartozott a foglalkozásához, sőt talán a lelki hajlamaihoz is, mert tréning volt neki a ravasz ügyeskedésre: minden elakadtságból valami trükkel kellett magát kivágnia, igazoltatás esetén például vagy azt kellett neki fül-

lentenie, izgatott mozdulatokkal kutatván a zsebei-
ben, hogy otthon felejtette az igazolványát, vagy ha-
marjában fel kellett kérnie így idegen ügyvédet a
helyettesítésre. Maga Lővy irodavezető sem jolt je-
lölt, tanulmányaiban megrekedt ősjogász volt csupán,
öregedő, őszülő, kajlabajszos ember, akinek szabály-
talan működését a bíróságok elnézték, nyilván azért,
mert Eulenberg jónevű ügyvéd volt, hiszen sokat ke-
reset, vagyona és két bérháza révén fővárosi bizott-
sági tag is lett; tagja volt a Sas-körnek, mely afféle
függetlenségi politikával üzleteskedett, támaszkodván
a magyar nép egy részében még el nem hamvadt
negyvennyolcas emlékekre. A szabálytalanságok foly-
tonos elkövetése, ez nagyon nem tetszett nekem. Nem
mintha az államot, a fennálló rendet, a szabályokat
tiszteltem volna, hanem mert származásomnál fogva,
s az úriosztályon kívül eső mivoltom miatt túlsá-
gos szemérmesség szorult belém, és így irtóztam az
olyan eshetőségtől, hogy rám pirítsanak.

Végrehajtásokra is eljárta, nem követtem Jókai
példáját, aki szintén ügyvédnek készült Komárom-
ban, de mikor először jelent meg egy végrehajtáson,
megriadt és belátta, hogy ő nem ilyen pályára való.
En kényszerű, gépies eljárásnak tekintettem, hogy a
felperes képviselőjében a végrehajtóval együtt kell el-
mennem a végrehajtás fogatosítására. Felperesről
és alperesről az volt a nézetem, látván az üzletek és
adósságok természetét, hogy egyik kutya, másik eb;
megjelentem a végrehajtásokon, hallgattam, legtöbb-
ször simán is ment az egész folyamat, érzelmileg úgy
intéztem el, hogy semmi közöm hozzá, nem élvezem,
de el sem szökhetek előle, mert hiszen akkor az egész
életből ki kellene szöknöm. Egyszer történt csak meg,

hogy egy dühös alperes családdal akadt dolgom: férj és feleség versenyezve káromkodtak, szidták a felperest, a bíróságot, a végrehajtót, sőt engem — éppen engem — meg akartak verni. Még az esetleges verekezésben sem számíthattam diadalra, mert hiába voltam erős, ha egyszer a férfi vérben forgó szemekkel kés után hadonászott, s hogy a kezébe ne ragadjon egyet, abban csak a gyermekei akadályozták meg.

A végrehajtások úgy történtek, hogy a végrehajtók különböző kávéházakban tanyáztak, oda várták a felperes képviselőjét a kitűzött terminusra. Az Emke, a Nicoletti, a Terminus voltak ilyen kávéházak. Legtöbbszörre más hivatali pályákból valami hiba miatt kihulló, de nagy protekcióval bíró emberekből lettek a végrehajtók és jól kerestek. Egylovas kocsin járták be útjaikat, találkozás után ilyen kocsiba ültek végrehajtó, becsüs és ügyvédhelyettes. Mellékesen jut eszembe egy kis társadalmi jelentőségű kép, illetve azonos képek sorozata: beültem a rozoga kocsiba, elindultunk és szép nőket hajhászó tekintetemre kínáló mosolyokat kaptam, holott ugyanolyan arcok, ha gyalog jártam, merevek maradtak. Ez is egy adat volt a sokezer közül, melyekből hamarosan megállapítottam, hogy az úgynevezett szerelem a fennálló társadalmi rendben legalább is kilencvenöt százalékban üzlet.

A mellékkeresethez tartozott az is, hogy az írnok vagy a jelölt, a kávéházi találkozáson megjelent, egy-két percre leült, de — nem rendelt semmit, kávéházi költségre azonban felszámított egy korona kész kiadást. Ügyvéd maga ritkán ment végrehajtásra, ezt méltóságához nem illő teendőnek tartotta; ha nem volt saját alkalmazottja, akkor egy másik ügyvéd je-

lőltjével, vagy írnokával helyettesítette magát, kollegiális szívesség alapján.

Egyszer egy bűnügyi tárgyalásra is elküldött Lővy úr. Hivatalosan kirendelt szegényvédők voltunk ez esetben; megvolt ugyanis ez az intézmény, a díjtalan szegényvédelem. Az ügyvédek kötelesek voltak elvégezni, de ahány ilyen védelmet láttam, az mind kényszeredett, felületes munka volt. Abban az esetben is, amelyről beszélek, öt perccel a tárgyalás előtt adta kezembe Lővy úr az idézést és csak úgy futtában néhány szóval oktatott ki arról, mi a teendőm. Egy fiatal parasztlegényke állott a bíróság előtt, lopás miatt; a lopás rábizonyult, be is ismerte, tagadni tehát nem lehetett; hivatkozzam arra — magyarázta hirtelenében Lővy úr — hogy a vádlott szegény, hogy alacsonyrendű és műveletlen környezetben élt, rossz családi körülmények között, nevelésben alig részesült, kérem tehát mindezt enyhítő körülménynek tekinteni és kérem a legenyhébb büntetés kiszabását. Ez már aztán éppen nem nekem való feladat volt, én nem tudok nyilvánosság előtt fesztelenül beszélni, hiszen közöltem már, hogy az önképzőköri elnökségről is azért mondtam le, mert nem éreztem magamat képesnek a kötelező szónoklatok megtartására. Most meg éppen készületlenül, hirtelen beugrással kellett szerepelnem. Elég szánalmasan dadogtam el a mondókámat és csak az vigasztalt, hogy a bíróságnak nem volt szüksége érvelésre, álláspontja a jogszabály rideg érvényesítése volt s ettől, még ha akart volna, sem térhetett el. Magnaud-féle jó bírák Magyarországon nem voltak. Elgondolkoztam azután azon, hogy miért is nem tudok én például ilyen kis bírósági nyilvánosság előtt sem beszélni. Persze, hogy nem tudok, hi-

szen semmit abból, ami eszembe nyomulhatna, el nem mondhatok. Ha úgy neki dühödnék és gátlásaim leomlanának, akkor ráförmednék a bírákra és azt mondanám nekik, hogy hagyják békén ezt a szerencsétlen gyerekembert, ne tegyék már kora fiatalságában tönkre, ne csináljanak belőle büntetett előéletű egyént amiatt a kis lopás miatt, ami nem olyan nagy bűn, mint ahogy a jogászat nagyképpően állítja, hiszen csak ebben az órában is millió és millió ember lop az országban és bizonyára loptak már a bíró urak is, ha egyebet nem, hát otthon valamit a mamájuktól. De meg különben is, nem büntetni kell az ilyen szegényembert, hanem elejét kell venni a bűntevésének tanítással és neveléssel, leginkább azonban azal, hogy adjon a társadalom neki munkaalkalmat és annyit kereshessen, amennyiből meg lehet élni. Szóval, vigyáznom kell, ha nem mondhatom el, amit gondolok, akkor bizony csak dadogni tudok; ha nem szólíthatom úgy a hideg és komor tekintetű bírakat, hogy: ti vén, képmutató szamarak! — akkor persze hogy belesüppedek a tehetetlenségbe. Ez a gondolatom azonban, esetleges igazsága mellett is csak önvigasztalás lehetett, hibám letagadása, vagy legalább is szépítése önmagam előtt, mert miért akadozott bennem a szó akkor, amikor az önképzőkörben kellett beszélnem? Hiszen akkor csupán ártatlan formának kellett eleget tennem, nem fojtogathattak olyan szándékok, amelyek tilalom alá esnek. Vagy mégis fojtogattak? Vagy mindig volt bennem valami mérhetetlen mennyiségű anyag, ami az idők folyamán szorult belém, feszítő indulattól meg-megmozdult és várta, hogy kitörhessen?

Dr. Eulenberg Salamon ötvenéves, kopaszfejű, a

koponyája két oldalán és hátul őszülő hajú, őszülő bajszú, elég magas termetű ember volt, sima arcáról, kék szemének szelíd, szinte jóságos tekintetéből egyáltalán nem látszott meg az a kínosan krajcáros anyagiasság, amely minden cselekedetét irányította. A kínosan krajcáros anyagiasság különben általános ügyvédi tulajdonság volt, később más ügyvédeknel is észleltem, bizonyára vele járt a foglalkozásukkal. Eulenberg úr fátyolos, halvány hangon beszélt, kissé idegenszerű kiejtéssel. Nem sokat dolgozott, inkább csak dolgoztatott; ő közvetlenül Lővy urat hajszolta, Lővy úr meg engem. Nem voltam valami remek munkaező. A sivár munkát nem szerettem, igyekeztem tehát, ha csak lehetett, kibújni alóla; a rendtartáshoz nem volt tehetségem, másolni nem tudtam; bármit kellett másolnom, akár csak egy váltót is, mindig kihagytam szavakat, esetleg sorokat, mert máson járt az eszem. Aztán újra kellett kezdenem a másolást. Estefelé alig vártam a munka végét és úgy mentem el az irodából, szinte menekültem, mint egy dologházból. Ha ajánlott leveleket vagy pénzt kellett feladnom a közeli főpostán és megérkezésemkor már nagy tömeg várt előttem a sorára, sziszegtem és hangosan káromkodtam dühömben. És amikor láttam a rosszkedvű postás gyors, lélektelen, de felelősségteljes munkáját, eszembe jutott anyám kívánsága, aki azt szeretne volna, hogy postás legyek. De hát mi a csoda lehettem volna egyáltalában, szabad-e a száraz, nehéz munkát ennyire megvetni, s holmi nagyrahivatottság ürügyével szüntelenül menekülni tőle? Szabad-e a neuraszténias nyugtalanságot nem fogyatékoságnak, hanem erénynek felfogni? Valami hibaérzet, sőt bűntudat szállt meg ilyenkor.

De hát mindegy, az egész helyzetemet megalázónak éreztem, nem bírtam a terhemre fennálló hierarchiát sem és az iroda egész levegőjét. Egyszer az öreg Zichy Jenő gróf robogott be az irodába, olyankor, amikor éppen egyedül voltam. Tőlem kérdezett hát valamit, én feleltem neki, ő nem értette, s nagy grófi fesztelenséggel rám ordított: „Ne nyöszörögjön nekem, öcsém, hanem hangosan beszéljen, mert én olyan süket vagyok, mint az ágyú!” Ezért a „ne nyöszörögjön”-ért olyan dühre gyúltam, hogy szerettem volna fölkapni a tintatartót és a fejéhez vágni. Sajnos, ezt nem tehettem, mert tudnom kellett és tudtam is, hogy ha úgy intézném el a sérelmeimet, hogy időnként valakinek valamit a fejéhez vágok, akkor beláthatatlan veszedelmekbe kerülök. Eltűnődtem időnként a sérelmeimen és már kísértett a felismerés, hogy bennem van a hiba. Túlságosan sérülékeny vagyok és a fellobbanó dűheimet csak úgy tudnám elintézni, ha vadul brutális lennék. Pedig csaknem mindig megvan a lehetősége annak, hogy az ember enyhébben, mégis hatásosan védje meg magát és a sértőt is megleckéztesse. Nyilvánvaló, hogy elég lett volna Zichynek csak ennyit mondanom: „Uram, én nem nyöszörgök, hanem beszélek.”

Eulenberget is, Lővyt is rendkívül primitív embereknek tartottam és mérhetetlenül lenéztem. Tudás és igazi műveltség nélkül valók voltak, csupán azt az alacsonyrendű jogászati iparmunkát végezték jól, amivel a pénzt keresték. Lővy úr ugyan alkalmazott volt, havi fizetést kapott, elég keveset, tehát szegényesen élt, kopott ruhában járt. Eulenberg úr volt a főnök, a gazda, az iroda és az ügyvédi diploma tulajdonosa, ő nagy jövedelmet vágott zsebre. Igazságtá-

lannak tartottam, hogy az írnoknak, már mint nekem, olyan keveset fizet, és csak úgy dúl benne az önzés, mert mihelyt az írnoki fizetések az ügyvédi irodákban általában csökkentek, ő is leszállította az írnoki fizetést, s míg az elődöm havi hatvanöt koronát kapott, engem már havi ötvenért fogadott föl, holott, amint már mondtam, vagyona volt és az irodája jól jövedelmezett. Már akkor az volt a nézetem, hogy alkalmazottait ki-ki a vagyoni képességei szerint fizesse meg, például ha egy Rákóczi úti boltos megkeres havi ezer koronát, az ne fizessen a reggeli hatótól este tizenegyig dolgoztatott mindeneslányának havi tizenhat koronát, hanem jóval többet. Kritikám minden anyagi piszkosságra kiterjedt, azt is otrombaságnak tartottam, hogy a közkatona napi zsoldja hat krajcár, azaz tizenkét fillér, mert az nem elég, maga a katonanóta is panaszkodik miatta: *Jaj Istenem, de sokat kell a bakának szenvedni, Hat krajcárból hogy is tudna megélni.*

A kiuzsorázók persze mindig meg tudták magyarázni kapzsiságukat, így az ügyvédek is alkalmazottaik csekély fizetését azzal indokolták meg, hogy az alkalmazott még csak jogász, még átmeneti az állapota, az irodai munkával nemcsak szolgálatot teljesít, hanem tanul is, és gyakorlatra tesz szert, így hát az is igazságos lenne, ha nem kapna fizetést, sőt ha ő fizetne tandíjat.

Mondom, untam az irodát, semmi munkában, amit el kellett végeznem, nem leltem örömet, azért mindent egybevetve, még sem lehetett ellenem panasz. Sőt, néhány hónapi működés után nagykegyesen tíz korona javítást kaptam Eulenberg úrtól.

Magánbeszélgetésbe velem sem Eulenberg úr, sem

Lővy úr nem bocsátkozott, tartották a főnöki, illetve helyettes főnöki fölényt. Nem csoda, hiszen azt is hamarosan kitapasztaltam, hogy építkezéseknél például a pallér úr külön ült le ebédelni, nem óhajtott elvegyülni a többi munkással; ezt a jó polgári szem is észrevette és az élénk polgári ész gyakran tárgyalta, mert olyan tünet volt, amivel azt lehetett igazolni, hogy a rang szerint való külön illeszkedés az emberi természetből fakad, mert hát, lám, a munkások is művelik, tessék csak megnézni, amikor a pallér úr ebédel!

Megesett, hogy Lővy úr betegen feküdt, akkor Eulenberggel kettesben maradtunk; ő ilyenkor is csak a munkát osztotta ki nekem, s az eredményről kérdezett ki, egyébként szóba sem állt velem. Én bámultam ezt a tünetet, csodálkoztam azon, hogy lehetnek értelmes, felnőtt emberek, akik négy fal között ülve, így viselkednek egymással. Hiszen ez majdnem nagyobb alárendeltséget jelentett, mint a középiskolában diáknak lenni, a szürke tanárok uralma alatt. A diákok között pedig egymáshoz való viszonylatukban ilyent soha nem tapasztaltam, nem feledkezvén meg a hetedik-nyolcadik osztálybeli úri kaszt viselkedéséről sem. Lehet, hogy már akkor felbukkant bennem az a gondolat, mely később ezzé a meghatározássá szilárdult: az emberek legokosabbak egyéves korukban, attól kezdve azonban szülők, majd iskola, végül a társadalom szakadatlanul butítja őket úgy, hogy mire ötvenévesek lesznek és egyetemi tanárok, képviselők, politikusok és ügyvédek, akkorára már olyan butákká válnak, mint a pálinkával leöntött agyag.

Hát nem jó helyre kerültem az élet forgatagában, ezzel az egész írnokoskodással, az bizonyos — így

éreztem gyakran. Az úri származású fiatalember ezt a nyavalygást is elkerüli. Rokonhoz, családi barátához lép be irodai gyakorlatra, a helyzete egészen más, mint a szegényé, szervusz, mondja a principálisának, az viszont neki, még a fizetése is több, mint a szegényé, mert amikor megállapodnak, már az maga más hangon, más körülmények közt történik: „No és, hogy a nervus rerum-ra térjünk, mit fizetsz te nekem, kérlek alássan, hogy egy kis zsebpénzem is legyen, mert most már, tudod, az öregemet is kímélni akarom egy kissé?” ... Azért én reméltem. A formáságokat majd csak elsajátítom, a gépies rutint megszerzem és — ha szabad leszek, önálló ügyvéd, minden másképpen megy majd. Hittem az igazságban, hittem abban, hogy a becsületesség is tőke és én majd olyan ügyvéd leszek, aki azzal szerez magának elismerést, és sok klienset, hogy csak igazságos pereket vállal, csak igaz ügyet véd; harcol a gonoszság, a kifosztás, a csalás ellen. Bizonyos, hogy végül mégis csak ügyvéd leszek, senki nem parancsol akkor nekem és megélek. Közben lépten-nyomon láthattam az ügyvédségre, a gyakorlati érvényesülésre valóban rátermett kollégákat. Gyakran találkoztam például egy volt iskolatársammal, Lengyel Józseffel, akit az Isten is ügyvédnek teremtett. Ő már középiskolás korában bejárt egy irodába délutánonként. Minden gyakorlati dolgot tudott: hová kell ezt vagy azt a kérvényt beadni, mennyi bélyeget kell erre, vagy arra az iratra ragasztani; melyik bíróhoz kerülnek a IV. kerületben a V betűvel kezdődő felperes keresetei, mily mellékletek szükségesek hozzá; hol kell az ilyen vagy olyan elutasító határozatot megfellebbezni és így tovább. Kedvvel űzte a foglalkozását, sürgött-for-

gott, sehol meg nem sértődött, még a fellépése is szerencsés volt, mert már pocakot eresztett és azt tolta maga előtt mindenhová, ellenállhatatlanul; minden esetleges kudarcot mosolyogva fogadott és rögtön törte a fejét, hogyan lehet azt kireparálni és ez az egész ténykedés annyira szenvedélyévé vált, hogy fáradhatatlan volt benne. Az esze szüntelenül a jogászi gyakorlaton járt, arról humorizált, szakmabeli vicceket gyártott; úgy nevezte például a Gerő nevű ügyvédet, hogy Dr. Jogerő, így mondta tréfásan, hogy „a Kovács-ügyben csak azért lebbeztem fel”.

Egyszer találkoztam vele az Operaházban; valahogy földszinti jegyhez jutottam és onnan néztem az *Aida* előadását. Az *Aida* gyönyörű volt, Radamesz szerepét Alberti Werner énekelte igen szépen, Vasquezné hangja isteni volt, az egész előadás engem elragadott és mámoromban arról ábrándoztam, ó, ha én is tenorista lennék és még szebben énekelném el a *Celeste Aidát*! A függöny a románc után legördült, következett a felvonásközi szünet, a nézők kifelé iparkodtak a széksorok közt az előcsarnokba, akkor, még benn a nézőtéren, találkoztam Lengyel Józseffel; szervusz, szervusz, mondtuk egymásnak, én vártam, hogyan tör ki belőle a lelkesedés és ő szólt: „Látod azt a sovány, feketehajú embert ott? Éppen most kelt fel, ott ni! Az Bienenfeld nevű gépgyáros, a mi kliensünk; megyek, hogy üdvözljem, szervusz.” Üristen! Már megint elveszett embernek éreztem magam. Nem versenyezhetek a Lengyel Jóskákkal... És szinte elátkozott lelkibetegnek kellett magamat éreznem, amikor júniusi éjszakán Kaufmann barátommal a Városligetben sétáltam, a Stefánia út platánjai alatt; a hold fenn tündökölt az égen, a csillagok sziporkáztak, lenn

szerelmes párok andalogtak, vagy egymáshoz tapadva ültek a padon, én Kaufmannal csak lépkedtem, hallgattunk, tele voltunk az életre, a kalandra való vágyakozással, a környezet szépségét fájón élveztük és — akkor mellettünk haladt el két fiatalember, nálunk két-három évvel idősebbek, s megütötte fülünket a beszédük: — Kérlek, akkor a Wettenstein-ügyben beadtam a viszontválaszt és a következőképpen érveltem benne... — Egymásra néztünk barátommal. Micsoda emberek! Ezeknek vagyunk mi a kollégái.

De csak jártam az irodába pontosan és vártam, türelmetlenül vártam, hogy egyszer majd megint felszabadulok. Egyszer majd megszűnik az alkalmaztatásom, de úgy, hogy önálló emberré válok. Megállom a helyemet úgy is, hogy júniusi éjszakán, a szabadban, a hold fényében, nem a viszontválaszom érveiről elmélkedek. És ez nem is volt egészen vakhit, mert a polgári világban nagyon sokan valóban olyan helyzetbe juthattak, hogy magukat szabad embereknek vélhették. Csak a törvényhez és rendeletekhez kellett alkalmazkodni és az urakat, így az ügyvédek is, alig zavarta az élet élvezésében valami külső akadály... Vártam, de hát magam alig tettem valamit azért, hogy az én felszabadulásom minél előbb elkövetkezzék. Az most más lapra tartozik, hogy az egyáltalán lehetséges volt-e. Számomra — és ezt csak később ismertem fel — az elnyomás örök maradt volna, mert nemcsak magatartásomban, hanem gondolkodásomban is meg kellett volna változnom. A gondolkodásomat pedig annyi élmény oly mélyen határozta meg, hogy azt a megalkuvás esetleges tudatos eltökélése után sem lehetett volna magamról, mint egy inget, levetni... Az irodán kívül tanítottam,

esti óráimat elcsavarogtam és a vizsgára való készülést halogattam. Legtöbbször rossz volt a közérzetem, múltam fájdalmait, életem minden terhét hordoztam magamban, sebeim sajgása ebben az időben csak ritkán csitult el annyira, hogy kissé felderülhettem. Egyszer este, tizenegy óra tájban, lefeküdtem és mély álomba merültem. Alvás közben, ártatlannak látszó álomsorral kapcsolatban, olyan szorongás kezdett gyötörni, mintha élve temettek volna el, s a föld alatt a koporsóban kezdenék tudatára ébredni helyzetemnek. Menekülésszerűen riadtam fel az álomból. Esetem azonban nem volt azonos azzal, mint amikor valaki nyíltan félelmes álomból, például abból, hogy az oroszlán éppen be akarja kapni, végszorultságban felébred és a valóságra eszmélve hamarosan megkönnyebbül, legföljebb a szíve ver szaporán egy kis ideig. Nem, hanem a felriadás után félelemérzésem fokozódott, egész testemben benne izzott, annyira, hogy szinte eszemet vesztettem. Ki kellett ugranom az ágyból, jajveszékelve föl-alá jártam, tudatos felismerés keletkezett bennem idegállapotomról, amely csaknem megsemmisített. Rohamszerűen fellépett félelemérzés volt ez, melynek azonban nem volt tárgya, nem lehetett úgy mondanom, hogy *valamitől* félek, önmagától fellobbant, önmagáért való, ismeretlen, rejtett okú félelemérzés volt ez. Annál kínosabb volt.

Hasonló, de csak hasonló félelmekről már beszéltem, azokról, amelyek kisgyermek koromban, éber állapotomban zúdultak rám, valamely valóságos megriasztás alkalmával. Elmondtam azt az esetet, hogy nagyapám az istállóban ostorral támadt rám és vérbenforgó szemmel egy vadállatot ordított; elmondtam

azt az esetet is, hogy második elemista koromban ugyancsak egy vadállatian dühös ember, Horváth igazgató, szörnyű rá mordítással megriasztott. Hasonló volt az a félelem is, mely már alvással és felriadással volt kapcsolatban, akkor, amikor anyám a Szalag utcai lakásban, sötét szobában, egyedül hagyott. Sok mindenben rámutattam már, hogy kifogástalan testi egészségem mellett sohasem érezhettem magamat valami lelki, idegzeti Herkulesnek; sok esetből kiderült ez, például az érettségi banketten viselt dologból is. De most olyan önismeretre kellett jutnom, amely súlyos, könnyebbíthetetlen teherként nehezedett rám... Ezt az állapotot idegességnek, *neuraszténia gravis*nak, *psychiasténiának* nevezték, csak később keletkezett, illetve terjedt el egy új elnevezése: *szorongásos neurózis*. A név persze mindegy. De magáról a betegségről sem akarok túlságos részletességgel beszélni. Főlöszlegesen gondolom ezt. Tény az, hogy volt egy idegbetegségem, amely állandóan kínozott, száz formában; maguk a rohamok két-három havi kínzás után megszűntek és néha két-három, sőt több esztendei szünet is beállt. Igen sok orvosnál jártam életemben, de gyógyulást hiába kerestem. Betegségem gátló hatással volt rám sok mindenben, csökkentette az aktivitásomat, útjában állt a kalandokra való vágyaim kielégítésének, rablánc volt rajtam. Hogy jobban konkretizáljam gátló hatását, csak azt említem meg, hogy egyszer módomban lett volna külföldre, Berlinbe utazni, de hogy messze idegenbe kerüljek, azt nem tehettem meg, az orvul támadó, csak szünetelő, de meg nem halt rút tünetek miatt; ez után az első roham után évtizedeken át féltem a lefekvéstől, így hajnalig fennmaradóvá, éjszakázóvá

váltam. A betegség nem dicsőség, sőt az olyan, amilyent leírtam, talán szégyen is; mindenesetre fogyzatkozás, elhallgatni azonban önéletrajzomban nem akartam, mert magatartásomból sok mindent megmagyaráz; írói tevékenységemben persze nem kell rá mentesgöl hivatkoznom, mert abban az egyben soha figyelembe nem vettem: egész írói pályámon eltántoríthatatlanul ragaszkodtam ahhoz, hogy csak azt írom, amit érzek és gondolok, bármi lesz is írásaim következménye.

Betegségem okának pontos és kétségbevonhatatlan magyarázatát semmiféle tudománytól nem kaptam meg, én magam ösztönszerűleg mindig azt éreztem, hogy a végső ok társadalmi. Nem olyan egyszerűen, hogy rá lehetne fogni a szegénységre, a túlságos munkára, a nélkülözésekre, az életben való elakadtságotra, hanem úgy, hogy akármi is az ok, esetleg okok sorozata, a társadalom egész rendszerének, családi, nemi, gyermeknevelési berendezésének lettem valahogyan, fel nem kutatható módon, a sérültjévé. És most a világirodalom súlyosan neurotikus íróira gondolok, Adyra, Leonid Andrejevre, Heinére, Dosztojevszkijre. Dosztojevszkijt például nagy írónak ismerem el, nem hasonlítom magamat hozzá, de szörnyű epilepsziás rohamaival, sajnos, mindenkor állhattam volna vele a versenyt. A névsort különben oldalakon át folytathatnám: Poe, Arany, Vajda János, Goethe és a többi.

Húsz és egynéhány esztendő koromban testileg virultam, betegségemet senki tudomásul nem vette, súlyos kedélyi depresszióimat időnként mintegy kárpótlásul váltotta fel humoros tréfálkozó és viccelődő kedvem. Megtörtént, hogy egy nagyobb jogász társa-

ságba jártam kávéházba, ott én lettem a társaság központja, viccekkel, ötletekkel mulattattam az egész társaságot, és mindenki úgy nevetett, ahogyan csak abban az illúziókkal teli korban lehetett nevetniök — a révbe érkezetteknek. Egyszer Dohány Mór ügyvéd-jelölt ismerősömmel találkoztam az utcán, Dohány Gyula volt osztálytársam bátyjával; valamit kérdeztem tőle, valami jogi útmutatásra volt szükségem, de nem tudott felelni a kérdésekre, mert minduntalan elakasztotta a nevetés, végre is így szólt: „Ne haragudj, de te olyan vidám és vicces ember vagy, hogyha messziről meglátlak, már nevetnem kell, mert eszembe jutnak az ötleteid. És ha veled vagyok, képtelenné válok arra, hogy komolyan beszéljek; bármit is mondasz, én mindig azt várom, micsoda vicc fog ebből kisülni.”

A neurózis, legalább is annak tudata kényszerített rá, hogy az agresszivitásról, szóval a bennem gyermekkorom óta élő, bár nem nagymérvű harciasságról, annak még az ábrándjáról is, lassanként lemondjak. Persze erről a műveletről nehéz valami okosat mondanom, mert hiszen nem a tudatos lemondás a lényeg, hanem valami más folyamat is végbe mehet az ember lelkében, szóval a kérdés bonyolult. Mégis megkísérlem, hogy erről a lemondásról beszéljek. Az agresszivitás harcot eredményez, a harcban pedig vereséget is lehet szenvedni. A bukás, a kudarc, a vereség elviselésére képtelennek éreztem magamat, ehhez nem is volt elégséges tréningem. Egy értelmes ember egyszer, velem foglalkozva és tulajdonságaimat kutatva, azt mondta, hogy engem kiskoromban valószínűleg elkényeztettek és ez kár volt, mert jobb lett volna, ha néha egy-egy pofont adtak volna. Eltű-

nődtem ezen a nézeten és visszagondoltam életemre, visszafelé haladóan egész az első emlékeimig. Sem nagyapám, sem nagyanyám, sem anyám soha meg nem ütött. Nem tudom miért, valami tabu voltam, akihez nem volt szabad nyúlni. Eltűnődésem után, anélkül, hogy a nehéz nevelési kérdésben dönteni tudtam volna, arra gondoltam, hogy talán csakugyan jobb annak, akinek megvan a szerzett képessége a megszegyenítő pofon elviselésére. Hogy jó néha, ha az ember fia megérzi, hogy ő nem szent és sérthetetlen. Irigyeltem még azokat a fiúkat is, akiket én ütöttem pofon. Összehasonlítottam magamat velük. Engem pofonütött Tóth Kálmán tanárom, az első gimnáziumban, s máig sem felejtettem el, haragszom Tóth Kálmánra, pedig már meghalt; most is megrándult a kezem, ahogy ezt a mondatot leírtam. Arról is beszéltem már, hogy Schmidt Attila is megütött egyszer, negyedik gimnazista koromban, és a sérelmet egészen sohasem tudtam neki megbocsájtani, neki, aki áldott jó volt hozzám s akinek mérhetetlenül sokat köszönhetek. Volt tehát mit irigyelnem Földes Miksában, vagy Bochkor Elekben, akiket én vágtam pofon: megsértődtek, izgalom öntötte el őket, de az izgalom hamar lezajlott, és semmi látható nyomot nem hagyott bennük; mindkettőt szinte a pofonnal kapcsoltam magamhoz és ölelő, csókoló, hú barátaimmá váltak, szerettek és minden ügyben mindig a pártomon álltak.

Több példa talán felesleges annak a szemléltetésére, hogy nem az az erős ember, aki a pofont adja, hanem az, aki azt maradandó lelki sérülés nélkül viseli el. Tekintsük a pofon szót képletesnek és értsünk rajta minden bántást, ami az életben úgyis elkerül-

hetetlenül ér bennünket. Ezeknek az elviseléséhez gyenge voltam. Eszembe jut egy jelenet, amit hét-éves koromban láttam a budai várban. Oda mentem fel néha sétálni és a látképben gyönyörködni. A vár Vérmező felé eső oldalán volt egy kis tér, ahol egyszer éppen katonák gyakorlatoztak. Egy merev szúrósbajszú szakaszvezetőt láttam, amint éppen abríchtolta a katonákat. A szeme fenyegetően forgott, a hangja szinte dühös kutyaugatás volt. A bakáknak feleszen kellett állniok és a szidalmakat hallgatniok. Akkor besétált a körbe — mert a katonák körben álltak — egy hadnagy; egy bakát maga elé parancsolt, elkezdte szidni és közben a kardjával csapkodta a mellét. A katonának mozdulatlanul kellett maradnia és hallgatnia; nyilván *kellett*, mert hiszen úgy cselekedett. Bennem meghűlt a vér, iszonyatosnak, addig elképzelhetetlennek tartottam, amit láttam. És egyszerre a pokolnál fenyegetőbb szörnyűséggé vált számomra a katonáskodás. Mi lesz velem, ha felnővök? Nekem is katonának kell lennem? ... Nemso-kára a Szalag utcai lakásunkon vendégek voltak vacsorán, köztük volt Marek Károly is, akiről már megemlékeztem. Hadnagyi ruhában ült az asztalnál. Én félve, gyanakodva, szinte ellenségesen pislogtam rá. Beszélgetés közben rólam is szó esett, valamiért dicsértek, de én nem voltam hajlandó örülni, komor maradtam. Aztán oda sompolyogtam Marekhez és a fülébe súgva, ezt kérdeztem tőle: „Mondja, Marek úr, maga is bántja a közkatonákat?” Marek hangosan tolmácsolta a társaságnak kérdésemet, mindenki kacagott és Marek ezt felelte: „Hát amikor muszáj, fiacskám.” A felelet enyhített rajtam, de nem elégített ki.

Ott tértem ki erre az emlékre, amikor azt mond-

tam, hogy gyenge voltam a vereség, a megszégyenítés elviselésére. Tartózkodtam tehát az agressziótól és kezdtem félszegen járni a világban embertársaim között, krisztusi erényt erőszakolva magamra és olyan elvekkkel, hogy én mindenkinek mindent megbocsájtok, de azzal a ravasz számítással is, hogy így talán leginkább mentes maradok a bántalmaktól. Gyakoroltam ezt az erényt, lassan-lassan szoktam bele, de úgy állt rajtam, mint a tehénen a gatyá. Néha meg is tört ez az erényem és akkor megkönnyebbültem. Később romlott a helyzet, mert ha bármely sérelmet megtoroltam, utána lelkiismeretfurdalásom támadt és azt kellett gondolnom, hogy nekem *csakugyan* mindent meg kell bocsátanom, amit ellenem vétenek. Egész zavaros állapotom megérthető, ha egy betegségi tünetemet megemlítem. Tehát: sérelmet nem tudok elviselni, a vizontsértéssel elragad az indulat, ez az akkori szokások szerint párbajra vezethet, párbajra azután egészen képtelen vagyok, mert — a párbaj vétség, érte néhánynapos államfogház jár, már pedig egyik tünetem, melyről éppen beszélni akarok, az úgynevezett *claustrophobia*, a zárt helytől, a bezárt-ságtól való iszony, azzal a képzelődéssel, hogy ha csak negyed órára is, ha tíz percre is bezárnak, akkor megőrülök. Elképzeltem, hogy verem börtönöm falait, sírok, ordítok, jajveszékelek, dühöngök, és a megsemmisülésig küzdök azért, hogy kiszabaduljak. Feltehető tehát, hogy lelkem mélyén egy rendkívüli agresszivitás élt és azt nekem a szelíd beteg bárány álarcájában kellett cipelnem. Mindenben tartózkodóvá lettem hát, úgynevezett bölccsé, persze álbölccsé, mégis az volt a gondolatom és ez az ösztöneimben is élt, hogy végső esetben kirobbanok és visszaütök,

még az oroszlánt is leütöm, amely leterít, még a mozdonyt is megütöm, amely elgázol. Nincs kizárva, hogy igaza volt egy barátomnak, aki engem elemezve, azt mondta rólam, hogy: „Jól tudja az Isten, kit kell ilyen nehéz gátlással sújtania, mert ha nem volna rajtad e fék, akkor valóságos tigris lennél...” Ezt a véleményt persze csak idézem, anélkül, hogy módomban lenne elfogadni. Még csak egyet ennél a pontnál: még jobban irtóztam a katonaságtól, mint azelőtt, mert a katonát bármikor egyes fogdára ítélik. Pedig a sorozás közeledett. Minden esetre elhatároztam, hogy a katonáskodástól meg fogok szabadulni. Hiszen tudtam, hogy miféle érdekekért kell szolgálni.

Már mint ilyen újdonsült bárány, akit ábrázoltam, sétáltam egyszer éjjel az utcákon Kaufmann barátommal. Nem emlékszem már rá, hogy éppen akkor mivel töltöttem el az estét, bizonyára vacsora után én állítottam be Kaufmannhoz, ahogyan tenni szoktam és kávéházba mentünk, majd sétáltunk, elcsavartunk a belvárosba, talán az utcai nőket nézegettük, mert bizony sok időt töltöttünk el a szépek felkutatásával. Éjjél tájban indultunk hazafelé. A Rákóczi úton haladtunk kifelé, kissé elfáradva és elszontyolodva hallgattunk. És akkor, éppen ernyedő állapotom alkalmával, szembe jött velünk három jól öltözött fiatalember, afféle aranyifjak. Vidámak voltak, mámorosak is lehettek és danolgattak. Tekintetem rájuk esett, önkéntelenül megnéztem őket, de elhaladva mellettük mentünk tovább. Egyszer csak éles kiáltást hallok: „Héj!” Ez nekünk szólt, megálltunk. Már mint én álltam meg, mert az volt az érzésem, hogy szégyen lenne továbbmenni.

A három fiatalember jött felénk. Egyik, már mint a legmagasabb, a testes, kicsattanóképű ifjú egészen elébem állt és szigorúan nézett a szemembe. De a kicsi kezdte: „Mit bámul?” A nagy nyomban megismételte, vezénylő, katonatiszti hangon: „Mit bámul, mint a borjú?” A „jú” szótagot még be sem fejezte, már megkapta tőlem a pofont. Villámgyorsan, gondolkodás nélkül, teljes erővel ütöttem meg. Úgy, hogy a lendülettől leesett a kalapom, a vezénylőhangú fiatalember pedig megtántorodott és elterült a járdán. Nagy pofon lehetett, mert akkor még teljes erőmben voltam, s éppen a jobb karom, súlyemlések, s különféle ütőgyakorlatok következtében igen erős volt. Szóval a kötekedő fiatalember elterült, tőlem néhány lépésnyire, de föltápaszkodott, mire megint nekimentem, hogy újra pofonvágjam, ő azonban karjával és botjával hadonászva hátrált. Kapálózása aligha mentette volna meg, de az egyik társa, a kicsi, utánam ugrott és födetlen, kopaszra nyírott fejemre, nyilván teljes erejével, rásújtott egy ólomvégű bottal, ellene fordultam tehát, még hadonászott a bottal, akkor láttam meg, hogy ólomvégű, majd hirtelen megfordult és futni kezdett. Futottam utána, de ő olyan fürge volt, mint a nyúl.

Harmadik társuk, látva a helyzetet, torkaszakadtából ordított rendőrért. Mielőtt a kicsit elérhettem volna, az éjszaka homályából előbukkant a rendőr. Támadóim közül kettő — így kell mondanom, hogy támadóim — elszaladt, amelyiket pofonütöttem, az zsebkendővel tapogatta a képét és mintegy engedelmesen lépdelt a rendőrhöz. A rendőr kettőnket írt fel. Kaufmann barátom, hogy hogyan, ezt nem láttam, de már a harc első pillanatában tíz lépésnyire

került tőlem, s onnan nézte, mi történik. Félénk fiú volt, ezt tudtam róla és sem akkor, sem később, nem tettem neki szemrehányást azért, hogy cserben hagyott. Hazafelé, addig, míg utunk el nem vált, szótlanul kullogott mellettem.

Következett azután a rendőri igazságszolgáltatás. Egyszerre idéztek be bennünket a hetedik kerületi kapitányságra, már mint engem és a nagytestű úrfit. Jegyzőkönyvet vett fel valami fogalmazó, s akkor megtudtam, hogy az úrfi egy gazdag gyáros fia. A rendőrtiszt gépiesen működött, a jegyzőkönyv befejeztével azt mondta, hogy a pofont és a fejbevágást nem vette bele a tényállásba, mert akkor az esetet „utcai botrány”-nak kellene minősítenie és fejenként húsz korona büntetést fizetnénk, így azonban, ha csak szóváltást ismerünk el, akkor a büntetésünk négy-négy korona... Szóval belém kötöttek, egy szemtelen sértést meg kellett torolnom, közben egy ficsúr hátulról ólmos bottal fejbevágott és elmenekült, ütése következtében a fejbőröm felhasadt és jókora daganat keletkezett a fejemen — mindezért nekem is büntetést kellett fizetnem. Undorral írtam alá a jegyzőkönyvet és köszönés nélkül távoztam.

A sérülés nem fájt, nem törődtem vele. Egy-két ismerős arra biztatott, hogy a tisztiorvossal vetessek fel látleletet és tegyek följelentést a tettes ellen, akinek nevét a rendőrség köteles megállapítani, felírt társának kihallgatásával, erre a tanácsra azonban nem hallgattam; ha már nem értem el futtában a kis ficsurat, egye meg most már a fene, lusta voltam arra, hogy az ügyel tovább foglalkozzam. De meg nem óhajtottam igazságot keresni holmi tisztiorvosi, rendőrségi és bírósági úton, mindenféle állami tiszt-

ség viselőjét megvetettem, különösen a rendőrt és a bírót. Az utcai közrendőrt is gyűlöltem. Abból semmit sem éreztem, hogy rám is vigyáz, mert javaim nem voltak, a közbiztonságot pedig olyannak fogtam fel, amilyennek láttam, ugyanis azt gondoltam, hogy az *van*. A rendőr ellenben éber figyelemmel tartja a szegényeket. Ha valaki hajléktalan, szóval nincs a haszontalan fráternek saját palotája, vagy villája, de még csak egy négyszobás lakása sincs és este leül az Andrassy út egy padjára, s a kimerültségtől becsukódik a szeme és nyomban elalszik, akkor percek múlva ott a rendőr, a vele egy osztályhoz tartozó, a társadalom legalsó szintjén született rendőr, irgalmatlanul felrázza és csavargás vétsége miatt beviszi a fogdába... A rendőr különösen megmutatkozott a maga valóságában a május elsejei felvonulásokkor és más tüntetések alkalmával. A rendőrség a szegények ellen tartott katonaság, már hogy ez volt *akkor*. A rendőr vércseszemű, vizslaszimatú, nagyöklű parasztember volt, aki ahelyett, hogy otthon a falujában becsülettel kapálna, beállt a gazdagok szolgálatába a szegények üldözőjének és kitartóan vadászott azokra, úgy, mint szenvedélyes vadász a vadra. A felvilágosodó, haladó szellemű polgár is meglátott egyet-mást a társadalom félszegségeiből, ki is pellengérezte a látottakat, ez a kipellengérezés azonban nem terjedt túl a polgárságot mulattató humoron. Az akkori vicclapnak, a *Borsszem Jankónak*, volt például egy állandó figurája, *Mihaszna András*, a rendőr. Nagy és hegyes volt a Mihaszna András bajusza, düllelt a szeme, az ökle akkora, mint a feje, kardja volt és így dicsekedett: *Ha ja nattorkú Ugrom Gábor úr tud szolnokúnyi, én mög tudok hadakoznyi*. A kor igényeinek

megfelelő humor volt és mulatni lehetett rajta, amikor Mihaszna András az utcai koldusba kánikulás időben köt bele és „kedves” komiszkodását így végzi: *No, öreg vakom, gyerünk a dutyiba, mert idekinn meleg van, ott meg hűvösebb!*

Hogy a rendőr milyen viszonylatban állott a dagokkal, azt néha utcai jelenetekben láttam. Károlyi István grófnak például passziója volt, hogy vad sebességgel vágatott a Stefánia úti korzón. Ha rendőrt látott az úton, pláne, ha az figyelmeztette, hogy tilos a gyors hajtás, ostorával végigvágott rajta, s az esetenek folytatása nem lett, nem is lehetett. Egyszer éjjel a Belvárosban, a Bástya utcában láttam, hogy egy elegáns úrfiakból álló társaság csörtetett az utcán, botjaikkal verték a kapukat és énekeltek, éppen azt a nótát énekeltek hangosan: *Szalmaszál a vízbe, a vízbe, Engem rendőr nem visz be A sötét börtönbe. No de nem ám, No de nem ám, Göndör a babám, Ej, haj, dáridó, Huncut a zsidó.* Egy rendőr jött arra, rájuk szólt, hogy: „Csendesebben zajongjanak!” Körülvették a rendőrt és feleselni kezdtek vele. A rendőr újra és újra csendre intette őket, mire az egyik ifjú rászólt: „Fogja be a pofáját, maga buta paraszt.” A rendőr irult-pirult és elhallgatva tovább kullogott. Nyilvánvaló volt, hogy a bátor ifjú valami úrnak a fia, akinek nem kellett tartania cselekedete következményeitől, mert ha mégis valami „ügye” támadt, azt a papa elintézi, sőt talán a rendőr kap orrot, hogy miért olyan értelmetlen.

Ha a kor humora megnyugtató, feloldó humor volt is, azért meg kell mondanom, hogy magam is humoros kedvű fiatalember voltam, élveztem a humor hallgatását és olvasását. Egyik fontos lelki táplálé-

kom volt a bohózat és a vicclapirodalom. Az első írásgyakorlataim is humoros ötletek és viccek voltak. Bár ezt egy félszeg kísérletezés előzte meg, húszéves koromban ugyanis verseket írtam. A versírás történetével röviden végzek. Az Eulenberg irodába jártam, amint már elmondtam, mikor a neuraszténiám, vagyis neurózisom olyan súlyosan jelentkezett, hogy képtelenné váltam a további irodai munkára. De meg egy orvos azt tanácsolta, hogy utazzam falura és pihenjek. Pihenés és környezetváltás, ezen a kettőn nyargaltak akkor az idegorvosok. Június vége felé léptem ki az irodából, úgy körülbelül huszonötödikén. Eulenberg úr jobbulást kívánt és kegyesen kifizette az egész hónapot. Apostagra utaztam, mert máshová, pénz hiányában, nem mehettem. Ott Miklós nagybátyám adott szállást és kosztot, pedig szegény ember volt, községi szolga. Két hónapot töltöttem a faluban, kínos közérzettel, unatkozva, önmagamot gyötrő gondolatok közt. Ültem, hevertem, ténferegtem az utcákon és a határban, a faluról semmi új ismeretet nem szereztem; a külső világ és a tárgyak megfigyelésének a képessége szünetelt bennem, szakadatlanul az önmagam bajával voltam elfoglalva. Annyit mégis észleltem, hogy a falu, mely később irodalmi műveim egyik főtárgyává lett, ugyanolyan, mint hosszú évekkel ezelőtt volt, nem történt benne semmi változás. Az emberek éltek, dolgoztak, panaszkodtak, megint csak azt állították a termésről, hogy „tavaly” még csak volt valami, de az idén nem lesz semmi; egyesek meghaltak, újak születtek a helyükbe, a világ olyannak látszott, úgy a faluban és a faluból nézve, hogy örökkévaló, mindig olyan is marad, amilyen, változás sohasem fog elkövetkezni, változás nem is

lehetséges, hiszen a közvetlenül szemlélt természetén látni, hogy törvényei mindig ugyanazok. Négy temploma volt a falunak, az evangélikus, a református, a katolikus és a zsidó templom; a házak kicsik voltak, vályogból csinálták, vagy földből verték a falaikat, a templomok nagyok és kőből épültek. A zsidó templomot kivéve, mindegyiknek tornya magasodott az ég felé; ha messziről néztem a falut, csak a templomokat láttam, azok fejezték ki a falu társadalmi és kulturális lényegét... Dédanyám már meghalt, nagyapám már meghalt, állítólag gyomorrákban, orvosi kezelés, fájdalomcsillapító morfium alkalmazása nélkül; János nevű nagybátyám meghalt, szervi szívbetegségben, a parasztnak az urak, a városi intelligensek által rájuk fogott közönye az volt, hogy soha el nem múló fájdalommal őrizték a hozzájuk tartozók szenvedésének és halálának emlékét. Nagyanyám még élt és gyakran kijárt a temetőbe, a nagyapám ócska kis fejféával jelzett sírjához, sírni. Család, családi haragos indulatokkal zavart együvértartozás, annak bomlása után a szegénység, a nyomorúság — ez jellemezte a falu életét. A nagyvilágról, az országról alig tudtak a falusiak valamit, politikai érdeklődés nem zavarta őket, azt sem tudták például, hogy éppen akkor Széll Kálmán volt a miniszterelnök.

Természetes, hogy nagybátyámék lakása egy szobából és konyhából állt, hiszen Miklós akkor községi szolga volt; velük aludtam egy kisablakos szobában. Volt azonban egy egyéves kislányuk, aki minden éjjel sírt és átsírta az egész éjszakát... Még arra emlékszem, hogy minden délben egy csirkét ettem meg, a csirkét a magam pénzén vásároltam, egynek az ára egy korona volt. Rossz közérzetem miatt még a tájban

sem tudtam gyönyörködni, arról csak később, hosszú idő múlva elevenedtek meg a gyermekkori emlékeim. A táj semmiség volt, alföldi részlet, melyről szétnézve a Duna jobb partjának emelkedése s ez emelkedés meredek agyagteste állt a tekintet útjába. Ez a túladunai jobbspárt, a dombokon épült a két dunaföldvári, a messzeségben kéklő templomtorony, a Dunán innen pedig az apostagi déli határnál kezdődő solti szőlődombok vonultak — ezek tették a síkságot tarka képpé. Ismétlem, semmiség az egész, de a hozzákapcsolódó számtalan emlék miatt ez a tájék volt nekem minden táj közt, melyeket azóta láttam, a legszebb. Ez a szépségérzés azt mutatja, hogy gyermekkoromban sokszor éreztem magamat boldognak, legalább is nyugodtnak.

A nyár végén hazautaztam Pestre, a környezetváltozás most, a hazatéréssel csakugyan hozott valami enyhülést, nyomasztó légkörből kerültem vissza az élénk városi életbe, amelynek gyors tempója, tarkasága, felületi hetykesége, eleganciája, kirakatai, újra magukkal ragadtak, figyelmemet a gyötrő introspektió, az önmagamba nézés, megszakításával magukra vonták, szórakoztattak, valami lehetőséget mutattak, jót ígértek. Kissé felüdültem, találkoztam a barátaimmal, azoknak töretlen életkedvéből valami rám áramlott; nagy sétákat tettem a Városligetben, napi kedvtelésemmé lett, hogy kimentem esténként a *Weingruber*, azaz *Fővárosi pavilon* elé és hallgattam a katonazenét. Lelki sanyargásom nem szűnt meg, de csökkent és megváltozott, mintegy átszíneződött. Egy esti sétámon a *Weingruber* előtt megláttam egy lányt; amikor ránéztem, a tekintetünk egybekapcsolódott és én abban percben szerelmes let-

tem bele. Hamarosan megismerkedtem vele, történetünket nem részletezem, mert nyilván hasonlít minden viszonzatlan, tehát boldogtalan szerelem történetéhez. Én akkor húszéves voltam, a leány tizenhét; szép volt, hozzám közönyös és én epedtem érte, éppen úgy, mint ahogy az ilyen epedést a költészetben már ezer-tízezer költő megírta. Éppen akkor került kezembe Heinenek a *Dalok könyve* című kötete, Endrődy Sándor fordításában, azt olvastam naponként és nagyon tetszettek a benne levő költemények, a *Vallomás*, *A hajótörött*, *Thalatta*, szóval az *Északi tenger* című két ciklus egyes darabjai. Ezekben a magam gyötrelmeit éltem át újra és újra, de megszépítve, művészi formában kifejezve, így mintegy elviselhetőbben: *Kitépem erős kézzel Norvégia erdeiből a legmagasabb fenyőt, Belemártom az Etna tűzörvényébe, S e lángbamerített, óriás tollal, Írom a sötét menny boltozatára: Szeretlek Ágnes!*

Ezeket a Heine-verseket tartottam akkor a világ legszebb költeményeinek, még Petőfi egészségesebb lírájánál is jobban tetszettek nekem. Otthon esténként és olykor délutánonként népdalokat olvastam — a *Hatszáz magyar nemzeti dal* című könyvből — és a szobában föl-alá járva énekelgettem. *Amerre én járok, még a fák is sírnak, Gyenge ágaikról a levelek hullnak. Hulljatok levelek, temessetek engem, Mert az én kedvesem mást szeret, nem engem.* Egy ábrándot hajszoltam, mert a boldog szerelmet úgy képzeltem el, hogy a leánynak is annyira tetszem, mint ő nekem, hogy ő is eped értem, hogy nem fölényeskedő és közönyös, ilyen tulajdonságokat még csak színlelni sem tud, hogy az ő szíve is megdobbán, ha engem meglát, hogy egymás nyakába borulunk, vi-

szonyunk keletkezik és — azután, ha már esetleg nem tudunk egymástól megválni, lehet szó arról, hogy férj és feleség leszünk. A leánynak persze eszé ágában sem volt vágyaimat viszonzni, a család érdeklődött irántam, ki, mi vagyok, minek készülök, hol tartok az úton, mennyit keresek máris. Bizonyára nem voltam alkalmas férjjelöltnek. Kalandba a leány, ha nem az asszonyi sorsot választotta üzleti szellemmel megélhetési alapnak, akkor csakis valami nagypénzű emberrel bocsátkozott volna, ezt feltételeztem róla már akkor, későbbi viselt dolgai, vidéki utazgatásai ilyen feltevés mellett szóltak. Mindegy, a boldogtalan szerelem lobogott bennem tovább, levélírkálással, találkák kunyorálásával, szerenádfütyöléssel és — szerelmes versek írásával.

Egy versemről már említést tettem, amely a Japán kávéházban egy koldusasszony kéregetésének és egy gazdag házaspár büszke közönyének láttán kelt érzelmeimből csak úgy kirobbant belőlem, komolyabb célok, költői sors szándéka nélkül. Most a lány által felkavart másféle érzelmeim kényszerítették rá, hogy azokat versbe foglaljam. Mintáim a kesergő szerelemről szóló népdalok és Heine költeményei lettek, anélkül, hogy ezt pontosan tudtam volna. Egyre-másra írtam a verseket. Csak úgy belső szükségből, tehát alig pislogva arra a lehetőségre, hogy egyszer majd jók, igazi költemények lesznek a verseim, megjelennek majd nyomtatásban és belőlem költő lesz. Magam is kételkedtem abban, hogy a verseim jók és csodálkozva, furcsán néztem önmagamra, íme, van valami, ami áhítat, próbálkozás és nagy iparkodás mellett sem sikerült nekem, amihez talán nincs is igazi tehetségem. De hát haboztam, s némely versem

mégis csak megtetszett nekem. Verseimet megmutattam barátainak, Pachl Kálmánnak, Spitz Miklósnak, Kaufmann Gábornak. Kaufmann csak úgy zavartan mosolygott, Pachl ímmel-ámmal mondott egy-két dicsérő szót, Spitz sem lelkesedett értük. Én, a régi gimnáziumi hős, különösnek véltem viselkedésüket és valahogy így gondolkoztam: a művészeti alkotások értéke nem mérhető centiméterrel, a költeményeké talán legkevésbé, azokat lehet kisebbíteni vagy nagyobbítani rokonszenv, illetve ellenszenv szerint; ezek az én barátaim már felszabadultak az én nyomasztó uralmam alól, most már nem magyarázhatok nekik, nem taníthatom őket, mint azelőtt, én kissé elakadtam, ők meg mennek előre a pályájukon, lassanként ők akarnak fölém kerülni és most örülnek, hogy engem kisebbíthetnek, sőt leszólják a verseimet, mintegy a múltak megtorlásául. Mondom, valahogy így gondolkoztam, habár magamnak is, ismétlem, megvoltak a kételyeim a verseimről, mert volt akkora értelmem és irodalmi ízlésem, hogy a valóban gyenge kis dolgozatokat nem láttam olyan szép költeményeknek, mint például azt a Petőfi-verset: *Te vagy, te vagy, barna kislány, szemem, lelkem fénye, Te vagy mind a két életem, egyetlen reménye. Ha ez az egy reményem is Elműlandó álom, Nem leszek boldog sem ezen, sem a másvilágon.* Tisztán láttam, hogy ilyen szellemes ötleteim a hangulataim kifejezésére még nem támadtak. És néha csodálkoztam azon, hogy milyen mély, színes és óriási, szinte a mindenséget betöltő érzés, amely lobog bennem, mégsem fakad belőle olyan mély, színes nagy költemény, mint éppen az előbb részletesen idézett Petőfi vers. Reménykedtem mégis,

hogy mindent muszáj tudnom, és azzal a nézettel nyugtattam meg magam, hogy a művészi alkotáshoz is kell tanulás és gyakorlás, de hát azt majd elvégzem. Azután, egy kis idő elteltével, próbát tettem. A noteszomba szépen beleírtam három verset. Egy Heine-verset, egyet a magaméból, harmadiknak megint egy Heine-verset. Ezt a három verset megmutattam Spitz barátomnak. Figyelmesen elolvasta őket és így szólt: „Határozottan haladsz. Ezek már költemények és elég szépek. Különösen az első és a harmadik — ezek voltak a Heine-versek, — de ez a középső még gyenge” — ez volt az enyém. Nem voltam szamár, megállapítottam, hogy Heine még a jelentéktelen verseiben is jobb költő, mint én vagyok, ehhez a mesterséghez talán nincs is tehetségem. Abbahagytam a versírást, még csak meg sem kíséreltem, hogy verseimet bírálatra, vagy esetleges, nem igen remélt közlésre, valami laphoz beküldjem.

A versírás volt tehát az első irodalmi kísérletezésem, huszonegyéves koromban. Verseimet géppel leírva eltettem, máig megmaradtak; elég szégyenletes dokumentumok rólam, mert igen gyengék, sőt az írói tehetségnek még a nyomai sem látszanak bennük. Csupán azért maradtak meg, mert sok mindent gyűjtöttem, leveleket, fényképeket, jegyzeteket; verseimet még idejében kénytelen leszek majd elégetni, nehogy mások kezébe kerüljenek és embertársaim mulassanak majd rajtuk.

Hosszabb szünet után elkezdtem vicceket, tréfás ötleteket gyártani. Ezek között már akadtak szellemesek is, mindenesetre voltak bennük érdekes felvillanások; ezekkel már arra pályáztam, hogy vicclapokban megjelenjenek és pénzt keressek velük.

Nagyon jó lesz a honorárium mellékkeresetnek, gondoltam. Csak ennyi volt a szándékom, többről még nem tervezgettem. Nem jártam azonban szerencsésen. Mert először egy másodrendű vicclappal kerültem összeköttetésbe, az *Üstökös*sel, a Japán kávéházban. Oda járt munkatársaival a lap szerkesztője, egy dr. Szalay nevű ügyvéd. Az *Üstökös* ugyan valamikor Jókai Mór lapja volt, de az én fiatal koromban már afféle pausálékból tengődő nyomtatvánnyá süllyedt. A szerkesztősége klikkszerű társaság volt, engem nem hívtak maguk közé, valami naiv csodabogárnak tartottak, kézírataimat egy Salgó F. László nevű munkatárs közvetítette. Tréfás verseket írtam leginkább; állandó figurája volt a lapnak Démon Ottó, a kócoshajú hipermodern excentrikus, neurotikus és zagyva fiatal költő típusa, azt csúfoltam én ki. Anélkül, persze, hogy irodalmi és irodalomszemléleti tájékozottságom lett volna, s pontosan tudtam volna, mi az, amit csúfolok. Ezek a kis írásaim megint csak értéktelenek voltak, csupán formai ötletek, groteszk hasonlatok akadtak bennük, szóval az irodalomban egyáltalán nem mutatkoztam valami csodagyereknek. Láttam azonban, hogy mikor Salgó átadta kézírataimat a szerkesztő úrnak, az nyomban elolvasta azokat és jókat röhögött rajtuk, majd sunyi pillantásokat vetett felém, aki a kávéház Andrassy úti részében ültem, egyedül egy kisebb asztalnál. A kéziratok megjelentek, persze név nélkül, mert a vicclapokban az volt a szokás; pénzt azután egyetlen közleményért sem kaptam. Egyelőre nem fizetnek, közölte Salgó úr a szerkesztő állásfoglalását, majd talán később. A lap nem jövedelmezhetett valami jól, meg bizonyára az volt a gya-

korlat, hogy a szerkesztő úr a honoráriumokra átalányt kapott a laptulajdonosoktól, s a pénz legnagyobb részét megtartotta magának. Az ingyen dolgozás engem nem lelkesített, hamarosan megszűntettem a kéziratküldést. Megint visszavonultam a firkálástól, piszkosnak sejtettem azt a légkört, amelybe általa kerülnék. Az volt az érzésem, hogy a gyakorló ügyvédek még mindig spártai jellemek az alacsonyrendű firkászok és szerkesztőikhez képest.

Ha már egy bizonyos vicclapról beszéltem, elmondom, hogy a vicclapok szórakoztató olvasmányaim voltak abban az időben. Az ötletességet sokra becsültem, nem éppen az *Üstökösét*, a *Bolond Istókét*, a *Magyar Figaróét*, vagy az *Uram-Bátyámét*, hanem a *Kakas Mártonét* és a *Borsszem Jankóét*. Szorgalmasan olvastam állandó rovataikat, a Czenczi nénit, a Sanyaró Vendelt, a Reb Menachem Cziczeszbeiszert, a Mokány Bercit, a Kraxlhuber Tóbiást, a Tömb Szilárd népdalelemzéseit, a Weöwrewshegyi Dávid leveleit és a többi mókát. Jókat mulattam rajtuk. Elolvastam a vicclapok évkönyveit, a postáskönyvet és a házimesterkönyvet, melyek szintén vicceket közöltek.

Irodalmi olvasottságom csekély volt, műveltségben elmaradtam, kedélyem minden szenvedésem mellett is tele volt gyerekekességgel. Nézegettem a külföldi, hasonló tárgyú lapokat is, az avatag *Fliegende Blättert*, a kitűnő *Simplicissimust* és a *L'asiette aux beurre-t*. A jó vicclapok íróit és rajzolóit zseniknek képzeltem, például Gulbransont, és csodáltam őket. Már gimnazista koromban — szinte csak most jut eszembe — ilyen olvasmányokkal és képekkel szórakoztam. Emlékszem rá, hogy egyszer az iskolából

hazafelé tartva, a Rákóczi úton megálltunk Kaufmann barátommal; az Athenaeum épületének egy kirkatába ki volt téve a *Borsszem Jankó* legújabb száma és abban megláttuk Lévy József híres költeményének, a *Mikesnek* egy paródiáját. Rögtön elolvastuk, nagyon megtetszett nekünk és mindjárt meg is tanultuk: *Egyedül hallgatom Sági mormolását, Osztrák magánjogi halk előadását. Egyedül, egyedül, annyi jogász közül, Pestnek városában. Ha csak itt nem lebeg, Centrálban blattozó Sláger Bandi lelke, Az eget csapkodó peches haragjában. Azután: Centrál felé mutat egy halovány csillag, Hol a kassza mellett szívem hölgye csillog. A kassza aljában, kéjes gusztálásban jogászok ferbliznek, s így tovább.* Szóval ezt a verset megtanultuk és nevetgélve mondogattuk egymásnak. Nem sokkal azután az irodalomtörténeti órán szóba került Lévy József és költészete. Zlinszky tanár úrnak kérdezve oktató módszere alapján hangosan kiabáltuk, hogy Lévy legszebb költeménye a *Mikes*. „Hát igen. No, ki tudja?” Többen nyújtották az ujjukat, Zlinszky rámutatott Kaufmannra, hogy ő mondja el. Kaufmann felállt és elkezdte: *Egyedül hallgatom tenger mormolását, Osztrák...* Ekkor elakadt, zavar öntötte el, majd újra kezdte: *Egyedül hallgatom tenger mormolását, Osztrák...* Szóval a frissen megtanult paródia miatt nem tudta elmondani az eredeti költeményt. (*Egyedül hallgatom tenger mormolását, Tenger habja felett futó szél zúgását. Egyedül, egyedül a bujdosók közül, nagy Törökországban.*) Mi úgy nevettünk, hogy rengett az egész tanterem, mert hát mindenkivel megismertettük már a paródiát. Zlinszkyt megint előntötte a pulykaméreg, mint oly gyakran: „Mi az? Megőrült? Hogyan

kerül ide az a szó, hogy osztrák?" Persze, nem állt módunkban magyarázattal szolgálni, mert a tekintélyi alapon álló iskolában csak a tanár úr jártathatta a száját, a diákoknak hallgatniok kellett. De nagyon jól mulattunk és végtelenül boldogok voltunk, mindig készek a nevetésre... Úgy látszik, a korlátlan, pazar nevetés a fiatalság tulajdonsága. Sok nevetésemre emlékszem, szoltam is már néhányról melyeket a tanáraink rovására műveltem. Egyszer Weisz Izidorral a Népszínházban megnéztük a *Peleskei nótáriust*, szinte sírtunk az óriási, szűnni nem akaró nevetéstől. Vagy régebben egyedül néztem meg a *Liliomfit* a Nemzetiben. A nevetés boldogsága akkorára nőtt bennem, hogy nagysága felért egy kisebb fájdalommal. Min tudtam, min tudtunk mi nevetni! Nem voltam válogatós, olyan voltam, mint mások. Emlékszem rá, hogy még gyermekkoromban végignézttem a Népszínházban egy népszínművet, nem tudom a címét; Solymosy Elek valami vidéki zsidó boltost játszott, s ahogy a népszínművekben szokták, egyszer csak megszakadt a cselekmény, és Solymosy két hüvelykujját a hóna alá bökve s a többi ujjait kiterjesztve, ezt a dalt énekelte: *Búzát vittem a malomba, Azt hittem, hogy köleskása, Sári lárom, Sári lárom. Azt hittem, hogy köleskása! Szóval, hogy ő a búzáról azt hitte, hogy köleskása! Hát ez óriási. Az egész színház fuldokolt a kacagástól, nekem is hullott a könnyem.*

Igen, akkoriban könnyű útja volt a humornak, nagy volt iránta a kereslet. Tovább élt a régi táblabírói anekdotázási kedv, mely sohasem lehetett együtt a jobbágy kedve is, keveredett az úri viccelődés az új polgári viccgyártással, s újság, könyv, folyóirat, élőbeszéd ontotta azt, amit nevetetőnek szánt.

Nekem a könyvek közül még a *Gyurkovics lányok* és a *Gyurkovics fiúk* is tetszett zavartalanul; egyiket sem illettem társadalomszemléleti kritikával. Emlékszem rá, hogy a magam kialakulófélben levő irodalomszemléletébe, illetve úgy mondom, társadalomszemléletébe, először a Gárdonyi Göre Gábora ütközött, majd annak folytatásai, a *Kátsa cigány*, a Göre *Martsa lakodalma*, a *Durbints sógor* és a többi. Eleinte mulattam rajtuk, de csak néhány oldalon át, egyszerre csak észbe kaptam, az egész írást, írássorozatot véteknak éreztem. A paraszt olyan kívülről-felülről nézését éreztem meg ezekben a művekben, amit hamisnak, sőt rosszindulatúnak tartottam. Ezek a Göre-históriák voltak az első olvasmányaim, amelyek arra készítettek, hogy mindinkább megnézzem, ki és mi az író; kiknek, miknek ír, kiről, miről, kik mellé húzó és kik ellen ágaskodó hajlandósággal.

Ha már a humor foglalkoztatja emlékezetemet, leírom, milyen is volt az ifjúkoromban, de meg azt megelőzően és azt követőleg. A humor nevetetni akart, mindig valamely emberkategória rovására. Tömegével termettek a viccek, mindenekelőtt a parasztról. Azután a cigányról. A zsidóról. A nemzetiiségekről, pontosan: a németekről és a tótokról. (Rómán és szerb érintetlen maradt.) Termettek viccek még a koldusokról is. Még a katonáról is, őrmestertől lefelé. A tiszt úr, a gróf a maga gazdagságával és gőgjével, a főpap, a maga képmutatásával, a vagyonos ember önzése, az átlagember fenemagyarkodása, a királyok és trónkövetelők monomániája, a herceg és főherceg — ezek mind, mind nem lehettek a viccek tárgyai. Ritkán akadt kivétel, bizonyára úgy, hogy valaki elvétette, amit csinálni akart.

Politikai területen más volt a helyzet, ott a hatalmasságokat is gúnyolták. Azért magam sem tudom, hogy jött létre a *Borsszem Jankó* állandó figurájául Bánffy Dezső, aki miniszterelnökséget is viselt, hiszen a Borsszem Jankó a kormányt, illetve a kormányzó szabadelvű pártot szolgálta. De hát tény, hogy jóideig közölte Bánffy urat olyan képben, melynek közepén mintegy ketté volt vágva, egyik fele cilinderes és frakkos úr volt, másik fele csizmás, gatyás, bőingujjú paraszt, árvalányhajás kalappal, kezében fokossal és alatta állt egy hosszú vers, mely Bánffynak azt a jó tulajdonságát csúfolta ki, hogy nem tudott helyesen magyarul és sűrűn használta az igék szenvedő alakjait. Például így kezdődött a vers: *Általam tettetik, általam tattatik, Bőszült ellenzéknek füge mutattatik.*

A humor lassanként egészen polgárivá alakult, mindezt csúfolt, ami a polgárnak nem volt hasznos. Gyerekkoromban még a vasárnapi munkaszünetet is. Erről úgy kupléztak: *A suszter meg a sneidermeiszter, mek, mek, mek, mek, mek, A vasárnapi szünetnek nagyon örülnek. Már előre beszentelik, jó hegylevél, Premontorra mennek inni egy-két literrel. Odu-lidó, A vasárnapi szünet, Hej de mi jó! Tehát: literrel. Hogy az ilyen dolgozatok bértollnokai magyarul sem tudtak, az jellemző rájuk, sőt a korra, amelyben működtek.*

LAKÁSAIM, OLVASMÁNYAIM

*M*ÁSODIK ELEMISTA koromban költözköd-
tünk az Újvilág utcából a Hársfa utca huszonhatos
számú egyemeletes házba. Ezt már elmondtam, meg
azt is, hogy az első emeleten laktunk egy kétszoba-
konyhás udvari lakásban; az egyik szobát albérlők-
nek adtuk ki, a másikban mi laktunk — ott született
az öcsém — de ebben a szobában is tartottunk ágyra-
járókat. Egyablakos kis szoba volt ez, megtörtént
azonban, hogy hatan laktunk benne. Én a padlóra
terített matracokon aludtam, erről most éppen az jut
eszembe, hogy a földön fekvé olvastam egy-két este
valami ponyvakiadású indiántörténetet. Talán az volt
életemben a legizgalmasabb olvasmányom, azóta sem
csodálkozom azon, hogy éretlen szellemű emberek
akármilyen irodalomnál szívesebben olvassák a
ponyvát. Kaland és gyilkolás! — hát ez az, ami ér-
dekes. Sokszor visszaemlékeztem az akkori élvezet-
temre és azt mindig természetesnek véltem, mert hi-
szen tíz-tizenegy éves koromban még én sem lehet-
tem jobb a Deákné vásznánál. De kettős volt az az
érzés, amit az emlékezés megindított bennem: ter-
mészetesnek véltem az olvasmány okozta gyönyörű-
ségemet, de csak értelmi alapon, mert mégiscsak cso-

dálkoztam önmagamon. Később megvetettem a ponyvát, mert butaságnak tartottam és lenéztem a ponyvaírókat, még később azonban türelmes lettem, ha nem is a ponyva írójával, de olvasójával szemben. Ha valaki műveletlen, vagy ostoba, azt nem lehet rossz néven venni. Én azt gondoltam, hogy jobb, ha valaki szenvedélyes olvasója a ponyvának — szóval a vad kalandoknak — mintha gyakorlója. Nemcsak az olvasmány lehet ponyva, hanem az életmód is, a kalandok hajhászása és a gyilkolás. Így aztán azt is gondoltam, hogy a legszörnyűbb ponyva a háború, ponyva benne a gondolkodás, az irodalom, az újságírás. Aki a ponyvát élvezettel olvassa, az műveletlen, buta és szadisztikus ösztönökkel úgyis telített ember-állat léteire talán mentesebb attól, hogy a valóságban élje ki vágyait; lehet, hogy megelégszik az olvasmánnyal. Megemlékezvén az ilyen gondolataimról, most csupán felvetem azokat, vitathatatlan igazságot a ponyva kérdésében megállapítani ma sem tudok.

Az indiántörténetben, melyet olvastam, leggyönyörűtkeltőbb volt a szakadatlan skalpolás. Csaknem minden oldalán a kis könyvnek, lehúzták valakinek a fejbőrét. A primitív emberre azért van ez a kegyetlenség rendkívül hatással, mert az elszenvedése valami borzalmas fájdalom lehet. Testi fájdalom, halálfélelem és lelki megsemmisülés. A ponyvaíró ösztönösen tudja, hogyan kell ezzel a kegyetlenséggel az olvasóját gyönyörködtetni: elvetemülten gonosznak rajzolja meg előzőleg azt, akit aztán a skalpolás, mint „igazságos” büntetés sújt. Az olvasó élvez, de a tudatos gondolkodásában megmarad becsületes, nem mesérzésű embernek, már, hogy változatlanul ilyen-

nek hiheti magát. A ponyvairó tehát engem is becsapott, éppen az igazságérzetemre appellált, mikor skalpolásainak tömegével olvasójának és műve élvezőjének megszerzett.

Már első gimnáziumba jártam, mikor ezt a ponyvát olvastam. Előző olvasmányom egyetlen könyv volt, a *Robinson*. Ezt negyedik elemista koromban olvastam és nagyon tetszett. Hát igen, a kaland! A kalandok sorozata, melyek mindig sikerülnek. Az olvasmánynak „hőse” van, a hős súlyos helyzetekbe kerül, de minden akadályt leküzd és minden nehézségből diadalmasan kerül ki. Az olvasó azonosítja magát a hőssel, átéli a kalandokat és ő is győz. A népszerű olvasmánynak nyilván olyannak kell lennie, hogy az olvasó így szórakozzék vele. Szakadatlan győzelemre annak van szüksége, akit ha máskor nem is, de gyerekkorában elnyomtak.

Most hamarjában nem is tudom, hogy az olvasmányaimról beszéljek-e tovább, vagy a lakásaimról, mert olvasmányaim emléke összekapcsolódott az olvasás helyével, a napszakkal, még az asztallal és a székkal is, amelyen ülve, illetve amely mellett olvastam. Kis habozás után visszatérek tehát a Hársfa utcai lakásunkra, majd felsorolom az utána következőket, már csak azért is, mert újra szemléltetni akarom azt a nyomorúságot, amiben egész életemen át éltem. Nyomorúságról beszélek, bár nem áll módomban híd alatti alvásokról beszámolni, sem olyasmiről, hogy éheztem s néha két-három napig nem ettem. Nem, mindig volt födelem és mindig kielégítően táplálkoztam, de hát mégis! Mindjárt ebben a Hársfa utcai lakásban az volt a nyomorúság, hogy nem magunk laktunk benne, hanem másokkal, idegenekkel

együtt. A mi szobánk egyik falán túl következett a közös klozet és a vízvezeték, ahová ki kellett járni vízért. A cső a mi szobánk falába volt beépítve s amerre vonult, nedves folt borította a falat. Anyám gyakran köhögött, félt a tüdőbetegségtől, s amikor a falra esett a tekintete, mindig sóhajtott. A háznak, mint szegény lakók házának, az egész légköre bántó volt. A házmester, egy bizonyos Polónyi nevű asztalos munkás, esténként részegen tért haza, olyankor nagy családi civakodás keletkezett s a feleségét megverte. Egyszer felragadta a széket és azzal verte fejbe. Egyszer verés után az asszony másnap sorra járta a ház lakóit és sírva panaszkodott, hozzánk is bejött, kellett neki a panaszkodás és sírás, hogy megkönnyebbüljön. Szemben velünk az első emeleten valami harcias ember lakott, aki minduntalan civakodott szomszédaival. Egyszer az egyik albérlőnket, a kistermetű Trinksz urat — a Lévy, Mayer és Trinksz urak egyikét — a klozet előtt pofonütötte. Ebből verekedés támadt, mert Trinksz úr ugyan szó nélkül tűrte el a pofont, de másnap hárman, szóval Lévy, Mayer és Trinksz urak, meglesték a harcias szomszédot, amikor a klozetre ment, utána siettek és agyba-főbe verték. Néha a házmesterné, amikor előző este nem kapott az urától verést, amikor tehát nem kellett panaszkodnia és sírnia, szintén harciassá vált, kiállt az udvar közepére, s a lakót, amelyikkel ellentéte támadt, félóráig is szidalmazta. Anyámtól holmi erély, vagy éppen civakodás nem telett volna ki és így kínos volt látnom az ő alárendeltségét és ebből eredő lelki szenvedéseit.

A saját lakóinktól is sok mindent el kellett tűrnünk és megalázó volt velük egy szobában lakni.

Emlékszem rá, hogy úgy tízéves korom táján, esténként a vacsorakosztosok még a szobában maradtak, Mellus Jákó Lajosnál, aki akkor ágyrajáró volt nálunk. Húszév körüli fiatalemberek voltak, az én szememben felnőtt urak, engem nem respektáltak, és szabadon beszéltek az őket érdeklő témákról, a nemi életről. Az én viszonylatom ezekhez a beszélgetésekhez kettős volt: egyrészt érdekelték, másrészt megbotránkosztattak, néha vérig sértettek. Sok minden érdekelt, amit hallottam tőlük. Úgy beszéltek egy-két szónak a helyettesítésével, mintha én nem érthetném őket, de meg, amikor elragadta őket a hév, nem törődtek velem. Én valamivel foglalatosskódtam, látszólag elmerültem, hogy legalább úgy javítsam meg kínos helyzetemet, hadd lehessen abban a látszatban, hogy nem figyelek, hogy valójában nem is vagyok jelen. Szó esett azután mindenféléről a nemi élet köréből — a nemi betegségekről, a tripperről, a sánkerről, a sánkér egy esetleges melléktünetéről, a népiesen dob-nak nevezett ágyéktáji fekélyről, a szifiliszről, cimbalomszögről, rémüldözve is, röhögve is. Amikor elragadtatták magukat és átléptek minden határt, akkor fölháborodottan mentem ki a szobából, ki a konyhába, vagy a folyosóra. Szégyelltem magamat, szégyelltem gyermeki gyávaságomat, hogy nem szólok rájuk és nem szidom le őket az én semmibevevésem miatt. Úgy képzeltem, hogy valami ilyesmit kellene nekik mondanom: Nem szégyellik magukat, hogy egy gyerek előtt így beszélnek?

Megtörtént, hogy anyámnak mégiscsak dolga akadt a szobában és ha olyankor sem fékeztek kellőleg magukat az urak, megint csak dühre gyúltam. Emlékszem rá, hogy anyám néha zavartan sietett vissza a

konyhába... Láttam, hogy a nemi élet mennyire fontos, hogy a szeretkezési vágy mennyire dűl a fiatalemberekben, hogy mennyit kínlódnak miatta, hogy milyen nehéz, csaknem lehetetlen a vágyaikat kielégíteniök. De megdöbbenve láttam azt is, hogy az erkölcs által rájuk rótt nyomorúságban a természetes vágyat, az epedést eltorzítják, az érzelmek és kérdések komolysága elől az akasztófahumorba menekülnek, és még önmagukhoz sem tudnak őszinték lenni. Amint hallgattam őket egyik ámulatból a másikba estem.

A részletek közül csak egyre emlékszem, azt elmondom. Hárman-négyen elmesélték a többieknek, hogy az előző vasárnapi éjszakán bordélyházba mentek. Előbb a Buzalkának nevezett mulatóban jártak, ahol cselédlányokkal lehetett táncolni, ott kerestek maguknak kalandhoz való párt, de nem sikerült szerezniök. „Pedig az a ripacsos már majdnem kötélnek állt” — mondta nevetve az egyik. Én már azon is csodálkoztam: a ripacsos is jó lett volna? És ez a kifejezés; „majdnem kötélnek állt!” meg aztán, hogy a ripacsos vonakodott. Pedig az elbeszélő fiatalember egészen csinos volt. Miért vonakodott hát, pláne ripacsos létére. Szóval az egész esetből nem értettem semmit, azért csodálkoztam rajta annyira. De következett a még meglepőbb. A mulatóhely után mentek el a bordélyházba. Hogy az mi, azt én már majdnem egészen jól tudtam. Ott rövid időzés után mind-egyik választott magának egy párt. A csinos fiatalember azzal kérkedett, hogy ő milyen ravaszul okos volt: „Én kinéztem magamnak a legrondább nőt, olyan volt, mint az Ubrik Borbála, de úgy okoskodtam, hogy a legcsúnyábbat használják legkevésbé.

Nem is bántam meg a választást.” Ezen aztán úgy elcsodálkoztam, hogy az eszem megállt. Abban a percben ráéisméltem, hogy fogalmam sincs az egész életről, nem értem azt és egészen idegenek tőlem az emberek.

Ezt a kis esetet is azért beszéltem el, hogy a lakásnyomorúságomat szemléltessem. Arról persze még egyebeket is mondhatnék. Például ugyancsak a Hársfa utcában egy pincér lakott velünk egy szobában. Wiedernek hívták, az Emke kávéházban dolgozott. Későn járt haza, hajnaltájban, alvásunkból vert fel mindig bennünket és egész délelőtt aludt. A nappali világosságban meg-megnéztem. Nyitott szájjal aludt, vértelen arca olyan volt, mint egy hulláé és hortyogott. Néha fel-felnyögött, sőt hangosan jajt kiáltott s olyankor felriadt; azután még nyögött, sóhajtott, krákogott, prüszkölt, majd megfordulva tovább aludt. Engem olyan undor fogott el láttára, hogy el kellett mennem hazulról.

A Hársfa utcából, harmadik elemista koromban, elköltöztünk a Barcsay utca háromba. Földszintes volt a lakásunk, két utcai szobánk volt, mindkettőt kiadtuk s mi az előszobában aludtunk. A nagyobbik szobában két Róbert nevű testvér lakott, szelíd, finom modorú emberek, az egyiket Ödönnek hívták, a másikkak a keresztnévét elfelejtettem. (Milyen különös is, hogy az ember nem emlékszik mind a százezer ember teljes nevére, akikkel élete folyamán találkozott.) A kisebbik szobában Szabó Domonkos úr lakott. Mi a sötét előszobában húzódtunk meg, ott aludtunk. Egyszer hívatlanul megérkezett Földes, illetve akkor még Feldheim Miksa barátom. Zavarban voltam, bevezettem a Szabó Domokos szobájába. Ott tartóz-

kodtunk egy ideig, éppen a Pallas lexikont nézeget-
tük, amikor váratlanul hazajött Szabó úr. Igen meg-
botránkozott amiatt, hogy a szobájában talált ben-
nünket és kiküldött. Nagyon szégyelltem magam.
Nem voltam olyan bátor, felszabadult — és jól ne-
velt — hogy azt mondtam volna neki: „Ez semmiség
és ezért szólni a barátom előtt ízléstelenség; ha nem
tetszik, felmondunk önnek és elsején elmehet.” Jaj,
nem tehettem ezt, hiszen eszem és akaratom már
szinte megbénult és ezer lánc fonódott testem és
lelkem köré... Volt egy kis cselédszobának szánt
lyuk is a lakásban, a konyha mellett, olyan kicsi,
hogy még ágyat sem állíthattunk fel benne, az volt
az én tanulóhelyiségem. A két szoba, lévén utcai és
világos, valahogyan csak tiszta volt, az előszobában
azonban nyüzsögtek a poloskák. Még nappal is mász-
káltak a falon, éjjel csíptek és alig tudtam miattuk
aludni. Anyámnak annyi volt a dolga, hogy nem ju-
tott ideje a kitartó, folytonos takarításra, de meg,
ahogy később, amikor már mélyebben tudtam az em-
beri lélekről gondolkodni, megállapítottam, úgy vi-
selkedett, mintha poloska nélkül nem is érezné jól
magát. (Ez bonyolult probléma, csak jelzem, a ma-
gyarázásba most nem bocsájtkozom.) ... A Barcsay
utcából az Almássy térre kerültünk, onnan a Rákóczi
útra, onnan a Dohány utcába, megint az Almássy
térre — akkor nyolcadikba jártam — következett a
Hársfa utca tíz, majd a Rózsa utca hetvenkettő. Mi-
kor a Rózsa utcába költöztünk, olyan poloskás la-
kásba kerültünk, hogy még az ablaküvegeken is sé-
táltak a poloskák. Az első éjjel megpróbáltam vilá-
gosságban aludni, de nem lehetett. A poloskákat a
petróleumlámpa gyér fénye nem riasztotta el. Meg-

locsoltam a lepedőmet és a párnámat vízzel, az sem használt. Éjjel tizenkettőkor felkeltem, felöltöztem és elmentem hazulról, egy Kállay nevű barátomhoz a József körútra, aki ott egy nagy albérleti szobában harmadmagával lakott. Fölvertem a társaságot, elpanaszoltam nekik helyzetemet és szállást kértem tőlük. Befogadtak, fekvőhelyet és ágyneműt azonban nem adhattak, a földön kellett aludnom ruhástul, egyikük a felöltőjét adta a fejem alá vánkosnak... A Rózsa utca után a Hernád utca negyvenhárom következett. Földszinti, sötét, udvarra nyíló lakásunk volt ott, olyan nedves, hogy a szekrénybe eltett cipő egy hét alatt penészes lett... Innen kerültünk a Hársfa utca huszonhatba, ugyanabba a házba, melyben már előbb éveken át laktunk, nyolc-tizenkétéves koromban. Hogy miért költözködtünk ilyen sokszor, azt nem is tudom. Anyám, úgy látszik, valami megélhetést keresett és az egyes helyekhez fűzött reményei sehol sem váltak be. A költözködés kínos folyamat volt. Nem vonhattam magamat ki belőle, segítenem kellett, legalább azzal, hogy a kapu előtt őrködtem. Házbérnegyedkor sok költözködés folyt Pesten és akkor lehetett a szegények nyomorúságát látni és különbséget lehetett tenni a szegény és a gazdag életvitele közt. A gazdag úgy költözött, hogy előre megállapodott egy fuvaros vállalattal, kellő időben megállt a lakása előtt a fedett teherkocsi, abba rakták a holmijait; a holmik, bútorok és más tárgyak, drágák szépek és épek voltak, a kisebb eszközöket, ruhákat, edényeket, ládákbába tették, gyakorlott szállító munkások végezték a munkát és ment minden, mint a karikacsapás. Mi szegények viszont szégyellhattuk magunkat, amikor költözködtünk. Rozoga, kopott, tö-

rött, vedlett holmijaink a nyílt teherkocsin éktelenkedtek, a szekrények piszkos deszkáival olyan látványt nyújtott a megrakott kocsi, mint egy kisebbitett pestkörnyéki város az ocsmány tűzfalaival. Konyhaedények, lavar, ágynemű, olyan volt — ilyenkor látszott meg, hogy milyen — hogy kín volt a kocsinál őrködni és szégyen volt elindulása után mellette baktatni a járdán. Micsoda óriási volt a különbség szegény és gazdag között! A mi bútoraink már előregedtek, megrongálódtak, a dívány borító anyaga kiszakadt, repedésein kikandikáltak a rugók, a rugók eltöredeztek, szekrényeink zárjai elromlottak, ajtajaikat meg csak úgy tudtuk csukva tartani, hogy ajtó és ráma közé papirost tömőkdtünk; nádszékeink kiszakadtak, az asztal billegett, a politúr lehasadozott már róla, az egyik szekrény lába elveszett, alája fadarabot kellett illeszteni; mikor elhelyeztük a bútorokat és lakni kezdtünk a lakásban, kiderült, hogy mindez alig használható, mert az új költözködéssel holmink tovább romlott; az ágy leszakadt alattunk, a szalmazsákban rohadt már a szalma, dunáinknak egy huzata sem volt már ép... A Hársfa utcai lakásunk egyszobás volt, konyhával, semmi más helyiség nem volt benne. A szobát kiadtuk egy házaspárnak, mi hárman a konyhában laktunk. Én a konyhakőre terített matracokon aludtam. Mindenütt hiányos volt a tisztaság, örökösen vesztés harcot folytattunk a férgekkel. Poloska, svábbogár és ruszni gyötört bennünket. Emlékszem rá, hogy egyszer, valamelyik lakásunkban — svábbogarat láttam az ágyamban. Máskor reggel, félálomban a homlokomhoz nyúltam, hát egy ruszni mászott a szemöldökömön. Az is megtörtént, hogy egyszer ebédkor polos-

kát találtam a tőrősrétesben. Vagy például az is a lakásnyomorúsághoz tartozott, hogy az Almássy tér nyolcban goromba és vad volt a házmester. Abban a korban általában a házmesterek uralkodtak a házakban, szemtelenek és rosszindulatúak voltak a lakókhoz, gorombáskodtak, ordítottak rájuk. Az Almássy téri házmester pofon is vágott egy lakót, persze nem éppen táblabíró, vagy rendőrkapitányt; cselekedete után is megmaradt házmesternek. A háziúr szerette, mert példás rendet tartott. A háziurat nem háztulajdonosnak nevezték, hanem úgy, ahogy mondom, háziúrnak, ez a szóhasználat is jellemzi a kor szellemét. A háziúr szinte uralkodója volt a házának, a lépcsőházban mindenütt ki volt függesztve a *Házirend*, melynek számtalan pontja mind a lakók kötelességeiről szólt, jogairól talán egy sem. Legalább ezredesnek, vagy államtitkárnak kellett lennie a lakónak, hogy mentes maradjon a háziúr önkényétől, de talán az sem volt elég, mert a földbirtok és a háztulajdon isteni intézmény volt, a társadalom úgy épült fel, hogy még a püspök is lényegében a háztulajdon és a földbirtokot szolgálta.

Tovább nem részletezem lakásélményeimet, talán ennyi is sok belőlük. És most visszatérek az olvasmányaimra. Azokról is be kell számolnom, mert bizonyára tanultam belőlük és így hozzátartoznak írói felkészültségemhez. Megemlítettem már legelső olvasmányaimat, a *Robinson*t és az indián-történetet. Próbáltam azon is eligazodni, hogy miért tetszetek nekem ezek a könyvek olyan nagyon, illetve miért tetszenek másoknak. A mese és a kaland — ezek vonzottak azután is a könyvekhez — hosszú időn át. Első gimnazista koromban az evangélikus gimnázium

könyvtárából vettem ki könyveket és azokat olvastam nagy érdeklődéssel; azok is kalandos történetek voltak: *Jelky András kalandjai*, *Bőrharisnya* története, ezekre emlékszem. Sorrendben azután húszéves koromig a következő olvasmányokon estem át: Verne- és Jókai regények. Leginkább úgy olvastam, hogy a vasárnapi szabad napomon reggel belekezdtem egy könyvbe, egész napon át olvastam, estére be is fejeztem. A Barcsay utca háromban egész napon át lámpavilágnál. A Verne-regények közül leginkább magával ragadott a *Kétévi vakáció*, Jókai művei közül a *Mire megvénülünk* és az *Aranyember*. Tiszteltem a nyomtatott betűt, a könyvet és az író; kritika nélkül olvastam, valamin okvetetlenkedni eszembe sem jutott. Nem vettem észre, hogy Verne a polgári társadalom szülöttje, annak propagálója és egy regényben például, mindjárt az elején, egy szigetet árvereznek, s az árverésen megjelent milliomost úgy írja le, hogy az a gazdag ember eszményítése: *Szép arcáról, tekintetéből erély és szigorúság, de egyszersmind igazságosság és végtelen jóság sugárzott.* Nem vettem észre, hogy a nagytehetségű, de rendkívül zavaros szemléletű Jókaiiban túlteng a nacionalizmus és a legtöbb könyve valóságos dicsőhimnusza a magyar úrnak, például az *Egy magyar nábob*, a *Kárpáthy Zoltán*, vagy az *Erdély aranykora*. Nem ütköztem meg azon, hogy Jókai regényeinek úgynevezett meséjét a valóságosság határán túl bonyolítja, elponyvásítja. Csak később furcsállottam egy-egy ríktó lehetetlenségét, például azt, hogy a *Fekete gyémántok* Berend Ivánja egy operaelőadást hallgat Párizsban, a basszista elénekli fő áriáját, annak végén leszáll a hangja egészen a mély gé-ig, az

ária után óriási taps tör ki a nézőtéren, s akkor a tapsot is áttörve megszólal a főhős a karzaton: „Bravó!” Mégpedig *egy oktávval mélyebben!*... Humoros kedvem mellett is tetszett nekem a Jókai-regények érzelmessége; a tragikus végű történetek befejeztével mindig mély fájdalmat éreztem, az ilyen fájdalom persze bonyolult, mert félig gyönyörűség, félig szenvedés. Emellett persze egészen fellelkesítettek a kitűnő humoros részletek.

Azok az olvasmányok, melyekkel az iskola traktált bennünket, alig hatottak rám, már hogy nem szórazottattak és nem gyönyörködtettek, hanem inkább elriasztottak az olvasástól. Hogy leckék voltak, hogy kötelesek voltunk az élvezésükre, már az maga megzavart engem. A környezet, az alkalom, amelyben találkoztam ez olvasmányokkal, nem volt kedvező. Csaknem minden átérzés nélkül olvastam el Petőfi egy-egy versét és azok szépségére csak később eszméltem rá, amikor a magam jószántából vettem kezembe Petőfi összes költeményeit. Akkor vettem észre és nem előbb az iskolában, hogy *A Tisza*, vagy *Az alföld*, vagy *A csárda romjai*, vagy *A puszta télen*, csakugyan gyönyörűek.

A negyedikben olvastuk, elemeztük, tanultuk a *Toldit*. Magyarázatok, erőltetések, kérdezgetések, memorizálások miatt inkább untam, mint nem. Ötödikben Shakespeare *Coriolanus*-át nyűttük, nem érdekelt, sőt csaknem bosszantott. A felsőbb osztályokban néhány mű olvasását egyszerűen megtagadtam, például a *Zalán futását*. Azt mondtam, meglehetősen szemtelenséggel, hogy csak ötven koronáért olvasnám el, de ingyen nem. Nem az irodalom, nem az olvasás volt a szenvedélyem, hanem egészen más tevékenységek:

operahallgatás, sakkozás, torna, birkózás, súlyemelés, csavargás, az élet külső tarka képének nézdegélése. Csak véletlenül került kezembe, ritkán, egy-egy magyar író valamely könyve, például elolvastam Iványi Ödönnek *A püspök atyafisága* című regényét, alig tetszett. Mikszáthtól a *Szent Péter esernyője*, az tetszett. Húszéves korom táján a napilapokból és folyóiratokból a kávéházban olvasgattam novellákat, Szinitől, Bródytól, Herczegtől, Kóbortól, nem lelkesedtem értük. Egyszer, valamivel előbb, Pachl Kálmán barátom lakásán járva és ott várakozva, kezembe került Tolsztojnak *Háború és békéje*. Pachl nagyon dicsérte. Én olvasgatni kezdtem az elejét, s az volt az érzésem, hogy nem tudnám végig olvasni, mert unalmas. Ez már valószínűleg akkori irodalmi éretlenségemet jelenti, valami egy színvonalon evickélést a közönséges olvasóval.

Húszéves koromban történt, hogy egy volt osztálytársam, Forró Pál, írókról és könyvekről való beszélgetésünk közben felhívta figyelmemet egy novellára. Ez a beszélgetésünk a Japán kávéházban folyt, úgy látszik, ez a kávéház volt elindulásom állomása. Különben ott találkoztunk hetenként, hétfő estén, egykori osztálytársak. Nem sokan, hiszen az iskola elvégeztével szétváltunk, ment ki-ki a maga útján, közös élményeink emléke nem igen tartott bennünket össze. Az élet más erői érvényesültek, szétváltunk gazdagokra és szegényekre, úriakra és népire, sőt keresztényekre és zsidókra. Akik itt találkoztunk, azokat leginkább az én még el nem múlt személyi presztizsem, vagy kedveltségem, vagy hogyan is mondjam, vonzotta egymáshoz, nem sokáig, talán egy-két éven át. Ide jött el a találkozásokra Földes Miksa, Spitz

Miklós, Weisz Izidor, Kaufmann Gábor, Fabricius Lajos, Pachl Kálmán, Forró Pál, másokra nem emlékszem. Valahogyan a régi iskolai tízpercek nevető, viccelő kedvét idéztük itt fel, két-három órára. Egyszer, amikor, már éjfél tájban, feloszlott a társaság, ketten maradtunk a kávéházban, én és Forró Pál. Persze azután Forró Pál is előbb ment haza, mint én, én voltam az éjszakázó, illetve még csak későn hazajáró. Forró Pál írónak készült, amikor én még legfeljebb a gyenge verseimnél tartottam, író is lett, népszerű, jól kereső, tehát másod-, sőt harmadrendű író. De volt valami irodalmi ízlése. Ahogy kettesben maradtunk, könyvekről mesélt, melyeket akkoriban olvasott, s így említette meg Gorkij Maximnak *Huszonhat és egy* című elbeszélését. Dicséretét meghallgattam és elhatároztam, hogy megveszem ezt az elbeszélést, és elolvasom. A *Magyar Könyvtárban* jelent meg, harminc fillérbe került, annyit pedig költhettem könyvre. Szóval hamarosan elolvastam a *Huszonhat és egyet* és rendkívüli hatást tett rám. Így számoltam be az eredményről egy-két barátommal folytatott beszélgetésben: „Egészen más, mint amit mai magyar novellistáink írnak. Egészen más témaválasztásban, hangban, a nem »fordulatos« és nem »csattanóval« végződő történet kezelésében. És más főleg azért, hogy a novella alakjai szegények, a társadalom legalsó szintjéről való emberek, akiket az író *nem felülről* néz. Szóval más az író szemlélete. Szinte azt mondhatnám, hogy vagy azok, akikkel önkéntelenül összehasonlítom, nem írók, vagy Gorkij nem író, hanem valami egyéb.” Én Gorkijt fogadtam el írónak és attól kezdve sorra megvettem magyarul megjelent műveit. Valamennyit elolvastam, szinte faltam, egészen eltöl-

tött az elragadtatás és az író iránt érzett tisztelet. Úgy gondoltam, hogy Gorkij igazat ír, a többiek pedig, már mint az akkori magyar tárcanovellák gyártói, csupán szórakoztató elmejátékokat művelnek, s amit írnak, az nem valóság, hanem valami különös csinálmány, *Mache*, s talán az is a szükségképpen lényegük, hogy hazugok legyenek. Az persze kérdés, hogy nem túloztam-e, de *most* arról számolok be, hogyan éreztem, hogyan vélekedtem *akkor*.

Más orosz írókat is olvastam azután. Leonid Andrejev elbeszéléseit — a *Jövendő* című lapban fedeztem fel őt a magam számára, ott jelent meg *Örvény* című novellája; Baranzevicstől, Jezsovtól, Juzsintól, Szalagubtól, Nemirovics Dancsenkó Vladimirtől, Korolenkótól, valamennyit jó fordításban, leginkább Ambrozovics Dezsőében olvastam. Nagyon tetszetek nekem ezek a novellák, csaknem kivétel nélkül. Nemirovics Dancsenkónak *A dinnyés ember* című kis novelláját remekműnek tartottam. Többször is elolvastam. Rajongójává lettem az orosz novellairodalomnak. Éles különbséget éreztem az orosz novellák, vagy például Szini, Kóbor, Abonyi, Szöllősy novellái közt. Elragadtatásomban magyarázkodtam a barátaimnak. A fő érvem az volt, hogy az oroszok igazat írnak, valami szavakkal meg nem határozható nemes szándékkal és hozzájuk képest a magyar kortásaink „linkek”. Elővettem egy magyar novellát és azt kezdtem elemezni. *András azon a napon délelőtt tizenegy órákor kelt fel* — így kezdődött a novella. „Ha a novellát végigolvassa az ember, akkor érzi, hogy minden mondata kiagyalt. És rájön, hogy még az sem igaz, hogy András tizenegy órákor kelt fel, mert hajnalban kelt fel, vagy délután három órákor, vagy nem kelt fel, mert még

le sem feküdt, de nem is Andrásnak hívták, hanem Jenőnek, vagy Tibornak, vagy Aladárnak, bár sehogys hívhatták, mert az a fiatalember, akiről az író ír, nem létezett, nem is létezhett.

Most, olvasmányaimmal kapcsolatban visszatérek a Hársfa utca tízbéli lakásunkra. És egy ott szerzett barátomra, Gergely Bélára. Mikor apostagi gyógyítkezési kirándulásomról visszaérkeztem, éppen kiadatlan volt az egyik szobánk, kitettünk tehát egy cédulát a kapura, a cédula alapján feljött megnézni a szobát egy fiatalember, kivette és megállapodott anyámmal, hogy nálunk ebédel is. Még aznap, ebédkor, megismerkedtem vele. Rögtön megtetszettünk egymásnak, rövid beszélgetés után megszerettük egymást. A fiatal, csaknem gyerekembert Gergely Bélának hívták. Láttam, hogy neuraszténiás, ő ugyanezt látta rajtam, betegségünkről mindjárt beszéltünk is. Ő a gyomrára és a szívére panaszkodott, járt az orvosokhoz; azok tüneteit ideges tüneteknek mondták és akkor éppen parádi vizet itattak vele; az ebédhez is hozott magával egy üveggel. Kiderült, hogy azelőtt egy iskolába jártunk, a Tavaszmező utcai gimnáziumba, csak ő két osztállyal lejjebb járt, tehát két évvel volt fiatalabb nálam. Az is hamarosan kiderült, hogy írni szokott, író akar lenni. Azt mondta, hogy engem is művészlelkű embernek lát, olyannak, aki túlságosan érzékeny ahhoz, hogy a gyakorlati életben, az „aki bírja, marja” terepén boldogulhasson, de akit éppen ez az érzékenysége alkalmassá tesz arra, hogy az élet jelenségeit jól megfigyelje, az összefüggéseiket felismerje és élményeinek emlékeiből irodalmi műveket alkosson, így tehát mintegy hasznát vegye a neuraszténiájának. Elmerengve hallgattam és csak a vállamat

vonogattam. Egyáltalában nem határoztam el még akkor az írást... Naponként találkoztunk, nézeteinket elmondtuk egymásnak az élet főbb dolgairól és kiderült, hogy egészen egyformán gondolkozunk. Az olvasmányairól is beszélt Gergely. Sorra közölte velem a könyvek címeit, amelyek tetszettek neki. Az ő ajánlatára olvastam el Kielland Sándor és Serao Matild kis novellás könyveit, nagyon meg voltam velük elégedve. Mindazokban a művekben, amelyekről említést tettem és amelyek tetszettek nekem, az író szemléletét éreztem az enyémmel rokonnak. És az én szemléletem pedig fakadt származásomból, élményeimből, azoknak a környezeteknek, melyekben eddig megfordultam, a rám való hatásából. Még nem tudtam, hogy az irodalom általában polgári, hogy az olvasók polgárok és az írók nekik írnak, s hogy az írók maguk is polgári, sőt nemesi eredetű, s a polgári, illetve hivatalnoki középosztály szemével látó és eszével gondolkodó emberek, de szemléletüket kiéreztem írásaikból és nem tudtam magamévá tenni. Viszont a *Huszonhat és egy* pékmunkása a pékmunkás szemével lát mindent, ami vele és körülötte történik. Polgári írók is írtak néha, elvértve, szegény emberekről, parasztokról, munkásokról, csavargókról, esett emberekről, de felülről lefelé nézték őket, s a valóság hű ábrázolásához ezt nem tartottam elégségesnek... Ahogy így beszélek az irodalomhoz való viszonyom kialakulásáról, igyekezve magamat visszahelyezni az akkori gondolkozásomba, érzem, sőt látom, hogy mégiscsak megmozdult már bennem valami szándék a komoly írásra. Persze nem lehet egy mozzanatot kiragadnom, hogy: ekkor kezdtem. Bármit mondanék, mindig lehetne tovább kutatnom, visszamenőleg, előz-

ményekért. Azonban még a Gergely Bélával való barátságom kezdete után is évekig halogattam az írást, már persze az apróbb tréfás karcolatok gyártásán kívül.

Gergely korán kezdett írni, amint már említettem, sokat írt, azután hamar abbahagyta az írást. Írásait a valóság ábrázolására való szenvedélyes törekvés, a körmönfont mesétől való tartózkodás, az emberi nyomorúságba való mély belenyúlás, a szegényekkel, az elnyomottakkal, a kijátszottakkal való együttérzés, a társadalmi élet jelenségeinek kritikája, a rossznak kárhoztatása, a jónak kívánása, sőt indulatos követelése jellemezte. Mondtam, hogy rokonlelkek voltunk és így, ha az ő minőségéről, szándékairól, terveiről, lehetőségeiről, rövid írói próbálkozásairól mondok el egyet-mást, mintha már magamról, a magam későbbi sorsáról beszélnék. A különbség kettőnk közt csak az, hogy Gergely a nehézségek elől riadtan hátrált meg, én azonban, miután elkezdtem az írást, elszántan, kétségbeeséseim mellett is makacsul kitartottam, minden kudarc után újabb és újabb küzdelembe indultam, semmiképpen meghátrálni nem akartam.

Gergely barátom megismerkedésünk után csakhamar próbálkozott az írásai elhelyezésével. Persze csak írt, bele a vakvilágba, anélkül, hogy azt jól ismerte volna, anélkül, hogy számot tudott volna vetni azzal, mit lehet és mit szabad. Eleinte, hogy úgy mondjam, szerencséje volt s csak azután akadt el. Először a *Pesti Hírlaphoz* vitt egy novellát. A *Pesti Hírlap* tárca rovatát akkor maga a lapszerkesztő, Légrády Imre vezette. Már akkor elkezdődött betegsége, melynek következtében később megvakult, de még látott, bár a kéziratokat felolvastatta magának. Gergely novellá-

ját elfogadta, őt megdicsérte és állandó munkásságra biztatta, a novella gyorsan meg is jelent. A novella merész volt, mégis olyan, úgy látszik, hogy a polgár nem akadhatott fenn rajta, mint ellenséges tetten. Következett a második novella. Ez már kissé „túl-erős” volt, a szerkesztő szelídíteni akart rajta, magán az írón is atyai tanácsokkal, de a novellát, egy kis meghúzás után, leköszölte. Gergelynek már akkor aggályai támadtak. A harmadik novellát már elérte a sors, ami a polgári társadalomban megillette: a szerkesztő udvarias levéllel küldte vissza, azt írva, hogy a novella jó, de az ő közönségének nem való; helyezze el Gergely úr máshol. Ennek a novellának *Híd alatt* volt a címe; egy munkanélkülivé vált, nyomorba süllyedt, lakását elvesztett és híd alatt alvó munkásról szólt, aki nyomorúságában azután éhenhalt. Éjjel, az összekötő vasúti híd alá vánszorogva omlott össze, fellette egy kivilágított gyorsvonat robogott el, mint egy szimbólum, mutatva a pazar, diadalmas életet, mely mintegy halálra gázolta a szegény munkást. Gergely, naiv módon, csodálkozott a visszautasításon. Tisztázni akarta a helyzetet, hogy van-e döntő akadálya annak az irodalomnak, melyet ő művelni szándékozik. Elvitte novelláját a *Népszavához*. Ott a tárca rovatot akkor Farkas Antal szerkesztette. Farkas Antal a novellát elolvasta és — visszaadta. Azzal a megokolással, hogy szép, jó, de nem történik benne semmi. Gergely dühös lett, valami gorombaságot mondott Farkas Antalnak és nyomban elrohant novellájával a *Buda-pesti Hírlaphoz*. Ott Csajthay Ferenc, a lapszerkesztő, olvasta el a novellát, nyomban, Gergely jelenlétében. Amikor a végére ért, ránézett Gergelyre és nevetett. Ezt mondta: „A novella nem rossz, szépen van meg-

írva, de hát hogyan jutott eszébe, hogy éppen a *Budapesti Hírlaphoz* hozza?" Gergely azt felelte: „Ügy, hogy nézetem szerint semmi más nem lehet irányadó egy novella megítélésénél, minthogy jó-e, vagy nem.” Csajthay megint nevetett: „A megítélésénél nem, ebben igaza van. De mit gondol ön, fiatal barátom, mit szólnának a *Budapesti Hírlap* olvasói, ha én ilyen novellákat közölnék a lapban?” Gergely köszönt és eltávozott. Megállapította azután, hogy van egy uralgó ideológia, amelyet szolgálni kell, amelybe beleütközni nem lehet, illetve lehet, de az eredmény bukás. Ahol pedig az ideológia áttörhető volna, mint a *Népszavánál*, ott meg olyan korlátoltsággal találkozik, amely ugyancsak legyőzhetetlen. Elhatározta tehát, hogy nem ír többet, állást keresett, elment vidékre, gyógyszerláti gyakornoknak, attól fogva éveken át csak levelezhattünk egymással. Leveleim megtettek neki és újra biztatott az írásra. Kissé különös, hogy ő meghátrált, engem meg biztatott, de ő azt hitte, hogy túlságosan türelmetlen volt és kitartással mégiscsak diadalmaskodhatik a magunkféle író. Rám az ő sürgetésének volt döntő hatása. Bár még mindig vártam. Az első kísérleteimről később szólok majd.

Gergely barátom tehát belebukott abba a novellába, melyet a munkásról, a szegényemberről, annak nyomorúságáról és pusztulásáról írt. A *Híd alatt* című novellát, amint elmondtam, a *Pesti Hírlapban*, majd a *Budapesti Hírlapban* akarta közzétenni. Közben a *Népszavánál* is kísérletezett. A novella a *Népszavának* sem kellett, mert hát nem volt benne mese, ami csattanóval végződött volna, esetleg azzal, hogy csavargásai közben egyszer csak egy ládát talál a munkás, melyet egy nálunk járt maharadzsa vesztett

el s amely tele van kincsekkel. No, de a *Pesti Hírlap*-ra hogyan gondolhatott? Mintha sohasem olvasta volna a *Pesti Hírlapot*. Mintha a jobbik eszével nem tudta volna, hogyan kell a szegényemberről, a csavargóról, a koldusról írni. Először is sehogyan! Azután, ha mégis ír az ember, például a koldusról, akkor mintául vehette volna azt a kis „színes” cikket, amelyet a hírrovat elején olvashatott. Az író úr elmeséli, hogy ment az utcán, hideg volt, télikabátja gallérját felhajtotta, nyakát behúzta, egyszer csak elébe toppant egy beretvátatlan, nyűtt képű, zilált tekintetű ember. Kiskabátban, s kezét nyújtva feléje, alamizsnáért könyörgött. „Egy kis kenyérre” — így nyöszörgött; az író úr jól megnézte, látta, hogy sovány, hogy nyomorult, benyúlt hát a zsebébe, elővett egy húszfillérest és a koldus markába nyomta. A koldus hálálkodott, ő azonban, mint aki dolgát jól végezte, megfordult és ment tovább. De csak egy kis darabon, mert gondolkodott a koldusról s hirtelen az az ötlete támadt, hogy belép egy kapu alá és onnan figyeli majd, mit tesz a koldus. A koldus lassan lépdelt, rogyadozó lépésekkel, az ellenkező irányban. Egyszer csak megállt és visszatekintett, szemeivel őt kutatta, de nem látta. Azt hitte, hogy befordult a sarkon a keresztező utcába, sietni kezdett hát, majd futott — a legközelebbi pálinkás butikig... Ilyen kis „színes”-ek jelentek meg a *Pesti Hírlap*ban és laptársaiban, ezeket valóságos csemegéül kapta kedvenc lapjától reggelijéhez a polgár, amikor már megitta kávéját és megette zsemlijét. Mikor a koldusról szóló „kis színes”-t elolvasta, átkiáltott a hálószobában fekvő feleségének: „Édes! figyelj csak ide, felolvasok neked valamit, egy remek kis cikket a koldusokról.” Az „édes” figyelt és a pol-

gár felolvasta a cikket. Azután így szólt a polgár: „Ugye, mindig mondtam, hogy nem kell nekik adni, nem szabad! Haszontalan népség. Munkakerülő valamennyi. Aki dolgozni akar, annak mindig akad munkája és a keresetéből tisztességesen megélhet. Csak-hogy az ilyen nem akar dolgozni. Az ilyennek nem kell más, csak a pálinka. Kenyérre kér, de hazudik, mert a pénzt elissza.” Az asszony meghallgatja a leckét és még hozzázúdíjtja: „Hiszen tudom én azt jól.”

Így kell a koldusról, a szegényről, a munkanélkülről, a munkásról írni, akkor nem adják vissza az írónak a művét, szívesen közlik, pénzt és megbecsülést kap érte. És akinek az írásait zavartalanul közlik, az elég jól meg is élhet. Olyan jól, mint amilyen jó életre Gergely Béla vágyott. A hasznos írások jutalmául a Wágnernál lehetett vacsorázni, sört lehetett inni a vacsorához, vacsora után be lehetett ülni az Abbáziába egy feketére, rá lehetett gyűjtani egy Médiára, azután olvasni a napilapokat és nézegetni a képes folyóiratokat; lehetett gyönyörködni a világ minden hatalmasságának az arcképében, a *L'Illustration*-ban azt is látni lehetett, hogy éppen akkor készült el egy új csatahajó, éppen a vízre bocsátják, a parton katonazenekar fújja a *Marseillaise*-t, miután a csatahajót Racine, vagy Voltaire névre keresztelték.

A világban gyönyörködni kellett, a világot helyeselni kellett, a hibák szinte véletlenek, azokat szelíden lehetett csak bírálni, sőt inkább csak nevetetően volt szabad rajtuk humorizálni. De hát Gergely megretírált a legyőzhetetlen akadályok elől, engem meg felbízottatott a komoly írásra. Nagyjából tehát Gergely Béla barátom *érdeme*, hogy íróvá lettem. Ha pedig úgy mérlegeli valaki életpályámat, hogy elmulasztot-

tam az élet esetleges örömeit, akkor az ő bűne. Én magam a küzdelem lehetőségeit illetőleg szintén naiv és tudatlan voltam, felülmúltam a barátomat is. Azt hittem, hogy a világ folytonosan fejlődik, halad előre, hogy van igazság és az igazság végül is győz, egy fennálló, de szakadatlanul javuló világrend keretén belül. Azt hittem, hogy az igazságnak olyan az ereje, hogy csak meg kell látni, kimondani és — nem lehet neki ellenállni. Azt is mondhatom, hogy megtévesztettek az orosz írók, már hogy nem ők, hanem az a körülmény, hogy műveiket magyarul, Magyarországon kiadták, az övékét is, más nemzetbeliekét is, például Zola regényeit. Nem jutott tudomásomra, hogy néhány évvel előbb Zoláról egy húszoldalas tanulmány jelent meg a *Magyar szalónban*, a tanulmány lelkesen méltatta Zola egész irodalmi működését, minden művét, de — a tanulmány írója cikke elé csupán nevének kezdőbetűit írta, mert nyilván attól tartott, hogy Zola megdicsérése valóságos büntett, mely megtorlást hoz a fejére. Nem ismertem fel, hogy a világirodalmi hírnév az érvényesültség, az írói tekintély mintegy kényszeríti a magyar irodalmi élet intézőit, hogy az idegeneket is kiadják, akkor, amikor a magyar írónak a kezére féket vetnek, s már a kezdésnél a maguk igényeihez akarják idomítani.

A Hársfa utca tízéből a Rózsa utcába költöztünk, onnan a Hernád utcába — ezt már elmondtam. Hogy hogyan éltünk és miből, arról is beszéltem már. Egyszer éppen kereset nélkül tengődtem, amikor beállított a Hernád utcai lakásunkba Bochkor Elek barátom. Közölte velem, hogy egy jó állást, legalábbis pénzkereső alkalmat tud részemre. A Gorove-nál való titkárkodást is ő szerezte. Most arról volt szó, hogy

egy gazdag földbirtokos család sarját, Jankovich Bésán Endrét kellene az első jogi alapvizsgára előkészíteni. Szlavóniában, Terezovác Szuhopoljében laknak, ott van a birtokuk és kastélyuk, oda kellene leutaznom. Ha hajlandó vagyok elvállalni a tanítást, menjek az Eszterházy utcába — nem emlékszem már rá, milyen grófi palotába — ott megtalálom Jankovich Bésán Endrét, állapotdjak meg vele. Előbb azonban némi tájékozódás végett keressem fel a Fiume-kávéházban dr. Pelikán urat, aki eddig tanította Endre úrfit, de most hirtelen hadgyakorlatra kell bevonulnia, különben is őt kérte fel a család, hogy utódjául ajánljon egy alkalmas fiatalembert.

Mialatt Bochkor beszélt, anyám is benn volt a szobában. Csodálkozva nézett maga elé, szemei a felcsillanó reménytől kigyúltak, hogy jószágos isten, micsoda nagy szerencse ez, ha csakugyan lesz belőle valami. Egyúttal azonban aggályai is támadtak, hiszen egész életében aggódott. Azokban a percekben először azon aggódott, hogy vajon elfogadom-e az állást, azután, hogy felfogadnak-e, mert még csak az ajánlásnál tartunk. Majd arról aggódott, hogy meg tudok-e felelni feladatomnak, megkedvelnek-e ott, megtartanak-e, tudok-e majd olyan nagyúri környezetben mozogni, viselkedni. Mert vajon mit fogok én ott csinálni, szégyén és csiszolatlan fiú létemre? Nekem is voltak aggályaim és haboztam. Bochkor azonban erélyesen lépett fel, egész magatartásával szuggerálni igyekezett, tagadta a nehézségeket és rózsaszínben vázolta fel a lehetőségeket. Azt is mondta, hogy már csak üdülésnek is jó, ha egy vidéki kastélyban töltök el egy kis időt; meg okulásnak is jó lesz, ha látom magam körül a nagyurakat és megismerem egy olyan világot,

amelyről eddig sejtelmem sem volt, szóval okvetlen el kell fogadnom az állást, s hogy azután mi lesz, azzal ne törődjem. Elmondta, hogy Jankovich Bésán család igen gazdag, igen előkelő, arisztokratáknak számítanak, ha nincs is meg a grófi címük, arisztokraták olyanformán, mint például Szemere Miklós.

Megígértem, hogy másnap délelőtt felkeresem Pelikán urat, a Fiume-kávéházban. Ezt meg is tettem. Jókedvű fiatalember volt Pelikán úr, aki vidáman beszélt terezováci élményeiről. Nagyon udvariasan bánt vele a család, Endre úr is, aki szeszélyes, csínytevő, de alapjában véve jó fiú; a tanulásban mi sem jutunk majd semmire, de azzal ne törődjek, a vizsga úgyis sikerülni fog. Ha testileg erős vagyok, mint ahogy látja, az csak jó lesz, mert a fiú is nagyon erős és gyakran rendez birkózó, mókásan verekedő jeleneteket. Ő bizony gyenge, őt mindig alaposan megverte, de hát csak tréfából, csupa szeretetből. Ő nem is tehetett mást, mint hogy nevetett, amikor a csontjait ropogtatta, vagy a fenekére paskolt néhányat. „No igen — morogtam — ezt velem nem sikerül majd megtennie...” A családról is elmondott egyet-mást Pelikán. Él még az Endre fiú nagyapja, Jankovich Bésán József, nyolcvanon túl jár, ő a családfő, a majoresco, ő a gazdag ember; van háromezer holdja Veszprém megyében, nyolcezer Somogyban, három ezer Tolnában, Dunaszekcsőn, ötezer holdas a terezováci birtok; volt negyvenezer holdas erdője Szlavóniában, azt eladta valami fakitermeléssel foglalkozó Groedel-családnak. Az öregurat Jankovich Józsefnek hívták, de jó barátságban élt egy báró Bésán nevű úrral, akinek nem volt utódja és Veszprém megyei birtokát Jankovichra hagyta, azzal a kívánsággal, vi-

selje az ő nevét is. Így lett belőle Jankovich Bésán József. A Jankovich-családnak van még két ága, azok grófok; Terezovácon szomszédjuk gróf Jankovich Aladár. Jankovich Bésának arisztokratának tartják magukat, és erre a rangra gondosan ügyelnek, csupán grófokkal és bárókkal, esetleg hercegekkel érintkeznek, büszkék, az Országos Kaszinóba, mely az úri középosztály kaszinója, soha el nem mennek, csakis a mágánok közé, a Nemzeti Kaszinóba. Endre úrfi csak arisztokrata fiatalemberekkel barátkozik, Eszterházyval, Wenckheimmel, Pejácsevich Mikó Endrével és így tovább; már a Fiáthok, akik rokonaik is, szinte derogálnak nekik, mert bárók ugyan, de nem elég gazdagok. Nem lesz azonban semmi bajom velük, mert kifogástalan udvariassággal viselkednek, Endre apját Jankovich Bésán Elemérnek hívják; kedélyes, viccelődő ember, pénzben gavallér, rendesen meg fognak engem fizetni, előleget is kérhetek, mihelyt megérkezem és a tanítás befejezése után bizonyára kapok egy kis póthonoráriumot; a fizetést bízom rájuk, annyit adnak majd, amennyit ő kapott, a teljes ellátáson kívül havi száz koronát; ő mindössze három hetet töltött náluk, távozáskor mégis megtoldották a fizetését ötszáz koronával. Kérdéseimre még azt a felvilágosítást kaptam, hogy a leendő tanítványomat Endre úrnak szólítsam, a szüleit nagyságos úrnak, illetve nagyságos asszonynak; a személyzettel, például az engem kiszolgáló inassal bratyizni nem illik, de majd tapasztalom, hogy nem is lehet.

Kijelentettem Pelikán úrnak, hogy vállalom az állást, elbúcsúztam tőle és délután fél kettőkor felkelestem a megjelölt palotában Jankovich Bésán Endrét. Bemutakoztam neki, fölényes képet vágott, talán

még a szemöldökét is ráncba vonta, alaposan megné-
zett, a külsőmet vizsgálta. Nyilván megfelelőnek ta-
lált, mert rögtön rátért a tárgyra: „Én holnap haza-
utazom, három-négy nap múlva jöjjön maga is. A
déli vasúttól kell indulnia; az otthoni állomáson kocsi
várja majd, sürgönyözze azonban meg, hogy mikor
érkezik. Hazulról küldetek magának útiköltséget.”

Otthon elmondtam édesanyámnak, hogy elvállal-
tam a nagyúri csemete tanítását, néhány nap múlva
elutazom a birtokukra. Anyám aggódva — már me-
gint aggódva — nézett rám és láthatóan sajnált, hogy
micsoda nagy feladat elé kerülök, vajon megfelelek-e
annak. Magam is aggályos természetű voltam, mégis
ingerültté tettek anyám aggodalmai. Hát lehet egy
ilyen szegény, szerencsétlen anyának bátor, gátlástal-
lan, derűs, vad fia? Hát nem ráragad az emberre az
ilyen szakadatlan drukk? Milyen jó lett volna egy
másféle anya, egy kemény, magát nem hagyó, az élet
nyomorult piszkálódásaival szemben fölényes és har-
cias anya! Szegény anyám is neurotikus volt, az
enyémhez hasonló tünetei is mutatkoztak, sőt nem-
csak neki, hanem az öcsémnek is. Anyám nem tudott
például sötétben aludni, az ablaknak éjjel is nyitva
kellett maradnia, alvásából szorongásokra riadt fel és
akkor sokáig kínoztta a szívdobogás.

Két nap múlva meghozta a postás a sürgönyileg
küldött útiköltséget, száz koronát. Mivel jóval keve-
sebb kellett vasúti jegyre, talán tizennyolc-húsz ko-
rona, mindjárt vásároltam néhány használati tárgyat,
amire szükségem volt. Cudarul álltam ruházat és
egyéb holmik tekintetében. Még szerencse, hogy az
az egy rend ruha és egy pár cipő, amit viseltem,
aránylag tűrhető volt, bizonyára azért feleltem meg

Jankovich Bésán Endre igényének. Később tudtam meg, hogy ez volt az Endre úr apjának kívánsága az utódot illetően: „Ne legyen rút, ne legyen piszkos, ne legyen rongyos, és ne legyen büdös! Ha társaság van nálunk, ne kelljen eldugnom...” A holmijaim! Volt például egy ócska, vedlett, kopott kofferom. Azzal kell majd beállítanom a kastélyba. Mintegy vesszőfutas lesz ez majd a személyzet előtt. Mindjárt az állomáson kocsi vár rám, én leszálok a vonatról, azzal a nyavalyás kofferral, úgy állok majd a kocsi mellé, mint egy vándorló legény. Már csak az a koffer is ok lett volna arra, hogy hagyjam az egész ügyet a fenébe, nem nekem való. Ing! alig lehetett háromnál több ingem, és ha volt is, a többinek a mellén is foltozások és szakadások látszottak. Zokni, siralmasan kevés, nyakkendő egy, az is ócska. Nem részletezem, csak kínos érzésem éled fel: ó, így kell ilyen útra mennem!

A pakolásnál anyám szedte elő holmijaimat a szekrényből. Ez nincs, az nincs, ez is rongyos, nem vihetem magammal, a zokni is, ami néhány van, mind lyukas. És én, szerencsétlen, haragudtam anyámra, szemrehányással illetem, miért nem stoppol, miért nem varr, miért nem tart engem rendben? Hát bizony, ez a család. Az ember ingerült a hozzátartozójára, gyermek az anyjára, anya a gyermekére, férj a feleségére, feleség a férjére haragszik a sors kíméletlensége miatt. Mindegyik a másakra fogja a saját hibáját. Nagy törvény ez, alig tudja magát bárki is kivonni a hatalma alól. Láttam már nagytehetségű művészt, akinek emberi gyarlósága akkor lepleződött le, amikor kártyázott. Ha rosszul járt neki a lap és vesztett, akkor a kibicre haragudott és amikor az eltávo-

zott az asztaltól, értelmetlen szitkokban tört ki. A düh tárgyat kíván, akin levezetődjék, a tárgy pedig ki lehetne más, mint a legközelebb álló ember. Egy nagy gyár megszünteti üzemét, tízezer munkás marad kereset nélkül, néhány tud csak hamarjában elhelyezkedni, a többi munka nélkül teng; családoso, nem keresnek, nem adnak haza pénzt, járnak munka után, de hasztalanul és — a feleség szidja, átkozza, gyűlöli a férjét, mert az semmirekellő és mulya... Nekem kellett volna több pénzt keresnem, munkában éjt, napot egyé tennem, haszontalanságokra, kávéházra egy fillért sem költenem, ahelyett a szükséges ruhadarabokkal ellátni magam — ezt mind elmulasztottam, s most, a pakolásnál, amikor a magam okozta nyomorúságot láttam, goromba szavakat mondtam anyámnak.

A bevásárlás után még maradt pénzem, azzal aztán az elutazásomat megelőző egész éjszakán kávéházakban jártam, úgy búcsúztam el a várostól. Egész Pest nyüzsgött akkoriban, vendéglői, kávéházai megteltek, és az emberek éltek, szórakozó mulatozó életüket. Emberek alatt persze a kispolgárságot kell érteni, a felsőbb osztályok nem jártak kávéházba, nem akartak a polgársággal keveredni. A proletárok szintén nem jártak kávéházba, arra nem volt igényük, meg nem is lett volna pénzüik. A munkások egy része este hazament, más része kiskocsmába, vagy pálinkás butikba sietett. A kocsmások és pálinkások elitták a keresetüket. De szükségük volt a mámorra, a szesz okozta bódulatra, mert csak így jutottak olyan önérzethez, örömhöz és reménységhez, melyet a valóságos élet nem adhatott nekik. Talán a számvetésük végződött úgy szombatontként, amikor kézhez kapták a rongyos

néhány koronájukat, hogy erre nem jut, arra nem jut, ha az asszony holnap vacsorát főz, ha hétfőn kifizeti a részletet, akkor alig marad néhány fillér, jaj, itt a végső pusztulás, menekülni kell a mámor világába. Igen, különösen szombat este lehetett látni, hogy a pálinkás üzletek zsúfolásig megteltek és még az utcán is várakoznak elcsigázott, rossz ruhájú munkások, hogy oda bejussanak. Némelyiknek már ott állt a felesége, előre leste az urát, belekapaszzkodott a kabátjába, húzta és könyörgött neki, hogy menjen haza. „Sándor, a jó istenre kérlek” — hallottam egyszer, egy butik előtt elhaladva. Az asszony aszott testű, koravén nő volt, a Sándor kis zömök ember, vörös, szinte már lilásodó arccal. Sándor nem mozdult, tompán nézett maga elé a földre: „Csak egy pohárára, egyetlen egyre!” És a hangja rekedt volt. Az asszony megint könyörgött: „Az Istenre kérlek, Sándor. Irigalmazz legalább a gyermekeknek.” A férfi, Sándor, habozott, küzdött önmagával, mindjobban elöntötte az izgalom, az egészen rohammá fokozódott, eltaszította magától az asszonyt, káromkodott, fenyegetődzött, az asszonyra emelte az öklét, majd nekiiramodott a pálinkás boltnak és erőszakkal furakodott be, azért is. Az asszony elkezdett sírni és hazafelé botorkált. Olyan volt, mint maga a szerencsétlenség. Dermedten néztem utána és önmagamát kínzó gondolataim közt még az is meglebbent: „Hát haza lehet-e egy ilyen asszonyhoz menni?” Régen azonban egész kedves kis lány lehetett. Kik azok, akik ilyen riasztóvá nyomorították? A kevés bért az urának a gyár fizette, a romlásba döntő pálinkát valójában az állam árusította. Az állam drágította a szeszt és a munkások boldogtalanságát és gyengeségét kihasználva, kilopta

zsebükből az éhbérüket. Benéztem a pálinkás boltba: polcaival, fényes világításával és színes tartalmú üvegjeivel olyan volt, mint egy gyógyszerár. A pult mögött két alkalmazott sürgött, frissen, józanul, a tulajdonos a kasszában ült, oly nyugodt tekintettel, mint egy bölcs.

A kávéházaknak két típusuk volt: zenés kávéházak és zenétlenek. A zenésben cigánybanda muzsikált, oda mulatni jártak az emberek. A zenétlenben beszélgető társaságok ültek, a magánosok meg szivarozva, cigarettázva nézelődtek, vagy újságot olvastak. Sok újság, napilap, hetilap, képes folyóirat és külföldi lap járt az ilyen zenétlen, másképp olvasó kávéházakba. *A budai királyi palota már majdnem kész* — lehetett olvasni a szöveget és látni a heti képesben a palota képét. Az ilyen kis hír érdekes volt: *Amerikai hadihajók látogatása a fiumei kikötőben, báró Roszner Ervin kormányzónál.* Amerikai hadihajók! Ugyan mit akarhatnak? Ilyen kérdésen senki sem tűnődött, úgy sem lehetett volna rajta semmiféle ravasz spekulációval eligazodni. De hogy „báró Roszner Ervin”, hogy ő Fiume kormányzója, ezt tudni hozzátartozott a műveltséghez.

A pénzes polgárnak szép nők álltak rendelkezésére, azokkal kávéházakban ismerkedett meg. Ha egészen tisztességesnek látszott a nő, akkor a megismerkedésnek körülményesebbek voltak a módjai. Erről a csendes újságolvasó is szerezhetett némi ismeretet, amikor a napilap újsághirdetéseit közt, a „Levelezés” rovatban ilyeneket olvasott: *Azon bájos szőke hölgyet, kinek e lapra hívtam fel figyelmét, ezúton kérdezem, ismeretség lehetséges-e? Választ „Gáláns lovag” jelígre a kiadóhivatalba kérek...* A csendes újságolva-

sót persze be is csapta az apróhirdetések rovata, amikor a rovat érdekességének emelése céljából a derék munkatársak által kiagyalt ilyen csemegét is láthat-tak: *Amputált lábú hölgy ismeretségét keresem.*

A zenés kávéházakban éjjel, persze leginkább a kül- városokban, nótáztak az emberek. Ha társaságban voltak, nőkkel, akkor sorra húzták el a cigánnyal és énekelték is az olyan nótákat, mint: *Csak egy kis- lány van a világon, az is az én rózsám, galambom. A jó Isten, hej, de nagyon szeretett, Mikor téged nékem teremtet.* A kislány, azaz a hölgy, elégedetten mo- solygott; az éneklő férfi, hangját rezegetve, hosszan elhúzta a magas hangot, szerete-e-e-ett, utána lejjebb szállva elhallgatott, arca boldogságtól ragyogott, de úgy, hogy további boldogságra már nyilván nem is volt szüksége. „Erre igyunk egyet!” — mondta va- laki, ittak mindnyájan, csak „az egy kisleány” nem, mert ő csupán ajkához emelte a poharat.

A magányos férfiak meg kesergő nótákat játszat- tak: *Éjszaka volt, amikor én születtem, Kuvikmadár sírva szállt el felettem. Éjszaka lesz akkor is, ha meg- halok, Szegény szívem, sosem lesz már nappalod.* Mi- nél szomorúbb volt a nóta, annál többször énekelte el a magányos mulató, rekedtes hangjából, de meg arcá- ról, szeméből csak úgy áradt a bánat, mozdulataiból a lemondás. A bánatnak, a lemondásnak persze több- féle oka volt: a boldogtalan szerelem, vagy általában epedés a szerelemre, de meg az is, hogy kevés volt a pénz; a mulatás csaknem mindig a fizetésnek, vagy valami alkalmi keresetnek az elverése volt, a család rovására, az elkövetkező hetek rovására, és a bűn- tudat csak fokozta az el-elbődülő nagy keservet. A ci- gány, mintha együtt érzett volna a búslakodóval, úgy

húzta érzelmesen vonóját a hegedű húrjain, közben mosolygott, szinte keserűen, de emberi részvéte nem akadályozta meg abban, hogy minél több pénzt megszikkaljon ki az áldozat zsebéből, hiszen ez volt az ő keresete.

Szóval, az utolsó Pesten töltött éjszakán jártam a kávéházakat. Én is mulattam, mint a bús nótákat daloló boldogtalanok, csak éppen nem daloltam, nem húzattam a cigánnyal és sem sört, sem bort nem ittam, engem maga az éjszaka, az éjszakázás, mámorossá tett. Ugyanazok voltak „mulatásom” okai, mint az ivóké, dalolóké, sóhajtozóké és fel-felkurjantóké, tehát az is, hogy kevés volt a pénzem és amihez akkor véletlenül jutottam, azt is bűnösen szórtam.

Elmentem először a Japánba, onnan az Emkébe, ott hallgattam a cigányzenét — éppen a híres Dombóvári Babári Jóska játszott, utána járkáltam az utcákon, megéheztem, betértem egy vendéglőbe, ott bécsiszeletet rendeltem, a bécsiszelet csakugyan akkora volt, hogy a tányér szélén lelógott, egy korsó sört ittam, megint sétáltam; hajnaltájban bementem azokba a kávéházakba is, ahol éjszakai nők hemzsegetek — az Andrásy úti Millenniumba — a New Yorkban is jártam, mindenütt feketéztem, annyi pénzt elköltöttem, hogy a vasúti jegy árán felül alig maradt néhány koronám.

Reggel tértem haza, délig aludtam. Este, amikor elindultam a vonathoz, anyámtól szinte haraggal váltam el, hiszen előző napon, a pakolásnál gorombászkodtam vele. Később néha eszembe jutott ez a távozásom és olyankor eltűnődtem rajta, nem lett volna-e jobb, ha észbekapok, ha lerázom magamról a látszat-tartás fékjeit és zokogva borulok anyám elé, a kezét

csókolgatva... Passzolt hozzám, hogy a Hernád utcából a Déli vasútig konflison tettem meg az utat és nem villamoson. A szegénységet oly nehezen tűrtem, hogy mihelyt alkalmam nyílt rá, rögtön ki akartam belőle, mint egy kényszerzubbonyból, bújni és esztelenül kezdtem költekezni. De hát — valami remény is kigyúlt bennem, hogy a sötét nyomorúságnak most már vége lesz.

ÉLET A KASTÉLYBAN

ESTE KILENCKOR indult a vonat, mellyel utaztam. Természetesen második osztályú jegyet váltottam, úgy gondoltam, megtehetem, ha már más fizeti az árát. Régi „békebeli” viszonyok: hárman ültünk a fülkében, velem szemben egy kereskedelmi utazó süppedt a puha díványba. Beszélgetni kezdtem vele. A Dunántúlt járta, olykor az egész országot, nem emlékszem már rá, hogy milyen áruval ügynökösködött. Irigyeltem ezt az utazót. Nagyon szerettem volna én is gyakran utazni. Neki az utazás volt a foglalkozása, tehát únta. Én gyönyörködtem abban, hogy robog a vonat, zakatol a kereke, száguldanak odakünn a táviróoszlopok, ütemesen ráz a kocsi. Az ügynök gúnyosan mosolygott rajtam és elkezdte magyarázni, hogy az utazásnál unalmasabb dolog nincs a világon. Eleinte egy-két évig szórakoztatta őt is, később azonban gyötrelmessé vált. Ma már az életeszménye az, hogy a kávéházban üljön szivarozva, és kibiceljen az alsózóknak. Ha utazáskor szerencséje van és játszótársai akadnak a vonatban, kártyázással tölti el az időt. Az ablakon kinézni nem szeret, a tájat már régóta nem élvezi, utak, mezők, parcellák, völgy, domb, fák, ez az egész, ez már nem szórakoztatja. Másnak

szép lehet a táj, de neki már a könyökén nő ki, ő hátat fordít az ablaknak és inkább újságot olvas. Én erősítgettem, hogy soha nem unnám meg az utazást, annál semmi sem lehet szebb a világon. De azért is irigyeltem savanyú társamat, mert tudtam, hogy az ilyen utazó ügynökök jól keresnek. Még a családi élete miatt is irigyeltem. Mert úgy véltem, hogy az utazók családi élete az eszményi: hétfőn reggel útra kelnek, egész héten járják a vidéket, szombaton érkeznek haza és csak másfél napot töltenek otthon. A vidéket járni. Szállodában alusznak, kocsmában ebédelnek és vacsoráznak, mindig más és más városban, községben tartózkodnak. Megint gúnyosan mosolygott és csak ezt mormolta: — Tudja ön, mennyi poloska van egy vidéki szállodában? ... — Spitz Miklós barátomnak apja is utazó volt. Spitzék négyszobás lakásban laktak, hat gyermek volt a családban, mégis jól éltek, az öreg utazó keresetéből. Mondom, irigyeltem az utazókat, viszont el sem tudtam volna képzelni, hogy én ügynökösködjek. Ismeretlen cégekhez bemenni, árut ajánlani, alkudozni, rábeszélni, a sok visszautasítást zsebrevágni, nem, ezt nem tudtam volna megtenni, illetve elviselni.

Éjjel haladt el a vonat a Balaton mellett. Útitársam figyelmeztetett, hogy most láthatom a tavat. Ő az istennek sem fordította volna arrafelé a fejét. Inkább behunyta még a szemét is. Én kinéztem az ablakon, néhány tekintetet vethettem a Balatonra és az élmény volt nekem, bár a hold nem világított, talán az ég is felhős volt, csak itt-ott láttam megvillanni a vizet. De hát soha még nem láttam a Balatont. Huszonkét éves voltam akkor és alig láttam az országból valamit, vidéki városban még nem jártam, kivéve Vácot, ahol

egyszer végrehajtási ügyben megfordultam. Egész világlátottságom annyira terjedt, hogy a szülőfalumból átmentem Dunavecsére, Soltra; egyszer Kisapostagra, máskor a gimnáziummal kirándultunk Visegrádra; harmadik osztályos koromban Apostagról elhajókáztam Dunaföldvára, Wald Leó osztálytársamnál két hétig vakációztam Isaszegen; egy nyarat eltöltöttem Magyary Kossa Sámueléknál, tápiószentmártoni birtokukon. Hegyeket soha nem láttam, csak a budai hegyeket, meg a visegrádiakat; tengert nem láttam, külföldön nem jártam. Szinte kár volt annyira lelkendeznem a *Robinsonért*, a *Jelky András kalandjaiért* és a *Vernékért*.

Bizony, másképpen folyt a jó családból való fiatalember élete. Egy Steiner nevű ismerősöm, egy kisebb margaringyár tulajdonosának a fia, úgy szórakozott, hogy például azt olvasta valamelyik bécsi lapban, hogy vasárnap a *Tannhäuser*t adják a bécsi operában; vasárnap délben felült a bécsi gyorsvonatra, délután megérkezett Bécsbe, elment jegyet váltani, az előadást egy kávéházban üldögélt, este meghallgatta az előadást, élvezte, mert Wagner-rajongó volt, *Tannhäuser* szerepét Schmedes énekelte, Wolframét Schrödter; előadás után megvacsorázott a Sachernál, azután meghált egy szállodában s hétfőn délelőtt tért haza. Az egész kirándulás nem került többbe száz koronánál, s annyit elkölteni Steiner úrnak meg sem kottyant. A szívem elszorult, mikor Steiner úr ilyen kalandjairól beszélt, mert nemcsak utazni szerettem volna, más tájat, várost látni, másféle emberek közt forogni, hanem magam is rajongtam a jó operaelőadásokért. De hát mindegy, végre utazhattam, eljuthatok Szlavóniába, megismerhetem majd egy ottani kastély urainak

az életét, mely bizonyára még Steiner úrénál is pazarabb.

Várakozások és átszállások után reggel kilenc óra tájban érkeztem meg Tezerovac-Suhopoljéba. Kétfogatú kocsi várt az állomáson, a bakján nagybajuszú, pántlikás kalapú kocsis ült, magyar ruhában. Leugrott a bakról, hozzám sietett, elvette nyavalyás kofferomat és feltette a kocsira. Felültem. Azután megindította a lovakat. Kissé messze esett a kastély az állomástól, és nem a faluban, hanem azon kívül feküdt, egy nagy park közepén. Szeptemberben járt az idő, a fák levelei már sárgultak és hullottak, zölden csak a fenyők virultak. Olyan fákat is láttam, amelyeknek liláspiros és aransárga színben tündökölt a koronájuk. A kastély udvarán megálltunk, nem a magasabban épült kastély kapujához vezető feljárón, hanem az udvar közepén. Fiatal, borotvált képű inas várt, leemelte a kofferomat és vezetett be a vendégházba. Földszintes, vastag falú, fehérre meszelt zömök épület volt a vendégház — a kastély egyemeletes — deszkapadlós folyosón kongtak a lépteink, s megérkeztünk a részemre kijelölt szobába. A szoba fala is fehér volt, két ablaka a parkra nyílt, közvetlenül előttük néhány szép, nagy fenyőfa díszlett. A fenyőknek éppen a koronája volt egy szinten az ablakkal, mert a vendégház is magasabban feküdt, mint a park. A bútorok régi divatúak voltak, nehezek és elég szépek; kényelmeseknek látszottak, már mint az óriási ágy, a dívány és a karosszékek. Az inas, hogy úgy mondjam, rögtön megmosdatott, mert így szólt: „Tessék, tanár úr, itt a kancsóban van a víz a mosdáshoz.” Még jó, hogy szólt, mert a magam esztől olyan gondolat, hogy hosszú utazás után ajánlatos, sőt illik megmosdani,

nem is telett volna ki. Polgári, úri, nagyúri szokásokban nem voltam járatos.

Szétnéztem újra és újra a tágas szobában és megállapítottam, hogy ilyen lakásom nem volt még soha. Pedig így kellene az embernek laknia, éreztem: nagy, világos, tiszta és kényelmes szobában, idegen társak nélkül, jó kiszolgálással. Az inas eltávozott és nemsokára reggelit hozott. Egy tálcán tejet, feketekávét, két kiflit, vaját és szőlőt. És ezt mondta: „Tessék csak reggelizni, Endre nagyságos úr nemsokára jön.” Gyorsan befejeztem a mosdást, megtörülköztem, az egész művelet gyönyörködtetett, a lavór óriási volt, a víz annyi, hogy lubickolni lehetett benne; mert a kancsó is óriási volt; két törülköző lógott egy rúdon, egy sima és egy nagy — óriási — bolyhos. A kofferomból előszedtem apróságaimat: fésűt, hajkefét, borotvát, és borotvaszáppant. Az ajtó mellett egy több ágú fogas állott, arra tettem a kalapomat, melyét előbb csak úgy rádobtam a díványra. Hogy felöltöt, amit szintén a fogasra akasszak, vittem-e magammal, arra már nem emlékszem... Nekiláttam a reggelinek, nagyon meg voltam elégedve mindjárt azzal, hogy külön kis ibrikben adták a feketekávét és egy nagyobbban a tejet. Így van ez rendjén, mert olyan színűre csinálhatom a kávét, amilyenre akarom. A kávét félbarnán szerettem, a világosat utáltam, meg sem tudtam inni. Mindjárt kiderült, hogy a kávé a lehető legfinomabb, a tej pedig nem is tej, hanem tejszín. Utálattal emlékeztem a pesti kávéházakra, ahol, ha világos kávét hozott a pincér, javító feketét kértem; a feketét beleöntöttem a világos kávéba s annak színe jóformán semmit sem változott, mert a kávé gyenge volt, víz volt. Most azonban a feketét nem festette meg fehérre a tej-

szín; több tejszínt lehetett a csészébe önteni, mint feketekávé. Szóval, ismétlem, finom volt a kávé is, a tej is. Igen, így reggeliztünk a kastélyban, mi „urak” és mindjárt elmondom, nehogy elfelejtsem, amit később tudtam meg: a személyzet is kávé reggelizett, de másodfőzetűt, a tejet hozzá meg úgy kapta, hogy nekünk, uraknak, előbb lefőlőzték. Láttam egyszer, néhány nap múlva, egy cselédkávézást, már látásra is olyan volt a kávé, mint a víz.

Szoba, mosdás, reggeli — már akkor felvetődött bennem a kérdés: mi lesz velem, ha innen majd elmegyek. Megszeretem és megszokom mindenből a jót, a finomat, az itt tartózkodás azonban csak pünkösdi királyság lesz, mehetek oda vissza, ahonnan jöttem, az otthoni nyomorúságba. Pedig — amint hamarosan kiderült — bámulatos gyorsan beleéltem magamat a kényelembe, a gyönyörökbe, hiszen már a hintóban, az állomásról jövet, olyan álom szállt meg, hogy egyszerűen, egy akarással, mintegy mozdulattal, végét vethetem eddigi életem sivárságának és mindig hintón fogok járni. Persze, mondom, álom volt ez és nem éber gondolat, az éjszakai utazástól kissé kimerült állapotomban, bódultan. Reggelizés közben aztán, nem lévén mentes az általános emberi szemtelenségtől sem, csaknem fölfortyantam: Mi ez? Hát tejást, sonkát nem adnak? És csak szőlőt adnak, őszibarackot nem? Micsoda smucigság ez?

A szőlőnél tartottam, persze szintén a legprímábnál, mikor erős lépteket hallottam, utána kopogást. A „szabad” bevárása nélkül megnyílt az ajtó és belépett rajta Endre úr. „Jóreggelt” — szólt kissé affektált orrhangon, én is köszöntem neki, fölálltam és elébe mentem, kezét fogtunk. „Csak folytassa!” Visz-

száültem az asztalhoz, Endre úr szétnézett a szobán, néhány lépést tett, mintha a nyitott ablakon akarna kitekinteni, észrevettem, hogy tekintete a mosdóra esett, az ott levő hajkefére és más tárgyaitra, sőt még a fogason levő kalapomra is. Fekete zakókabát volt Endre úron, galambszürke mellény és csíkos nadrág. A mellénye mélykivágású volt, az akkori divat szerint, nyakkendőjét ékköves, arany biztonsági tűvel tűzte az ingéhez. Nálam magasabb volt, erős testű, melles és vállas, igen szép fejű fiatalember. Kissé göndör, dús barna haja volt és egészen rövidre nyírt bajusza. Elegáns volt, minden, amit magán hordott, a legfinomabbnak látszott. Leült az asztalhoz ő is. Rágyújtott egy cigarettára. Persze, ezüst tárcából vette ki, s mivel éppen befejeztem a reggelizést, felém nyújtotta a tárcát. „Köszönöm, nem dohányzom.” Láttam, hogy megint jól megnéz, tanulmányoz. Mintha nem tetszett volna neki, hogy nem dohányzom. Kicsit hallgatott, majd belekezdett mondanivalójába:

— Ma egyedül ebédel, mert mi vendégségbe megyünk Cabunára, a nagybátyámhoz. Magát nem jelentettük be, mert még nem volt itt. Késő délután jövünk haza, majd akkor mutatom be a szüleimnek. Addig szórakozzon egyedül, sétálhat a parkban, olvashat.

Elhallgatott, szívta a cigarettáját, fújta a füstöt, tűnődött, majd mégis megindult köztünk egy kis beszélgetés.

— Hogyan utazott?

— Köszönöm, jól.

— Nem álmos?

— Valamit aludtam a vonatban. Éppen reggel tájban és úgy elaludtam, hogy majdnem tovább utaztam.

— Akkor visszautazott volna.

— Aligha tudtam volna — és nevettem.

Úgy emlékszem, hogy már bevezetés volt ahhoz, hogy előleget kérjek.

— Miért? Nincs pénze?

— Nincs. Annyi pénzzel indultam, amennyi a jegyre kellett.

Fanyarul mosolygott:

— Nem értem. Illetve azt értem, hogy nincs pénze, ilyesmi velem is megeshetik. De hát csak van valami magánál, ami ilyen esetben kisegíti? Óra, gyűrű, efféle?

— Óráam nincs, gyűrűm nincs.

A fejét csóválta:

— Furcsa emberek maguk. Pelikán doktornak sem volt semmije.

Csak nézett, mosolygott, mintha töprengett is volna valamin, aztán hirtelen megkérdezte:

— Hogy áll a nőekkel?

— Köszönöm kérdését, rosszul.

— Kevés a pénze, mi?

Bólintottam:

— Kevés.

— No és mit gondol, itt mit fog csinálni?

— Még nem tudom.

— Ezt csak azért kérdeztem, hogy általában, ha az ember vendégségben van valahol és ott házikisasszonyok vannak, azokat nem illik meg . . . ni. Nálunk nincsenek. De a cselédekhez sem illik leereszkedni, mert abból mindenféle komédia keletkezhet. Sajnos, muszáj tisztességesen viselkedni.

Gúnyos mosollyal nézett rám, bele a szemembe. Álltam a tekintetét és hirtelen fordítottam egyet a helyeten:

— És hogyan áll *maga* a nőekkel?

Kissé meglepődött a kérdésen, még a szemöldöke is felugrott, de nyomban felelt:

— Köszönöm, rosszul.

— Ezt meg én nem értem. Magának *van* pénze.

— Hát igen.

Kicsit tűnődött, majd hirtelen felállt:

— No, de erről majd máskor.

Kezet fogott velem, jól megszorította a kezemet, illetve csak akarta megszorítani, mert felkészülve a védekezésre, én is szorítottam az övét. Jól megnézett újra, tetőtől talpig:

— Nem látszik valami gyenge legénynek.

Megtapogatta a jobb felsőkarom izmait:

— Mit csinált? Tornászott vagy birkózott?

— Tornáztam, birkóztam, súlyt emeltem.

— Ez éppen jó, künn a folyosó végében van egy füles vasgolyó, harmincöt kiló. Majd megpróbáljuk... Viszontlátásra! Egy órákor van ebéd, úgy öt órától kezdve legyen a szobájában, hogy megtaláljam.

Elment. Én föl-alá jártam a szobában, majd kimentem a parkba szétnézni. Sétálgattam, nézegettem a fákat, elmentem egészen a park alacsony léckerítéssel övezett széléig. Azon túl már parlag föld nyúlt a messzeségbe. Bámultam a parlag földet, a messzebb kezdődő szántót, a gázt, a vad növényeket; a kastély közelébe nem akartam kerülni, nehogy ott legyek, mikor előáll a fogat s a család kivonul a kastélyból. Másfelé lépdelve a parkban két kertészt láttam dolgozni: némi alázattal köszöntek, szerettem volna velük beszélgetésbe elegyedni, de nem tettem, hiszen bizonyára nem ajánlatos a néphez „leereszkedni”. Visszatértem a szobámba, leheveredtem a díványra.

Ízgalom öntött el, kíváncsi voltam mindenre, amit majd látok, tapasztalok, aludni nem tudtam. Gondolkoztam Endre úrról. Nem éreztem ellenszenvesnek, és reméltem, hogy majd megférünk egymással. Gőgösnek láttam, de úgy véltem, hogy a gőgje velem szemben nem igen jelentkezik. Hogy vad, az nem baj, a vad-ságát majd ügyesen kivédem. Talán a tanulásra is ráveszem. Talán barátságot is kötünk majd. Hm! Barátságot. Hát... ez nem valószínű. Soha még nem tudtam gazdag fiúval barátkozni. Fölugrottam a díványról és nagy léptekkel jártam föl és alá a szobában. Még ez sem igen történt meg velem. Hogyan járhattam volna én eddigi lakásaimban föl és alá.

Egy óra előtt öt perccel jött az inas; ugyanaz, aki reggel kiszolgált. Jelentette, hogy itt az ebédidő. Elindult, vezetett, mentem utána. Beléptünk a kastélyba. Jókorá hallba jutottam, melynek falain szarvas-agancsok díszlettek. Széles folyosóra fordultunk, ott ugyancsak agancsokat láttam a falon, de még vadász-jeleneteket és versenylovak képeit is. Az inas bevezetett az ebédlőterembe. Jókorá négyzetalakú terített asztal állt az ebédlő közepén, szinte tündöklött rajta a fehér abrosz; az asztalon egyszemélyes teríték, poharak, üvegvirágtartóban őszirózsák és krizantémok. Alighogy leültem, egyet ütött az ebédlő faliórája, nyomban kitarult egy nagy ajtó és az inas, ismét ugyanaz, hozta a levest. Kifogástalan ruhába volt felöltözve, tiszta ing és gallér volt rajta, a kezén fehér kesztyű. Nyomában jött egy csizmás, magyar ruhába öltözött bajszos legény, már tudtam, valahogy pezsgő-plakátok után igazodtam el ezen, hogy ő kezeli az italokat... Jól megebédeltem, ettem levest, kétféle húst, pazar körítésekkel, süteményt és gyümölcsöt. Az ina-

sok merev képpel, szótlantul keringtek körülöttem. Velük is kedvem lett volna beszélgetni, mint a kertészekkel, de megint csak hallgattam. Nem annyira okosságból, mint inkább elfogultan. De hát mit is kezdhettem volna velük? Puhatoló kérdéseket intéztem volna hozzájuk, vagy tréfálkoztam volna? Később tudtam meg, hogy legcélszerűbb volt hallgatnom, mert a szolgákból kényszerű igeneken és nemeken kívül semmit sem tudtam volna kizsarolni; a tréfálkozásomon nem nevettek volna, de az eset egyszerre szóbeszéd tárgyává lett volna a kastélyban.

Cabunáról későn, estefelé jött meg a család. A család különben három tagból állott: apa, anya és az Endre fiú. Megérkezésükig megint csak sétálgattam a parkban, már unatkoztam, de később a vendégház előtt megszólított egy pörgekalapos, vörösképű, kis termetű ember. Köszönt, hozzám jött és bemutatkozott, hogy ő Vérfy uradalmi kasznár. És megkérdezte: „Ugye, az új tanár úrnak tetszik lenni?” Beszélgetni kezdtünk. Fura ember volt, szinte őt magát is pörgének mondhatnám, amilyen a kalapja volt. Diplomatikusan viselkedett, rokonszenvenmet akarta megnyerni, mert én egy asztalnál ülök a gazdáival; az uradalomról, és az urakról csak jót akart mondani. Mialatt beszélgettünk, a vendégház tövében két szolgálólány mosott. Jó alakú lányok voltak, az egyiknek az arca is csinos volt, s amint a mélyen elhelyezett teknő mellett hajlongtak, rá-rápillantottam a farukra, a lábikrájukra — és nem a bokájukra, ahogyan az irodalmi művekben szokás — a kasznár persze rögtön észrevette pislantásaimat és a nőkről kezdett csevegni.

— Á, ezekre ránézni sem érdemes, mindegyiknek van már szeretője és még megbicskásznák a tanár urat.

Egy szót sem szóltam. Hamarosan felajánlotta, hogy ő majd „ókor-ókor” bevezényel a tanyáról egy-egy „gyenge csibét”. Alig győztem tiltakozni ellene:

— Ó, köszönöm, de ezt nem óhajtom. Nő, látatlanba! Még hozzá gyenge csibe. És csak úgy bevezényelve.

— Hát ahogyan gondolja, tanár úr.

Addig-addig beszélt azután, hogy eljárt a szája. Elmondta az uráról, hogy rendtartó, szigorú ember. Időnként berendeli a gazdatisztjeit a tanyáról, azoknak a kitűzött időben pontosan meg kell jelenniök, jaj annak, aki elkésik! Viszont nekik, a gazdatiszteknek, különösen ha vendégek vannak a kastélyban, várniok kell, esetleg órákon át. Az úr az irodában fogadja őket, kezet nem fog velük és állniok kell egész kihallgatásuk alatt. Egyszer az egyik gazdatiszt nem hozott be bizonyos iratokat, melyek szükségesek voltak a jelentéséhez. Úgy leszidta az úr, mint egy kuttyát. „Pedig hát a gazdatiszt is úr, diplomás ember!” És ráparancsolt, hogy menjen vissza a tanyára és hozza el az iratokat. Pedig tél volt, esti idő, tehát sötét, lehetett már hét óra. A gazdatisztnek a nyolc kilométer távolságra haza kellett kocsiznia, onnan megint a kastélyba jönnie. Akkor már tizenegy felé járt az idő, az úr kiüzent neki az inassal, hogy menjen haza. Hát ilyen szigorú a nagyságos úr.

Később bementem a szobámba és leheveredtem a díványra. Elálmosodtam, akkor felálltam és bezártam az ajtót, majd újra lefeküdtem és percek alatt elaludtam. Az ajtót azért zártam be, mert eszembe jutott, hogy Pelikán úr a Fiume kávéházban elmesélte Endre úr néhány csínyjét, köztük azt is, hogyan keltette őt fel egyszer délutáni álmából: Benyitott a szobájába,

látta, hogy alszik, visszament a vendégház bejáratához, fölvette a harmincöt kilós vasgömböt, bevitte és rátette Pelikán úr hasára... Hét óra tájban jött be hozzám Endre úr. Fölkeltem, lámpát gyújtottam. A vacsora félnyelkor van — közölte velem — mindjárt megyünk. Kicsit várt, talán arra, hogy átöltözködöm-e a vacsorához. Ezt nem tehettem, mert — amint már elmondtam — egy rend ruhám volt, amit viseltem. De hogy valamit mégis teljesítsek, megmostam a kezem. És elindultunk, be a kastélyba. „Kicsit soká voltunk Cabunán.” Ennyit mondott Endre úr útközben.

A társalgónak vagy pipázónak nevezett szobába nyitottunk be. Ott ült már a kisasztal mellett Endre édesanyja. Az asztalkán petróleumlámpa állott, annak világosságánál horgolt, szemén pápaszemmel. Endre bemutatta, ő szelíd mosollyal nézett fel rám és helylyel kínált, a kis asztal mellett. Negyven évesnek néztem — később megtudtam, hogy pontosan annyi — de már őszült a haja. Olyan nő volt, akiről azt szokták mondani, hogy „még mindig szép”. Halk hangon beszélt:

— Sajnálom, hogy ma még nem vihettük magunkkal, bizonyára unatkozott.

— Nem unatkoztam, sétáltam a parkban.

— Ó, az nem nagy szórakozás. A mi parkunk kicsiny.

— Sok szép fát láttam benne.

— Nem éhezett meg? Mi nem szoktunk uzsonnázni. De ha maga kívánja, adatok magának mindig uzsonnát.

— Köszönöm szépen, én sem szoktam uzsonnázni.

A tanulásra tért át. Kért, hogy igyekezzek rávenni a fiát a tanulásra. Magyarázzam meg neki, hogy egy

kis tudásra mindenkinek szüksége van. Az ura azt akarja, hogy tegye le Endre a jogi vizsgákat, már csak azért is, hogy ne töltse az idejét haszontalanul.

Jött Jankovics Bésán Elemér úr. Felálltam, kezet nyújtott és intett, hogy üljek vissza a karosszékre. Rajta nem láttam, hogy külön, kutatóan vizsgált volna engem. Ő is a tanulásról kezdett beszélni és ajánlotta, hogy minél előbb kezdjük meg. Arról volt azután szó, hogy hol tartsuk az órákat, az én szobámban-e, vagy Endréében. Endrének nem ízlett, hogy ő járjon hozzám, láttam, mert az ő szobáját ajánlotta. Ebben is állapotunk meg. Kis hallgatás következett, az asszony törte meg:

— Mi újság Pesten?

Erre a kérdésre bizony nem tudtam valami okosat felelni, csak úgy dadogtam:

— Semmi különös.

Általában azt éreztem, hogy ebben a környezetben kissé nehezen megy majd a társalgás, vigyázni kell a nyelvemre, nem engedhetem el magamat, fékezni kell az indulataimat, már pedig, ha elül az indulatosságom, semmiről sem tudok okosan beszélni. Úgy illik majd, hogy én inkább csak feleljek a hozzám intézett kérdésekre. Mi újság Pesten? Erre csak olyasfélét tudtam volna mondani: Attól függ, kinek a számára. Élünk, epedünk, sanyargunk; a Kapás János szombat este holtrészegen ment haza és leszúrással fenyegette a feleségét, de hogy gróf Bogumilidesz mennyit vezett azon az éjjelen a kaszinóban makaón, arról fogalmam sincs. Tehát: Mi újság Pesten? Semmi! Most valami magánügyükről kezdett Elemér úr az asszonnyal beszélni... Elemér urat nézegettem, érdekes alaknak látszott. Semmi arisztokratikust nem fe-

deztem fel az arcán. Arisztokratikus külső, ez közfoglalom, közképzelődés tárgya volt akkoriban. Ezt már csak a „fejedelmi” és a „királynői” termetről való ábránd múlta felül. Az arisztokratikus külsejű férfi afféle nyúlánk, közepesnél magasabb lett volna, egyenes orral, kis szájjal, kis lábbal és kézzel — az évszázados dologtalanságból eredőleg — lehetőleg angolos arccal, a szabóreklámok alapján. Persze, csalódtam Elemér úrban és csalódásom a várakozás és az első benyomás közti különbségből eredt: később láttam, hogy a mozgása, testtartása, nyúlánk termete, mégis csak arisztokratikus volt, azaz, a dologtalan emberé. Ennél az első találkozásunknál a fejét, bajuszos arcát láttam olyannak, mintha egy szabályos fiákerkocsis lett volna a Gizella térről. Az arcbőre barna volt, majdnem lilás, a bajusza és a haja őszülő. Egy cseppet sem hasonlított a fiához, akinek a feje különösen szép volt, olyan, mint egy görög Apolloszoboré.

Fél nyolckor nyílt az ajtó és az inas jelentette, hogy tálalva van. Felálltunk, Endre a karját nyújtotta az anyjának, elöl mentek, mi az öreg Jankovichcsal utánuk. Öreggel, így mondom, pedig csak nekem volt öreg, különben ötvenévesnek becsültem. Ezen az estén négyesben vacsoráztunk, vendégek nélkül. A négyzetalakú asztalnál ültünk, a háziaszszonytól jobbra én, balra Elemér úr, vele szemben Endre. A sorrenden meglepődtem, de nagyon tetszett nekem. Így kell ezt csinálni, legyenek udvariasak, a teremtésüket — gondoltam. De felvillant bennem, ha másodpercekre is: Űristen, hová kerültem! Én, a béres unokája, az egykori libapásztor, sőt, disznópásztor. Aki otthon az anyámnál mindig egyedül ebé-

deltem és vacsoráztam, mert anyám sohasem ült az asztalhoz, semmi étkezési kultúrámm nem volt, megfogtam én a csontos húst, vagy a szárnyast a kezemmel, a mártást pedig, ha nagyon ízlett, esetleg kinyaltam a tányérból, a kést olykor a számba vettem, és ha siettem, talán szürcsöltem is a forró levest. Hát bizony, vigyáznom kellett minden mozdulatomra, fel ne döntsek egy teli poharat, be ne piszkítsam az abroszt... Az egyes fogásokat az inas először a háziasszonynak nyújtotta, utána én következtem, miután vendég voltam, majd, Endrét kihagyva, Elemér úr, végre Endre. Mindjárt itt mondom el azokat a kis részleteket, amelyek így étkezés körül adódtak később. Amint mondtam, szertartásosan vonultunk be a pipázóból az étkező terembe. Ha vendégek voltak, akkor rangsor és személyi kapcsolatok szerint történt ez, például a legidősebb, vagy legnagyobb úr vezette karján a háziasszonyt. Ilyenkor én bizony hátul kullogtam. Egyszer úgy alakult a helyzet, hogy kettesben vacsoráztunk, én és a háziasszony. No, most mi történjék, amikor elhangzik a „tálalva van” vezényszava? Nyújtsam-e a karomat a háziasszonynak, illetve nyújthatom-e? Zavarban voltam, illetve nem tudtam, mit kell tennem, nem nyújtottam... Mászor a vacsorán olyan ételt szolgáltak fel, melyről nem tudtam kisütni, hogyan kell enni, villával-e, kanállal-e, vagy villával és késsel — s a háziasszony nem vett belőle, utána következtem én. Ezt a világproblémát úgy oldottam meg, hogy miután vettem az ételből, vizesüvegért nyúltam, vizet öntöttem a poharamba és ittam. A műveletet olyan lassan végeztem, hogy azalatt Elemér úr már enni kezdte a rejtelmes ételt, láttam, hogy mit csinál, én utánacsináltam. Amikor

visszagondolok erre a kis manőverezésemre, úgy rémlik nekem, hogy mindnyájan észrevették és jól tudták, miről van szó, nem csak a család, hanem a két inas is... Az inasoknak úgy kellett viselkedniök, mintha felszolgáló-gépek lettek volna, mintha értelmükkel és lelkükkel nem is lettek volna jelen. Valóban, úgy is viselkedtek, mert betanított, jól dresszírozott és szigorúan fogott szolgák voltak. Felszolgálás közben, nehogy a lépéseikkel zajt okozzanak, úgy jártak, hogy a sarkuk nem érte a padlót. Merevek voltak, figyeltek, s a legkisebb intésre rögtön szaladtak. Mégis megtörtént, hogy valami hibát követtek el. Egy jut eszembe. Egyszer, érkezésem után néhány nap múlva, amikor már kezdtem magam fesztelenebbül érezni, megnyílt a szám és szórakoztattam a társaságot, eseteket mondtam el tréfásan. Egy kocsi-utamról beszéltem például: nagyon kátyús úton mentem parasztkocsival, a kátyúknál nagyokat zökkent a kocsi és én — így mondtam — fölvetődtem a levegőbe s azon tűnődtem, hogy mire visszaesem, nem megy-e ki alólam a kocsi és én a földre zuhanok. Ez a kép nagyon tetszett a családnak, a háziasszonynak is és kitört belőlük a nevetés. A fiatalabb inas nem állhatta meg, hogy ne mosolyogjon. Ezt Elemér úr sasszeme egy pillanat alatt észrevette. Az inasnak nem szabad semmit hallania, semmire reagálnia. Ránézett az inasra, annak megfagyott a mosolya, az arcába tolult a vér, de hiába, Elemér úr ráordított: „Mars ki!” És úgy követte tekintetével a kisompolygó inast, hogy a szeme kidülledt és majd az inas után ugrott. Nekem a lélegzetem is elállt, nem tudtam egy szót sem mondani többé, hallgattam. A jelenet csakhamar kínossá vált, a háziasszony segített, elkezdett

valamiről vidáman, mosolyogva beszélni... A háziasszony kedvességéről és jóindulatáról szinte nem győznék áradozni. És mégis! A szabályok őt is kötelezték. Egyszer, éppen mikor kettesben vacsoráztunk, kenyeret kellett kérnie az inastól. Nem azt mondta, hogy kérek egy kis kenyeret még, vagy Ferenc, adjon egy darab kenyeret, hanem csak így: Kenyeret! Furcsa volt nekem ez a katonatiszti vezénylő hang.

De mondom tovább az első estémet. A vacsora befejeztével az inas átnyújtott Elemér úrnak egy füzetet, melyet a szakácstól hozott; ebben a következő napi ebéd és vacsora étlapja volt beírva, az ételek francia nevével. Elemér úr átnézte az étlapokat és jóváhagyta. (Minden este átnézte és vagy jóváhagyta azokat, vagy módosított rajtuk.) Ezután a háziasszony felállt, mind felálltunk, én a háziasszonynak kezecskóltam, Endre is, mindnyájan azt mondtuk egymásnak, hogy: egészségére, majd visszamentünk a pipázóba. Ott ittuk meg a feketét, a többiek cigarettáztak, én nem... Tíz óra után elindultunk, hogy nyugalomra térjünk. Endre az anyjával haladt a folyosón, én Elemér úrral a kapu felé, illetve az emeletre vezető lépcső felé. A folyosó egyik ajtaján, közvetlenül a hall mellett, benézett Elemér úr. És hirtelen felordított: „Takarodsz ki, te kutya!”

Ez az inasok szobája volt, ott kellett tartózkodniok, hogy rendelkezésre álljanak. Még az asztal leszedésével lehettek elfoglalva az inasok, a szobában egy zsámolyon egy paraszti ruhába öltözött őszhajú öregember ült és pipázott. Amikor Elemér úr ráordított, lassan kezdett cihelődni, hogy kifelé induljon. Elemér úr, nyilván magyarázatul, még ezt mondta, nekem szánva:

— Ide beül a disznó!

Ordításától szinte megijedtem, nem nagyon, mert magamat biztonságban éreztem. Később tudtam meg, hogy az öreg az éjjeli őr, akinek a sötétség beálltától kezdve a kastély körül kell járnia és tilos bárhová is beülnie.

A pesti életem után korai volt nekem a lefekvés. Sokáig jártam föl-alá a szobámban, nyugtalanul. Bezártnak éreztem magam. Szerettem volna kimenni a szobából a parkba, ki a faluba, de az nem látszott célszerűnek, sőt még lehetségesnek sem. Későn, jóval éjfél után aludtam el. Pedig az első tanulási órát, másnap kilencre tűztük ki.

Reggel az inas először lábfürdőt hozott, megtöltött vele egy kis kádat. Azután következett a reggeli. Ez mind szinte ernyesztő hatással volt rám és újra kísértett a gondolat: mi lesz, ha ez az egész, basához méltó jólét véget ér? Kár a szegénynek az úri életmódba belekóstolnia... Kilenckor pontosan megjelentem Endre úr egyik emeleti szobájában, ahová az inas kalauzolt el. Szerényen berendezett szoba volt, afféle dolgozószoza, nagy íróasztallal. Leültem és vártam. Megtudtam az inastól, hogy Endre úr még a hálószozájában fekszik, illetve éppen az ágyban reggelizik. Fölálltam, nézegettem a szoba tárgyait. Az íróasztalon tintatartó, mappa, toll, ceruza, egy-két dísz tárgy, három keretes fénykép hevert, ezenfelül zsebkés, törölgumi, ceruzavédő, noteszok, egy kis szíjkorbács, két tör tokban, az egyik kisebb, a másik nagyobb. Még szép, hogy handzsár, pajzs, lándzsa nincs — gondoltam — meg patkódarab, amely szerencsét hozna. Nézegettem tovább a szoba tárgyait, egy bronzból való kutyasobrot, egy rajzot a falon, mely

keretben lógott és lovat ábrázolt. Könyvet egyet sem láttam. Később tudtam meg, hogy a kastélyban nincs könyv, az urak nem olvasnak. Itt-ott ha található is valamely nyomdatermék, az kalendárium, vasúti menetrend, gazdasági évkönyv; a góthai almanach, Európa arisztokratáinak névjegyzékével és adataival. Egy fekete vászonkötésű könyvre mégiscsak akadtam, egy állványon hevert. Megnéztem, valami katolikus pap írta, ez volt a címe: *A pribérdi és vucsini nagyságos Jankovich család története*. Olvasgattam a könyvből. Az alázatos, szolgai dicsőítés hangja áradt belőle. Undorodtam a szerzőjétől és ismét láttam, mint már annyiszor életemben, hogy az urak társadalmában mi a szolgálattevés módja az alsóbbrendű ember részéről. Képtelennek éreztem magam ilyenmire, belső indulataim miatt. De azt hittem, hogy az a nagy alázat egy múltó világ jelensége, ez a könyv is az és aki akar, az már ki is szabadulhat a világ béklyóiból. A polgáriasodás kiteljesedő korában volt is ebben valami igazság. De azt már nem tudtam, hogy a feudális úr alól való felszabadulás csak az lehet, hogy az ember másféle uraknak, bank- és gyárigazgatóknak, nagykereskedőknek és háztulajdonosoknak a szolgálatába áll.

Csaknem egy óráig vártam, amikor végre megjelent Endre úr. Diót majszolt, úgy jött be a szobába. Kis habozás után leült az íróasztalhoz egy karosszékbe, én vele szemben egy nádfonatú kanapéra. A zsebéből új diót vett elő és megkérdezte, hogy szeretem-e a diót. „Igen” — feleltem. Két diót adott, de úgy, hogy dobta, a diók ölembe hulltak. Ő maga az íróasztalról felvett vadásztőrrel feszítette fel a dióját. Én a kezemmel akartam feltörni az enyéimet.

Véletlenül olyan kemények voltak, hogy ez nem sikerült. Erre ő így szólt:

— Azt kézzel nem lehet. Tessék!

És felém dobta a tört. Persze nem történhetett baj, mert a tört súlyosabb részével, a nyelével repült hozzám. Fogtam a tört, felhasítottam a két diót és így szóltam:

— Köszönöm.

És visszadobtam a tört. Ez nagyon tetszett neki és elnevette magát. Szóval diót ettünk, beszélgettünk, azután *csak* beszélgettünk. Múlt az idő, sürgetni kezdtem, hogy fogjunk hozzá a tanuláshoz. Endre úr ráncolta a szemöldökét, láthatóan ideges lett és védekezett.

— Majd holnap, ma már nem érdemes.

Nem erőltettem hát. Azt gondoltam, hogy ellen-szenvessé válok előtte, ha túlságosan nyaggatom; majd máskor, valami ravasz módon, beszélgetéssel sikerül rávennem egy kis tanulásra. A kísérlettel már aznap délután próbálkoztam, de eredménytelenül. Ha csak szóba hoztam a római jogot és egy-két példát mondtam neki, hogy az emberi együttélés szabályozásában az volt a cél: *Honeste vivere, neminem laedere, suum cuique tribuere* — már megint ráncolta a szemöldökét, gyanakodva nézett rám és ingerültté vált:

— Hülyeség! Régen volt. Minek nekem a római jog? Inkább azt tanítanák, hogyan lehet egy holdon tizenöt mázsa búzát termelni. Ez engem is érdekelne.

Kicsit hallgattam.

Egyszer csak megszólalt:

— Menjünk!

— Rendben van. De holnap irgalmatlanul megkezdjük a tanulást. Azért vagyok itt.

Erre nem is hallgatott. Megkérdezte:

— Tud lovagolni?

— Lehet. Még nem próbáltam.

— Akkor kocsizunk.

Előbb azonban elvezetett a vendégházhoz. A füles vasgolyó mellé álltunk.

— Föl tudja emelni félkézzel?

Megragadtam a súlyt és jobbkarommal jónéhányszor a magasba toltam. Következett ő. Kettővel-hárommal többször tudta kitolni, mint én, szóval erős volt, marhaerős. Ez megnyugtatólag hatott rá. És végignézett rajtam, mint egy zsákmányon. Gúnyosan mosolyogtam. Tudtam, hogy nem bír velem, ügyes, gyakorlott birkózó voltam, ha a birkózást már régen abbahagytam is.

Rendelkezett a fogat iránt, könnyű kocsi, afféle homokfutó állt elő, felültünk rá, a bakra. Ő ült, mint aki a lovakat hajtja majd, jobbra, én balra, a kocsist otthon hagytuk. Kihajtott a parkból, mégpedig a falu felé vezető úton. Áthaladtunk a falun, elég jó kövezett úton. Endre úr szótlanul hajtott, jobbról-balról megsüvegezték a falusiak, a nők meg éneklő hangon köszöntötték. A falu jóformán egyetlen utca volt, melyből oldalt kis utcák, inkább közök ágaztak ki.

— Ez a református pap — mondta egyszer Endre úr, és fejével mutatott a nagyot köszönő s tovább haladó beretváltképű, nagytermetű, eléggé fiatal emberre.

Ez volt minden ismertetése a falujáról.

Künn a határban megeresztette Endre úr a két lo-

vat. Vágtattak a lovak, csak úgy repült a könnyű kocsi. Az út már rossz volt, a kátyúknál nagyokat ugrott a kocsi. Csoda, hogy el nem tört kerék, tengely. Később lassított Endre. A lovak fújva, remegve, lépésben haladtak. Előre néztünk mind a ketten, de éreztük, hogy figyeljük egymást, mintha valahogyan mérkőztünk volna. Megint megzavarta a lovakat Endre. Lekanyarodtunk az útról, átmentünk az árkon, rá a földekre, repültünk a tarlón, szántáson, gyepen át. Néha egy-egy bucka oldalába kerülünk, akkor a kocsi félrebillent, mert az egyik oldalon a kerekek magasabban jártak, mint a másikon. A lovakat még sebesebbre fogta Endre. Tartotta erősen a gyeplőt, előre nézett, hallgatott, sőt összeszorította a száját és az arca a belső izgalomtól egészen elfehéredett.

Láttam, hogy egy kis tréfa, egy kis vizsgáztatás ez megint. Úgy csinálta Endre, mint egy gyakorlott artista. Én is szótlanul ültem, de minden idegem megfeszítésével vigyáztam. Nem hittem, hogy bajom történhet. Biztos voltam benne, hogy veszély esetén a kellő pillanatot biztosan megérezem és már ugrok is le a kocsiról. Bíztam tornászügyességemben.

Jó ideig tartott ez az összevissza vágatás a földéken. A lovak már habzottak. Azután visszakanyarodtunk az útra. Az út kettéágazott, mi a keskenyebbre tértünk, mely mellett sekély árok vonult. Eddig lépésben mentünk, nyilván, hogy pihenjenek a lovak. Endre úr megint megeresztette őket. Sebes iramban gördült a kocsi, de csakhamar úgy, hogy az út szélén jártunk, a baloldali kerekek, amely oldalon én ültem, még hozzá a magas bakon, lenn az árokban forogtak, a jobboldaliak meg fenn az úttesten. Egészen félre-

dúlten ment a kocsi és még mindig nem fordult fel. Így mentünk jódarabon, csak a lovak dobogása, fúvása és a kocsi nyekergése hallatszott, s mi konokul hallgattunk. Egyszer csak lassított Endre úr és hirtelen hozzám fordulva, így szólt:

— Nem fél?

— Nem.

— Miért nem fél?

Megvallom, kicsit dühös is voltam, de nagy nyugalommal feleltem:

— Azért, mert azt gondolom, hogy ha felfordulunk és én kitöröm a nyakam, maga is kitöri a magáét.

— Ejha! — tört ki Endréből a meglepetés és elnevette magát.

Láthatóan meg volt elégedve a felelettel, de én is önmagammal. Ezekben a percekben azt hittem, hogy végleg megtaláltam a fiatalúrral való bánás módját.

Szinte észrevétlenül siklott fel a kocsi az út közepére, lassan baktattunk azután tovább. Endre rágyújtott egy cigarettára, egyet meg erőszakkal az én számba dugott:

— Köszönöm, köszönöm, tudja, hogy nem dohányzom.

— Most egyre rágyújt.

— Nem, nem.

— Az én kedvemért.

Ej, egy kis líra. Engedékenyebbé váltam:

— Miért telik ebben kedve?

— Csak úgy. Leszoktatom magát arról a káros szenvedélyről, hogy nem dohányzik. Ebéd után is, vacsora után is ott a cigaretta az asztalon, annyit szív-

hat, amennyit akar. Aztán, ha még szívni akar, ki lehet abból a dobozból markolni egy csomót.

— Ezt nem nagyon értem. Hogy én markoljak ki?

— Dehogya maga. Az nem illene. Majd én kimarkolom mindig a napi adagot.

Hagytam, hogy meggyújtsa a cigarettámat. Ez nem is ment olyan könnyen, mert a kocsi haladt előre, a légáramlás el-elfújta a gyufát. A saját cigarettáját sikerült végre meggyújtania s arról adott tüzet. Füstöltünk mind a ketten. Jódarabon hallgattunk, egyszer csak meglepően ezt kérdezte Endre:

— Magának csak az édesanyja él, ugye?

— Igen — feleltem és hosszan eltűnődtem azután, hogy ezt meg honnan tudja, amikor eddig a személyes dolgaimról semmit sem mondtam.

AFFELE VADEMBER volt ez az Endre úrfi. Érdekes azonban, hogy neuraszténiás volt, tele szorongó érzéssel és vademberré úgy trenírozta ki magát, hogy harcot viselt a saját szorongásai ellen. A vele való szellemi és testi viaskodásaimról azonban nem akarok részletesen beszámolni, s itt a sorrendet ismét megszegve, csak annyit közlök, hogy hosszú évek múlva végre is ő győzött, én megbuktam, mert gonosz és gyilkos terroristává vált. Erről csak jóval később mondok el majd egyet-mást . . . A kastélyban való tartózkodásomról csak egyes részleteket írok most már le, amelyekkel talán kissé szemléltetem a nagyuraknak, a föld akkori urainak életét. Már persze annyira — önéletrajzról lévén szó — amennyire ebbe az életbe közvetlenül bele láthattam.

Vendégek jártak a kastélyba és azoknak viselt dol-

gairól is megtudhattam egyet-mást. Az urak egész élete abból állott, hogy költötték a jövedelmüket. Kényelmesen laktak, fürödtek, tisztálkodtak, pucolták vagy pucoltatták a körmeiket, kölnivízzel locsolták magukat; ettek, még pedig finom ételeket, ittak, finom italokat, dohányoztak, persze drága cigarettát és szivart szívtak. Jövedelmük földbirtokból eredt, automatikusan folyt a zsebükbe; ők maguk nem dolgoztak, a gazdálkodáshoz nem sokat értettek, minden munkát az alkalmazottaik végeztek el helyettük. A béresek, pásztorok, napszámosok a testi munkát végezték el helyettük, a szellemi a jószágigazgató és gazdatisztjei, meg irodai írnokok, esetleg magántitkár. A házat a házi cselédség tartotta rendben... A Jankovich Bésán család fejének, Jankovich Bésán József vagyonáról már beszéltem; Jankovich Bésán Elemér a tere-zováci ötezer holdas birtokon gazdálkodott. Évi hatvanezer korona volt az ő jövedelme, tehát havi ötezer korona. Ez a mai pénzre — vásárlóerő szerint — átszámítva körülbelül negyvenezer forint. Óriási összeg a szegény ember szemében. A gazdagoknak nem sok. Egyszer Elemér úrnak tudomására jutott, hogy a fia, az egyéves pesti tartózkodása alatt, többet költött a részére küldött pénznél. Természetes, hogy többet költött, mert az a néhány száz korona, amit havonként küldtek neki, az ő főúri életviteléhez nem volt elég. Milyen is volt az életvitele? Ingyen lakott Pesten a Gyula nagybátyjának külső Andrassy úti villájában; délben kelt, mert hajnalban járt haza. Akkor fiákert hozatott és azon ment be a Bristolba ebédelni. Ő úgy beszélt a fiákerezésről, hogy az olcsóbb, mint a gyalogjárás, mert úton útfélen könyörögnék a koldusok, s ha egy koronát ad fejenként nekik, ak-

kor tíz-tizenkét koronába kerül egy gyalogút a Bristolig. Olcsó ebéd a Bristolban öt korona, hozzá ital és mellékkiadások, ez összesen nyolc korona. Délután a kaszinóban — persze a mágnáskaszinóban — fogyasztás, ruhatár, borraivaló; este újra vacsora a Bristolban — mindez szép pénzbe került, de azután jött a java: éjszakai csatangolás a mulatókban, pezsgő, majd pénz a pincérnek, cigánynak, pumpolóknak és pumpoló nőknek, szóval szüksége van az embernek ezerötszáz koronára, mai pénz szerint úgy tízezer forint. Mivel hazulról nem kapott ennyit, hát kölcsönöket vett fel. A kölcsönöket mindig a tezerováci uradalom jószágigazgatója szerezte állítólag valami uzsorástól. Bár nagy volt a gyanú, hogy az uzsorás maga a jószágigazgató... Szóval ez az ügy pattant ki és Elemér úr alaposan megmosta a fia fejét. Topogott a szobájában, ahová behívatta Endre úrfit és mázsás gorombaságokat vágott a fejéhez, ilyeneket: „Hogy’ lehet ilyesmit csinálni? Inkább kértél volna tőlem! Mit képzelsz te? Mire nézed a napot? Azt hiszed, hogy hozzám ömlik a pénz? Mégiscsak hallatlan! Neked a Krózus pénze sem lenne elég, úgy látszik...” Az atlétatermetű, erős Endre úr csakúgy roskadozott az ilyen szavak hallatára. Minden bűne sorakerült, az is, hogy mikor pesti jogászkodását megelőzően egy évet töltött Magyaróváron, hogy a gazdasági tudományokat az ottani akadémián elsajátítsa, ott is költekezett és adósságokat csinált. „Ott is ész nélkül szórtad a pénzt” — dorgálta tovább az apja. „Mulatozás, ital, cigány! Pedig nem azért küldtelek Magyaróvárra. Ott is Eszterházyval, Wenckheimmel, Csekoniccsal barátkoztál. Miért barátkozol te a Wenckheimekkel? Nem tudsz magadnak más társasá-

got szerezni? Hiszen a Wenckheimékhez képest te koldus vagy.” (Ezt jó magyarosan, úgy mondta, hogy: *kódis*)... Hát ezt azért mondtam el, hogy láthatóvá váljék, milyen kevés volt a főúri élethez a havi öt-ezer korona; hogy Jankovich Bésánék koldusnak tartották magukat azokhoz a boldogabbakhoz képest, akiknek a jövedelmük havi százezer, szóval több, mint évi egymillió korona volt, akiknek a birtokuk ötven-hatvanezer holdra terjedt.

Egy ideig jelen voltam ennél a dorgálásnál és lát-tam, hogy Endre úr majdnem a föld alá süllyedt szé-gyenében. Nyilván azért is, mert előttem mondtak neki ilyen megalázó sértéseket: „Mit képzelsz te? Mi-re nézed a napot?”... Én csak bámultam az élet visz-szásságain, az urak tempóin. Az apa, aki az éjjeliőrt majdnem keresztülszúrta a tekintetével, mert le me-részelt ülni este az inasok szobájában, és úgy ordított rá, hogy „takarodsz ki, te kutya”, ez a nagyúri apa csak ennyire ragadtatta el magát a fiával, a másik nagyúrral szemben. Az a földbirtokos, aki a saját dip-lomás gazdatisztjeit, Vérffy úr közlése szerint, úgy szidta le, mint a kutyát.

A tezerováci kastély a kisebb kastélyok közé tar-tozott, hiszen a család is kicsi volt, háromtagú. Volt még egy fiú, régebben, de az tízéves korában meghalt. Elemér úr lovagolni tanította, valami vad lóra ültette és a fiú félt, mikor ficáinkolt alatt a ló; Elemér úr dühbe gurult és rávágott a lóra; a ló megugrott, a fiú leesett és sérülésébe belehalt. Elemér úr állítólag azt mondta róla a halála után. „Nem kár érte, mert gyá-va kutya volt.” Az anya attól kezdve bánatos maradt, csendes és halkszavú... A kastély, mondom, kicsi volt, tizenkét szobából állt. A személyzet sem volt

nagy. Egy házvezetőnő intézte a háztartást, komornyikot nem tartottak, csak komornát; szolgált két inas és két szobalány; az ételeket egy Schauta nevű cseh szakács készítette, segédkezett neki a konyhán három konyhalány, szolgált ezenkívül még két mosónő — ez volt az egész belső cselédség. Egy kertész végezte a park gondozását és a konyhakerti munkát, szükség esetén napszámosokkal. (Tehát napszámosok voltak, akiket első nap a kertben dolgozni láttam). A házi-
rendnek úgy kellett folynia, mint a vasúti közlekedésnek, menetrend szerint. Ha egy órakor volt az ebéd, akkor pont egykor fel kellett tárulnia az ebédlőbe vezető szárnyas ajtónak. A szigorúság, mely a fegyelmet tartotta, Elemér úrból áradt, az asszony gyenge lett volna hozzá. A vendégház öt szobából állt, a kastély élete a vendéglátás volt. Általában a földesurak életének legnagyobb részét a vendéglátás, illetve a vendégjárás töltötte ki. Tezzeróvára is jöttek távoli megyékből is, még Erdélyből is vendégek, kik a vadászati időnyben vadászással szórakoztak. A sok közül mindössze néhány vendégre emlékszem: Széchenyi Béla, a volt koronaőr, Pejachevich Mikó Endre, Jankovich Aladár, Fiáth Pál, Szentkereszthy Béla, Eszterházy Ferenc. Az elsoroltak közül Fiáth és Szentkereszthy úr báró volt, a többiek grófok. Rangon aluli ember alig fordult elő a kastélyban, csak éppen hogy akadt ilyen is; némelyiket a hivatala képesítette erre, például egy Mihalovich nevű főispánt — talán csak azért, mert egyúttal földbirtokos is volt — valami Tüköryné nevű özvegy nőt, akinek birtoka volt és azon felül is nagy vagyona. A helybeli katolikus plébánost is minden évben egyszer meghívták; a közeli Verőcze nevű városkában állomásozó katonaság tiszt-

jei gyakrabban lehettek jelen, annál inkább, mert az ezredesük, valami szky végződésű névvel, lengyel gróf volt. A helybeli tanító, református pap, orvos — ezek sohasem ülhettek a kastélyban asztalhoz, sem a gazdatisztek, sem a jószágigazgató... Ilyen környezetben kissé furcsa volt a helyzetem, de bírtam. A passzív jelenlevő szerepét játszottam: Jelen voltam, ültem, ettem, ittam és hallgattam. A társalgások alatt soha érdekes, vagy okos beszélgetést nem hallottam. Közös ismerősökről esett szó, olyasmiről, hogy X-ék most Pestre utaztak és ott maradnak néhány hétig, hogy Ypszilonnak Bécsben van dolga, hogy V-éknél jövő héten nagy vadászat lesz. Azután ételről beszéltek, különösen étkezés közben, például, hogy Sári néni mindent megszagol, mielőtt hozzá kezd és kedvenc étele a bűdös sajt, hogy János nem iszik sem szeszesítalt, sem feketekávé, mert az orvosok megtiltották neki. Társalgás közben soha pikáns, vagy kétértelmű szó nem hangzott el.

Amikor vendégek érkeztek, elhelyezték őket a vendégszobákban; a nőket a kastély emeletén; az urakat a vendégházban. Ők megmosdottak, átöltöztek és úgy jelentek meg a társalgóban. A fogadás, a bemutatás szertartásosan folyt, simán, könnyedén. Ha én már a társalgóban ültem és akkor jött meg egy gróf, a bemutatás úgy történt, hogy a házigazda a jelenlevőkhöz vezette s mindegyik előtt mondta a két nevet így: „Eszterházy — Pejachevich.” „Szervusz, szervusz” — mondták egymásnak az urak. Amikor hozzám ért a házigazda és a grófi vendég, akkor így hangzott a szöveg. „Eszterházy — Nagy úr!” Eszterházy keztenyújtott és így üdvözölt: „Jóestét.” A „Nagy úr” tehát azt jelentette, hogy nem vagyok tár-

67

saságbeli, s csak mint „kültag” vagyok jelen. Gondoskodás volt ez arról, nehogy egy gróf azt mondja nekem: „Szervusz.” Ezen a manőverezésén már az első alkalommal átláttam, nem zavart, természetesnek véltem, sőt jólesett, mert bizony magam sem óhajtottam egy Eszterházyval tegeződő viszonyba kerülni... Ha nők voltak a vendégek közt, azok sohasem szóltak hozzám, nem is tudtak volna miről beszélni velem. Én csak ültem és — cigarettáztam. Igen, az ebédek és vacsorák után való együttlétet nem tudtam másképp megoldani, minthogy rászoktam a dohányzásra. Könnyen ment, mert a cigaretta nem került pénzembe... Lassanként derült ki, hogy kelletténél jobban néztem le a grófokat és a bárókat, mert azért nem voltak olyan egész szamarak. Hogy úgy mondjam, megvolt a magukhoz való eszük. Inkább a műveltségük volt különös, szinte műveletleneknek is mondhatom őket, mert tudományokhoz, irodalomhoz nem értettek, Petőfiről például ilyen véleményt hallottam egytől, hogy az futóbolond volt — Endre úr szerint csirkefogó — de nagy, csaknem született képességük volt, a hogyan való viselkedéshez, öltözködéshez, etiketthez; ezekben az angol arisztokrácia volt a mintaképük: tudtak idegen nyelveket, amiket gyermekkorukban tanultak meg; még Endre is, akit afféle kreténnek néztem, jól tudott németül, franciául és angolul... Hetenként eljártunk vendégségbe Cabunára, gróf Jankovich Aladárékhoz. Ott volt két házikisasszony is, szóval két kontessz. Az ottani társaságot különösen úntam, a karosszékben való ülésen és cigarettázáson kívül semmit sem tudtam csinálni, senki sem szólt hozzám, a házigazda is csak mosolygott rám, nyilván nem is tudtunk volna egymással mit

beszélni. A Jankovich Bésán család észrevette ezt a természetes mellőzöttségemet, s mindegyik tagja igyekezett rajta enyhíteni; különösen az asszony tette meg többször, hogy látván magánosságomat, mellém ült és beszélgetni próbált velem; emlékszem, egyszer így kezdte: „Mit csinál az édesanyja? Egészséges-e?” Még ez is csak formális könnyítés lehetett, mert nehéz volt a kérdéseire felelnem. Anyám valóságos helyzetéről nem szándékoztam vele semmit közölni, hiszen az olyan rossz volt, hogy arról beszélni már illetlenség lett volna, vagyis: nem lett volna *etikettszerű*.

A tezerováci kastély persze fel volt szerelve minden jóval. Minden, amit ettek, ittak, a legfinomabb volt. Kávéból a legfinomabb keveréket tartották, úgyszólván raktáron. A pince tele volt tokaji borral, pezsgővel. Pezsgőből csak francia márkát tartottak, Mummot, Pommeryt... Én akkoriban nem sokat törődtem az ételekkel, itallal. A kínálkozó szórakozásokat meguntam, csak bámultam az urak életét, de nem állt módomban, hogy irigyeljem. Ők maguk is gyakran unatkoztak. Elemér úr elmondta, hogy mikor Pesten akad dolga, s két-három napra fel kell utaznia, majd megvész az unalomtól. A szabadidejének nagy részét azzal tölti, hogy fel-alá jár a szobájában. Amikor Jankovich Bésán Gyula érkezett hozzánk vendégnek — a somogyi nyolcezer hold ura — az, mondjuk, megérkezett reggel kilenc órakor, hát ebédidőig — az inasának a közlése szerint — azzal szórakozott, hogy a kezét hátul összekulcsolva szintén a szobájában járt föl-alá. Könyvet az urak nem olvastak, soha könyvről nem beszéltek, legalábbis én ilyesmit nem hallottam, újságot is alig olvastak, a politika főbb híreiről úgy értesültek, hogy egymásnak beszélték el, amit

hallottak, hogy mit mondott Albert — ez Apponyi volt — vagy mit mondott Pista — ez Tisza volt. Ferenc Józsefet persze csak úgy említették: „Őfelsége.” Tiszát kissé lenézték, mert nem tartották egyenrangúnak, újkeletű volt a grófsága; Apponyit és Andrássy Gyula grófot is majdnem lenézték, mert túlságosan művelteknek tartották őket, szónokló és firkáló intellektüeleknek, tehát nem igazi uraknak. A nép alázattal viseltetett irántuk, nekik a népről nem igen volt gondolatuk. Nép, az van, punktum! A polgárság uraskodását sértő illetlenségnek érezték. „Ma már egy fiskális is, ha az operába megy, páholyt vesz magának” — mondta egyszer az egyik gróf, méltatlankodva. „Itt a faluban is vannak fiatal nők, akik kalapot tesznek a fejükre, hát nem borzasztó?” — bírálta egyszer a közállapotok züllését Jankovich Bésánné... Egy kolduló öregemberről meséltek nekem egyszer egy esetet: az öreg beállított az udvarra, anyja és fia éppen a kertben ültek, oda totyogott a koldus és a kastély urai iránt érdeklődve, így nyöszörgött: „Kérem szépen, itthon van-e őfelsége?” Ez a kérdés nagyon tetszett nekik, a koldus jutalmul két koronát kapott.

Egyszer egy vidéket járó színésztársulat érkezett Tezerovára. A kocsmában léptek fel, szólószámokat adtak elő a tagjai, férfiak és nők vegyesen. Endre úr ajánlatára, elmentünk az előadásra, hárman: én, Endre és Pejachevich Mikó Endre. A helyiség tömve volt, az előadás már folyt. Érkezésünkkor izgalom fogta el a tulajdonost, a személyzetet, a társulatot, a közönséget. A nézők felénk fordultak helyeiken, persze leginkább a nők, az előadó színész, mintha már csak nekünk játszott volna. Pejachevich egy fadarab közö-

nyősségével állta az ilyesmit, Endre azonban mindjárt mámorba esett attól, hogy ő milyen nagy úr, hogy ő egy egész tömeg érdeklődésének a középpontja. A színésznők, akik a nézőtéren ültek, az előadóemlévény aljában, felénk bámultak és izegtek-mozogtak, igazgatták az ábrázatukat. Persze Endrére tűzött a tekintetük, mert ő volt a szép, az elegáns, mert róla tudták meg pillanatok alatt, hogy kicsoda. A tulajdonos külön asztalt állíttatott fel nekünk, és mint egy megkergült birka, úgy forgolódott körülöttünk, egyrészt elbódulva a megtiszteltetéstől, másrészt azon buzgólkodva, hogy egy kis extra-bevétel álljon a házhoz. Endre rendelt, pezsgőt kért, de pezsgő nem volt, kénytelen volt beérni portweinnel. Hallgattuk az előadást, igen jól mulattunk rajta, leginkább a színészek ripacskodásán. Hamarosan hozzánk telepedett az egyik művésznő, később egy másik, majd egy férfi is, előadás után az egész társulat. Ettek, ittak, tréfákat űztek, a nők bájos mosolyukkal ajánlkoztak a két úri csemetének; Endre úrra több búbáj áramlott, mint Pejachevichre, rám semmi, rólam rögtön megéreztek, hogy csak holmi lógós vagyok, valami tanár, vagy újságíró, vagy mi a csoda. Endre úr szeme csillogott, ajkai aprókat vonaglottak a gyönyörűségtől, az ő nemi élvezete mindig abból állt, hogy rajongtak érte a nők, s ez mintha elég is lett volna neki. Unalmamban én is ittam, de csakhamar éreztem, hogy az ital megrészegít. Éjfél után már elviselhetetlennek éreztem félszeg helyzetemet, mert — többek közt — ahhoz sem volt tehetségem, hogy urak mulatozásához jó kibic legyek. Megszöktem tehát és eltántorogtam haza. Borús volt az ég, sötétség vett körül, alig találtam meg a kastélyt; egy árokba bele

is estem, hasravágódtam, s mivel már az eső is meg-
eredt, csupa sár lettem.

Másnap Endre úr azzal a kérdéssel állt elő, hogy hát mennyivel járulok hozzá a számlához, mely háromszáz és egynéhány koronát tett ki. Gúnyosan nevettem a szemébe és azt mondtam: „Egy fillérrel sem. Hogyan képzeled ezt?” Elhallgatott és egész mélabús lett. Bejött a szobába Pejachevich, tőle is hozzájárulást kért. Pejachevich is nevetett, kijelentette, hogy ő vendég volt, egy vasat sem fizet. Endre úr most már nagy zavarba esett, sokallotta a pénzt, amit „hárman elvertünk”. Estére már mindent tudtak a szülei, azt is tudták, hogy én egy kicsit megrészegettem, hogy útközben elestem és csupa sár lett a ruhám. Ezt persze csak úgy kikövetkeztettem Jankovich Bésánné néhány szavából. Szemrehányásokkal illették — Endrét. A bűn, amiért megrótták, az volt, hogy — portweint rendelt és nem pezsgőt! Ez nem méltó úriemberhez. Endre úr azzal védekezett, hogy pezsgő nincs a kocsmában. „Ittatok volna akkor inkább kocsisbort, de nem portweint” — dohogott Elemér úr. Én nyugodt maradtam, az egésszel nem törődtem, az asszony különben szelíden mosolygott rám, jelezve, hogy a szemrehányás csak az ő fiának szól, én ártatlan vagyok, engem a két rossz úrifiú csábított el.

Mindig ilyen simán sikerült a szemrehányásokat megúsznom. Egyszer részesültem csak egy kis enyhe rosszallásban. Ennek a történetét is elmondom. Valamelyik külső cselédjük falubeli házánál lakodalmat tartottak. Elmentünk Endrével a lakodalmi mulatságra. A lakodalmas ház tele volt vendégekkel. Nekünk sietve helyet csináltak az asztalnál, úgy, hogy

néhányan felálltak. Kínálni kezdték bennünket enni-
valóval és borral. Endre úr hidegen elutasított min-
dent. Ez nem lepett meg engem, mert már tudtam,
hogy nagyon kényes, népi háznál ő nem eszik meg
semmiféle ételt és nem iszik vizet sem olyan pohár-
ból, melyet az egyszerű emberek használnak, még
ha akárhogy kimossák és megtörlik is. Ült, ciga-
rettázott, egy-két szót váltott a háziasszonnyal, per-
sze fölényesen, megint az orrhangján, ilyen szavak-
kal, maga no, és maguk, a maga lánya, az az új férj
vagy mi. Egy városiasan öltözött, kis sovány fiatal-
ember hátulról a tömegből oda lépett hozzá és be-
mutatkozott neki; a nevét mondta és nyújtotta a ke-
zét. A nevére persze hogy nem emlékszem, de mond-
juk, hogy Asztalosnak hívták: „Asztalos vagyok.”
Endre úr nem fogadta el a nyújtott kezét, a nevet
nem értette, tehát így szólt rá hangosan a fiatalem-
berre: „Hogyan?” Az megismételte, most már zavar-
tan: „Asztalos vagyok.” Endre úr most ezt mondta:
„No látja, tud maga értelmesen is beszélni.” És el-
fordult tőle. A fiatalember pirulva vonult vissza. Én
is elszégyelltem magam, de szégyenérzésem rögtön
dühre fordult. Nem tehettem azonban semmit. Hogy
mások előtt rászóljak, az lehetetlen volt. Hirtelen
megutáltam azonban Jankovich Bésán Endre urat és
megéreztem, hogy egy világ választ el bennünket.
Kutyából nem lesz szalonna, eszeveszett mágnásból
soha nem lesz méltányos, tisztességesen gondolkodó
és cselekvő embertárs. Hallgattam és nemsokára azt
indítványoztam, hogy menjünk már. Minek jelenlé-
tünkkel tovább zavarni a családot és a vendégeket,
mikor Endre úr pimaszul viselkedett és jóformán
mindenkit megsértettünk. Annyit tehettem csak, hogy

távozáskor a háziasszonnyal és a közvetlen szomszédaimmal kezét fogtam.

Még ugyanaznap este, a parkban való csatangolásaink közben találkoztunk egy boros legénnyel, aki danolva ment át a parkon, haza igyekezett, és a rövidebb utat választotta. Mámoros állapotában egyáltalán nem omlott össze az Endre úr iránti tisztelettől, sőt hetykén beszélt. Ivott egyet a kezében tartott boros üvegből, majd Endrének nyújtotta, hogy ő is igyon. Endre úr zavarba esett, habozott, de a legény erőszakoskodott — Endre úr ivott az üvegből. Én gyorsan továbbálltam, nehogy rám kerülhessen a sor. Mert, megvallom, máig sem tudok másokkal egy tából enni, egy pohárból inni. Másnap este már ezt a kalandunkat is tudta Jankovich Bésánné. Általában mindent tudott, valósággal rejtelmes módon. És nagyon megróttá Endrét, hogy a parasztlegény üvegéből ivott. Szinte megborzongott, amikor ezt szóba hozta. És sopánkodott: „Igazán nagyon szégyellem magamat. Én szégyellem magamat helyetted is. Micsoda gusztustalan dolog. Hogy’ tehetnél ilyent?” És hozzám fordult, nyugodtabban: „Maga is ivott abból az üvegből?” Endre felelt helyettem: „Nagy úr nem ivott.” „Lám, van ízlése” — de most rótt meg: „De miért engedte Endrét? Fogta volna meg a kezét és úgy tartotta volna vissza!”

Különben minden jel arra mutatott, hogy az asszony jóérzéssel van hozzám. Egyszer operákról beszélgetve, elénekeltem Endrének a *Lohengrin*ből a Grál-mondát, valami ilyen kérdésre: „Hogy is van az?” Az asszony a szomszéd szobából hallotta, pedig nem teljes hanggal, csak falzettel énekeltem. Nagyon megdicsérte aztán énekemet és néha kért, hogy éne-

keljek neki. Különösen szerette hallani Lohengrin búcsúját a hattyútól. Népdalt nem óhajtott, de tudtam egy-két operaáriát, melyeket úgy tanultam meg, hogy sokat jártam az operába Kaufmann barátommal, neki remek hallása volt, megtanulta az áriákat, én meg tőle tanultam meg, ütemről ütemre bema-golva. Elénekeltem a szicsíliánát a *Parasztbecsület*-ből, azon a fejét rázta és azt mondta róla, hogy nagyon vad. A szelíd, élettől elvonuló lélekhez az már nem illett.

Szeget ütött a fejembe, hogy ő hallotta, mikor a Grál-mondát halkan elénekeltem. Tehát a leckeórák alatt beült a szomszéd szobába és hallgatózott. Pedig mi, Endre úrral, sokféle dologról beszélünk, társadalmi és nemi kérdésekről is, egész szabadon. És annak is ki kellett derülnie, hogy az órákat nem tanulással, hanem beszélgetéssel töltjük. Nem értettem hát, miért van az, hogy nem ejtenek ki a kegyükből. Azt azonban értettem, hogy Elemér úr egyszer valami izgága és bajokat okozó béresről kezdett beszélni nekem és a történetét így vezette be: „No, ide hallgasson, maga cucilista!”... Az asszony észrevette, hogy a szőlőből mindig kiszedem a muskotályt. Szóvá tette: „Úgy látom, a szagost jobban szereti, mint a másfajtát.” És másnap a reggelihez már csak muskotályt kaptam s attól kezdve mindig... Egyszer este sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy délután ke-restetett és nem találtak meg; kocsizni ment és el akart vinni magával. Én örültem, hogy nem találtak meg, mert képtelennek éreztem magamat arra, hogy hosszabb ideig kettesben beszélgessek vele. Ahogy erre emlékszem, eszembe jut, hogy mindig minden alól igyekeztem kibújni. Általában elég baja lehe-

tett velem a családnak, mert valószínűleg sok hibát követtem el, amelyekről nem tudok. Még Elemér úr is, a szigorú, a vad, a goromba, úgy bánt velem, mint a hímestojással. Mindig mosolyogva nézett rám, tréfálkozott velem, de sohasem az én rovásomra. Mikor Tüköryné, akiről már említést tettem, s aki akkor még fiatal volt és igen szép, megérkezett a kastélyba, így szólt hozzám Elemér úr a pipázóban: „Nem akar-e a szobájában vacsorázni? Meg meri-e várni a szép asszonyt? Mert ez olyan szép, hogy az olyan szívdobogós fiatalember mint maga, menten szerelmes lesz beléje. És akkor lesz ám nagy sóhajtozás!” Azt feleltem: „Nem félek tőle.” Mikor aztán belépett Tüköryné, ezt kérdezte Elemér úr, Tüköryné fülehallátára: „No, ugye, hogy igazam volt?” „Nagyon is” — feleltem én. Tüköryné rögtön megértette, miről van szó és elismerőleg bólintott, mosolyogva... Ez a Tüköryné később felesége lett Pekár Gyulának. Pekár már akkor képviselő volt, jól keresett, valami vagyona is volt, mindig nagyurak közt forgott, az ő ideológiájukban élt és szolgáltatta őket. Egyszer, a nem messze fekvő Tüköry kastélyban járva, ellátogatott Jankovichékhoz is. Ez még az én ottartózkodásom előtt történt, csupán beszélni hallottam Endrét és az anyját az esetről. A családnak szinte kínos volt az eset. Ebből a beszélgetésből tudtam meg, hogy az arisztokraták mennyire lenézik a dzsentrit. Ez a lenézés már utálatnak is bevált. Igen, más ilyen látogatásról való értesülésem is igazolja ezt a megállapítást, melyhez későbben még több adattal is szolgálok. Egyszer — erről is Endre beszélt — valami Brázay jelezte sürgönyileg, hogy tiszteletét fogja tenni a kastélyban, lovat akart vásárolni. Ez a Brá-

zay gazdag volt és úgynevezett úriember. A Brázay-cég tulajdonosának a fia. És mégis, az egész Jankovich Bésán család felborzolódt arra a gondolatra, hogy Brázayt fogadnia kell. Tanakodtak róla, mit csináljanak, végre is abban állapodtak meg, hogy az asszony kikocsizik, Endre kilovagol és csak Elemér úr tölt vele egy kis időt. Bámulva hallottam a bizalmas közléseket, de örültem nekik, mert szívesen láttam, hogy a különféle kategóriájú urak mennyire lenézik egymást. Úgy láttam, hogy az arisztokratizmus az emberutálat kultusza, de olyan nagymérvű, hogy betegségnek is beválik.

Hallottam, hogy Endrének már kétszer volt tüdőgyulladása. Mindkét alkalommal a községi orvos kezelte. „Kétszer mentette meg az életedet” — mondta Endrének az anyja, az orvostól szólva. Érzésben hálások is voltak az orvosnak, szerették, de — csak távolból, soha vendégül meg nem hívták. Endre úr, hálája lerovásául, néha ellátogatott hozzá... Ellátogatott másokhoz is a községben. Fölkerestük együtt is a református papot. A pap óriási testű atléta volt, száz kilósnál nagyobb súlyokat is emelt, azért valóssággal tisztelte Endre úr. A pap felesége szép asszony volt és külön tanulmány volt látni, micsoda izgalom fogta el őt Endre úr megérkezésekor. Ha az ember csak néhány ilyen szenzációnak lehet szem- és fültanúja, megtanulja megérteni, hogy a nőkre miért van mindenek fölött varázsszal az az amerikai film-darab, melynek férfi hőse mindig szép és gazdag... Ha már felmerült emlékezetemben a szép papnének lángoló izgalma, melyben majdnem rávetette magát az ura előtt Endre úrra, hogy megharapdálja, valamit a gazdag, erős és igen szép Endre úr tezerováci

nemi életéről is elmondok, annyit, amennyit tőle magától megtudtam, no meg az inastól, akiből mégis csak sikerült egyet-mást harapófogóval kiszednem. Hát Endre úr néha hónapokat töltött a kastélyban egyfolytában. Mit tehetett? Az inasnak adott néha megbízást, hogy hozzon neki a faluból valami nőt. Az inas hozott is. Valami prostituált féle szegény nőt. Egyet meg is mutatott nekem. Deszkamellű, far nélküli, sovány, ráncosodó képű koravén nő volt. Endre úr, szélcsendes időben, a vendégházban fogadta, éjnek idején. És adott neki valami pénzt. Nekem akkor sem kellett volna, ha ő fizet ezer koronát. Tehát Endre úr is áldozatául esett az erkölcsnek. Én nem éreztettem vele, hogy egyetmást tudok az élete mélységéből is, ő mégis sejtette, hogy sem számár, sem vak nem vagyok és általánosságban mondott nézeitem után így förmedt rám: „Az istenit, maga nagyon kényes.”

A helybeli katolikus plébániának Elemér úr volt a kegyura. A plébánost is felkerestük egyszer késő este, amikor éppen a születésnapját ünnepelte. Üldögtünk hármasban és borozgattunk. Valami kis harapnivalót is behozott a gazdasszony. A gazdasszonynak két fia volt, azok kint tartózkodtak a konyha melletti kis szobában, amikor megérkeztünk, egy pillanatra láttam őket, olyan tíz év körüli gyermekek lehettek. Mikor már egy kicsit fesztelenebbé vált a hangulat, Endre azt mondta a plébánosnak: „Öregem, ne komédiázzunk, ne érezzék magukat feszélyezve, hívja be az asszonyt is, meg a gyerekeket is, úgyis tudjuk, hogy az asszony valójában a felesége, a gyerekek meg a maga fiai.” A pap olyan papos, áhítatos képpel mosolygott. „No, szóljon nekik! Jöjjenek be

és üljenek ide az asztalhoz.” Egy-két perc múlva mindnyájan együtt ültünk a szobában. Az asszony egy kis zavarral küszködött, a pap a gyerekei fejét simogatta.

Ilyen apró élményeim voltak a hat hét alatt, míg a kastélyban tartózkodtam. Később sok szemrehányással illettem önmagamot, hogy a hat heti időt nem használtam fel jól. Azzal, hogy nem tanultunk semmit, mert Endrét sehoggy sem lehetett rávenni a tanulásra, nem törődtem. A vizsgát sikerrel tette le, anélkül, hogy akár a római jogból, akár a jogtörténetből egy szót is tudott volna. A már ismertetett zártvizsga nála is bevált. Azt azonban sajnálom, hogy neuraszténiás nyavalygásaim miatt és hanyagságból, nem tanulmányoztam a nagybirtokot, annak egész üzemét, termelés módját és cselédjeinek az életét. Egyszer sem mentem el egyik tanyára sem, semmit nem ismertem meg közvetlen tapasztalatból. Hogy Endre a maga jószántából nem kocsizott ki velem valamelyik tanyára, abból azt következtetem, hogy a tanyai viszonyokat leplezni akarta előttem... A falut is alig láttam. Még olyan adatokat sem tudtam meg róla, hogy mennyi a lakosa, a lakosok mivel foglalkoznak, miből és hogyan élnek, mik a népszokásaik. Hogy a legtöbben horvátok, azt onnan tudtam, hogy sokszor hallottam magánosokat és csoportokat dalolni s horvát nótákat daloltak. Holmi szociográfia csinálására nem is gondoltam, Endre urat nem kérdeztem ki az arisztokrácia szokásairól, életvitelének a felszín alatti részleteiről, pedig valóságos leckéket adathattam volna magamnak, de hát, el kell ismer-nem, hogy a szélesebb körű érdeklődés szempontjából gyenge legény voltam, és az egész hat hét alatt

szinte szellemi eltompultságban éltem. Az életem, már persze a külsőségeiben, kellemes volt és megtanultam, hogy az arisztokraták jobbmodorú emberek, mint az alattuk felsorakozó középosztály és polgári rend. Ha akarnak, igen udvariasak tudnak lenni és értenek ahhoz is, hogy illúziót keltsenek magukról, az osztályhelyzetükből fakadó kíméletlenségüket, sőt a gonoszságukat is igen ügyesen leplezik.

Az egyetlen sértődöttségem elutazásomkor támadt: Mindnyájan együtt utaztunk Pestre, éjjeli vonattal; a család egy elsőosztályú fülkét bérelt magának, nekem külön váltottak egy másodosztályú jegyet... A vizsga után meghívtak ebédre a Bristolba. Az eredménnyel meg voltak elégedve. Kedélyesen elcsevegtek velem, Elemér úr, szokása szerint, barátságosan humorizált. Miként Endrével a valamennyire hasonló szorongásos neurózisunk kapcsolt kissé egymáshoz bennünket, úgy Elemér úrral is volt egy közös bajunk, s mikor ő ezt megtudta, egyszerre mintegy sorstársnak érzett engem: neki is krónikus ficama volt, neki a jobb vállában, még pedig olyan mérvű, hogy egyszer hátra nyúlt az ajtókilincs felé, s akkor is kificamodott a karja... A bristoli ebéd után, mikor már felálltunk az asztaltól, csak úgy futtában megkérdezte tőlem Elemér úr, nem lenne-e jó nekem valami hivatal, talán az egyik minisztériumban. Én helyesen tettem, hogy nem akartam hivatalba menni, de elég ügyetlenül viselkedtem, amikor a kérdésre egyszerűen nem feleltem... Endre jó darabon elkísért, különben is egy irányba mentünk, én hazafelé, új, Hársfa utcai lakásunkba, ahová anyám távollétemben költözött, s ahol már két éjjelen aludtam a konyhában leterített matracokon, Tezerovács

után; ő meg egy Dob utcai régiségkereskedőhöz sietett; szokása volt időnként régiségüzletekbe betoppanni és holmi antik vázákat és más ostobaságokat vásárolni. Útközben benyúlt a zsebébe, egy borítékot vett ki és a kezembe adta: „Édesapám küldi magának.” A borítékból fesztelenül kivettem a pénzt, öt darab száz koronás volt benne. Még keveselltem is magamban, mert hiszen Pelikán úr három heti semmittevésért kapott ugyanennyit. Amikor elváltunk egymástól, Endre úr azt mondta röviden: „Aztán majd írjon néha, az ne zavarja, ha én nem felelek a levelére.”

Éreztem, hogy ez az Endre úr nincs rossz indulattal hozzám. És elgondolkoztam azon, hogy milyen furcsa is volt a mi viszonyunk már kezdetben és olyan is maradt. Együtt éltünk, egymás közelében, egymással bajlódva, szórakozva, bizalmaskodva, birkózva és tréfásan verekedve hat héten át és — mégsem váltunk barátokká. De hát kettőn állt a vásár és az volt az érzésem, hogy elsősorban énmiattam nem. A barátságot, az iránta való szeretetet lehetlenné tette az óriási osztálykülönbség tudata. Nem bírtam jóindulattal, de még közönyösen sem nézni az uraskodásnak a tempóit, az orrhangon való fölényeskedéstől kezdve a falkavadászatokról való lelkes elbeszélésekig, még úgy sem, hogy a fölényeskedések éle énfelem egészen eltompult. De meg hát soha nem is sikerült gazdag fiúval megbarátkoznom. Lehetetlen helyzet volt az, hogy egymással szemben ülünk, egymás mellett megyünk, beszélgetünk, esetleg párhuzamot vonunk Petőfi és Arany közt, vagy Wagner és Verdi közt, esetleg mindenben egyetértünk és ennek örülünk, de — nekem egy vagy két korona lézeng a

zsebemben, a gazdagnak meg van elég pénze és sem-
miben sem szenved hiányt. Elnyomhatatlan gyűlöle-
tet éreztem ilyenkor, ha lepleztem is: Nincs barátság,
nem kellesz; a barátság csak akkor lehetséges, ha
testvériesen megfelezed velem mindazt, amid van.

KOLOZSVÁR, ABAŰJSZÁNTÓ, KATONÁSKODÁS

AZ IDŐ MŰLT, napjaimat haszontalanul töltöttem, most már nem tudtam azzal beérni, hogy esti tizenegyig a Japánban ültem, hanem hazamenés előtt még elmentem a Nagymező utca sarkán levő Français kávéházba, ahová üzleti nők jártak. Ott cigarettaztam, báméskodtam, kis pénzzel a zsebemben és sóváran néztem a szerelmi vásárt. Még messze estem az érettségnek attól a fokától, melyen már az ember megtiltja önmagának az ilyen szórakozást, sőt nem is megtiltja, hanem akármi más időtöltést szórakoztatóbbnak érez. Szólott a cigányzene, nagy volt a nyüzsgés és ez a felfokozott élet valamennyire megnyugtatóan hatott rám. Már *most* közlöm, hogy ilyen környezetben tudtam dolgozni, amikor két-három év múlva novellák írásába kezdtem. Itt írtam például, egy kis asztal mellett, félrevonultan, az *Özvegy asszonyok* című novellámat.

Egy órakor, kettőkor bandukoltam haza, azután délig aludtam. Emiatt az életmód miatt persze olyan lelkiismeretfurdalás gyötört, mintha mindennap elkövettem volna egy rablógyilkosságot.

Ügyvédi irodában mint írnok nem is akartam dolgozni, tehát egész jogászkodásom alatt egyetlen írnoki működésem az Eulenberg-irodában eltöltött né-

hány hónap maradt. Tanítgattam, kávéházba jártam, ez telett tőlem, semmi egyéb. Még újságot is alig olvastam. Nem érdekeltek a világ úgynevezett eseményei. 1904 elején tört ki az orosz-japán háború, még azt sem kísértem figyelemmel. Csak itt-ott néztem bele a róla szóló hírekbe, a helyek és vezérek nevei furcsaságuk és exotikus hangzásuk miatt ragadtak emlékezetembe: Port-Artur, a város, Kuro-patkin, a hadügyminiszterből lett orosz fővezér, Cse-mulpó kikötő, Tógó japán tengernagy, Kuroki, Oku, Nógi, Oyama, ilyen japán generálisnevek, Liao-jiang, egy nagy orosz vereség színtere, ilyen adatok maradtak emlékezetemben.

Azt láttam, hogy az oroszok szakadatlanul vereséget szenvednek, sok embert vesztenek, ez azonban nem érdekelt. Ezt a háborút is úgy érzékeltam, mint akár Timur Lenk hadjáratait: Timur Lenk régen élt, nem fontos, azóta megváltozott az emberiség; Liao-jiang pedig messze van, térben annyira, mint Timur-Lenk időben, két ázsiai nép harcol egymás ellen, viselt dolgaik Európában meg nem ismélldhetnek. Sokkal jobban érdekelt a valóságos eseményeknél az olyan vicc például, amit Verescsagin orosz festő halála alkalmával gyártott a *Kakas Márton*, hogy mikor a tengerbe süllyedt, így kiáltott fel: *Nincs a teremtésben veres csag in*. Különben japánpárti voltam, mint majdnem minden pesti ember. Az oroszok iránt ellenszenv töltött el bennünket, mert mindent, ami orosz, *egy* fogalom alá soroztunk a cárizmussal.

Ha már a *Kakas Márton* jutott eszembe, közlöm, hogy még mindig nem írtam, a vicclapokba való firkálást is abbahagytam. Viccek gyártása, ez a kíséreltem az irodalmi életbe való betörésre nem sikerült.

Hogy micsoda akadályokba ütköztem, arról nem is tudok hirtelen beszámolni. Csak azt tudom, hogy mindig történt velem valami zavar. Egy esetre emlékszem, azt is elmondom. Írtam valami viccfélét, inkább karcolatot, azt elküldtem a *Fidibusz*nak. Talán tévedek az időpontban, de mindegy, a kis kaland jellemző az írás elé gördülő akadályokra. A *Fidibusz* első évfolyamát Heltai Jenő szerkesztette. A lap igen tetszett nekem s annak megjelenése általában szenzációként hatott a tréfára szomjas és nevetésre hajlamos pestiekre. Karcolatom megjelent, még pedig a beküldését követő számban. Megörültem sikeremnek és ellátogattam a szerkesztőségbe. Ott találtam Heltait. Egy magas széken ült, szivarozott és francia vicclapokat olvasott, ahogy az illett egy vicclapszerkesztőhöz. Mellékesen jegyzem meg, hogy Heltait szellemes írónak tartottam és sokra becsültem. Annál rosszabbul esett, ahogyan jártam vele. Bemutakoztam neki és közöltem vele, némi lámpaláztól megszállva, hogy annak a bizonyos karcolatnak én vagyok a szerzője. Barátságot, biztatást, dicséretet, sőt honoráriumot vártam és egyikből sem lett semmi. Heltai közönyösen fogadott s jóformán egy szót sem szólt hozzám. Csalódottan távoztam és talán ez az eset bírt rá, hogy egyelőre szakítsak minden vicclappal. Szerkesztőségeiket klikknek éreztem és úgy véltem, hogy a közéjük kerülés kétféleképpen akad el: vagy tehetségtelen a kísérletező és akkor nem kell, vagy tehetséges és akkor szintén nem kell, hogy ne zavarja a köreiket. Az ember türelmetlen, nem csoda, ha a századik sikertelenséget megunja. De hát mit tehetett volna velem Heltai, egy nyavalyás kis tréfám megjelenése után?

Tanításból éltem, egyetemi éveimet elvégeztem, megkaptam az abszolutóriumot, azaz elbocsátó bizonyítványt, melyet az index utolsó lapjára írtak. Következett volna, hogy letegyem sorra a szigorlatokat. Körülményeim és kényszerítő életmódom miatt azonban a tanulást lehetetlennek láttam. Ilyen helyzetben, sőt állapotban írtam Jankovich Bésán Endrének egy levelet, Kolozsvárra; ő akkor ott tartózkodott, azzal a szándékkal, hogy a második alapvizsgán átessen. Emlékszem, leveletem az Angol kávéházban írtam meg; oda járt akkor néhány szociáldemokrata; Garami Ernő, a Népszava szerkesztője volt asztaltársaságuk feje. Én csodálkozva néztem őket és azon merengtem, hogy lám, miféle ember vagyok én, még ezekhez sem tartozom, nem ülök köztük, magánosan lebegek a világban.

Szóval, levelet írtam Endre úrnak, feltártam előtte elakadtságomat. Levelemre sürgőnnyel válaszolt: *Jöjjön azonnal, lakása van nálam.* Örültem a sürgönynek és új reményeim támadtak, egyúttal persze aggályaim is, mert azon töprengtem, miből élek én majd Kolozsváron, egy távoli idegen városban. Lakásom lesz, de a lakás egymaga még nem elég a létezéshez. Már megint arisztokrata ez az Endre úr és azt hiszi, hogy mindenki benyúlhat otthon a szekrénybe s annyi pénzt vesz ki belőle, amennyire szüksége van. No, mindegy, gondoltam, mindenesetre elutazom Kolozsvárra, aztán csináljon velem Endre úr, amit tud. Becsomagoltam, este gyorsvonatra ültem, s robogtam Kolozsvár felé. A gyorsvonat este kilenckor indult, ha ugyan jól emlékszem, a menetrend szerint reggel hat órára kellett megérkeznem. Az utat átaludtam, jól tudok robogó vonaton aludni, jobban, mint ágy-

ban. Ez az utazás februárban történt, 1905-ben. Érkezésemkor még sötétség borította a várost és hideg volt. Megkérdeztem, hol a gőzfürdő és egyenesen oda mentem. Szokásommá vált azután minden utazáskor, ha idegen városba kerültem, legelőször a gőzfürdőt keresni fel. A kolozsvári fürdő kicsi volt, mikor már hatan-heten ültünk a medencében, az egészen megtelt velünk.

Fürdő után már világosban, elindultam, hogy megkeresem Endre úr lakását. Sürgönyében közölte velem a címét is, a Fő téren lakott, ahol a nagy, díszes templom van és a Mátyás-szobor. Útközben nézelődtem, gyönyörködtem a városban, mindig is a nézelődés volt a legfőbb gyönyörűségem. Ez a kedvtelés meg is felelt a neuraszténiámnak, mert — amint már szóltam erről — a külső világhoz való tapadás felüggesztette introspekciómát, azaz az önmagamba való nézést és azáltal kedélyi enyhülést okozott. Ezzel a nézelődési kedvvel járt, hogy szerettem csavarogni, nem szerettem szobában tartózkodni, hogy csak a nagy, többablakos, de meg mindenfélével, különösen könyvekkel megrakott szobát bírtam és irtóztam a magánytól. Akkor is jól esett az a tudat, hogy társam lesz, még pedig egy nálam gazdagabb és hatalmasabb ember, akire támaszkodhatom. Ismétlem, 1905-ben jártunk, huszonkét éves voltam, félénk, azaz elgyávult és túlságosan gyerekes.

Mikor a Fő térre jutottam, már sűrögtek az emberek az utcán, a téren, tetszett nekem látszólagos nyugalomuk és friss, siető járásuk. Egy újságárus fiatalember a *Kolozsvári Újság*ot árulta, címét hosszan elnyújtva énekelte így: Ko-lozsvá-á-ári Újság, alaposan hangsúlyozva a *ri*-t; ma is tudom utánózni, érde-

mes lenne a félszeg dallamot lekottázni; én arra gondoltam a dallam hallatára, hogy ez a mi magyar népünk bizony egyáltalán nem, vagy legalábbis sután muzikális.

A teret bejártam, nagy volt, szép volt, sok eget lehetett róla látni; megnéztem Fadrusz művét, a Mátyás-szobrot, tetszett nekem és látását élményül könyveltem el. De korán volt még és én bizonyosnak gondoltam, hogy Endre úr későn jár haza, délig alszik és nem lenne neki kellemes, ha fölverném. Bementem tehát a New York kávéházba és ott megreggeliztem. A kiszolgáló személyzetet nem éreztem olyan mereven üzletiesnek, mint Pesten, hanem inkább patriarchálisnak. Tíz óra után indultam el leendő lakásomra. Egyemeletes volt a ház, megtudtam, hogy Nagy Gábor-féle háznak hívják, mert a gazdája Nagy Gábor nevű vendéglős. Azt is megtudtam a kávéházban, hogy Endre úr rendszeres vendége a New Yorknak, ott reggelizik, még pedig déltájban; a pincérek ismerik, van egy fenntartott mágnásasztal és oda szokott ülni.

Elsőemeleti volt a lakás, kopogtatni kellett az ajtaján, csengő hiányában, Endre úr maga nyitott ajtót. Mégiscsak álmából vertem föl, sápadt volt, nagyokat ásított; úgy aludt, ahogyan szokott, alsónadrág nélkül, térden túl érő hálóingben. Megmutatta a szobámat. Kellemetlenül hatott rám, hogy az nem szoba, hanem az előszobának egy kis fürkéje, melyet az előszobától félrehúzható függöny választ el. Tehát már megint kitartóan kísért a nyomorúságnak az a fajtája, hogy nincs rendes lakásom. Nehéz szívvel vettem tudomásul, hogy a fürkében alszom majd, éppen nem nekem való helyen... Keveset beszélünk

az álmos Endre úrral, valami olyasmiről, hogy majd megint együtt tanulunk, úgy mint Tezerovácon, azaz nem tanulunk semmit, de azért fizet havi száz koronát. Elmondtam neki, hogy a kora reggelt a gőzfürdőben töltöttem, hogy milyen kicsi a medence, s megkérdeztem, látta-e már? Ő fölényesen jelentette ki: „Gőzfürdőben én soha nem voltam, mással egy medencében fürödni, ilyen disznóságot én nem csinállok.”

No, de a havi száz korona, ez nekem rettentően kevés pénz lesz. Mi a fenét csinállok én majd, hogyan tudok ehhez a pénzhez még valamit hozzá szerezni? Már itt mondom el, hogy mégis csak megéltem. F. L. volt osztálytársam, akivel barátságot tartottam, küldött nekem pótösszegül havi harminc koronát és Endre úr rávette a szintén Kolozsváron tartózkodó s vizsgára készülő Pejachevich Mikó Endre grófot, hogy ő is vegyen tőlem leckéket. Pejachevich persze csak havi ötven koronát volt hajlandó fizetni. Az igaz, hogy ő sem tanult, ilyesmire nem is lett volna képes, én csupán megjelentem nála öt-tíz percre; nagy úrnak képzelte magát, a Mikó nevet a híres erdélyi gróf Mikó családtól örökölte, a Pejachevich és Mikó családok közt történt házasodás alapján.

Kolozsvárott éltem tehát. Sétáltam, nézelődtem, hol a New Yorkban, hol a Kikaker-kávéházban ültem. Sétáim Kolozsvár megismerését illetően terméketlenek maradtak, nem néztem meg nevezetességeit, nem mentem el például a köztemetőbe, s nem méláztam Apáczai Cseri János, Kriza János és Szenczi Molnár Albert sírjánál, nem néztem meg Mátyás király szülőházát sem. Megfigyeléseim alig terjedtek tovább, mint hogy láttam a Kikakerban a katonatiszti törzsasztalt. Ugyanolyan volt, mint Pesten a Japán-kávéházbeli;

uzsonnaidőben jöttek össze a tisztek, hat órakor érkeztek meg Pestről a reggeli lapok, azokat olvasgatták. Az újonnan érkezők csapdosták össze a bokáikat, ha magasrangú tisztt állított be a kávéházba, felugrottak és haptákban álltak; beszélgetésük vegyesen folyt magyarul és németül.

Éjjel későn jártam haza, délelőtt későn keltem föl. Endre úrral olykor napokig nem beszéltem, mert nem is találkoztunk, azaz ő későbbben feküdt le, mint én — hajnalban — és későbbben kelt fel. Dél tájban barátai látogatták meg, csupa báró és gróf, például valamelyik Bethlen, akinek a keresztnévét már elfelejtettem. Néha találkoztam velük, egyik-másik benézett a fülkémbe is, mint például az a bizonyos Bethlen. Bemutatkoztak, valóságos udvariassági gyakorlatot folytattak, nem történt velük semmi elakadásom. Általában hamarosan észlelhettem, hogy az erdélyi mágánások különböznek az anyaországbeliektől, a társadalmi érintkezésben demokratikusabbak. Kolozsvárra különben annyi verődött össze mágánusokból, hogy hemzsegett tőlük a város. Az erdélyieknek kevesebb volt a pénzük, mint a Wenckheimnek, Eszterházyknak és Csekolicsoknak, holmi üzleti kapcsolatokban állottak polgárokkal, talán azért voltak udvariasabbak és kevésbé zárkózottak. Bánffy Miklós például gyakran megjelent a New Yorkban és kereskedővel, iparossal sakkozott; mondjuk délután háromkor kezdett játszani, vett a trafikostól egy százas doboz Princesast és éjfélig együltő helyében elszívta mind a százat... A mágánások kávéházba, vendéglőbe, szóval polgári helyekre is jártak, a pincérek és főpincérek üzleti fogásaihoz tartozott, hogy a kispolgári szigorló jogászt is, mintha mágánusnak néznék, méltóságos úr-

nak szólították. Ha Kukay úr vagy Gelb úr belépett egy kávéházba s a személyzet úgy köszöntötte, hogy „alázatos szolgája, méltóságos uram”, akkor az eset emlékét úgy raktározta el elméjében Kukay úr is, Gelb úr is, hogy egész életén át büszkén gondolhas-son rá.

Eleinte megtakarítottam a kávéházi reggelizés költ-ségét, mert Jankovich Bésánné, mikor megtudta, hogy a fiánál lakom, küldött nekem egy kiló angol teát. Magam főztem meg a teát, ettem hozzá egy zsemlet, melyet az Endre úrra és így rám is takarító házmes-terné hozott a boltból. Ilyenkor a New York-i regge-lit elengedtem magamnak. A tea persze olyan finom volt, amilyent még sohse ittam, kerek üvegedényben volt és felsőlapját gumival lehetett az edényhez rög-zíteni.

Ebédelni és vacsorázni vendéglőbe jártam, ez drága volt és egyáltalán nem illett a keresetemhez. Meg-történt tehát, hogy kénytelen voltam a diákmenzára szóló jegyeket szerezni és ott étkezni. Utáltam azon-ban a helyiséget terítetlen deszka-asztalaival, a csám-csogó szomszédaimat, a tömegételeket, és, emlékszem rá, mihelyt pénzhez jutottam, kéjjel dobtam a földre menzajegyeimet és rájuk tapostam.

Endre úrral nem is tartottunk leckeórákat, de Peja-chevich Mikó Endréhez illett eljárnom. A Monostori utcában lakott, háromszobás, fürdőszobás albérlet-ben, egy jómódú szász polgár villájában. Ezt a lakást úgy szerezte, hogy megérkezvén Kolozsvárra, inását küldte lakást keresni. Az inas talált a lakásra ő álla-podott meg bérében a villatulajdonossal, Pejachevich Mikó úr beköltözött lakosztályába, a háziaknak nem mutatkozott be, nem köszönt még a háziasszonynak

sem, a lakbért elsején az inassal küldte át nekik. Igazi gróf volt, még velem is úgy bánt, hogy fogadta ugyan a köszönésemet, de bambán hallgatott, mialatt előadást tartottam neki valamely tantárgyból és nem beszélgetett velem. Négyhónapi érintkezésünk alatt legfőljebb háromszor váltottunk néhány szót és csak egyszer történt meg, hogy valami felbukkant témánál elidőzött; emlékszem rá, hogy a hazai viszonyokat szidta, így: „Hát nem borzasztó, hogy nálunk holmi iparosokból meg seftemberekből bárók lesznek? Báró Wodianer, báró Kohner, báró Hatvany és ilyenek. Még hozzá zsidók. Hát ez, kérem, a legnagyobb abszurdum.” Azt is sérelemnek tartotta, hogy a minisztereknek, esetleg polgári származású egyéneknek, kegyelmes cím jár, míg a született mágnások, grófok és bárók, csak méltóságosak. „Hát nem fantasztikus ez?” — kérdezte tőlem, helyeslésemet várva.

A Mátyás király téren korzóztak a kolozsváriak, férfiak és nők vegyesen. A korzót a mágnások is látogatták. De míg az erdélyiek valósággal annyira udvariaskodtak, hogy még a cipészüeknek is előre köszöntek — hiszen a visszaköszönés alázatából úgy is kiderült, hogy ők az urak — addig Pejachevich Mikó úr olyan merev és arisztokratikus maradt, mint egy kőbálvány. Merevségéből csak akkor lendült ki, amikor szemtelenné vált, mint a piaci légy. Mindennap sétált a korzón egy vöröshajú lány. Lángoló vörös volt a haja, fehér a bőre és szeplős, mondjuk tehát, hogy feltűnő jelenség volt. Pejachevich Mikó úr sétált utána a barátaival és hangos megjegyzéseket tett rá. Elnevezte külseje miatt poloskának és így kiáltott fel, amikor társasága a lány közelébe ért: „Ni, a poloska!” A lány pedig, mivel tudta, hogy az őt kö-

vető fiatalemberek arisztokraták és aki incselkedik vele, az gróf Pejachevich Mikó Endre, nem sértődött meg a poloska szó miatt, hanem bájos mosollyal honorálta a kedvességet.

Persze, a kapcsolat a vöröshajú polgári lány és más, a korzón szerzett nőismerősök között csak eszményi maradt, a mágnás csemeték nemi célokra a színésznőket használták, megfelelő fizetség árán. Ezért buzgón jártak a Nemzeti Színházba, ahol mindenféle műfajt játszottak, tehát operettet is, és így bőségesen lehetett választani a nők közül. Jankovich Bésán Endre egyszer engem is elvitt a színházba. Éppen Osborn nevű írónak a *Szentbernáthegyi barátok* című művét játszották. Színészekkel is összeültek a mágnások a kávéházban és meglepődve hallottam, hogy Endre úr, aki még velem szemben is tartózkodón viselkedett, fiatal színészekkel tegeződik. Ő megérezte csodálkozásomat, mert mikor kettesben maradtunk, magyarázkodni kezdett: „Maga furcsállja ezt a tegeződést, ugye? Azért, mert nem érti a célját. Ilyen ripacsokkal célszerű jóban lenni, ők közvetítik a barátságot köztünk és a művésznők között.” Beszédes kedve támadt akkor Endre úrnak és bővebben ismertette velem a mágnások tempóit. Egy pontra emlékszem ebből a leckéből: „Ha egy úriember egy színésznővel vagy más prostituálttal beül egy étterembe, akkor a barátai úgy tekintik őt, mint aki inkognitóban — rangrejtve — van jelen és nem köszönnek neki.”

Endre úr különben csak elméletileg foglalkozott nőkkel és a megismerkedésen túl legföljebb a pezsgőzésig jutottak el, a szeretkezéstől tartózkodott. Mert szerelmes volt egy erdélyi báró lányba, akit később feleségül is vett és azt tartotta, hogy akinek meny-

asszonya van, arra nézve kötelező a „hűség”. Házasága elé eleinte családi akadályok meredtek, legalábbis kénytelen volt a házasodással várni. Emiatt sokszor búbanatba esett és akkor annyi pezsgőt ivott, hogy részegen tért haza. Egyik hajnalban találkoztunk a ház kapujában; behívott a szobájába, nyilván úgy érezte, hogy társra van szüksége, aki előtt kiöntheti szíve bánatát. Én megnyugtattam, legalábbis igyekeztem megnyugtadni, azután fölkémbe mentem. Nemsokára nagy sóhajokat hallottam, megint bementem hát hozzá. Még égett a lámpa, ő az ágyban feküdt és lehanyatló jobbkezában revolvert szorongatott. Én az ágyhoz mentem, beszéltem hozzá és figyelmét elterelve egy gyors mozdulattal kivettem kezéből a revolvert. Hosszú évek múlva viselt dolgai, melyekre már céloztam, s amelyekről majd még beszélek, nem igazolják életmentő buzgalmammat, ámbár ez aligha volt mentés, mert nézetem szerint csak komédiázott, csak hencegett előttem azzal, hogy öngyilkossági gondolatokkal vívódik.

Nagyritkán, ha nappal találkoztunk közös lakásunkon, birkóztunk. Persze, furcsa birkózást műveltünk, mert szobában nem lehet birkózni, még ha szőnyeg borítja is a padlót, a szőnyeg nem lehet olyan vastag, amilyen birkózáshoz kell. Tehát vagy azért küzdöttünk, hogy ki kapja el előbb a másik derekát alsófogással, vagy hogy hasonfekvő helyzetből ki tudja a másikat, a hasonfekvőt, két vállra átfordítani. Egyszer Pejachevich úrnak is kedve szottyant a birkózásra és megpróbálkozott velem mérkőzni. Én egy perc alatt levágtam a padlóra és ő úgy zuhant le, hogy egy szekrény alsó, kiálló szögletébe majdnem belevágta a fejét. Szerencsésen jártam, mert egy-két

hajszás választott csak el attól, hogy végzetes bal-
esetet nem okoztam.

Ilyen haszontalanságokkal telt el egész öthónapos
kolozsvári tartózkodásom. Nem tudtam meg még a
városról sem semmit, legföljebb azt, hogy ott hide-
gebb a tél, mint Pesten, hogy sok benne a tisztviselő,
hogy a Biasini-szálloda egy szobájában lakott vala-
mikor Petőfi Sándor, hogy a lakosok egy része ro-
mán, hogy a Piac téren számtalan embert végeztetett
ki Báthory Zsigmond. De különösen az estéimet töl-
töttem el a teljesen meddő búsongás hangulatában,
ülve egy kis kávéházban, egyedül. Alig tanultam va-
lamit. Pedig mások, akik szigorlatra készültek, ki-
vettek maguknak egy kis szobát, abból ki sem moz-
dultak és reggeltől estig magoltak. Így cselekedett
más időben Kaufmann barátom és Schönstein volt
osztálytársam. Mondom, én nem tanultam, a szigor-
latot mégis sikerrel tettem le. Endre úr minden ta-
nulás és tudás nélkül esett át a második alapvizsgán,
ugyanúgy Pejachevich is. Pejachevich a vizsga nap-
ján azonnal elutazott Pestre, s nekem egyhavi taní-
tási díjjal adós maradt. Jankovich Bésán Endre vál-
lalkozott rá, hogy ő majd Pesten behajtja követelé-
semet. Pejachevich azonban neki sem fizetett, mire
Endre a maga pénzéből küldte meg sürgönyileg a
nekem járó fizetséget. Örömben rögtön elmentem
a New York-ba. Nyár volt, május legvége, a vendé-
gek a kávéház teraszán ültek, a rikkancs a kávéház
előtt orditozott és már mindenki újságot tartott a
kezeiben. Nagy esemény történt ugyanis, a japánok a
csuzimai szorosban megsemmisítették az orosz hajó-
hadat, már mint a Rosdesztvenszkij oda érkezett balti
flottáját. Még egyszer átlebegett az agyamon néhány

név és adat: Tógó, Csuzima, Kamimura, Port-Arthur, 203-as magaslat, Stössel tábornok — és napirendre tértem a jelentéktelen ügy felett. Nem álltam még az intelligenciának azon a fokán, hogy a háború elvesztéséből következtethettem volna az elkövetkező orosz állapotokra és arra, hogy alkalom nyílt az 1905-ös proletárforradalomra.

HAZAÉRKEZVE Pestre, jelentkeztem az ügyvédi kamaránál, ahol bejegyeztek ügyvédjelöltnek. Mint jelölt rögtön kaptam irodát, dr. Fleischmann József nevű ügyvédhez léptem be. A fizetésem havi kilencven korona volt, tehát rendkívül kevés. Beszéltem azonban már arról, hogy akkor, éppen az én fiatalságom idejében, az ügyvédek gyatrán fizették meg az alkalmazottaikat. Udvari szobában volt az irodának az a helyisége, ahol dolgoznom kellett. Nappal is csak a villany fényében lehetett benne látni. Magának az ügyvédnek a szobáját egy hall és előszoba választotta el az enyémtől, azaz a mienktől, mert ketten voltunk alkalmazottak, én mint jelölt és egy Winter nevű írnok. Fleischmann alacsony termetű férfi volt, eléggé csúnya, nagyhangú és indulatos. Nagy keresetre és vagyonra tört és társadalmi nézetét kimerítette az az egy tétel, hogy: Magyarországon a keresztények a helyzet urai és a zsidóknak mindig és mindenütt hátránnyal kell megküzdeniök. Ezért még engem is ellenségének nézett. Egyszer-kétszer meghívott bennünket, engem és Wintert, ebédre, valamelyik vendéglőbe, beszélgetése mindig arra irányult, hogy a közállapotok lehetetlenségét ismertesse és hogy engem, mint fajellenséget, le akart szerelni,

hogy hát én, mint boldog keresztény, lássam be, milyen elnyomatással kell neki és szegény Lánczy Leónak és a többieknek megküzdieni. Én, látván tőlem való idegenkedését, zavart éreztem és alig tudtam vele beszélni. Egyszer ilyen ebéd alkalmával olyasmit mondott nekem: „Maguk ezt persze nem értik.” Valami zsidó bánatról volt éppen szó. És a „maguk” azt jelentette, hogy maguk keresztények, maguk középosztálybeli urak. Beszédéből ki kellett éreznem, hogy engem is antiszemitának tart. Ez a nézete rendkívül sértő volt, annyira, hogy eszemágában sem volt a gyanúját eloszlatni. Dühösen hallgattam. De már sejtettem, hogy nem igen tudunk majd egy irodában megférni. Éreztem, hogy Fleischmann gyűlöl engem és gyűlöletét sehogysen tudtam leszerelni.

Csakhamar elkövetkezett a szakítás. Egy barátom telefonált az irodába, hogy találkozót beszéljünk meg. A telefon a Fleischmann szobájában volt. Beszölt nekem, hogy hívnak a telefonhoz, de azt olyan hangon tette, amelyből áradt a bosszúság. Mindenesetre megköszöntem a szívességét, a telefonhoz mentem és elvégeztem a beszélgetést, mely néhány szóból állott. Az alatt ő, a szegény elnyomott, sőt kizsákmányolt ügyvéd, sápadtan állt, hallgatta, hogy mit beszélünk és mikor kimentem a szobájából, ráesett tekintetemmel láttam, hogy szinte reszket, mert mégiscsak szemtelenség, hogy én az ő telefonját egy magánbeszélgetésre használtam fel. Néhány nap múlva ugyanaz a barátom megint telefonált. Ekkor már kirobbant Fleischmannból a düh és elkezdett ordítani a telefonba, hogy ez iroda, ez munkaidő, senki ne zaklassa őt telefonbeszélgetéssel. Hallottam minden sza-

vát, bementem hát hozzá és megmondtam neki, hogy az én barátaimmal ne gorombáskodjon, mert az rám nézve sértő. Fleischmannt elöntötte a méreg, felugrott az asztaltól és elkezdett rám ordítani, szemtelen hangon, szemtelen szavakkal, valóságos izzó gyűlölettel. Én is dühre gyúltam és rászóltam: „Velem ilyen durván ne beszéljen, mert ezt a tintatartót a fejéhez vágom.” És már nyúltam is a tintatartó felé, persze nem azzal a szándékkal, hogy csakugyan a fejéhez vágjam. Ordított ő is, ordítottam én is és már indultam feléje, hogy megpofozzam — annyira szemtelen volt — ekkor beszaladt az irodába a felesége és közébünk vetette magát. Eltávoztam az irodából, lementem a Japán-kávéházba — a Teréz körúton volt az iroda — közel az Oktogonhoz — írtam egy levelet és azt felküldtem egy hordárral: fizetésemet követeltem. A fizetést megküldte, kapcsolatunk véget ért, iroda nélkül maradtam. És elgondolkoztam az aszszonyon, már mint Fleischmannén, akinek ezt a megjegyzését hallottam: „Ugye, hogy mindig mondtam neked!”

Ez már 1906-ban történt, télutólján, a Fehérvár-kormány idejében. Kerestem új irodát, de sikertelenül. Megjelent a kávéházban Lengyel József barátom. Azzal az ajánlattal jött, hogy fogadjak el egy szolgabírói állást. Megütkeztem ezen és hirtelenében nem tudtam határozni. A Fehérvár-kormányt darabont kormánynak nevezték, uralma olyan politikai események után következett el, amelyeket nem kísértem figyelemmel. Annyit tudtam csak, hogy harc folyik az általános titkos választójog körül, s a Fehérvár-kormánynak az általános titkos választójog benne van a programjában, a magyar úri világ pedig makacsul

küzdött ellene. A belügyminiszter Kristóffy József volt, ő kidolgozott egy részletes javaslatot az általános választói jogról, s a javaslat törvénnyé emelését a dzsentrik minden áron meg akarták akadályozni.

A főispáni titkár járt Pesten, szolgabírót keresni Abaúj-Torna megyének Abaújszántó nevű járási székhelyére. Lengyel József elhozta hozzám a Japánba, és én — elvállaltam az állást. Elhatározásom azon alapult, hogy a kormány a dzsentri-uralom ellen küzd, mindegy, hogy miféle dinasztikus mellékokokból és az általános választójogot hozza; az is hatott rám, hogy az új kormányzatnak szolgálatában állt Ady Endre is, a nemrégén felbukkant s rögtön kiválónak, forradalmárnak elismert költő, aki a miniszterelnöki sajtóirodában vállalt hivatalt. Sürgönyöztem Kassára, a főispáni hivatalba, így tudattam, hogy megyek, és vonatra szálltam.

Jelentkezésemkor rögtön megtörtént a kinevezésem és másnap már utaznom kellett állomáshelyemre, Abaújszántóra. Forró-Encs volt a vasúti állomás, onnan két órai kocsitutat kellett tennem, hogy megérkezzek a községbe. Jelentkeztem a főszolgabírónál. Nevét nem írom ide, mert valamit mondanom kell róla. Az illető úr nemsokkal előbb gyilkosság vádjával állt a bíróság előtt, s a bíróság bizonyítékok hiányában felmentette. Szerelmes volt egy asszonyba, annak a férjével elment vadászni s az erdőből egyedül tért vissza. Előadta, hogy az erdőben haladtak, a férj ment elől, ő utána, ő megbotlott, hasra esett, s eközben vállán vitt puskája elsült és a férjet hátulról szíven találta, az rögtön meghalt. Ügyét ismertem a lapokból. Amikor bemutatkoztam neki és ő felém fordulva kezét nyújtotta s nyájasan mondta, hogy szer-

vusz és én megnéztem az arcát, belenéztem a tekintetébe, rögtön tudtam, hogy ő volt a gyilkos. Lélek-tani érzékemet csalhatatlannak tartottam és máig bí-zom benne. Máig is úgy érzem, hogy elég nekem az arc, a tekintet, egy-két mozdulat, néhány szó — és tökéletesen tisztában vagyok az emberrel. Hát akkor is megtörtént, hogy én megéreztem, kicsoda ő, ő meg-érezte, micsoda vagyok én — abban a percben ellen-séges lett köztünk a viszony.

Ennek aztán következményei lettek. Én a helybeli vendéglőbe jártam étkezni és ott megismerkedtem emberekkel, akik politikáról beszélgettek. Szabadon nyilvánítottam a véleményemet mindenről, ami szóba került. Azt mondtam, hogy én szívesen dolgozom az általános titkos választójogért, a darabont kormányt persze nem eszményítem, sőt meg vagyok róla győ-ződve, hogy a helyzet mai urai éppen olyan csirke-fogók, mint az előbbi urak, élükön Tisza Istvánnal. Egyszer csak sürgönyt kaptam, amely azonnali jelent-kezésre berendelt az alispánhoz. Kassára utaztam, fölkerestem a megyeházán az alispánt, s tőle megtud-tam, hogy a főnököm, szóval a főszolgabíró, följelen-tett engem politikai nyilatkozataim miatt. Az alispán azzal a kérdéssel kezdte: „Hallom, hogy ön politizál. Igaz ez?” „Igen” — feleltem. „És azt hallottam, hogy ön szerint a mai kormányzat emberei éppen olyan csirkefogók, mint az előbbi urak voltak...” Kíván-csian nézett rám, hogy ugyan mit fogok most felelni, miután így sarokba szorított. Én gögösen mondtam neki: „Hát bizony, ez a nézetem. Viszont én az álta-lános választói jog ügyét szolgálom és nekem mind-egy, hogy kik-mik akarják azt megvalósítani, csak a célt nézem.”

Meglepetésemre feleletem kielégítette az alispánt. De azután nyomban a főispánt is, gróf Pongrácz Ferencet, akihez beszélgetésre bevitt. Őket ugyanis lelkiismeretfurdalások gyötörték, a közfelfogás terrorja alatt álltak, a közfelfogás pedig, az urak propagandája révén, az volt, hogy a darabontok hazaárulók. Én elmagyaráztam nekik, hogy semmi erkölcsi különbség nincs köztük, meg Tisza, Andrássy vagy Apponyi közt. Ha összehasonlítunk két urat, kik közül az egyik nemzeti, sőt vármegye-uralmi alapon áll, a másik meg most a király szándékát szolgálja, akkor az eredmény az, hogy az egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz. Rendkívül fölényes, lenéző és mondhatnám szemtelen voltam hozzájuk. Ők meg láthatóan megörültek nézeteimnek. Úgy vélekedtek, hogy: ha már ilyen vadember nem ítél el bennünket, akkor mi nem is lehetünk vétkesek. Nem győztek hálálkodni nyílt szavaimért, kezet szorítottak velem és azt mondták: „Rendben van minden, menjen vissza szolgálati helyére, de ígérje meg, hogy többé nyilvánosan nem politizál.” Ezt megígértem és visszautaztam Abaújszántóra. A főszolgabíróval persze nem álltam többé szóba, nem is köszöntünk egymásnak; hivatalosan az altiszt közvetítésével érintkeztünk.

Az altiszt hozta be szobámba az aktákat, amelyeket eleinte elintéztem. Csakhamar azonban tárgyalások indultak meg a kormány és a készülődő „hazafias”, már mint koalíciós kormány közt, mert úgy látszott, hogy a vármegye s a volt urak ellenállását a kormány nem tudja leszerelni. Mikor erről hírt vettem, állásomat rögtön ideiglenesnek tekintettem és egyetlen aktát sem intéztem el többé. Későn jártam be, korán mentem el, fütyültem az egész szolgabíróságra.

Helyzetem különben a községben kezdettől fogva igen félszeg volt. Először is megérkezésemkor nem adott nekem senki szállást. Ez hozzá tartozott a paszszív rezisztenciához, azaz az ellenálláshoz. Egyetlen ember akadt, aki befogadott a lakásába és ott szobát adott, ez a Cseh István nevű főjegyző volt. El is ítélte őt ezért a község „hazafias” lakossága és már itt elmondom, hogy nagy szomorúságomra cselekedtet súlyosan megbosszulták, megfosztották állásától. Már pedig a vele való beszélgetéseinkből kiderült, hogy igen okos és jószívű ember... Feladataim közé tartozott a csavargókat bezáratni, s a koldusok tőlem kérték a koldulási engedélyük meghosszabbítását. Én egyetlen csavargót sem zárattam be, minden koldus engedélyét meghosszabbítottam és első adományul adtam neki egy koronát. A csavargók és koldusok szerettek is, de a többi nép megvetett. Ellenséges szemmel néztek rám, mikor a hivatalból ebédelni, vagy vacsorázni a vendéglőbe mentem, vagy éppen haza tartottam. A csendőrökkel, akik megjátszották nekem a tisztességes embert, udvariasan bántam s annak az lett a következménye, hogy csakhamar az utcán nem tisztelegtek nekem. A hivatalszolga a régi szolgabíró — egy Pilisy nevűt — dicsérte előttem. Így beszélt róla: „Az mindig vadászni járt. Csak benézett a hivatalba és azzal kezdte, hogy az anyátok kutya úristenit!” És ábrándozva hozzáfűzte: „Az volt ám az igazi úriember!” És ez az altiszt is beszűntette a nekem való köszönést. Beszűntette az írnok is, egy félbolond, olcsó pénzért körmölő öregember.

Amint már mondtam, Cseh István főjegyzőnél laktam. Hat hétig tartott a szolgabíróságom, ezalatt rendkívüli módon unatkoztam. Sétálni nem akartam, kel-

lemetlen volt a légkör és a falu, tehát szobámban tartózkodtam. Elhatalmasodott rajtam neurotikus szorongásom, kínosan éreztem magam. Az volt minden szórakozásom, hogy föl-alá jártam a szobámban és énekeltem. Népdalokat énekeltem és gyakran kezdtem a sorozatot azzal a nótával: *Jaj de huncut ez a szolgabíró, Egész vármegyének parancsoló. Kilenc pengőt adtam a zsványnak, a kutyának, az istenit az anyjának, Besorozott mégis katonának.* Ezt persze nem önmagamról daloltam, hanem az elődeimről.

Létrejött a koalíciós kormány, a király Fehérvárról Wekerlére ruházta át a hatalmat. Andrássy lett a belügyminiszter, s neki első dolga volt, hogy bennünket, már mint darabont tisztviselőket, azonnal elbocsásson. Elbocsátásom sürgönyileg történt. A sürgöny megérkezése után rögtön hazamentem a lakásomra, becsomagoltam, hozattam egy kocsit és elhajtattam Forró-Encs vasútállomásra. Abaújszántón éppen vásárt tartottak, a vásár népe megbámult, néhányan gúnyosan vigyorogtak, egy parasztleány ezt mondta rólam: „De hosszú orra van!” Estére Pesten voltam, állás nélkül. Szolgabíróságomból még csak azt mondom el, hogy minden szombat este beutaztam vagy Kassára, vagy Miskolcra, ott töltöttem a szombati éjszakát és csak vasárnap este utaztam vissza Abaújszántóra. Mindkét város nagyon tetszett nekem, szinte pestiek voltak, a kávéházaikkal meg voltam elégedve, s mindkét város tele volt katonatiszttel.

Hazaérkezésem után néhány nappal sürgönyi meghívót kaptam, hogy egy bizonyos időpontban keressem fel a volt főispánt, gróf Pongrácz Ferencet, a Hungária szállóban. Elmentem hozzá, a megye valamennyi volt tisztviselőjét ott találtam, félévi végki-

elégítést kaptunk, melyet a király fizetett a saját zsebéből. Én kereken ezerötszáz koronát kaptam.

Ennyi pénzem egy összegben még sohasem volt. Tudtam, hogy a pénz csak úgy folyik az ember kezéből, ha nem takarékoskodik a legszigorúbban. Olvas-tam olyan szegényemberekről, akik a régi lutrin nyer-tek, vagy a későbbi osztálysorsjátékon megnyerték a főnyereményt és semmi okosat nem tudtak vele csi-nálni. Egy szegedi borbélysegéd például nyert egy-szer hatvanezer koronát. Rögtön kilépett a munká-ból, terveket szőtt az önállósításra, de addig is, míg az megtörténik, elkezdett mulatozni. Ellepték a ba-rátai és ismerősei kérésekkel, mindenkinek adott, va-csorákat rendezett, pezsgőt ivott, nőkre költött, szó-val esztelenül gazdálkodott és félév alatt elverte az egész nyereményt. Tudtam, hogy a pénzzel okosan, azaz önző módon bánni, ehhez tréning kell. Aki hir-telen jut nagy összeghez, az elveszti a fejét és ment-hetetlenül nagy ostobaságokat követ el. Mindezt tud-tam és mégsem voltam képes arra, hogy okosan vi-selkedjek. Kellő beosztással letehettem volna a még hiányzó két szigorlatomat és akkor már csak az ügy-védi vizsga hiányzott volna pályám befejezéséhez. És az ezerötszáz koronát hat hét alatt költöttem el.

Mindenek előtt kiruházkodtam. Azt hittem, hogy azt okosan cselekszem, mert az embernek célszerű jól öltözködni, már pedig nekem semmim nem volt. Egész életemben gyatra ruhában jártam, sohasem tör-tént meg, hogy két öltönyöm lett volna, a cipőm min-dig ferdesarkú és kitaposott volt. Szóval kiruházkod-tam, anyámnak adtam pénzt, adósságokat fizettem, hiszen például olyan adósságaim voltak, hogy a Her-nád utcai házunkban a házmesternek öt hónapon át

nem fizettem kapupénzt. A pénznek, már mint az ezerötszáz koronának az értékét rosszul becsültem fel. Nem csináltam számvetést, csak úgy vakon hittem, hogy abból az egész jövőm alapjait lerakhatom... Néhány barátomnak vacsorát adtam, azaz gyenge módon engedtem kívánságuknak. A Drechsler étteremben adtam a vacsorát, s az száz koronába került. Amikor feloszlott a társaság, egyesek kölcsönkértek tőlem kisebb összegeket. Székács, a régi Spitz barátom, ötven koronát kért tőlem a legközelebbi el-sejéig. Elsején persze nem adta meg tartozását, sőt két esztendeig is eltartott, míg egy-két koronánként kizsároltam belőle.

Hat hét múlva a Hernád utcán bandukolva azon tűnődtem, hogyan is megyek én most kávéházba. Elővettem a pénztárcámat, amely tömve volt iratokkal és mindenféle cetlivel. Még egyszer alaposan átkutattam minden rekesztét. És — véletlenül találtam benne egy tízest. Ennek a tízesnek jobban megörültem, mint mikor az egész összeget megkaptam.

Még pénzes állapotomban beléptem ügyvédi irodába egy dr. Herz Mór nevű ügyvédhez. Persze egészen másképpen viselkedtem, mint amikor földhöz ragadt szegény voltam. Egyszer, három óra után, három óra hét perckor érkeztem az irodába. Dr. Herz úr rám nézett, majd a faliórára és így szólt: „Nagy úr elkéssett.” Fölényesen vágtam oda neki: „Hét perc, az nekem nem késés.” Vita nem keletkezett köztünk, de Herz úr két nap múlva felmondott nekem. Az alkalmazottnak abban a korban is alázatosnak kellett lennie, hetykeséget a főnökök nem tűrtek el... A dr. Herz-iroda után más irodák következtek. Nemigen tudnám már azokat rendben felsorolni. Valami

dr. Grézló, meg dr. Freund Miksa. De most jut eszembe dr. Pláner, dr. Teller, vagy mi. Mindenhol rövid ideig dolgoztam. Nem voltam jó ügyvédjelölt. Nem tudtam rendet tartani, szórakozott voltam és néha hanyag.

A szolgabíróságot követő két év múltán, éppen a Freund Miksa irodájában dolgoztam, akkor váratlanul levelet kaptam a kabinetirodától. Ez a levél valójában utalvány volt háromezer koronáról, egyévi illetményemről, melyet a király uradalmi irodájában, az úgynevezett Ferenc József palotában, a mai Apponyi téren, lehetett felvenni. Egy vasárnapi napon kaptam ezt a levelet. Aznap éjjel csavarogtam és reggel hat órakor feküdtem le. A postás tizenegykor jött. Átvettem és elolvastam a levelet, rögtön fölkeltem, mert tovább ügysem tudtam volna aludni. A helyzet éppen az volt, hogy talán egy fillér sem akadt volna a zsebemben. A mai vasárnap mindenesetre meg van mentve — gondoltam, hiszen hétfőn már fölvehetem a pénzt, addig bátran kérhetek valakitől egy kis kölcsönt. Kerestem aztán ismerősöket kölcsönkérés céljából. Senki nem adott pénzt, még a király utalványára sem. Órákig járkáltam hasztalanul, végre találkoztam azzal a bizonyos Lengyel József barátommal. Pénze neki sem volt, tehát nem segíthetett ki. De azt a tanácsot adta, hogy menjek el délután a lakásukra és kérjek az apjától. Négy óra után beállítottam Lengyelékhez, s elő akartam adni az öreg Lengyelnek óhajomat. Közbeszólt, hogy a Józsi közölte vele esetemet és ő rendelkezésemre áll. Meg kellett persze mutatnom az utalványt. Kezébe vette, föltette csíptetőjét és elolvasta, de nem egyszer, hanem talán háromszor is. Majd az ablakhoz ment vele, a világos-

ságra tartotta, átnézett rajta, újra forgatta, szagolta, míg végre megszólalt: „Rendben van, adok magának tíz koronát kölcsön, majd ha fölveszi a pénzt, megadja a Józsinnak.” Így jutottam vasárnapi napon a hétfőn esedékes háromezer koronám erejével tíz korona kölcsönhöz. Jellemzőnek tartom ezt a kis esetet és elismerem, hogy az akkori időben jogosan ragaszkodott minden ember a pénzéhez. A pénz volt az atyáisten. Pénzért mindent lehetett kapni. Pénzért gyakran még az egészséget is meg lehetett vásárolni. Pénzért az öregedő nő húsz éves csinos fiatallembekekkel szeretkezhetett. Pénzért a férfi csaknem minden nőt megkaphatott; a homoszexuálisok is pénzért vásárolták szerelmi partnereiket. A pénz biztosította a jövőt, megakadályozta, hogy a pénz tulajdonosa öreg korára az utcára kerüljön. Az országok pénzért viseltek egymás ellen hadat. Az országokon belül egyesek pénzért harcoltak egymás ellen. Akinek pénze volt, azt tisztelték, előre megsüvegelték. Akinek pénze volt, annak hízelegtek, fölkinálkoztak neki a nők; ha kopasz volt is, mint a biliárdgolyó, megsimogatták a fejét és bővölő mosollyal rebegték, hogy: „Milyen szép, dús haja lehetett magának.” Pénzen meg lehetett venni az igazságot. Egy gazdag földbirtokos beszélte egyszer, hogy ők odahaza, kis városban, minden pert megnyertek, még olyan pert is, ahol nyilvánvalóan nem volt igazuk úgy, hogy családi együttesben összezsúrták a kezüket, csodálkoztak, majd kacagni kezdtek a földi igazságszolgáltatáson... Persze, ideírhatnék korrektívumokat az egyes állításaimhoz, de a kivételek egyáltalában nem döntik meg az igazságot.

Hétfőn délután elmentem a királyi uradalmak iro-

dájába. Egy kis drukkot éreztem, mert már megtanultam, hogy a pénz csak akkor van meg, ha a zsebben van. (Sőt, egy kitűnő pesti mondás szerint csak akkor van meg, ha már elköltöttük.) Benyitottam a pénztárhelyiségbe, láttam a pénztárfülkét félig nyitott ablakával, benne egy tekintélyes külsejű, körszakállas úr állt, kettesben voltunk az egész helyiségben. Átvette tőlem az utalványt, csak rápillantott, rögtön levett egy pénzhalmazról három darab ezrest és azt újra olvasva letette eléem a külső pultra. Fölkaptam a pénzt, köszöntem és gyorsan, csaknem futva távoztam. Még az utcán is siettem, mert hátha valami még kiderül, a pénztáros utánam szalad és visszakéri a pénzt.

Megvolt tehát a háromezer koronám. Elmentem a Palermó kávéházba és meguzsonnáztam. Ezressel akartam fizetni, hogy kisebb pénzegységek is legyenek nálam. A főpincér nem tudta az ezrest fölváltani. Vendégekhez ment vele, a tulajdonoshoz fordult, egész hajsza indult a váltásért, sikertelenül. El kellett mennem az Aradi utca és Gyár utca sarkán levő postahivatalba, ott végre sikerült a váltás, de csupa húszkoronást kaptam... Elkezdtem aztán költekezni. Ugyanúgy, mint két évvel előbb. Anyámnak adtam mindenk előtt valamit, azután cipőt és fehérneműt vettem, ruhát csináltattam. A pénzt, okulva előbbi ezerötszáz koronám sorsán, igyekeztem titkolni a világ előtt. Barátaim és ismerőseim azonban tudomást szereztek róla. Az egész városban elterjedt a híre, hogy nekem mérhetetlenül sok pénzem van. A kölcsönkérők egész raja indult meg Hársfa utcai lakásunkra. Egyik délben például, mikor hazaérkeztem, anyám intett, hogy maradjak csendben és súgva kö-

zölte velem, hogy a szobában vár Bochkor barátom. Tudtam, hogy pénzt akar, rögtön megfordultam tehát és elmentem egy vendéglőbe ebédelni. Legalább két hétig kellett vendéglőbe járnom, nehogy elcsípjenek a pumpolók. Egy volt irodatársam arra a célra kért tőlem pénzt, hogy a vizsgát letehesse. Pénztkérő leveleket is kaptam. Valaki azzal érvelt, hogy én nem tagadhatok meg tőle semmi összeget, mert én aztán igazán tudhatom, hogy mi a szegénység. Egy másik levél írója arra hivatkozott, hogy néhány évvel ezelőtt ő adott nekem kölcsön két koronát, azt ugyan megadtam, de ő most mégis viszontszolgálatot kér és adjak neki kölcsön száz koronát. Hát én nem adtam senkinek egy koronát sem. Megtanultam a leckét a Székácsnak adott kölcsön kínos visszaszerzéséből. Pénzem azonban így is elfogyott három hónap alatt. Szó nélkül kellett azután hallgatnom mások szemrehányásait. Háromezer korona az „egy vagyon” — mondogatták. „Az ember valami vállalkozásba kezd vele és megalapítja az egzisztenciáját.” Ez igaz is volt, bár akkor nem tudtam róla. Ha csak a megélhetés célja vezérli az embert, néhány ezer koronából csakugyan csinálhat egy könyvkereskedést, vagy gyümölcsüzletet — ez abban az időben lehetséges volt.

További két év múlva a király újra adott a volt megyei tisztviselőknek egyévi illetményt. Én akkor már nem kaptam semmit. Mert diszkréten kezelték az ügyet, a sajtó sem vett róla tudomást; egyes kijelölt személyeknek kellett értesíteni a többieket, velem a volt főszolgabírómnak kellett volna tudatni, hogy újra felvehetek háromezer koronát. Ő kihagyott engem az értesítendők jegyzékéből, hiszen haragudott rám, nem tudta megbocsátani, hogy első talál-

kozásunkkor egy-két pillanat alatt bele láttam a lelkébe.

A háromezer koronából tehát először is kiöltözködtem. Akkor már másodszor éreztem át, mit jelent rendes ruhában járni. Két öltönyt csináltattam. Két pár cipőt is vettem, hozzájuk még sámfát is és elláttam magam fehérneművel. Kimondhatatlanul nagy a közérzeti különbség aszerint, hogy az ember rendesen van-e felöltözve vagy rongyos. És hogy ezt mondom, arról eszembe jut, hogy egyet-mást addigi ruházódásomról is el kell beszélnem.

Nem a ruha teszi az embert — mondták akkoriban. És azt is mondták és írták: Ha foltos is a ruha, az nem szégyen, csak rongyos ne legyen. Hát én bizony soha nem öltözködhettem fel kifogástalanul és néha rongyosan jártam. Kész ruhát vásároltam mindig, mert az olcsóbb volt. De úgy állott rajtam, mint tehénen a gatyá. Egyszer-kétszer valamely barátom jótállásával csináltathattam ugyan öltönyt, de mindig szerencsétlenül jártam, az öltöny soha nem sikerült. Cipőt is csináltattam, az vagy bő volt és a bőr a felsőrészen megtört, vagy szűk volt és szorított. Ha új volt akár a készen vásárolt ruhám is, akkor még csak mutatott valamit, de ha viselnem kellett egészen addig, amíg ronggyá nem szakadt, akkor következett el a baj. Gyakran jártam olyan kabátban, amelynek lyukas volt a könyöke, olyan nadrágban, amelyik a lábam között annyira kiszakadt, hogy látszott a gatyám, de meg a nadrágom szára alul egészen rojtos volt. Ha cipőt vettem, az csak két-három hétig maradt kifogástalan. Megkopott a sarka, de meg gyűrött lett, mert nem húztam sámfára. A gatyám mindig rongyos volt és megesett, hogy hat hétig, két hó-

napig kellett hordanom. Emlékszem rá, hogy egyszer egy szép nővel akadt kalandom, felmehettem volna hozzá, de eszembe jutott, hogy szentisten, nem vetkőzhetek le, mert a gatyám csupa rongy, lehet rajta vagy harminc szakadás. Megesett, hogy a lábam közt a nadrágom is kidörzsölődött, de meg a gatyám is el volt szakadva s a nadrág résén nem a gatyám, hanem a bőröm látszott ki. Ezt a súlyos állapotot úgy viseltem el, hogy néztem a világot, nem néztem magamra és így nem láttam azt a figurát, aki én vagyok.

Így utólag még azon a kevés sikeren is csodálkozom, amit az életben néha mégis elértem. Ahhoz azonban, amit most elmondtam, mégiscsak kell valamit, mintegy helyreigazítást, hozzáfűznöm. Ugyanis nem mindig volt ez így, hanem vegyesen, hol így, hol tűrhetőbben; most a legrosszabb helyzeteimet rajzoltam meg, amelyekkel időnként a mélypontra jutottam.

Fiatalságom idejében még nem viseltek az emberek olyan inget, amelyen rajta volt a gallér. Külön gallért tettek az ingre, fémgommbal erősítve hozzá. A gallér hol magas volt, úgy, hogy felpöckölte az állat, hol alacsony, a változó divat szerint. Én a gallérral mindig bajlódtam. Rácsatoltam hátul az ingemre, de a kabátom rosszul állt rajtam, a nyakamról lehúzódott és kilátszott az acélgomb. A kezelőt is külön kapcsolták az ingujjra. Úgy gallérban, mint kezelőben mindig változott a divat. Eleinte kerek kezelőt hordtak, majd olyant, amely mint egy szárny állt el az ember csuklójától. A kerek hol szűk volt, hol bő, de akkor olyan, mint a kályhacső. Néha olyan volt az élével kifelé álló kezelő, hogy a szabó a kabát ujjának a végét szélesre, harangszerűre szabta. A divatfi

ilyen kézelővel úgy sétált, hogy a testét kissé előre hajlította, a lábával, amikor lépett, kifelé vágott, a két karját messze eltartotta a törzsétől, könyökénél kissé behajlítva és a két ormótlan kézelővel mintegy evezett a levegőben.

A ruha divatja is folyton változott, akárcsak a nőkénél. Bő ruha, szűk ruha, hosszú kabát, rövid kabát, a nadrág szarait bőre szabták. Emlékszem rá, hogy egyszer két urat láttam állva beszélgetni a Hársfa utca és Wesselényi utca sarkán; az egyiknek, amint állt, földig ért a két nadrágszára és a cipőjét annyira elfödte, hogy semmit sem lehetett belőle látni. A lába persze kicsi volt és erre is büszke lehetett, mert a kis láb is az előkelőség jele — emlékszem rá — egy regényben valakit így jellemzett az író: *Nagy lába alacsony származásra vallott.* Később olyan szűk nadrágot viseltek, hogy az rátapadt a lábszárakra, mint egy bakanadrág. Ezt a viseletet aztán tovább cifrázták: szűk maradt a nadrágszár, ráfeszült a térdre, de úgy, hogy még a térdkalács is kirajzolódott rajta, lefelé viszont úgy kibővítették, hogy szinte lobogott járás közben.

A jó módú polgár váltogatta a ruháit. Naponként tiszta inget vett fel. Egy úriember ismerősöm egyszerre hatvan gallért vásárolt, s minden gallért csak egy napig hordott, este eldobta lomnak s másnap újat vett fel... Mivel már gimnazista koromban rosszul öltözködtem, mindig vágytam az úgynevezett eleganciára s irigyeltem a jólöltözött embereket.

Polgár és proletár közt már az öltözködésben is elválasztó különbség volt, a jobb öltözködés jelentette a magasabb rangot; akár a katonáéknál a tiszteknek még rangfokozati jelvényeik is voltak, úgy a polgár

is testén viselte polgári minőségének stigmáit: gyűrű, óralánc, selyemnyakkendő stb. Már akkor elterjedt a napisajtóban ez a kifejezés: munkáskülsejű. Valahol a Krisztinavárosban gyilkosság történt, a rendőrség nyomozott, az újságok írtak a nyomozásról s olvasni lehetett, hogy: *Reggel félhétkor a ház előtt láttak egy munkáskülsejű embert ólálkodni...* Munkáskülsejű, ez azt jelentette, hogy kopott, piszkos, foltos, esetleg rongyos volt rajta a ruha. Igen, a munkások így jártak. Közülük csak kevesen öltözködhettek fel rendesen még vasárnap is, a munkaszünet napján.

A férfiak egy része elegánsan öltözködött. Akadtak divathősök, gigerlik. Már gyermekkoromban feltűnt ez nekem. Egyszer a régi képviselőház előtt, a Sándor utcában, láttam Wekerle Sándort; frissen vasalt volt a csíkos nadrágja, de olyan, hogy szinte éle volt és vágni lehetett volna vele. Már akkor megirigyeltem őt is. Mellékesen megjegyzem, hogy az irigység természetes érzés, sokszor dúlt bennem és ezt nem kell szégyellnem. Ma is irigylem azt, akinek például dús haj borítja a fejét, mert én kopasz vagyok. Az irigység nem azt jelenti, hogy szeretném, ha a dús hajú is kopasz lenne, hanem azt, hogy szeretném, ha nekem is dús hajam lenne. Az irigységet szemére vetik az embereknek, de helytelenül, egészen hibás okoskodás alapján. Visszatérek azonban az elegáns öltözködésre. Ma már ez egyáltalán nem eszményképem, nem szeretem, ha valaki piperkőc, de akkor, gyerekfejjel szerettem volna magam is elegáns lenni. A gyerek nem szocialista, hanem vágyik mindenre, amit szépnek és jónak vél, vágyik az individualista kiemelkedésre. Ötéves koromban láttam a Dunavecse és Solt közötti országúton egy négylovas hintót, persze hogy

nem a kollektív termelésért epedtem, hanem azért, hogy én is olyan négylovas hintóban ülhessek. Később, serdülő koromban, éppen azért, mert nyomorúságos ruhában jártam, epedtem az eleganciáért. Emlékszem rá, hogyan megbámultam a divatosan öltözött férfiakat. Egyszer Szirmai Imrét láttam az Erzsébet körúton, vadonatúj ruhában, ő lehetett az első akkorig, aki sötétkék és vékony szürkecsíkos szövetből csináltatott magának ruhát. Kimért léptekkel haladt és látszott rajta, hogy élvezzi a bámultatást. Én is megálltam és addig néztem utána, míg el nem fedték előlem a többi járókelők. Én magam sosem juthattam annyira, hogy például a nadrágomat vasaltassam.

Már gimnazista koromban jártam esténként az Óbudavárába, ott a férfiak valósággal mutogatták magukat, illetve a testükre rakott holmikat. Akkor kezdtek viselni a panama kalapot. Egy igazi, finom panama kalap belekerült háromszáz koronába is és aki olyant tett a fejére, az sétált vagy állt a placcon, maga elé bámult mereven és nyilván egészen betelt a mámorral, hogy őt most a többiek, a szerényebben ruházkodók, nézik, mintha ő lenne a welszi herceg, vagy valamelyik indiai maharadzsza... A nők persze jobban igyekeztek egymást felülmúlni öltözködéssel. A női elegancia nem hatott rám, szinte számárságnak tartottam. Az volt a nézetem, hogy nem a ruha fontos, hanem, ami a ruhában van. Az eleganciára törekvő, a ruházkodást túlbecsülő nőknek el is magyaráztam — már ha alkalmam volt rá — hogy egészen fölösleges magukat felcicomázni, a csúnya nőn a ruha nem segít, viszont — s ezt így el is beszélem — láttam egyszer az Almássy téren egy ház kapuja előtt egy fiatal házmesternét; éppen a szemetes kosarat hozta

ki az utcára; a nő, a munkája közben, piszkos volt és kormos, még az arcán is koromfoltok feketélltek, de olyan alakja volt testhez feszülő rongyában, mint amilyenek a régi görög szobrok, Venusról és Junóról. Hiába tehát a karperec, a nyaklánc és a nyakon a hermelin, vagy tudj' isten miféle állat. Különösen nem tetszett a nők csábító eszközeiben a sleppes szoknya, később a bukjel-szoknya, sem a kalapjukból kiálló, a szomszédok szemét élénken fenyegető kalaptű.

HUSZONNÉGYÉVES koromban esedékessé vált katonai évem leszolgálása. Huszonegy éves koromban ugyanis besoroztak. A katonáskodástól féltem, elmondtam már, hogy miért. De megismétlem, és amit mondtam, kiegészítem. Először is a neurózisomból kifolyólag volt egy kínos tünetem, a claustrofóbia, azaz a bezártságtól való félelem. Már pedig mi sem volt könnyebb, mint hogy egy katona, valami kis hiba miatt fogdába kerüljön. Azután semmi képességet sem éreztem arra, hogy a fegyelmet el tudjam viselni. Azt is elmondtam már, hogy iskolai tornában irtóztam a rendgyakorlatoktól és csaknem mindig kivontam magamat alóluk, ha másképp nem sikerült, nyíltan megtagadtam az engedelmességet. Gyűlöltem a katonáskodást, a sorba való felállást és várást, a hátraarcokat meg kettősrendeket. Az ilyesmiről határozott nézetem alakult ki és ki is mondtam: addig nem ér a földi élet semmit, amíg emberek kettős rendekbe állnak. A kettős rendek helyett szívesebben lennék ősember a vadonban. Irtóztatónak éreztem azt, hogy a katonának mindenféle gonosz butaságot mondhatnak és azt hallgatva, moccanás nélkül kell elviselnie. Azt gondoltam,

hogy amíg katona lesz a világon, addig sohasem leszek szerves egyede bármely társadalmi rendnek. Szóval az individualizmus tombolt bennem.

Szerettem volna tehát, hogy a sorozáson alkalmatlannak mondjanak. Ez azonban nem történt meg. Dunavecse volt az akkori solti felső járás székhelye, ott kellett a sorozáson megjelennem. Elutaztam hát Apostagra, a kitűzött terminusra — mondtam már, hogy az embert születésétől fogva számon tartják és alkalomadtán már nem hagyják békében — átgyalogoltam Vecsére s megjelentem a bizottság előtt. Valamennyi behívott közt, amikor levetkőztünk, én voltam a leg-erősebb. Megmértek, megtapogattak, forgattak és *tauglich*nek minősítettek. Ez ellen nem lehetett védekezni. A bevonulást elhalasztottam huszonnégyéves koromig, de tovább nem lehetett. Az alatt az egész idő alatt, amely besorozásomtól a bevonulásig eltelt, mindig félttem az elkövetkezendőtől. 1907-ben aztán be kellett vonulnom október elsején. Apostag, már mint szülőföldem, a kecskeméti hadtestparancsnoksághoz tartozott, de el lehetett érni, hogy Budapesten a harmincnyolcadik, feketeparolis gyalogezredben szolgáljak.

Valóságos gyászeset volt nekem a bevonulás. Az első napon orvosi felülvizsgálás alá kerültünk. Egy nagy teremben megjelent egy őszbajszú, jóságos tekintetű, szelídnek látszó ezredorvos és az elé kellett járulnia mindenkinek. Ő sorba megkérdezte az előtte állótól, hogy nincs-e valami baja. Én azt feleltem a kérdésére, hogy súlyos neuraszténiám van. Ő meg így szólt: „Az ilyen neurotikusoknak jól tesz a katonaság.” Ezzel végleg katona lettem. Iskolába jártunk meg gyakorlatoztunk. Szörnyű volt. Valami

Kárpáthy nevű főhadnagy oktatott bennünket a haditudományokra. Igen értelmes embernek látszott, de amit előadott, az engem nem érdekelt, sőt gyűlöletes volt előttem. Nem voltam például kíváncsi a puskaszerkezetére. Megint csak azt gondoltam, hogy: amíg puská lesz a világon, addig nem ér a földi lét egy hajótörést sem; én a magam részéről füttyölök a puskára; én nem akarok agyonlőni senkit, de rám se lőjön senki... Gyakorlatozás alkalmával ügyetlenségeket követtem el. Egy tiszthelyettes egyszer maga elé hívott és megfeddett. Azt mondta többek között: „Akinek az isten nem adott — és itt a fejére mutatott, jelezve, hogy a hátramaradt szó ez: észt — azon nem lehet segíteni.” Ez annyira felháborított és sértett, hogy szerettem volna ökölrel az arcába vágni.

Mindent elkövettem, hogy a katonaságtól megszabaduljak. Elviselhetetlen tehernek látszott. Nem a Fehérvári úton levő kaszárnyában laktam, hanem ott-hon. Amikor korán reggel elindultam hazulról a kaszárnyába, emlékszem rá, nem a járdán mentem, hanem az út közepén, hogy ne kelljen tisztelegnem a tiszteknek és a sarzsiknak. Ha mégis szalutáltam egy tisztnak, akkor azt kellett gondolnom: „Az isten veszejtsen el, disznó gazember!” És sóhajtottam utána... Jelentkeztem maródira az ezredorvosnál, dr. Löwenbeinnél. A szívemre panaszkodtam és az arany-eremre. Három nap szabadságot adott és azt rendelte, hogy az alatt feküdjek s a szívemet hidegvizes ruhával borogassam. Aztán újra jelentkezsek. Új jelentkezésemkor megkérdezte, hogyan érzem magam. Én ravasz akartam lenni és azt feleltem, hogy kissé jobban. Azaz, a bizalmát akartam megnyerni. A következményekből kiderült, hogy ez sikerült is. Né-

hány nap múlva újra maródi lettem és még siralmasabban panaszkodtam, mint először, Löwenbein úrnak. Rám nézett csodálkozó szemmel és így szólt: „No, beküldöm a helyőrségi kórházba, ott majd megvizsgálják a szívét is, az aranyerét is.”

Bevonultam a budai tizenhetes helyőrségi kórházba, egy katonatársammal, Csöngös nevű álhírlapíróval. Egy szobába kerültünk. És, hogy preparáljam magam, folyton cigarettáztam és annyi koffeint vettem be, hogy majdnem felfordultam. Emlékszem rá, az ágyban fekvé Pierre Lonysnak *Aphrodite* című regényét olvastam, még azt is azzal a szándékkal, hogy izgasam magam. Csöngös urat vizsgálták meg előbb, ő mint álhírlapíró rögtön cimboraságba került az orvosokkal. De az a gyanúm, hogy engemet is pártfogolt, hogy valamit az én érdekemben is mondott a doktor-nak. Nem tudom, hogyan volt, de amikor engem kezdtek vizsgálni, elsőnek egy Kozmuca nevű kétszillagos alorvos rögtön így szólt: „Magának van egy arythmiája, ezt már bizonyára mondták a polgári orvosok.” Ráhagytam, hogy úgy van. Azután jött egy Bobróczky vagy nem tudom micsoda nevű ezredorvos. Most már ketten kopogtatták a mellkasomat és hallgatták sztetoszkóppal a szívverésemet, a sztetoszkópot még a tenyeremre is ráillesztették. És mellézközejt hallottak, mindketten egyetértőleg. Hamarosan megállapították a diagnózist: *Kronische Entzündung der inneren Herzkleidung* — magyarul: a belső szívburok idült gyulladása. Ez végeredményében halálos szívbetegség, de én igen megörültem neki. Mindent inkább, még a halált is, csak katonáskodni nem! Azt az érdekességet viszont már itt megemlítem, hogy később, 1917 után, változott a nézetem és azt gondoltam, hogy a társa-

dalmi harcban még katona is tudnék lenni, persze vörös katona.

Mindegy, fő, hogy megszabadultam a katonák karmai közül. Elvittek egy bizottság elé, a Mária Terézia laktanyába, ott, az orvosi bizonyítvány alapján, örökre fölmentettek a katonáskodás alól. Leszereltem, hazamentem és folytattam civil életemet. Elmentem egy polgári szívspecialistához, az megvizsgált és közölte velem, hogy a szívem egészséges. Ezt elhittem. Így is volt, mert szervi szívbjait azután egész életem folyamán orvos nem állapított meg nálam. Hogy kinek köszönhettem a szerencsét, már mint Bobróczky és Kozmuca urak jóindulatát, azt máig sem tudom. Az is lehet, hogy tévedtek a diagnózis megállapításában, az is lehet, hogy jóindulat vezette őket. Csöngös úrral később is találkoztam és ő váltig azt állította, hogy protezsált engem. Különben őt is elbocsátották a katonaság kötelékéből. Minden esetre hetekig részeg voltam a boldogságtól és azt hittem, hogy engem földi embertársaim már sohasem tudnak majd esztelen és gonosz gyilkoló harcaikba belekeverni. A világ ilyenfajta szórakozásainak örökké nélkülem kell történniök; a kettősrendekbe-állásnak, a csúszás-mászásnak, hasravágódásnak, hátraarcnak és célbalövöldözésnek is, szóval a készülődésnek.

Ezt a műfajt kedvelő embertársaimról megvolt a véleményem. A szelídeknek viszont elmagyaráztam, hogyan kellene az örök békét megvalósítani. Úgy, hogy állandó háborút kellene létesíteni, melynek színtere a Szahara lenne; aki szeret harcolni, az jelentkezzen; a jelentkezők egy részét Afrika keleti, másik részét Afrika nyugati partján kellene szárazföldre rakni, felfegyverezni, azután — egymásnak mehetné-

nek, ölhetnék egymást; tisztékké lehetnének egyesek, tovább emelkedhetnének a ranglétrán, kitüntetések kaphatnának, s azokat csíkos, színes szalagokon lógathatnák a mellükön, a kerek és szögletes és kereszt alakú fémdarabokat, a legfőbb hősök megkaphatnák a Szahara-rendet. Még újságírókat is vihetnének magukkal, akik mindkét harcoló fél oldalán gyárthatnák a győzelmi híreket, sőt költők is követhetnék őket és írók. Az írók kedélyes anekdotákat gyártanának a harci élet gyönyöreiről, a költők pedig faragnának tyrtaiosi buzdító verseket. A békeszerető embereket ne kényszerítsék hadba a harciasok, főleg engem hagyjanak nyugodtan ülni a kávéház ablakában.

Az ilyen csevegéseket a hadászat gúnyjának szántam, tény persze, hogy a katonáskodás, a háborúk gazdasági és más mély meghatározottságáról akkor még fogalmam sem volt.

AMIT BOLDOG BÉKÉNEK MONDANAK

ÚJ LAKÁSUNK a földszinten volt, egy utcai szobából és egy konyhából állott. A szobát anyám kiadta egy férfinak és egy nőnek, akik úgynevezett vadházasságban éltek. Ezt a közhasználatú szót, hogy vadházasság, már akkor elítéltem. De szabadabb nézetemet nem tudtam követni lelki erővel. Magam sem tudom, milyen ítéletet hozzak az akkori és későbbi önmagamról, azt hiszem azonban, hogy nem követek el hibát, ha azt mondom, hogy látszólagos, néha szinte ragyogó okosságom mellett, sajnálatosan nagy számár voltam. Igen, aligha lehet másképp, minthogy akinek annyi lelki nyavalygása van, mint nekem volt, az valójában egy szerencsétlen számár; hiába próbálja értelmével kiigazítani a tévedéseit, minduntalan elköveti azokat. Például, hogyan voltam ezzel a vadházaspárral? Bárki kinevethet és magam is fanyar gúnnyal emlékezhetek ez esetre. Szégyelltem, hogy nálunk vadházaspár lakik. Szóval a közfelfogás terrorja alól ebben a kérdésben sem tudtam megszabadulni. Az otthoni helyzetet kényelmetlennek és megalázónak éreztem. Én, Nagy úr, a lelkesedő, a szabad gondolkodásért, a társadalmi igazságtalanságok ellen öntudatlanul is harcra készülő fiatalember.

Az már csak külső kényelmetlenség volt, hogy anyám, én és az öcsém, a konyhában laktunk, én a konyhakőre terített matrácokon aludtam. Úgy is mondhatom hát, hogy csak alvóhelyem volt, lakásom nem. Minden időmet csavargással és kávéházban töltöttem. De ha rendes lakásom lett volna is, már abban sem tudtam volna tartózkodni. Nem bírtam a magányt és a családi környezetet sem. Hogy valahol külön szobát béreljek, ahhoz nem kerestem elég pénzt, de meg az is visszatartott ettől, hogy a szobabérek fizetése anyám segítségének a rovására történt volna. Többféle belső hajlam és külső körülmény határozta meg tehát, hogy kávéházi törzsvendéggé váltam és az is maradtam, csaknem egész életemen át.

Érdekes volt a kastélybeli életből ilyen körülmények közé hirtelen visszazuhannom. Olyan ideges lettem, hogy nyugtalanságomat csak brómmal tudtam elviselhetővé csillapítani. Jártam az orvosokat, mindig újabb és újabb reménnyel, de mindig csalatkozva, mert a neuraszténiát nem tudták gyógyítani. Az orvosok a neuraszténiásoknak csillapítószeret rendeltek, megnyugtató kijelentéseket tettek nekik, hogy nincs „semmi komoly” bajuk, betegségük „csupán idegesség”, majd elmúlik. A pénztelen pácienseknek csak ilyen megnyugtató jutott, no meg bróm, ami nem került sokba. A jobbmódúakat vízkúrára küldték, vagy üdülőhelyre. Tagadhatatlan, hogy az enyhébb betegeket kínosabb állapotaikon az ilyen gyógymódok néha átsegítették. Emlékszem rá, hogy éppen ebből a Hársfa utcai lakásomból egyszer dr. Frey Ernő idegorvost is felkerestem panaszaimmal s háromszor-négyszer jártam nála. Egy Nervinol nevű brómkészítményt rendelt, mely valami édes sziruppal volt ke-

verve. Ezt a gyógyítkezési kísérletemet csak azért mé-
sélem el, mert általa váltam jó ismerőssé Freynek
és ennek az ismeretségnek később, a háború alatt —
igen súlyos helyzetben, amelyről majd szólok — nagy
hasznát vettem.

Sovány, magas ember volt ez a Frey Ernő, róla is
csak úgy sírt a neuraszténia. Látszólag persze jól vi-
selte betegségét, illetve állapotát. Már akkor kezdtem
felismerni, hogy az ideg- és elmeorvosok maguk is
betegek s betegségük enyhítésére igen szerencsés
helyzet, hogy más neuraszténiásokkal, különféle ideg-
bajban szenvedőkkel és esetleg elmebetegekkel fog-
lalkoznak. A betegek kikérdezése mintha az ő számuk-
ra is mintegy önanalízis és a megnyugtató eljárás
mintha nekik is autoszugesztív gyakorlat lenne, nem
minden eredmény nélkül.

A kastély után furcsaságok is mutatkoztak kedély-
állapotomban. Hiszen, egy kis túlzással mondva,
mennyországból kerültem a pokolba. És abban a hat-
hetes kisebbfokú mennyországban ellenállhatatlanul
képzteletem a jó, az úri életről. Az ember beszélhet
és cselekedhet értelmesen, a fantáziáját azonban alig-
ha tudja megfékezni és így nem akadályozhatja meg,
hogy az át ne szálljon a valóság határán. A kas-
télyban olykor előtört az illúzió, hogy én is odatar-
tozom kissé az úri világhoz. És ha ez így van, akkor
csak akarnom kell és az akarat maga elég lesz a jobb
mód eléréséhez. Mindent el fogok követni a magam
érdekében, biztattam önmagam, hiszen olyan gazdag
ez a világ lehetőségekben. Csak ernyedtnék és gyá-
moltalannak nem szabad lenni. Képzeltésem szinte
a valóság gyötrelmes voltából eredő éberálmodozás
volt, olyanféle, mint egy orosz novellában olvastam

három szibériai rabról, akik megszöktek, nekivágtak az őserdőnek, hideg volt, elfáradtak, kimerültek, leültek és megfagytak, de amíg éltek, álmodtak, szépet, az egyik például arról, hogy gőzfürdőben van, pompás a melegvíz és ő nagyszerűen érzi magát... Persze, a gyerekes ábrándfoszlányoktól hamarosan megszabadultam, már az afféléktől, hogy nekem igényemnek kell lenni a pazar életre, a finom kosztra, a remek lakásra és hogy a mafla gyakorló szegényeket lenézzem — annyi úr látványa után — s hogy esetleg úri tempókat utánozzak.

Hogy miről beszélek, azt mindjárt megmutatom egy példán. Én rohamosan kigyógyultam a kastély utóhatásából, s az odavágyás helyett inkább kritika maradt bennem a nagyúri életről. Ismertem azonban egy fiatalembert, aki az enyémhez hasonló kalandban vett részt, élményei azonban egészen átalakították, zsákmányul ejtették; úr akart lenni, anélkül, hogy az lett volna, így hát mániákussá vált, mindenesetre komikus, sőt tragikomikus figurává.

Ez a fiatalember jóindulata és becsületessége által barátommá vált, Szirt Lajosnak hívták. Az egyetemen ismerkedtem meg vele, kollokválás alkalmával; együtt mentünk hazafelé a Rákóczi úton, beszélgettünk, elváláskor kávéházi találkában állapodtunk meg és hosszú éveken át, egészen az ő haláláig tartottuk a barátságot. Ő is házitanár lett egy gazdag családnál. A család bárói rangot viselt, a családfő egy nagy bank elnöke volt, háromszor-négyszer akkora jövedelemből éltek, mint Jankovich-Bésánék és külsőségekben utánozták a főurakat. Szirt Lajos szegény fiú volt és ilyen környezetbe pottyant bele, akárcsak én, bár hosszabb időre, két-három évre. Zongorára és zenei

ismeretekre tanította a bankelnök két fiát. Vele is nagyon udvariasan, elkényeztetően bánt a család. Bizalmas ismeretségbe került velük, meghívták néha ebédre, vacsorára és, már csak kényelemből is, úgy társalogtak vele, mint egyenrangú embertárssal. Megtanult a szabályok szerint enni és általában etikett-szerűen viselkedni. Többet keresett, mint én, tehát finom ruhákat csináltatott magának, hogy úgy is alkalmazkodjék új környezetéhez. A család zsidó volt, a házigazda a gazdasági tudományok szakértője, mindnyájan a polgári kultúra magasabb fokán álltak, Szirt úr tehát úgy vélte, hogy egyenrangúan társaloghat velük. Így aztán nemcsak az előkelő ruházkodás szokása ragadt rá, hanem még, egyebek közt, a humanista nagypolgár társadalomszemlélete is. A szegényemberre, szóval koldusra, esett emberre, munkásra részvétellel nézett, de állásfoglalását így fejezte ki: *törrödni vele, adni neki, de — Drei Schritt vom Leib!* Tartózkodni tőle, mert beszennyez, mert bűdös, piszkos és durva. Jóindulattal kell vele bánni, de nem szabad bizalmaskodni. És hogy a távolság megtartása lehetséges legyen, meg kell követelni a tiszteletet.

Szirt úr csak két-három órán át volt elfoglalva a tanítványaival, csak egy héten egyszer-kétszer vacsorázott a család palotájában, egyébként albérleti szobában lakott benn a városban és értelmiségiek s kispolgárok környezetében mozgott. Ezeket kezdte lenézni, lomposságuk és csiszolatlan modoruk miatt. Megtanult valamit, amit azok nem tudtak és mindinkább fölényben érezte magát velük szemben. Az emberekkel való érintkezést szűkebb és szűkebb körre csökkentette, már csak egy-két diákkori barátjával és velem állt szóba. Ebédre és vacsorára vendéglőbe,

illetve kávéházba járt, azonban látni sem szeretete, főleg evésük közben, osztályos társait. „Kérlek, hangosan eszik a levest! Hát nem borzasztó ez?” — mondta az egyszerű emberekről, szinte kétségbeesve. Vacsorázni a Kovács-kávéházban szokott — az Oktogon téren — de kilenckor. Ebben az időben az ozsonnavendégek már hazamentek, az estiek pedig még nem érkeztek meg. Amikor már szaporodni kezdtek a vendégek, fizetett és eltávozott. Kimért lépésekkel haladt az utcán hazafelé. Angol szövetből készült ruha volt rajta és drága raglán; az inge tündökölt, mert mindennap tiszta fehér inget vett föl. A külsejével ő maga is olyannak látszott, mint egy bankár-báró. Mikor a kávéházban selyembélésű raglánját fölvette, rettentően komoly, sőt méltóságos képpel, mosolyogtak rá a kávéházi hölgyek, mert igazi úrnak nézték, olyannak, akinek pénze is van a raglánja alatt. A raglánt kétszáz koronáért vásárolta. Általában sokba került neki a ruházkodás és a mosatás és hogy erre teljen a pénzéből, jóformán semmire sem költött. Nem dohányzott, rendkívül keveset evett, szórakozásra nem adott ki pénzt, a szabad idejét azzal töltötte, hogy otthon zongorázott, vagy olvasott, ami ingyen mulatság. Igen kevés pénzből élt, olyan módon és olyan formák közt, hogy úrnak mutatta magát, a külvilág felé. Amikor sétáltunk a külső Andrássy úton, rám szólt: „Már megint sietsz. Jegyezd meg magadnak, hogy csak egy ügyvédjelölt siet, de úr nem.” Úr nem siet, ezt annyira a fejébe vette, hogy még akkor is lassán és mereven sétált volna hazáig, ha a lakása kigyulladását vitték volna neki hírül a kávéházba.

Ez a Szirt úr különben zenei célkitűzésekkel indult neki a világnak. Tűrhetően zongorázott. Előbb zene-

szerző akart lenni, nyilván megérezte azonban, hogy zenei alkotó tehetsége nincs. Akkor zongoraművész akart lenni, de ezt a célt sem érte el, nyilván képességének fogyatékossága miatt. Zenekritikák írásával is foglalkozott, eredmény nélkül. Barátkozásunk folyamán észrevettem, hogy csak ritmusérzéke van, a melódiához botfülű. Ezért, a kor szellemének megfelelően, csak Wagnert becsülte, és még néhány német szerzőt, minden más zenét megvetett, különösen az olyant, mely dallamos volt. Látom, hogy jellemzésében körülbelül ellentmondásba kerültem, mert ha nem volt dallamérzéke, akkor hogyan vethette meg a dallamos zenét? Mindegy, tény, hogy Verdit például lenézte — ugyancsak a kor szellemének megfelelően — és elég volt neki, ha valaki azt mondta, hogy a *Rigoletto* vagy a *Trubadur* szép opera, azt már zenei kultúra nélkül való hülyének tartotta. Hangoztatta azt a divatos nézetet, hogy Verdi, az verkli. Egyszer mérhetetlen mennyiségű zeneköltői, zongoraművészi és zenekritikusi ábránd után meghallgatta az operában az *Aidát*. Éveken át kitartott a mellett, hogy ilyen népszerű tinglitanglira ő nem kíváncsi. Egy barátjától kapott ingyen jegyet, a földszint valamelyik elől levő sorába, olcsóbb helyre nem is ment volna. Ott-hon újra megmosdott, megberetvált, felöltötte a szmokingját és úgy jelent meg a nézőtérén. Végighallgatta az előadást és utána, arra a kérdésemre, hogyan tetszett az *Aida*, így felelt: „Nem rossz. Sőt, meg lehet hallgatni.” Ez a vélemény, eltekintve attól, hogy teljes zenei érzéketlenségből eredt, a megfogalmazásban még úri vélemény is volt. Mert afféle rajongás, hogy nagyszerű, gyönyörű, isteni — ez úrhoz nem lett volna méltó.

A bárói dúsgazdag család gyakran tett utazásokat külföldön. Egy útra Szirt urat is magukkal vitték. Németországban jártak, előkelő szállodákban laktak és étkeztek, végighajóztak a Rajnán is. Szirt úr ezen az utazáson, idegen országban, már egészen úgy érezhette magát, mintha ő is gazdag báró lenne. Az csak még jobban elszédítette, hogy a fölcseperedett fiatal bárókkal tegező viszonyba került. Visszaérkezése után, hogy úgy mondjam, lelkileg már teljesen kikészült. Már csak velem érintkezett, magam sem tudom, miért, mert én szakadatlanul gúnyoltam... A családdal való összeköttetése, munkája elvégeztével, véget ért. Akkor hivatalba lépett, még pedig az Országos Iparegyesületben lett kezdő tisztviselő, igen kevés fizetéssel, havi százhusz koronával. Valóságos pokolnak érezte a hivatalt. Nem bírta és folyton azazal a gondolattal birkózott, hogy otthagyja. Mégpedig azért nem bírta, mert érintkeznie kellett más hivatalnokokkal, s azok vele csak úgy bántak, mint egymással, szóval nem tisztelték úgy, ahogy elvárta. Gyakran panaszkodott nekem is, alig bírtam a tűrésre, a maradásra rábeszélni. A hivatal igazgatója, Soltész Adolf, nem volt vele megelégedve, különös, érthetetlen embernek tartotta és csak szánalomból nem küldte el. Így vált Szirt úr letört emberré, nagyrészen nyilván azért is, mert egy időre gazdag urak közé keveredett s a köztük való élettől, a velük való érintkezéstől valóságos lelki kórságba esett... Rövid történetét csak azért mondtam el, hogy szemléltessem azt a fertőző hatást, amelytől én megszabadultam, amelyet egy hét alatt úgy ráztam le magamról, mint a kutya a vizet.

A NAGY SZEGÉNYSÉGBEN én bizony elhatároztam, hogy ha már úgy szeretett engem Jankovich-Bésánné, írok neki egy levelet, föltárom neki helyzetemet és pénzt kérek tőle. A levél elment és néhány nap múlva megkaptam tőle a választ. Sajnálkozott sorsomon és vigasztalt; biztatott, hogy ne hagyjam el magam, hogy olyan tehetséges ember, mint én, bizonyára kiemelkedik majd a szegénységből. De tanácsokat is adott: legyek szorgalmas és becsületes, mint eddig, higgyek Istenben. Sőt, a tanácsnak végsummája: ...*csak szocialista ne legyen!* Ebből a levélből tudtam meg hitelesen, hogy tisztán humanista nézeteim alapján a család szocialistának könyvelt el. Pénzt is küldött az asszony, de csak százötven koronát. Menetetődött, hogy neki saját pénze nincs, ha volna, szívesen küldene többet.

A levél után nemsokára csomag is érkezett Teze-rovácsról. Élelmiszerek voltak benne és ruhaneműek, anyám számára. Én erről a csomagról az idők folyamán teljesen megfeledkeztem és csak úgy tudom az esetet, hogy évtizedek múlva anyám beszélt róla. „Hát nem emlékszel rá?” — kérdezte anyám csodálkozva. Én azután sem tudtam semmit az emlékezetembe idézni. A csomagban igen sok és finom élelmiszer volt, tea, kávé, szalámi, sonka és egyébek. Persze, hogy mindez „igen sok” lett volna, az az anyámnak a becslése.

A levél, a pénz és csomag megérkezése után két hónappal egyszer kétfogatú, gumikerekű kocsí állt meg a Hársfa utca huszonhat előtt. Endre úr jött vele és engem keresett. Nem voltam otthon, anyám fogadta. Leült nálunk, jó ideig várt rám, azután eltávo-

zott. Anyám egészen elalélt a rettentő megtisztelés-
től: ekkora úr és engem keresett. „Leült és várt!”
Miért is csavargok én folyton? És milyen szép és mi-
lyen elegáns! Nagyokat kellett lélegzenem, mikor ezt
a sopánkodást hallgattam. Űristen, micsoda megder-
medt szolgálk is a te szegénysorsú teremtményeid! —
most már én sopánkodhattam magamban. És szinte
éreznem lehetett, hogy most már az én barátaim való-
ságos majmok, csirkefogók, az ilyen nagyúrhoz ké-
pest, mint Endre úr. Még szerencse — mondta anyám
— hogy „ezek”, már mint a vadházaspár, nem voltak
otthon és ő Endre urat bevezethette a szobába. De
azért: „Jaj, olyan ez a lakás, mint a disznóól, majd
elsüllyedtem a szégyentől. Hogy milyen kedves volt
az a Jankovich úr, Isten áldja meg”... Pénzt is ha-
gyott hátra Endre úr, száz koronát. És kíméletesen
így mondta: „Tessék ezt átadni a fiának, egy kis pót-
fizetség a munkájáért.” Én persze számvetést csinál-
tam és megállapítottam, hogy ha huszonöt ilyen „ba-
rátja” lenne az embernek, s azokat rendszeresen adóz-
tathatná, talán még meg is élne.

Megélni! Az istenit a világnak, hát hogyan is le-
hetne megélni? Mi az, hogy „megélni”, kik élnek meg
és hogyan? Miből és hogyan? — ezek voltak mindig
a nehéz kérdések, amelyekre nem lehetett pontos fe-
lelethez jutni. Nekem gyakran nem sikerült a felszín
alá látnom. Amikor már írtam, szinte szégyelltem tu-
datlanságomat és vádoltam önmagam: hogyan me-
rek én az emberről, az életről írni, amikor nem látok
tovább az orrom hegyénél? Igen, csak a magam életét
ismerem jól, a másokéba azonban oly nehéz a tekin-
tetemmel behatolnom. Az ilyen írónak, mint én va-
gyok, aki annyira szeretné a valóságot a maga vég-

telen bonyolultságával, apró részleteiben is megragadni és azután okulás, de meg változtatás céljából is híven megmutatni, ez talán a legnehezebb küzdelme. Másoknak ilyen problémái akkor kevésbé voltak. Miből él X? Ugyan, minek ez a kérdés: kártyából. Miből él Y? Ugyan, miért ezt kutatni: nőkből. Miből él N, aki nő? A vak is láthatja: férfiakból. Miből él manapság V, akinek négyszáz forint a havi keresete, és van felesége, meg három gyereke? „Jól beosztják azt a négyszáz forintot.” Hogy ilyen beosztás nem lehetséges, azzal már senki sem törődik, mert, hogy a probléma ne váljék kínzóvá, a sablonos álmegoldással lezárják. Igen, gyors, határozott mindenkinek a nézete és a megélhetés összes kérdései el vannak intézve. Nekem azonban, többek közt, megvan az a rossz tulajdonságom, hogy a spekulációkat nem tudom tényül elfogadni. Így aztán oda fajul a helyzet, hogy arra a kérdésre, miből és hogyan élnek az emberek, mindenki tud csalhatatlan feleletet, csak én nem. És most, újra a század elejéről beszélve, mégis én próbálom áttekinteni, hogyan éltek akkor az emberek, mi volt a keresetük, milyen volt az életmódjuk. Vajon tudok-e erről valamit?

Sok embernek, már az öregeknek, vannak erről a korról emlékeik, jobban mondva, az emlékek felhasználásával gyártott elképzeléseik. Sokszor hallottam ezt a témát feszegetni, jóformán sohasem tudtam a velem egykorúakkal megegyezni. Mert hát némelyek szerint nyolcvan fillérből vendéglőben remekül meg lehetett vacsorázni, szerintem ehhez négy pengő kellett. Gergely barátom a Nemzeti Színháznál, esténként kapott az addigi kettőről gondosan leszállított — egy koronát. A statiszták néhányan az előadás után

elmentek az Újvilág utcai Wurglits kocsmába és ott a keresetükből megvacsoráztak. A vacsora állott egy olcsóbb húsféléből, például pörköltből, ehhez lehetett enni két darab kenyeret, borralót kellett adni a pincérnek és a főpincérnek — és vége. Fröccsöt vagy sört inni, erre már nem futotta, maradt tíz fillér kapupénzre. Elmondtam tehát, hogyan tudom én, már megint csak és még mindig Gergellyel megegyezőleg.

Akinek jól ment akkoriban a sora, azt nemcsak a feje tetejétől a talpáig eltöltik a kellemes emlékek és makacsul eszményíti a múltat, hanem hevesen tiltakozik minden olyan megállapítás ellen, mely szerint sok embernek a bajokból is kijutott. Az ilyen ember emlékezete szerint akkoriban mindenki jól megélt; a vendéglőben — ismétlem — egy koronából remekül meg lehetett vacsorázni, a feketekávé a kávéházban huszonnégy fillérbe került; havi tizenhat koronáért a főútvonalon különbejáratú szép szobát lehetett bérelni; a tizennyolcfilléres trabuco jobb volt, mint ma a legfinomabb hollandi szivar, öt koronával egy egész éjszakát pazarul át lehetett mulatni; ötven koronáért olyan kész ruhát lehetett vásárolni, hogy az ember olyan volt benne, mint a welszi herceg, a ruhát három évig lehetett viselni és még akkor sem szakadt el; tíz, sőt nyolc, sőt hat koronáért egy pár szép és tartós cipőt lehetett kapni? aki hatvan koronát keresett egy hónapban, az is megélt belőle (tehát a munka hogyne élhetett volna meg a maga nyolcvan korona havijából!). Akinek kétszáz korona volt a havi keresete, az úgy élt, mint egy kiskirály, másik hasonlatot kapva elő, úgy, mint Marci Hevesen, jól élt, mindenre tellett neki, még félre is tehetett a pénzéből; a munkások pedig, ó, a jó szakmunkás harminc,

negyven koronát megkeresett egy héten, volt ünneplő ruhája, tiszta lakása és vasárnap libát sütött a felesége, a sült után palacsinta következett, a család bort ivott.

Az ilyen emlékező ember szerint csak a lusták, a munkakerülők nyomorogtak, bár azoknak az élete sem volt nyomorúság, mert hogy valamit mégis csak tegyenek, hogy mozogjanak, elvégeztek valami hirtelen alkalmi munkát, kimentek például a pályaudvarra, háromszor, négyszer az érkező vonatokhoz, tánc-lépésben vitték hazáig az utas kofferjét és bőven megkeresték a szálláspénzüket, s a kosztjukat. Az ilyen ember emlékezetében az a kor gyönyörű volt és boldog volt. Az ügyes és szorgalmas embernek, ha csak egy csöpp ész mozgott a kobakjában, megvolt a lehetősége, hogy magasabb életszínvonalra emelkedjék. Mindenki üzletet nyithatott, ha akart, vállalatot létesíthetett a semmiből, akkor aztán az alkalmazottai dolgoztak s neki magának több pénz folyt a zsebébe, mint amennyi egy miniszter fizetése... Az ilyen emlékezésben van egy csomó tévedés, egy csomó szándékos politikai hazugság, de van benne igazság is. Az igazi, néha talán szándéktalan hamisítás elsősorban a kedvezőtlen tények elhallgatása. Bár az ilyen hamisítás nemcsak elhallgatás, hanem a régi jólétben tanúsított az a magatartás, hogy a jól élő nem is tudott a nyomorúságról, nem akarta megismerésével a közérzetét zavarni.

Néhány adatát ellenőrzöm a derűs emlékezésnek. A munkás átlagban húsz koronát keresett egy héten, annyit, amennyi a kispolgár egy napi kiadása volt. Ebből a bérből, ha felesége is volt és egy-két gyereke, emberi módon meg nem élhetett. Piszkos, egészségtel-

len odúban lakott, gyengén táplálkozott, rongyos ruhában és szakadt cipőben járt; betegségi biztosításban nem részesült, szabadságot nem kapott, szórakozásra pénzt nem költhetett; nemcsak könyvet nem olvasott, hanem még újságot sem, a kultúra részesévé nem válhatott, a nyomorúság miatt családi élete acsarkodással telt, gyermekeit nem taníttathatta, a jobb jövőre élete kilátástalan volt; silány helyzetében, rossz családi élete és a reménytelenség miatt alkoholistává züllött; ha pedig keresetének egy részét szeszestálra költötte, akkor a nyomora elviselhetetlenné fokozódott. Aki munkanélkülivé lett, akár el is pusztulhatott; mert a munkanélküli segélynek még a fogalma is ismeretlen volt; ha kiöregedett a munkából, az utcára kerülhetett, mert öregségi biztosítás szintén nem volt. Ha koldult, valahogyan még eltengethette az életét. Akiknek volt pénzük, sokan dobtak a koldusnak két fillért. A jótékonykodás, a sínylődők segítésének a gondolata csakugyan élt az elmékben. Persze az ellenkező gondolat is fel-fellobbant. Adunk a szerencsétlennek, ha már Isten adott nekünk, de meg: ne adjunk neki, mert haszontalan, hálátlan, munkakerülő, amit kap, úgyis elissza a pálinkás butikban; Spencer Herbertnek filozófiai tétele volt, hogy az emberiség salakját hagyni kell, hogy elpusztuljon; no meg, Spencertől függetlenül, fölösleges, hogy az értelmes ember adjon a koldusnak, mert úgyis adnak neki az ostobák, s azoktól akkora a jövedelme, hogy jobban él, mint egy miniszteri tanácsos. És valóban éltek a városban hivatásos koldusok, akik mintha valami külön egyetemen tanulták volna ki a szakmát, úgy tudtak koldulni, megáldva természeti adománnyokkal is, a láb vagy a kar hiányával, vaksággal, tu-

berkulotikus gégevel, hogy még vagyont is gyűjtöttek. Az adni nem szerető önző emberek képzeletét állandóan az olyan láb nélküli, kiskerekű kocsiszerkezettel mozgó, lamentáló koldus foglalkoztatta, akiről kiderült, s az újságok csemegéül, mintegy diadalal írták, hogy háza van és nagyösszegű bankbetétje. Az újságokban állandóan voltak kis cikkek a koldusok ellen, a polgár megnyugtatóására, az adakozás lelki kényszere alól való feloldásra. Írták pedig ezeket a cikkeket a kisebb keresetű olyan újságírók, akik naponta megvágták jobb módú ismerőseiket öt-tíz koronára. Egy kitűnő írótól olyan szép leírást olvastam, melyben egy öreg koldust rajzol meg, aki a tavaszi napon sütkérez, a lábán óriási seb színesedik, az visket és néha kellemesen vakargatja, s végeredményben irigylésre méltó, gondtalan ember.

Az árakról a derűs emlékezet jóformán soha nem mond igazat. Az árak kérdése nem is tisztázható másképpen, mint az egykorú lapok, árjegyzékek és feljegyzések előszedésével. Én, mivel önéletrajzot írok és csak az emlékezetemre támaszkodom, nem folyamodom ilyen eszközökhöz. De talán jól, vagy megközelítőleg emlékszem egyes adatokra. Cipőt kellett vennem, mert amit viseltem, annak a sarka elkopott, a talpa kilyukadt, a felsőrésze kirepedt; csak kevés pénzem volt cipőre, aminthogy a szegény embernek mindig mindenre kevés pénze volt, vásároltam tehát egy Rákóczi úti üzletben egy pár barna félcipőt; tíz koronát fizettem érte, hat hétig maradt ép, hat hét alatt kirepedt a bőre, kilyukadt a talpa, elkopott a sarka, selejtes anyagból készült tehát, a sarka például, a javító suszter állítása szerint papírból készült. Jó cipőt hordott azonban egy jókeresetű ismerősöm, aki

egy körúti úgynevezett elsőrendű cipésznél, Poduskánál, csináltatta a cipőit, egy párat húsz koronáért. Egy ilyen húszkoronás cipő egy évig is eltartott, tehát többszörösen annyi ideig, mint az olcsó. És ez így volt minden öltözködési és használati tárggyal. Az elsőrendű kétszer, legföljebb háromszor annyiba került, mint az olcsó, viszont tízszer annyi ideig tartott. Már akkor köztudomású volt, hogy a legolcsóbb áru a legdrágább, de ez a megállapítás nem segített a szegényemberen, mert a drágát képtelen volt megvenni. A gazdagok megbízható cégeknél vásároltak, amelyek magas, de szabott árakon adták áruikat, vevőik védték maradtak a csalás ellen. A szegények a Rákóczi úton, a Király utcában másodrendű üzletekben vásároltak, s a kereskedők rendszeresen becsapták őket. Emlékszem egy felöltővásárlásra, melyhez egy nőismerősöm segítségét vettem igénybe, hogy jobban védekezhessem a kereskedő svindlije ellen. Bementünk a Rákóczi úti ruhakereskedésbe, kiválasztottunk egy felöltőt, melyért a kereskedő nyolcvan koronát kért. Az engem kísérő nő értett az alkudozáshoz s legalább úgy győzte a szájalást, mint a rutinos kereskedő. Erős huzavona után nőismerősöm vezényszavára kivonultunk, a kereskedő még árakat kiáltott utánunk, nem fordultunk vissza, majd egy segédjét futtatta értünk, visszamentünk és a felöltőt harminc koronáért kaptuk meg. Igen, a kereskedelem, a szabad kereskedelem, nagymértékben csalás volt, kicifrázva számtalan trükkel, hamis méréssel, hilózással, rosszabb áru becsomagolásával és effélékkel. A trükköket leginkább a vidékiekkel, a parasztokkal szemben gyakorolták. A hilózás az volt, hogy a vevő húszkoronással fizetett, a kereskedő pedig tíz koronából

adott vissza, és amikor vitára került a sor, akkorára már a kasszába süllyesztette a húszast és igazolásul mutogatta a már előre kézbe vett tízest. Ismertem olyan kereskedőt, aki ezzel az egyfajta csalással ötszörösére nagyította üzletét és azonfelül is vagyont szerzett. A rosszabb áru becsomagolása úgy történt, hogy a vevő válogatott, végre megállapodott egy vég jó minőségű vászonban, vagy miben, azt kifizette, az árut az üzlet mélyén csomagolták be, de nem azt, amit a vevő vásárolt, hanem egy másik, silányabb minőségűt és jóval olcsóbbat.

Már fiatal koromban meggyűlöltem a kereskedelmet, mégpedig nemcsak a lehetséges és minduntalan megismétlődő csalásaiért, hanem az úgynevezett legális haszon miatt is, mert az volt a helyzet, hogy egy középiskolai tanár havi munkáját kétszáz-háromszáz koronával fizették, a tanítóét jóval kevesebbel, az egyetemi tanár havi hatszáz-nyolcszáz koronát kapott. Harkányi Ede a *Babonák ellen* című szociológiai könyvéért a Politzer cégtől háromszáz korona honoráriumot kapott, Gróf úr, egy sikeres könyvügynök, ezer korona jutalékot szerzett havonként, J. G. kereskedő pedig, akinek a Rákóczi úton volt egy ruhaboltja, legalább havi ezerkétszáz koronát vágott zsebre. Vagy más adat: volt egy G. J. nevű kereskedősegéd Apostagon, aki rövid segédkedés után fűszerüzletet nyitott és huszonöt évi kereskedés után már volt egy terebélyes háza és hetven hold földje, míg akik földmunkából éltek és hajnaltól késő estig megfeszített munkával dolgoztak, csupán fenntarthatták életüket, de egy hold földet sem szerezhettek, emellett rosszul éltek, a bőség világában.

J. G., a ruhakereskedő a havi ezerkétszáz korona

jövedelemmel úgy élt, hogy az példája lehet a kispolgári életvitelnek. Négyszobás lakásban laktak J. G.-ék, a lakáshoz tartozott fürdőszoba, cselédszoba, spájz, klozet, két cselédet tartottak, azaz szakácsnőt és szobalányt; J. G. úr az üzletben egész nap föl-alá sétált és csupán felügyelt arra, hogy a segédei ügyesen végezzék dolgukat. A felesége ékszerekkel megterakottan a kasszában ült, beszedte és feljegyezte a pénzeket, unottan, rá sem nézve a vevőre; minden nap három- vagy négyfogásos ebédet ettek, sört ittak, kétfogásos volt a vacsora, s gyümölcs is járt hozzá; a cselédet reggeli hattól esti tizenegyig dolgoztatták, a minimális bérért; az asszony minden évben elutazott kétszer négy-négy hétre, télen a Tátrába, nyáron Siófokra. Az igaz, hogy J. G. úr soha nem utazott sehová, egy hét szabadságot sem vett ki, ő az üzletnek, a vagyonszerzésnek, az ékszeres-cicomás feleségének a rabszolgája volt.

A földbirtokos, a háztulajdonos, a gyáros, a kereskedő, a bankár, az üzletszerzők számtalan fajtája, a jókeresetű könyvügynök — mert még ilyen is akadt — a deszkaügynök, pezsgőügynök, a különleges fizetésű alkalmazottak, mint a zsoké, a tenorista — Perrottinak harmincezer korona volt az évi fizetése — az operettszínésznő, elismert orvos, különösen sebész — ezek voltak a helyzet urai. Nem is olyan törpe kisebbség volt ez, mert volt belőlük sok, anyagilag részben, de ideológiailag egészen hozzájuk lehetett számítani a cselédjeiket, a borbélyt, a pincért, a prostituált nőket, a professzorokat, az írókat, az újságírókat — szóval bértollnokaikat, még a koldusokat is, mindezek voltak a függelék. A kapitalizmus kiteljesedése, a társadalom fejlődése napról napra gyarapo-

dott, számuk növekedett, a tisztán munkaerejükből élők pedig annyit kerestek, hogy éppen csak ténferegthettek. A szegények általában rövidebb ideig éltek, felemésztette erejüket a túlságos munka, nem tart-hatták meg a jóegészség szabályait, nem pihenhettek, betegségeiket nemigen gyógyíthatták. Ha orvos elé kerültek is, a legtöbb esetben alig tudott rajtuk segíteni, mert drága gyógyszereket nem vehettek és nem alkalmazhatták a lehetséges gyógy módokat: diétát, üdülést, környezet- és levegőváltozást, elutazást, gyógyfürdőzést. Mintha az egész orvostudomány csak a gazdagok használatára fejlődött volna ki; a szegényeknek aszpirin és hashajtó jutott és egyéb kisebb értékű segítség, bár tény, hogy különféle rendelők és kórházak a szegények gyógyításával is foglalkoztak. Ha a gazdag megbetegedett, az a tüdőbaját gyógyítani elmehetett Davosba, Kairóba, a gyomrát javítani Karlsbadba, a szívét kiegyensúlyozni Nauheimba; orvosul kiválasztotta a legjobb professzort; ha operálni kellett, akkor a legjobb specialistát. Messze külföldi városokból gyorsvonaton robogtak hozzá a tanárok. Amikor Fehérváry Géza báró vakbélgyulladásban megbetegedett, nem is volt elég neki a budapesti Herzel Manó, hanem a király elhozatta Berlinből a leg-híresebb tanárt ... Emlékszem egy szegény zsidó ügynökre, akinek a tüdeje nem volt rendben és attól félt, hogy tüdővész, elment a tüdővész szakértőjéhez, báró Korányi Frigyes egyetemi tanárhoz, Korányi megvizsgálta, az ügynök letett az asztalára három forintot; Korányi azt mondta, hogy neki öt forint jár egy vizitért; az ügynök mentegetődzött, hogy nincs több pénze; Korányi rászólt: „Barátom, ha nincs elég pénze, akkor ne menjen Korányi professzorhoz!”

Persze az élet változatosságban mérhetetlenül dús és éltek szegényemberek is, akik több lelki szilárdsággal, több örömmel élték az életüket, mint némely rosszabb egészségű vagy beteg kedélyű gazdag. Volt, akinek ereje és egészsége bírta a munkát, aki gyakran derült jókedvre, aki mindig munkához jutott, aki nem úgy élt az élete párjával, mint az egymásra vi-csorgó ellenséges vadállatok, hanem aránylagos bé-kességben és akit öregségére nem hagyott cserben a családja. Azt is észleltem, hogy a parasztembernek sok betegséggel szemben nagyobb volt az ellenállása, mint a városi kispolgárnak; apostagi ismeretségi kö-römben megtörtént, hogy valakinek megsérült a lába, rútt seb keletkezett rajta, az folyton nőtt, de ő az isten-nek sem ment volna orvoshoz, viselte a sebet és dol-gozott vele, végül is a seb meggyógyult... A nehe-zen küszködő szegény embernek is akadtak örömei: borozgatás, csendes üldögélés, télen a fűtött szobá-ban, nyáron az árnyékban; valami jó étel élvezése, a távollevő családtagról a jó hír: *én hála Istennek, jó egészségben vagyok*, az asszonyoknak a kiadós pletyka; fiatal lányoknak a legénytől egy csokor vi-rág, s az abból elindult álmodozás; legényeknek meg az, hogy a lány mosolygott rá és megindulhatott ben-ne a szerelmi, szeretkezési képzelgés. A munka fá-radtságot okozott, de örülni lehetett a befejezésén és azután jólesett a pihenés. Száz fajtája lehetett az örömnél, a magam életéből emlékszem például arra, hogy nagyanyámmal forró nyári napon Tabánitelek-ről hosszú útra indultunk egy messze tanyára, melyet Fehérvárnak neveztek; mentünk gyalog, hamar elfá-radtam, a homok égette a lábam, királydinnye ment a talpamba s szúrása fájt, megszomjaztam és — egy-

szercsak egy kúthoz érkeztünk; nagyanyám vizet mérített, a vödört a kút kávjára tette és megbillentette, folyt belőle a víz és ihattam; ez a vízivás mennyei gyönyört okozott nekem és úgy él emlékezetemben, hogy soha olyan jóízút nem ittam és ezért az egy ivásért mindig bölcsességnek éreztem az iskolakönyv tanítását, hogy: *A legjobb és legegészségesebb ital a friss víz.* De sok finom evésre is emlékszem, például arra, hogy lesztek nekem egy karéjt a búzalisztból készült, gyürkés kenyérből, adtak hozzá egy darab szalonnát és én úgy falatoztam, mint az asztalnál ülő nagyapám, mint Miklós és Ferenc bátyám, bicskával vágtam a kenyeret és a szalonnát, s az ilyen szalonnázásról máig is azt hiszem, hogy csodálatos gyönyörűség.

Azután békesség is volt a század elején, különös békesség, mindazok részére, akik kimaradtak a hatalom csapásai alól, melyekkel itt-ott némely pórul jártra lesújtott. Igen sokan éltek a teljes biztonság illúziójában, különösen, ha egészségük tartós maradt. Mások, ha jósorsukban elakadtak, vagy meglepte őket a pusztító betegség, vagy a végső nyomorúság, sóhajtozások és nyögések közt vergődtek át hátralevő életüket. Az emberek, különösen falun, kevésbé voltak neurotikusak, mint ma. (Ma persze a forradalmi aktivitásnak kell kedvezőtlen állapotukból kivezetni őket.) A városi embert már akkor meglepte a falusiak nyugalma, mely nemcsak látszólagos, hanem valóságos is volt. Falun a szegénységet is mintha jobban el lehetett volna viselni, mint az aszfalt, a kövek, a magas falak világában, a zaj örökös morajlása közt. Falun például senki sem vált hajléktalanná. A legvégső esetben egy istálló, vagy egy fészker fedelet adott

a hajléktalannak. Falun az ember biztosítottabb volt abban, hogy legalább egy darab kenyérhez, vagy egy tányér lebbencsleveshez jut. A városi elszegényedés a szenvedések kálváriájához juttathatott bárkit.

A polgárok élete más szinten folyt, mint a munkásoké. Ez a magasabb életszínvonal szinte biztosított-nak látszott a polgár számára, a kapitalizmus fölfelé fejlődésének korszakában. Ha valaki lesiklott is arról a pályáról, amelyen járt, akkor is segítette őt osztályhelyezete; maga a polgári rang a legtöbbször lehetővé tette a föltápaszkodást, az újrakezdést. A polgárok közt élt akkoriban egy bizonyos hajlandóság a közü-lük való megsegítésére. A segítség testvér, szülő, gyermek, nagybácsi, sógor formájában jelentkezett. Ismertem például egy többgyermekes családot, ahol a családfő kereskedő volt és üzletével tönkrement. Szegényen éltek és nélkülöztek, az bizonyos, a lak-bérrel adósak maradtak, időnként megjelent azonban náluk az asszony bátyja, aki földbirtokos és bérlő volt. Azzal a kérdéssel kezdte: „No, mennyi házbér-rel tartoztok?” A tartozást kifizette, pénzt adott a családnak és hazatérve, küldött két zsák nullás lisztet, szóval nem hagyta elpusztulni rokonait.

A polgár, ha zavartalanul folytak ügyei, jól öltözött, jól táplálkozott és szórakozott. Legföljebb a pol-gárok lakásaiban lehetett észlelni nagy különbségeket. Némely polgár pazarul lakott. Tudok egy köz-jegyző özvegyéről, aki magános asszony létére egy kilencszobás lakásban lakott egy villaszerű ház első emeletén, a Bajza utcában. Nem cselédet, hanem cse-lédséget tartott, luxuskosztón élt, kedvelt gyümölcse az ananász volt, szobái pazarul voltak berendezve, vázakkal és perzsaszőnyegekkel teletömve, s több

szobájában volt telefon. Persze, nem mindenkinek jutott ilyen lakás. A lakásnyomorúság még a polgárság alsó rétegeire is kiterjedt. A lakbér a kereset egy-negyedét emésztette fel. A látszatra mindenki sokat adott, s a látszatra utazók furcsán éltek: Cs. közhivatalt töltött be, négyszobás lakásban lakott a József körúton, de láttam egyszer, hogy feleségével két pár virslit vacsoráztak, semmi mást... Ha a lakosság összességét nézem, akkor a lakásnyomorúságról olyan adatot mondhatok, hogy százezer ember lakott tizenötödmagával egy szobában; rengetegen laktak pince-lakásban. Tehát a kort ez az összehasonlítás jellemzi: egy magános nő kilenc szobában, egy munkás tizenötödmagával egy szobában.

A város, mármint Budapest, siralmas ostobasággal épült évtizedeken át mindmáig, szegényesen, kevés tőkével, erőltetett üzleti spekulációkkal. Az utcákat szűkre szabták, szabadon őrjöngött a telekspekuláció, a házak zsúfolt sorokban emelkedtek az ég felé, tereket alig hagytak, többemeletes házakban a földszinti és elsőemeleti lakások nappal is sötétek voltak: a lakásokat ízléstelenül és kényelmetlenül rendezték be, nem voltak tiszták, sőt nyüzsgöttek bennük a férgek. Emlékszem rá, nyári éjjeli sétáimon gyakran láttam, hogy a nyitott ablakokon a párkányra támaszkodva virrasztottak a lakók, nem tudtak aludni, de nemcsak a meleg miatt, hanem a poloskák miatt sem. A bérházakban, még a némi csínosságot mutató főutakon is, sötét barlangnak hatott a házmester lakása, a vice-házmesteré meg a hátsó lépcső és a klozet mellett fekvő, ablakával a világító udvarra nyíló odú volt. Házmesterék és viceházmesterék sápadtsága felülmúlta a különben kötelező pesti sápadtságot. Sok em-

ber csak úgy látott világosságot a lámpafényen kívül, ha az utcára ment, vagy a kürtőalakú udvarról felnézett az égre. Még a polgárok gyermekei is rabjai lettek a „házirend”-nek; ha a „gang”-on ketten-hárman tréfálkoztak és hangosan nevettek, rögtön kiállt a házmesterné az udvarra és felsüvített rájuk. Szabad levegőhöz úgy jutottak, hogy az anyjuk, vagy a cseléd, esetleg gyermeklány, elvitte őket sétálni. A polgárok a belső városban laktak, a proletárok a város szélén vagy a peremvárosokban, Újpesten, Kispesten, Erzsébetfalván; ezek a városok oly undorítóan épültek, mintha szándékosan akadályozták volna meg bennük minden szépséget. Budapest maga sem volt szép, bármennyire hirdették szépségét írásban, szóban meg eszményítő fotografiákban a nacionalizmus dobverői, csupán látképéről és fekvéséről lehetett elismerni, hogy az viszont gyönyörű.

A jómódú polgár mindennel gazdagon fölszerelte magát. Férfinak, asszonynak nem egy-két rend ruhája volt, hanem egész ruhatára, egy tucat sámfára húzott cipője a szekrény aljában; a padlót szőnyegekkel borították, az ablakon függönyök lógtak, a fiókok tele tömve porcelánedénnyel és ezüst evőeszközökkel; a fürdőszobában illatos szappanok, kölnivizek, mosdószivacsok, arcápoló szerek; a toiletszekrényben parfümök; szekrényekben sok tucat ing és mindenféle fehérnemű; a cipőiket sevrólakkból csináltatták; a női harisnyák selyemből készültek, a hálószoba ágyaiban selyempaplan, csipkés vánkös. Az asszonyok az utcára elegánsan kiöltözve, ékszerekkel föllicomázva mentek; csaknem mindennapos foglalkozásuk volt a kommissiózás, azaz a Belvárost járták és az elegáns üzletekben vásároltak. Az öregedő tokás és pocakos

polgár megjelent a kávéházban, polgári jólétének minden jelét magán hordta, angol szövetből készült a ruhája, rikító selyemből a nyakkendője; vastag ujjait gyűrűk ékesítették, aranyórát hordott a mellénye zsebében és azt vastag aranylánc kapcsolta a mellénye gomblyukához; ha rágyújtott egy cigarettára, azt ezüst tárcából vette ki, úgy, hogy mindezeket felmérve, a kávéházban ülő és zsákmányra, azaz egy húszasra leselkedő kacér, de nagyfenekű szép nő epedve forgatta a szemét és búvölő mosolyokat lövellt az emberszabású majom felé; a rápislogó, esetleg csinos fiatalembert pedig megvető tekintettel sújtotta.

Öregségükre a nyugdíj biztosította egyesek megélhetését, a köztisztviselőkéét, bankok és némely más vállalatok értelmiségi alkalmazottaiét, másokét a vagyonon. A vagyon lehetett föld, ház, illetve bérház, részvény, takarékbetét. A vagyonratörés, az volt a lelkek motorja. A vagyonért minden lehetséges gaztettet elkövettek, kevesek kivételével. Aki örökölte a vagyonát, az egy-két fokkal becsületesebb ember volt, mint aki úgy szerezte. A vagyonszerzésre egy példát mondok el. A vagyonszerző szegénynek született, kárpitos mesterséget tanult. Elvett egy rút nőt ötszáz forint hozománnyal. Fűszeresboltot nyitott, csalt, jól ment az üzlete. Egy bérházat, majd többet bérelt, melyekben utcai nők laktak. Az utcai nők egy-egy szobát béreltek napi egy koronáért — akkorra már a korona lett a pénz — s a bért kíméletlenül hajtották be rajtuk, még pedig naponként. Aki egy nappal adós maradt, azt kitették. Erre a fennálló rendeletek nem adtak ugyan lehetőséget, de az említett úr jó viszonyban volt a rendőrséggel, az adóhivatallal, minden hatósággal, megvesztegetés alapján. A vagyon egyre nőtt,

mert hamarosan már tíz házat bérelt. Akkor olcsón vett telkeket és bankkölcsönrel bérházakat építtetett. Az építési vállalkozókat mind becsapta, mikor már megkezdtek a munkát, akkor újra alkudozni kezdett velük. Az építők kényszerhelyzetbe jutottak, tehát vagy vállalkoztak olcsón a megkezdett munka befejezésére, vagy veszteséggel megretiráltak. A bérelt házakban lakó utcai nőket kényszerítették, hogy az általuk megjelölt és valamelyik közelben levő kifőzőben étkezzenek, különben kidobták őket lakásaikból, hiszen úgymint jöttek a helyükre újabb áldozatok, más, engedelmesebb bérlők. A kifőzés tulajdonosától sápot húzott N. úr. A bérelt házakban sok kapupénzt kaptak a házmesterek. Állásukért éppen ezért fizetniük kellett N. úrnak. N. úr egyetlen egy törvényt vagy rendeletet sem tartott meg, de minden vitás ügyet az ő javára intézett el a rendőrség és más hatóság. N. úr teljesen műveletlen ember volt, még írni sem tudott, csak a szerződések alá biggyesztett valami macskakaparást. Végre tizenkét nagy három- és négyemeletes bérháza lett: az Ügynök utcában, a Baross utcában, Hollán utcában stb. A virilisták, azaz legtöbb adót fizetők sorába került, pedig jövedelmének háromnegyedét letagadta. Lehetőleg senkinek semmit sem fizetett ki simán, alkudozott, esküdözött, levont, visszatartott, kézzel-lábbal harcolt a pénzért. Saját házaiból a házmesternéket rendelte be lakására, hogy azok ingyen végezzék a házimunkát, mosást és vasalást. Igen, a feudalizmusban rablással, gyilkolással szereztek az urak vagyonukat, volt, amelyik feljelentette a saját testvérét a királynál, hogy összeesküvő, a testvért kivégezték és birtokait a feljelentőnek adták; a kapitalizmusban uzsorával, csalással, alkalmazottak kizsák-

mányolásával szerezték a vagyont... Amint mondtam, az emberi, már mint polgári tevékenység motorja a vagyonszerzés volt, a mögött pedig, mélyebben a nemi vágy, a hatalmaskodási vágy és az öregségtől való félelem dült. Akinek vagyona volt, az válogathatott kiválóan prostituált természetű nőinkben, szemtelenkedhetett, fölényeskedhetett másokkal és elintézhette az öregségtől való félelmet, mert a vagyon szent volt, lehetőleg megmaradt, több sikerrel védekezhetett a betegségek ellen, s halál esetén dízsírhelybe jutott; a pap hosszú beszédet mondott a koporsójánál és megdicsérte, hogy milyen jó ember volt és milyen nagy szolgálatokat tett a hazának. N. urat bizonyára úgy búcsúztatta el, hogy számtalan szegény embernek adott hajlékot.

A vagyonosokat és nyugdíjasokat kivéve, mindenkit sanyargatott, ha nem is tartósan, az öregségtől való félelem. Ezzel a félelemmel a közgondolkodás nem foglalkozott. Társasági beszélgetésben, újságírásban, úgynevezett tudományos művekben és a szolgai irodalomban szokás, sőt kötelesség volt erről a félelemről hallgatni, mintha az nem léteznék. Neurotikus tünetek inkább csak a jobbmódúakat gyötörték, de nem azért, mint némelyek tévesen hiszik, hogy a dolgozó réteg a neurózistól mentes, hanem azért, mert a dolgozókat meggyötörte a reális aggodalom, a gond, a nélkülözés, a holnap bizonytalanságának érzése. Aki reggel úgy kel fel, hogy nem tudja, mit eszik majd ebédre; aki hétfőn úgy indul munkába, hogy fogalma sincs róla, dolgozhatik-e a jövő héten: akinek attól kell aggódnia, hogy elsején tud-e majd lakbért fizetni; aki tömegszálláson lakik és ott a mások zsvijától, civakodásától és a férgektől nem tud aludni; aki fá-

radtan ébred és az álmosságtól sanyargatva töri magát a nehéz munkában — azt neurózis helyett a valóságos szenvedések kínozzák. Az egészséges embernek, bármely osztályhoz is tartozott, szerencséje volt, ha nem élt benne részvét. A részvétlen ember a lehetséges kínok kétharmadától mentes maradt. A polgárok, sőt az arisztokraták közt is léteztek jószívű emberek, akik törődtek másokkal, a tömegekkel, de még azoknak sem volt fogalmuk az országszerte dúló nyomorúságról. Úgy élt a gazdag ember a fővárosban, az országban, mint az idegen utazó, akinek megérkezése után sorra megmutogatták mindazt, amivel dicsekedni lehet, s aki azután úgy távozott az országból — a mienkéhez hasonló sajátjába — hogy Budapest gyönyörű és boldog város, az egész ország pedig valóságos Kánaán. Igen, ilyen idegen volt a jómódú polgár, nyomortanyán nem járt, éjjeli menedékhelyen nem aludt, az Angyalföldet nem ismerte.

A szegények elméjét az életküzdelem gondjai töltötték meg, lázadás holmi rendszer ellen nem élt bennük, rendszerről, rendszerek változásáról fogalmuk sem volt, a világrendet adottnak, önmagától kialakult egyfélének tudták, olyannak, amely nem változhat és örökkévaló. Tudatosan nem gyűlölték a gazdagokat, úgy vélekedtek róluk, hogy szerencsések és azért boldogok. Ha este a villanegyeden haladt át a pincelakó és fölvetette tekintetét a kivilágított ablaksorra, legföljebb arra gondolt, hogy jó lenne neki is egy olyan lakás. Ha a falusi legény útja a kastély mellett vezetett el, vagy a messzeségbe húzódott szeme előtt az ezerholdas birtok, akkor arról ábrándozott, hogy tíztizenöt holddal ő is milyen boldog lenne. A gazdagokat a szegények előre köszöntötték és a szolgálattelkek,

különösen a prostitúciós fantáziákkal telített és az ilyen fantáziáktól soha megszabadulni nem tudó nők még szerették is. Koldusnak, nőnek, borbélynak, pincérnek, cigánynak, a gazdagoktól hullott le valami pénz. Ha a gazdag ember meghalt, a nép meg is siratta... A szegények nagy része gyönyörködött a gazdagok pompájában, élvezettel nézték a fogataikat, szép ruháikat, könnyed mozgásukat: tündéri látvány volt nekik a virágkorzó, de meg általában a Stefánia úti kocsikorzó; mennybéli séta a Belváros esti kirakatai előtt a fényben elvonulni.

Élt Apostagon, szülőfalumban, több olyan idős ember, aki a faluból soha ki nem mozdult, legfőlőbb a szomszédos Dunavecscén, Dunaegyházán, vagy Solton járt; a Duna jobbpartján fekvő Dunaföldvár két templomtornyát egész életén át csak messziről nézte. Sok pesti ember meg nem ismerte a vidéket; született, mondjuk a Király utcában, nyolcvan évet élt a Király utcában és ott is halt meg... A gazdagok valamennyien utazgattak, mondhatni, övük volt az egész világ. A Tátrában üdültek, a Balatonban fürödtek, jártak Kassán, Aradon, Sopronban és más városokban, mindegyik látta, nem is egyszer Bécset, de sokan megjárták Párizst, Rómát, Velencét, Londont; a gazdagok gyermekei kiskorukban megtanultak németül, franciául és angolul. Különösen a francia nyelv volt a divat és kirándulásul Párizst járni. A szegények némelyike azzal szórakozott, hogy regényeket olvasott a gazdagokról, azonosította magát a regény hőseivel; palotában lakott, hintón járt, cselédeket dirigált. Olvasmányul a szegénység senkinek sem kellett, szinte elképzelhetetlen környezetrajz volt. Valamikor az irodalmi művek, holmi époszok és drámák hősei csak ki-

rályok lehettek. A főhős nem végzett munkát, tevékenysége tisztán az úgynevezett cselekményben való részvétel volt, illetve a cselekmény irányítása; pénze korlátlanul volt. A szegény ember csak mint epizódfigura kerülhetett bele az irodalmi műbe s akkor is humorosan írt róla az író, nevetni kellett az ügyefogyottságán.

ÉN MAGAM, furcsa társadalmi helyzetemben, mint idegen forgolódtam a kispolgári környezetben. Mint szemlélődő vettem részt a szórakozásaikban is. Szorongva és félszegen, mindig érezve, hogy nem tartozom oda. Ültem a kávéházban és néztem az utca nyüzsgését, s ha befelé fordultam, bámészkodtam a kávéházi közönségen. Akkor még nem függönyözték el este a kávéházak óriási ablakait, éjszaka is ki lehetett rajtuk nézni és az utcán járók is beláthattak a kávéházba. A szegényember megállhatott az ablak előtt és végignézhette, hogyan vacsorázik a vendég úr. A kávéház sokáig kávéház maradt, kávéztak benne, vagy sört ittak — üvegsört — nyáron fagylaltoztak. Aki kávéházban vacsorázott, az tojást, sonkát, vagy szalámit evett vagy vajat, szardíniát — az efféléket kávéházi ételeknek nevezték. Később meleg ételeket is szolgáltak fel, a kávéház café restaurant-ná alakult át... Emlékszem, hogy Szirt úr néha az ablakba ült és szabályos vacsorát evett, levest, sültet körettel és süteményt; novemberi hűvös időben egy kiskabátos, sovány és sápadt fiúcska megállt az ablak előtt és bámulta a kosztolást. Éhes lehetett, de azért nem látszott a szemében semmi epedés, hanem tréfás fintorokat vágott, arcát egészen az ablakhoz illesztve, úgy, hogy

az üveghez nyomta az orrát s az meglapult. Szirt úr akkor társasággal ült az asztalnál s a társaság kedélyesen viccelt a fiúról... Tréfásan mutogattak az ételekre és arcjátékkal, kézmozdulatokkal kérdezték a kisfiút, nem akar-e valamit enni. A kisfiú nevetett és ő is mókásan mutogatta, hogy kér egy kis húst. Szirt úr nem volt rossz fiú, megesett a szíve a gyereken és így szólt: „Szavamra mondom, szeretném ezt a kis csibészt megvacsoráztatni. Szeretném behívni és leültetni ide az asztalhoz.” A társaság tagjai nevettek és biztatták Szirt urat: „Tessék! Csak tessék.” Valaki szólt: „Hívja be a gyereket és rendeljen neki egy menüt.” Szirt úr hívón integetett, s már-már felállt, hogy behozza magával a kis kibicet. Akkor azonban a társaság legtekintélyesebb tagja elkomolyodott és szigorúan leintette a többieket: „Elég már a komédiából! Ne csináljatok itt cirkuszt. Mindenki idenézne és kiröhögnének bennünket.” Aztán kiabálva mondta bele az ablakba: „Eriggy a fenébe!” Még fenyegetően integetett is az öklével. A fiú csak állt és dacosan nézett vele farkasszemet. Akkor a tekintélyes úr felugrott helyéről, jelezve, hogy kimegy és felpofozza őt. A fiú nyelvet öltött rá és elsompolygott, hátra-hátra nézve, futásra készen.

Szóval a kávéházban ültem és nézelődtem. Vagy olvastam, később írtam. Tezerovác után már dohányoztam, még pedig hol cigarettáztam, hol szivaroztam. Az olcsó dohányfélét nem szerettem, tehát drága cigaretta-t vettem, néha egyiptomit is, szivarnak meg Médiát szívtam, persze nagy büntudattal, tudva azt, hogy részemről ez már büntetendő cselekedet. A vasárnapokban nem sok gyönyörűségem telett, mert vasárnap a pestiek zsúfolásig töltötték meg a kávéházakat, pót-

asztalokat állítottak fel a pincérek s a vendégek egymás hegyén-hátán ültek. Ültek, nézelődtek és muto-gatták magukat, ez volt a vasárnapi szórakozásuk. A kispolgárok nem gyakorolták az egymáshoz való já-rást... Én már gyerekkoromtól kezdve irtóztam a va-sárnapoktól. Vasárnap rossz hangulat tette nekem bo-rússá még az eget is. A vasárnapi kedélyi depresszió általában ismeretes és azt vasárnapi neurózisnak ne-vezik; sok magyarázatát olvastam, de egyiket sem éreztem kielégítőnek; én magam nem is kíséreltem meg okának felderítését, amit mondhatok, az szintén csak találgatás. De hát untam azt, hogy a boltok redőnyei le vannak eresztve, s a kirakatok nem láthatók. Valami temetési hangulatot idéz ez elő, a hétköznapi feled-kező tevékenységgel szemben. Kellemetlennek érez-tem, hogy a főbb utakon, a Körúton például, sűrűn vonultak az emberek. Kisgyerek koromban Tabáni-teleken szünetelt a munka, nagyszüleim pihentek, de láthatóan unatkoztak; nyáron fekete ruhadarabbal el-fődték az ablakokat és a sötétben lefeküdtek, nekem, a sötétség miatt, ki kellett mennem a házból. Pesten, fiatalember koromban, amikor már sok mindenfélé-ről elmélkedtem, kínosnak éreztem a látványt, hogy lassan megy együtt a család, szóval apa, anya és a gyerekek, de velük van a cseléd is; az anya tokás, hasas hölgy, puccosan kiöltözve, a csuklóján vastag aranykarperec, a cseléd meg esetleg jótermetű, szép és üde parasztlány és mégis ő a cseléd, a tokás-hasas meg az úrnő. Groteszk volt ez a látvány, szinte a fel-háborodásig csodálkoztam rajta, anélkül persze, hogy a cselédet az úrnak szántam volna. Érzéseimet, gon-dolataimat csak egy szóval fejezhetem ki, hangosan kimondva: család!

Nyári időben, kisétáltam a Városligetbe, jártam a Stefánia úton és szétnéztem a vurstliban. Nem élveztem a Stefánia utat, hiányzott belőlem a szolgálai, a statisztai hajlam. Szinte megsajnáltam a gyalogjárón vonuló kispolgári hadat. Mert mit láttam? A kocsiuton gördültek, néha száguldtak a fogatok. Nem egyfogatú konflisok, hanem kétfogatú gumirádlerek. A járda népe bámulta őket, megnézték külön-külön a fogaton ülőket és áhítattal állapították meg a nevezetesebb figurákról, hogy ismerik őket. Szinte hozzátartozott a polgári műveltséghez tudni azt, hogy azon a magasülésű fogaton az a hegyesbajszú, ördöggépű úr, aki a gyeplőt oly feszes tartással fogja a kezében, dr. Mitzger Tivadar, a nemibetegségek hírhedt és a napilapokban állandóan hirdetett szakorvosa. Az a tatárképű úr, aki a fejét a mellére hajtva a kocsikorzó parádéjában és zajában alszik, az Szemere Miklós; ő nem vendége a kocsikorzónak, csupán egyszer hajtat végig a Stefánia úton, a lóversenyről, vagy a Park-klubból hazafelé tartva; talán azért alszik, mert álmos, de mindenesetre azért is, hogy mutassa, mennyire lenézi a népet... Akadtak hivatalnokok, akik kétszáz korona havi fizetésükből alig tudtak megélni, de azért havonként egyszer-kétszer összeálltak, tíz-tíz koronát rászántak a mulatságra, a Gizella téren kikeresték a leg szebb lovú bérkocsit és kihajtottak a Stefánia útra. Az ilyen kisurak arca ragyogott, mikor robogott velük a gumikerekű, boldogok voltak, mámorosan élvezték a nagy élményt, hogy a járda népe bámulja őket és azt hiszi róluk, hogy nagyurak.

A Stefánia utat, mikor már beteltem vele, pontosan a tőle való viszolygástól, elhagytam és elsétáltam a vurstliba. Utamban végtelenül untam a Kolegersz-

kyben játszó katonazene utánam kúszó hangjait, untam a Gerbeaud-pavilont, a ligeti tavat a szandolinozóival és Vajdahunyad várát. A vurstli azután végleg lehangolt. Ott láttam a „nép”-et. A nép szórakozott. Én szegénynek láttam a népet és silánynak a szórakozását. Láttam a cifraruhás, népies viseletű kis cselédeket, akikről az jutott eszembe, hogy kora reggeltől késő estig dolgoznak és hogy a nagyságájuk, aki a legbelső szobában hever a díványon, s megszomjazik — két lépésnyire van az asztalon a vizespohár és a kancsó — tíz percig is elsikoltoz, hogy a lány menjen be és adjon neki egy pohár vizet . . . A vurstliban legnagyobb varázsa a körhintának volt. A kis cselédek egyedül, vagy alkalmi lovagjaikkal felültek egy lóra vagy egy zebrára, vagy beültek egy lebegő csónakba és keringtek körbe, keringtek percekig, a harsogó sípláda hangjainál, s némelyik, amikor a körhinta megállt, új jegyet váltott és újra keringett, esetleg ötször is, mindaddig, míg el nem szédült és végre letopogva a szerkezetről, tántorgott, nemcsak a szédüléstől, hanem a boldogságtól is. Életemben egyetlen egyszer sem ültem a körhintán.

A körhintánál rekedthangú, úgynevezett jasszok végeztek szolgálatot, ők indították meg az óriási korongot, melyet aztán egy gép forgatott, ők árulták a játékos tárgyakat, már mint a konfettit és a szerpentint, szóval az apró, színes papírgolyócskákat, melyekkel a közönség egymást dobálta és a papírszalagtekercseket, melyeket úgy kellett a kiszemelt rokonszenves nő, vagy férfi nyakába vetni, mint ahogyan a lasz szóval fogják a vadlovat a cowboyok az amerikai prériken. Konfetti és szerpentin szavak helyett a kikiáltók így árulták portékájukat: saláta, gatyamadzag!

A körhintákon kívül tele volt a vurstli szintén népies mutatványos bódékkal, céllövöldékkal, bábszínházzal, panoptikummal, gyorsfotografálóval; látni lehetett a szakállas nőt, a törpéket, a gumibőrű embert és a nyomorékot, akinek hiányzott a két keze és a lábával hegedült. Sehogy sem tudtam kedvet kapni ezekre a szórakozásokra és, megvallom, abban a koromban lenéztem a népet. Borús gondolatok rajzottak agyamban és azt állapítottam meg, hogy szép nőket csak a város polgári gyülekező helyein látni, itt a vurstliban azonban piszeorrú, girhes, melltelen, firtalan, csámpás lányok tömegei epednek a zsákmányra vadászó bakákért, huszárokért, tüzérekért. Lám! — gondoltam — a nép közt termett szép lányokat felszívja magához a polgárság, ezekből lesznek a prostituáltak, a metreszek, az éjszakai vendéglők pincérnői, az úri házak reprezentatív, szóval mutogatásra alkalmas szobalányai; a nép fiainak társul, akár feleségül, a selejt marad.

A bábszínházban gyerekek mulattak. A mutatványosok itt a gyerekek természetes szadizmusára pályáztak; a paprikajancsi vagy másnevű főhős, némi mókázás után egy hosszú, hurkaszerű, tömött vászonzsakkal mint bottal, sorra verte agyon a bábjáték többi szereplőit, azoknak nevében a nem látható komédiás jajgatott, a haldoklók támolýogtak, föl-föltápáskodtak, majd végleg elterültek, s a gyerekek az egész látványon kacagtak, kielégültek és végtelenül boldogok voltak. Kisgyerek koromban én is nagyon jól mulattam az ilyen bábjátékon... A lövöldében szerkezetekre, figurákra és felfelé spriccelő vízszugáron táncoló üres tojáshéjakra lövöldöztek... Budapestre nem került el külföldi városokból az az elmés mutatvány,

hogyan torz emberalakokra lehetett labdával dobálni; a fejüket kellett jól és erősen eltalálni és akkor eldőlték, mint az agyonlőttek. Hogy erősen, hévvel dobja fejen a figurát a vállalkozó szellemű szórakozó, ahhoz a figurákat olyanra csinálták, hogy a dühös indulatot megérdemeljék, tehát így: pápaszemes, hosszú orrú, kopott ruhájú öregasszony; rongyos, vad arcú csavargó; lila orrú, kuszált hajú, fáradt képű Részes János; rikító ruhás, kancsal utcai lány és effélék. Külföldön a „legdemokratikusabb” városokban is, hiányzott az ilyen mutatványok leterítendő figurái közül: a pohos bankigazgató, az egyenruhás tábornok, a szűrös szemű rendőr, a cilinderes, frakkos márk.

A katonák a vurstliban ismerkedtek meg a cseléd-lányokkal. Katona és lány mást-mást akart, a katona ingyen szeretkezést, a lány vőlegényt. Egymásért epedve és egymástól félve, kéz a kézben sétáltak el a ligetből s amelyik lány büntetlenül kimaradhatott a szolgálati helyéről akár hajnalig, azt a katona benn a városban valamely sötét kapualjban szorongatta, de csak szorongatta órákon át, esetleg csakugyan hajnalig. Ez is egy részlete volt a szegény emberek szerelmi életének. De szinte kínálkozik most, hogy a gazdagok szerelmi életéről is elmondjak valamit, párhuzamul. És itt eszembe jut J. B. gróf úr, akinek életéről egyet-mást elmondott a komornyikja, J. B. úr, vidéki birtokán élt, csak néha rándult fel egy-két hétre Pestre s olyankor a saját villájában lakott. Megérkezése után egy-két óra múlva már keringtek a nők a villa körül. Fiatalok, szépek, székszepilesek, jól öltözöttek és főleg úgynevezett tisztességesek, kispolgári lányok, asszonyok. Becsöngettek a villába, a portás nyitott ne-

kik kaput, a komornyik fogadta és bejelentette őket a méltóságos úrnál. Azután aszerint, hogy a méltóságos úr megkívánta-e a szeretkezést, fogadta egyiket, vagy másikat. Akit fogadott, annak befejezett cselekmény után egy borítékot adott, amelyben száz vagy kétszáz korona volt; a tisztességes nő retiküljébe dugta a borítékot, illetve a pénzt és — elégedetten távozott. Akiket már más megelőzött, vagy semmiképp nem kellettek a méltóságos úrnak, azokkal közölte a komornyik, hogy ura „ma nem fogadhatja”, de ő adott át a hölgyeknek egy-egy lezárt borítékot, melyben ötven, esetleg csak harminc vagy húsz korona volt.

Ezt az egész életet eszményítette az irodalom és propagandáját végezte az újságírás.

ELSŐ NOVELLÁIM, GICZI KASTÉLY

EGYSZER CSAK elkezdtem novellákat írni. Hogy mi okból, milyen céllal, arról bajos volna csak néhány szót mondanom, mert aligha közölhetném a pontos valóságot. Megkísérlem azonban ismertetni — egyúttal szinte felismerni is — legalább a célkitűzésemet.

Novellákat olvastam, hazaiakat és külföldieket, ezek közt leginkább oroszokat, s önkéntelenül is összehasonlítottam őket. Az orosz novellák nyerték meg tetszésemet — hiszen már beszéltem a *Huszonhat és egyről* — s azok minőségükkel szinte árnyékot vetettek a többiekre. Újra elsorolok néhány orosz író és novellát, melyek nagy hatással voltak rám. Gorkij, Andrejev, Szalagub, Nemirovics-Dancsenkó, Avilova, Csehov, Jezsov, Juzsin, Baranzevics, Korolenko — ezek az írók, a novellák közül pedig *Mályva*, *A dinynyés ember*, *Zúg a szél*, *Köd*, *Örvény*, *Végrendelet*. Úgy éreztem, hogy az orosz írók nemcsak kitűnően írnak, hanem az írásban valami, szavakkal pontosan meg nem határozható szándék vezeti őket. Megmutatják az embert, olyannak, amilyen, az életet; feltárják az ismeretlent, az összefüggéseket, hatni akarnak az olvasóra, talán emberiséget akarnak benne kelteni.

Ráeszméltem, hogy ilyen szándék él bennem és az tette ösztönöz. Egyelőre magának a szándéknak írásban való kifejezésére, ez lehet a tett.

Az orosz novellákat olvasva és azokon elgondolkozva, hirtelen fellángolt bennem régi önbizalmam, sőt elbízta magamat és azt állapítottam meg, hogy olyanokat én is tudnék írni. Ilyen érzést és gondolatot a mesterkéltség, az ismeretlen és általam kikutathatatlan szándékú írások, például egy Színi-novella, vagy egy Kóbor-novella, nem keltettek bennem. És ha megtetszetek is mondjuk Schnitzler novellái, akkor is közelebb éreztem magamat az orosz írókhoz, az életem tartalmával, élményeim hangulatával s egész lelki anyagommal.

Nemcsak példaképeim voltak az íráshoz — az oroszokon kívül Serao, Kielland, sőt, bár ma furcsán hangzik, D'Annunzio is, a *Pescarai novellák* című kötetének magyarra fordított darabjaival, melyeket még ifjúkorában írt — hanem olyan írók és művek is lebegtek előttem — melyeknek szemléletétől és írásmódjától el akartam térni, tőlük teljesen különbözött írni; sőt még így sem fejeztem ki pontosan, tehát másképpen próbálom: körülbelül az ellenkezőjét akartam írni annak, amit kortársaim írtak... Nem érdemes azonban túlságosan feszegetni, hogyan, miért, mikor, miáltal szántam rá magamat az írásra, amellyel valóban társadalomszemléleti harcba indultam, ahelyett inkább elmondom első két novellám témáját. Az első témát Gorove úr környezetéből merítettem, a másodikat egy tezerováci élményemből. Az első novellában azt a főhadnagyot rajzoltam meg, akit Gorove felesége behívott a férje dolgozószobájába. A novellában az asszony nem szerepelt, kettesben ült a huszár-

főhadnagy és a dúsgazdag házigazda; a házigazdát néhány percre kihívták a szobából, a huszárfőhadnagy egyedül maradt, várt, nézelődött és meglátott az íróasztal mellett a szőnyegen egy ötkoronást; fölvette és zsebrevágta. Kész, ez a novella, ennyi volt az egész cselekménye. Mi a csodát akarhattam én ezzel a novellával? Nyilván nem az olvasó mulattatására gondoltam. Az sem mondható, hogy valamely cselekmény lebonyolítása után, befejezésül holmi csattanóval akartam szolgálni. Valami különös cél vezetett, amelyet röviden társadalomkritikának nevezhetek. Nemcsak a cseléd lop, ahogy' a polgároknak kedvező írásműben mindig az lop, hanem lophat egy előkelő, elegáns, ipszilonos nevű huszárfőhadnagy is, ha alkalma van rá. Ilyesmit akartam mondani, mert igaznak, szükségesnek véltem, arra nem gondoltam, hogy a társadalom, sőt az ember, ilyen mérvű leleplezést nem tűr meg.

A második novella a tezerováci plébánosról szól. Megírtam benne Jankovich Bésán Endrével tett látogatásomat a plébánosnál és azt, amit a valóság tartalmazott s amit már elmondtam, hogy: a plébános családi életet élt, gazdasszonya a felesége volt és a gazdasszony két fiának a plébános volt az apja. Ez a novella egy társadalmi félszegség leleplezése lett volna, cselekedet a hazudozás, a leplezés, a képmutatás ellen, küzdelem a természetes ösztönök jogaiért.

Egyik novella sem jelent meg nyomtatásban, nem is jelenhetett volna meg. E novellák csupán jelek voltak a bennem ellenállhatatlanul, elkerülhetetlenül élő írói szándékról; az irodalmi mű színvonalát nem érték el, mert kezdetlegesen, szárazon és zötyögősen sikerült azokat megírnom. Gyengeségüket sejtettem,

sőt felismertem, nem is kísérleteztem velük sehol. Utánuk megint jókora szünetet tartottam az írásban. Kerestem a módját, hogyan lehet az én életszemléletemből valamit megmutatnom az olvasónak, úgy, hogy szerkesztők, kiadók, az irodalmi élet egyéb irányítói, ne állják utamat. Az írás folytatásáról majd később beszélek.

MINT ÜGYVÉDJELÖLT, néhány irodát megjártam. Dolgoztam dr. Gáspár Izidornál és dr. Basch Gyulánál. Dr. Gáspár képviselte a jogi könyveket kiadó Grill-céget. Igen egyszerű munka folyt az irodájában, a Grill-cég részletre is adott el jogi sorozatokat; amelyik adós elmulasztotta a részletfizetést, azt bepereltük. A járásbíróságokon néha ötven keresetünk tárgyalását is kitűzték egy napra. Az irodában négy alkalmazott dolgozott, gyártottuk a kereseteket, a tárgyalásokra gyakran én mentem el. Egyszer egy jó adag irattal jártam egész délelőtt, az eredményről délután kellett az ügyvédnek beszámolnom. Az iratokat — kereset másodpéldányát, de meg beadandó keresetek első példányait is, bennük a mellékletekkel, tehát a rendelőívvel is, az irodai aktatáskában vittem el reggel magammal. A délutáni beszámolásnál kiderült, hogy két keresetet, velük a mellékleteket is, elvesztettem, mert ahová azokat be kellett volna adnom, abban a kerületben nem is jártam, s a keresetek mégis hiányoztak az aktákból. Ez súlyos hiba egy ügyvédjelölt részéről és Gáspár rendkívül okvetetlenkedő, szemrehányásokat ontó ügyvéd volt. Hibámat, illetve az azért járó megrovást, néhány sóhajjal úsztam meg, mert Gáspár akkor éppen

szalmaözvegy volt, vendéglőbe járt ebédelni (a Szikszayhoz) és úgy teleette magát délben, hogy elrontotta a gyomrát és kínzó gyomorgörccsei támadtak, s így, betegen, nem volt ereje ahhoz, hogy akár egyetlen rosszálló szót is mondjon nekem, tehát csak sóhajtozott.

Az ügyvédi iroda kereseteiről eszembe jut egy és más a könyvkiadásról, illetve annak akkori módjairól. Bepereltünk például egyszerű munkást is, mert megrendelte az egész Grill-törvénytárat, egy sokkötetes sorozatot. Nyilvánvaló volt, hogy a megrendelő ív aláírásakor nem tudta, mit csinál, s hogy az ügynök, aki a rendelőívet aláíratta vele, valamilyen furfanggal becsapta. Ezt a bírónak is látnia kellett, de hát dúlt a jogi formalizmus: alperes rendelt, a rendelési íven volt az aláírása, nem fizetett, esedékessé vált tehát az egész vételár, ebben és a költségekben el kell marasztalni!

Ilyen módon, azaz könyvügynöki csalással adtak el nagynevű kiadóvállalatok, például az Athenaeum, a Franklin, drága sorozatokat, amilyen, mondjuk *A műveltség könyvtára*. Épült például egy négyemeletes bérpalota a körúton, sok munkás dolgozott rajta. Déli szünetben megállt az épülő ház előtt egy gumirádlér. Marcona kocsis hajtotta a lovakat, két jól öltözött, frissen beretvált úr ült a kocsiban. Az egyik bemutatkozott és ő mutatta be a másikat így: Gróf Samu. Az illető könyvügynököt csakugyan Grófnak hívták, már mint Gróf volt a családi és Samu a kereszneve. Az első úr azt hazudta, hogy ők a nagyméltóságú válás- és közoktatásügyi miniszter úr megbízásából jöttek, fontos ügyben. Fölkérte a főpallért, hogy hívassa össze azonnal a munkásokat. Azok egybegyűltek és

az ügynök valóságos szónoklatot tartott nekik a hazafias kötelességről, amely arra indít most minden honpolgárt, hogy támogassa a magyar kultúrát. Beszédében gyakran hivatkozott vele levő társára, úgy említvén meg őt: a gróf úr. „Íme, a Gróf úr is nemes érzésből, hazafias kötelességből vállalkozott rá, hogy az Athenaeum cégnek ezt a nagyszabású kiadványát a nép közt terjessze.” Előmutatta a díszesen nyomtatott megrendelési ívet. És felolvasott belőle nagyhangú részleteket, a lényegét persze hamisan ismertette, úgy, hogy két koronát kell az aláírónak fizetnie, most mindjárt és a lakására küldik majd a gyönyörű, értékes könyveket, melyekben szép képek is vannak.

A munkások alig értették, hogy miről van szó, de hát az épület előtt állt a szép fogat, abból szállt ki a két elegáns úr, a nagyméltóságú miniszter úr őkegyelmessége küldte őket, az egyikük pláne gróf — sorra mind aláírták az ívet. Az ügynökök bekasszálták a két-két koronákat, barátságosan köszöntek az összegyülteknek, a főpallérral kezet is fogtak — az alig győzte a hajlongást — és az ügynökök a fogattal elrobogtak. A folytatást könnyű elképzelni: elfelejtés, majd a könyv érkezésekor öröm, azután a részletek követelésekor csodálkozás, nemfizetés esetén per, a per elvesztése és végrehajtás. Így, legalább *így is*, terjesztették a könyvkiadók a magyar kultúrát.

Erről a Gróf Samu névről eszembe jut egy saját esetem is. Én is rendeltem egyszer valami könyvsorozatot, abból a célból, hogy eladjam és így tegyek hirtelen pénzre szert. A rendelés után, ahogy általános üzleti szokás volt, a szállító cég egy információs irodához fordult, hogy adatokat szerezzen rólam: ki vagyok, van-e keresetem, mennyi az, milyen a lakásom,

vannak-e adósságaim és így tovább. Anyámnál laktam a szokásos szegény módon, s egyszer megjelenik nálunk, távollétemben, az információs iroda alkalmazottja, akit szintén Grófnak hívtak, mondjuk Gróf Sándornak. Bemutatkozott anyámnak és érdeklődött rólam. Azután eltávozott. Amikor hazamentem, anyám izgatottan fogadott: „Te sosem vagy itthon! Pedig keresett egy gróf és érdeklődött rólad.” Láttam, anyám azt hiszi, hogy legalábbis valami Eszterházy-szerű nagyúr keresett, azzal a céllal, hogy tízezer koronával megajándékozzon. Nem mulattam az eseten, mint ahogy mások esetleg mulattak volna, hanem szégyelltem anyám együgyűségét és szinte kétségbe estem az ő kétségbeesett vakreményei miatt.

Aztán nem éppen a Gróf Samuról, hanem általában a könyvügynökökről eszembe jut egy Szentmiklósi nevű könyvügynök, akit személyesen ismertem és a kávéházban könyvügynöki eseteiből sokat elbeszéltem. Ő is részletre árusított könyveket s aláírásokat gyűjtött, leginkább vidéken. Megjelent egy faluban és arról érdeklődött, hol lakik a katolikus plébános. Az aláíró ívet ugyanis a plébános nevével akarta kezdeni, hogy azt mutogatva, könnyebben megszerezzen rendelőt másokat. Beállított a plébánia-lakba, a cseléd-től megkérdezte, otthon van-e a főtisztelendő úr. A cseléd a kert felé mutatott, annak egy keskeny útján sétált a plébános föl-alá, hátratett kezekkel. A könyvügynök, aki zsidó volt, megindult a plébános felé és amikor már tíz lépésnyire megközelítette, magasra emelte a kalapját és hangosan így köszönt neki: „Dicseréssék az úr Jézus Krisztus.” A plébános megállt, ránézett, és így szólt: „Mindörökké, Ámen! De... könyvet, fiam nem veszek.”

Valamit még a Gáspár-irodáról. Ezt az irodát írtam meg *Egy délután a Grün-irodában* című elbeszélésben. És amikor ebbe az irodába jártam, mely a Belvárosban, a Veres Pálné utcában volt, már írtam novellákat. Egész napomat elfoglalta az iroda, este meg a Japánba, majd utána a Français-kávéházba jártam, így csak éjjel írhattam volna. Ha pedig nem aludtam ki magamat, akkor nem tudtam a munkámat elvégezni. Úgy írtam tehát egy-egy novellát, hogy mulasztottam az irodában. Ebéd után beültem az Angol-kávéházba és ott dolgoztam. Másnap, persze tele megbánással, azt mondtam dr. Gáspárnak, hogy beteg voltam. Többször csináltam ezt ugyanígy, dr. Gáspár a fejét csóválta és nem tetszett neki, hogy sokat betegeskedem. Én ravaszul azt füllentettem, hogy óriási gyomorgörcs kínozott. Tudtam, hogy ezt a betegséget méltányolja a legjobban, ez némi sajnálkozást is kelt benne és így megbocsátást is, mert — amint már említettem — egyszer őt is gyomorgörcs kínoztta, s az néha megismétlődött.

Még a Gáspár-irodában dolgoztam, amikor első novellám megjelent a *Népszavában*. *Két lány* volt a novella címe; Farkas Antal szerkesztette akkor a tárcarovatot, ő fogadta el. Kaptam érte tizenöt korona honoráriumot, melyet nagyon keveselltem. De hát a *Népszava* ennyit fizetett egy novelláért. Bizonyára azért, mert derék szerkesztői és irányítói tudták, hogy az írás szenvedélye az írónak, annyira, hogy akár ingyen is ír, csak hogy műve nyomtatásban megjelenjen. A tizenöt korona honoráriumot már akkor viszonyítottam a szerkesztői és a munkatársi fizetésekhez és megállapítottam, hogy: ha az író annyit akar keresni, mint egy lapmunkatárs, akkor mindennap meg

kell írnia egy novellát. Ez a *Két lány* című novellám különben nem valami remekmű, nem vettem be egy kötetembe sem.

Elmondtam már, hogy melyik volt a két első novella, amit írtam. Most közöltem, hogy melyik novellám jelent meg először. Itt zavarba esem, mert cserbenhagy az emlékező képességem. Úgy mondtam ugyanis eddig, hogy a *Két lányt* a *Népszava* 1909-ben közölte. Azután úgy tudtam, hogy ugyancsak 1909-ben, de a *Népszava* közlése után, jelent meg a *Nyugatban* *Este van* című novellám. Véletlenül megláttam azonban, a *Nyugat* évfolyamában, hogy az *Este van*, majd a *Séta régen* a *Nyugat* első, az ezerkilencszáznyolcadik évfolyamában van. A dátumokat tehát nem tudom pontosan. A régi évfolyamok teljes átkutatásával pontos adatokat szerezhetnék, ezt azonban nem teszem, mert, ismétlem, csak az emlékezetemre akarok támaszkodni. Így hát a dátumok ügye tisztázatlan marad, talán nem is fontos. Inkább elmondok egyet-mást a *Népszavával* és a *Nyugattal* való első néhány esztendei kapcsolatáról.

A *Népszavához* tehát elvittem a *Két lányt*, Farkas Antal elfogadta, megjelent és megkaptam érte a tizenöt korona honoráriumot — ez az, amit egyelőre a *Népszaváról* mondhatok. Következik a *Nyugat*. Erről a folyóiratról nem is tudtam. Két novellát írtam megint, az egyik a *Kép*, a másik az *Álom*. Ezeket egy Japán kávéházi ismerősöm, Salgó F. László, akiről már beszéltem az *Üstökössel* kapcsolatban, elolvasta és azt mondta, hogy megmutatja egy akkor feltűnt írónak, Lengyel Menyhértnek, kivel barátságban van. A novellákat elvitte, azokat Lengyel Menyhért elolvasta, és azzal az üzenettel küldte vissza, hogy vigyem

el a *Nyugathoz*, azaz a *Nyugat* szerkesztőjéhez, Osvát Ernőhöz, biztosan közölni fogja őket. Megüzente Osvát lakáscímét is, emlékezetem szerint valahol az Aréna úton lakott. Beállítottam hozzá novelláimmal. Pápaszemes, borotvált arcú, nálam idősebb ember volt, viselkedésében udvarias, de nem keltett bennem megnyugtató érzést. Nehéz megmondani, hogy miért nem. Valamilyen irodalomrajongónak, könyvmoly-nak, művészethajhászó, a mű külsőségeire sokat adó embernek éreztem. Ilyen mérleget csináltam: No, ez nem az én emberem, talán egész világ választ el bennünket egymástól. Ezt mondtam neki az akkori új, töretlen irodalmi gőgömmel: „Hoztam két novellát. Egy hét múlva eljövök a válaszáért. De már most megmondom, hogy csak az érdekel, kellenek-e, vagy nem. Indokolást nem óhajtok, mert senkinek a véleményére nem vagyok kíváncsi. Azt tartom, hogy irodalomhoz csak én értek.”

Kissé zavarba esett Osvát e szavak hallatára. De átvette a novellákat és megígérte, hogy egy hét alatt elolvassa azokat. Egy hét múlva újra meglátogattam, novelláimat kikereste egy paksamétából és visszaadta. Szóval is közölte, hogy nem fogadja el őket. És így folytatta: „Zavarban vagyok, mert a visszautasítást nem indokolhatom meg; ön ugyanis kijelentette, hogy a véleményemet nem akarja meghallgatni.” Én bosszúsan néztem magam elé, majd így szóltam: „Amit mondtam, azt nem muszáj szó szerint értelmezni, azért néhány szót mondhat.” Erre belekezdett az indokolásba. Értelmesen, kritikusi rutinnal beszélt, de én kínosan hallgattam, mert egy szavával sem érintettem egyet. Igazolva láttam az első percekben támadt ellenszenvemet, illetve az iránta érzett lenézést,

vitába nem bocsátkoztam vele, zsebre vágtam a két novellát és eltávoztam. Körülbelül elhatároztam, hogy ehhez az úrhoz nem jövök többé, mert elfogult, nem érzi át, hogy mit akarok én, tehát szándékomat nem is méltatja, s valami olyant vár, amit én nem teljesíthetek.

A *Nyugat*nál tehát elakadtam. Döntő akadálnak a szerkesztő egyéni ízlését láttam. Maradt tehát az eddig félig-meddig megszerzett egyetlen terület, a *Népszava*. Írtam megint egy novellát, az *Özvegy asszonyokat*. A novellát a Français-kávéházban írtam, a prostituált nők élénk sürgése közepette, a cigányzene hangjai mellett. Két öregasszony nyomorát és szenvedését ábrázoltam a novellában, dédanyám és nagyanyám voltak a modelljeim. Írói munkám színtere nem zavart abban, hogy a novella hangulatába beleéljem magam. A novella sikerült, legjobb lett addig írt műveim közt. Elvittem a *Népszavához*. Hamarosan meg is jelent. Azt kellett azonban tapasztalnom, hogy rossz helyen jelent meg. Ezt mindjárt be is bizonyítottam. Megjelenése napján Osvát elolvasta és rögtön telefonált a *Népszava* szerkesztőségébe, az iránt érdeklődött, hol lehet engem megtalálnia. Révész Bélát kérte a telefonhoz, mert a legfőbb irodalmi irányító a lapnál ő volt. Osvát, saját közlése szerint, így kezdte a telefonbeszélgetést: „Remélem, fogalmatok sincs róla, milyen kiváló novella jelent meg a lapotokban.” És Révész Bélának erről valóban nem volt fogalma, a novellát nem is olvasta, de — amint később megismertem őt — ha olvasta volna is, akkor sem lett volna rá különösebb hatással. Osvát ezután üzent értem és találgatást tűzött ki a New York-kávéházba. Újra felvettük az érintkezés fonalát és megindult évtize-

deken át tartó, kissé gyümölcsöző, de sok gyötrelmes harcot tartalmazó kapcsolatunk. Mielőtt erről beszélnék, a *Népszavában* való működésemről kell egyet-mást elmondanom.

A *Népszavának* hálaival tartozom, mert teret adott nekem. Nem sűrű sorrendben, de csaknem zavartalanul fogadta el novelláimat. Szemléletem s irodalmi szándékaim és a *Népszava* közt nem támadt ellentét. Azonban az derült ki, hogy a *Népszavába* irodalmi műveket írni alig több, mintha az ember a falakra írna. A *Népszava* csak elfogadta és közölte írásaimat, de soha egy elismerő szót nem kaptam sem a szerkesztőtől, Garamitól, sem a szerkesztőség tagjaitól; sorrendet megtörve, mindjárt azt is ideírom, hogy jó ideig a *Népszava* olvasóitól sem. A szerkesztőségbe elmenni, a munkatársakkal érintkezni, nekem valóságos kálváriajárás volt. Személyesen megismerkedtem — persze csak hivatalos aktusok révén, Garamival és Kunfival. Ha a folyosón álltam és várnom kellett és kijött valamelyik főember a szobájából, rámnézett, de nem köszönt, szigorúan elvárta, hogy én köszöntsem őt előbb. Jó ideig Garamival kellett az utalványokat aláíratnom, bementem hozzá, elvégezte a neve aláírkantását, de egy szót nem szólt hozzám éveken át, csak nézett rám, idegenül, kellemetlen tekintettel. A *Népszavánál* dolgozó embereknek minden a napi politika volt és a papokat piszkáló „hírfejek”, melyeket Migray József gyártott, az irodalmat holmi díszítő cafrangnak tudták csak tekinteni.

A *Népszava* irodalmi rovatát úgy szerkesztették, hogy a tárcanovellákat legtöbbszörre az újságíró munkatársak gyártották; a tárca oka pedig kizárólag az volt, hogy tizenöt korona mellékes keresetre volt az

újságírónak szüksége. Szerkesztőségen kívül álló írókat is foglalkoztatott a *Népszava*, ezek az Európaszerte ismeretessé vált tipikusan szociáldemokrata irodalmat művelték: szegény emberekről írtak és azok nyomorúságáról, anélkül, hogy azt íróhoz méltó módon és mértékben átélték volna; azt képzelték, hogy a szociáldemokrata irodalomnak szegényszagúnak kell lennie, hangjában pedig reménytelenül panaszkodónak. Ezért történt, hogy a *Népszava* egyetlen olyan író-t sem hozott, aki azután az irodalomban érvényesülhetett volna.

Jellemző volt a *Népszava* irodalmi sáfárkodására, hogy megindított egy vasárnapi mellékletet, amelyet Révész Béla szerkesztett. A mellékletet selejtjeik lerakódó helyének tekintették a polgári írók, pontosabban a polgári újságírók. A melléklet húsz koronát fizetett egy novelláért. Ha egy polgári újságíró délben beült a kávéházba és számvetést csinált arról, hogy kevés a pénze, akkor papírt vett elő, tintát-tollat hozatott, és írt egy *Népszava*-tárcát. Így cselekedtek sokan, például Benda Jenő, a *Pesti Hirlap* munkatársa, Lakatos László, az *Est*-lapok munkatársa és még sokan. Három órakor elkezdődött a novella, mely lehetőleg úgy indult, hogy egy munkás már az első mondatban vért hányt, öt órára készen lett a mű és azt levél kíséretében egy hordár elvitte a *Népszavához*; a hordár fél óra múlva húsz koronával tért vissza, mert Révész kolléga, mint „Kedves Bélám”, készséggel kifizette a honoráriumot, anélkül, hogy a novellát elolvasta volna. Ilyen viszonyok közt, ilyen környezetben kellett nekem írnom, mintha a sivatagban írtam volna a sziklák oldalára. De még eszembe jut és idefűzöm, hogy milyen volt az említett novellagyártó

urak társadalomszemlélete: Lakatos László naponként írta polgári vezércikkeit, ha kellett, a szocializmus ellen; sőt hetenként a polgári novelláit, gazdag urak problémáiról, szerelmi viaskodásaikról, azután csinált egy „szocialista” novellát.

De egész Európában nem tudták a szociáldemokraták és lapjaik szerkesztői, hogy mitől haladó szellemű, mitől szocialista egy szépirodalmi mű. A svéd *Socialdemokraten* című stockholmi lap például egyszer az úri, konzervatív és klerikális Surányi Miklóstól egy regényt közölt folytatásokban. Én éktelen dühre gyúltam e butaság miatt és sokat beszéltem róla. Senki sem értette, amiket mondtam. Olyasmivel érveltek, hogy a *Socialdemokraten* nem követett el hibát, szerkesztője nem tudhatta, hogy Surányi klerikális hírlapíró. Én erre azt mondtam, hogy annak mint külső körülménynek az ismerete nem is fontos, a regényből magából kiderül, hogy mi az író gondolkodása, illetve társadalomszemlélete. Ezt sem értette meg az akkori Magyarországon senki.

Osvát értelmesebb ember volt, mint akikről most beszéltem, de szemlélete polgári volt; elismert nagyon tehetséges embernek, szándékaimnak azonban útját állta. Erről majd később beszélek. Most azt közlöm, hogy írói érvényesülésem lassan, nehezen ment, már annyira, amennyire egy ellenséges írói légkörben mehetett. Itt-ott kerestem egy kis pénzt, az mellékkeresetnek is kevés volt, ügyvédjelöltösködtem tehát tovább. Az írói pályát életcélul nem tűzhettem ki, látva, érezve, hogy milyen területre juttatott a sors. Újra tettem tehát egy vizsgát. Kolozsvárott, az államtudományi államvizsgát. Hogy lekerülhessek a vizsgára és leutazhassam Kolozsvárra, erre a célra ügy-

védjelölt ismerőseim adták össze a pénzt. A Palermókávéházban tanulgattam esténként, ezúttal az anyagot elég jól megtanultam és elutaztam Kolozsvárra. Három napot töltöttem ott, a Biazini-szállodában laktam, a vizsgát sikerrel letettem.

Később megint elutaztam Kolozsvárra, ezúttal Jankovich Bésán Endre ügyében, hogy beírassam őt egy évfolyamra. Utamat Giczről tettem meg, ott laktam ugyanis Endre úrnál, mint vendég, azzal a céllal, hogy szigorlatra készüljek. Endre úr megnősült, feleségül vette régi szíveválasztottját, a család giczi birtokára ment lakni, Veszprém megyébe, és egyik első szézálye volt, hogy engem meghívott a kastélyba. Elutaztam hozzá. Egy vendégszobában helyeztek el, s azt adván okul, hogy fiatal házások és kettesben szeretnek lenni, a szobámban étkeztettek. Téli idő volt, untam magam, ideges nyugtalanság gyötört, nem tanultam semmit, időmet megint csak elfecséreltem. Földszinti szobám ablakán kinéztem a tájra. Ablakom előtt mogyoróbokrok vonultak egy árok partján és azokon mókusok ugráltak, nézegettem a mókusokat. Olvasnivalót nem vittem magammal, könyv eleinte ebben a kastélyban sem akadt. Két német szépművészeti kiadvány került a kezembe, azokat tanulmányoztam; az egyik Rafael, a másik Tizián műveinek reprodukcióit tartalmazta.

A fiatal házaspár egyszer elutazott Erdélybe, az asszony szüleinek birtokára. Magára maradt a családfe, a nyolcvanegynéhány éves Jankovich-Bésán József. Vele kellett étkeznem, talán azért, hogy legyen beszélgető társa. Kettesben ebédeltünk és vacsoráztunk. Vacsora után egy-két órát együtt üldögléltünk a pipázóban. Ez aztán különös kettős volt. Egy dús-

gazdag aggastyán és egy szegény fiatalember. De azért elbeszélgettünk. Beszélgetésünk abból állt, hogy az öreg úr beszélt és én hallgattam, csak néha-néha mondtam egy-egy igent. Az öregnek akkor körülbelül húszezer hold földje volt, az egyes birtokokon a három fia gazdálkodott és élvezte a jövedelmet; a giczi háromezer holdat Endre, a volt tanítványom kapta. Endre felesége bárónő volt, de mivel Endrének még nem volt meg a grófi rangja, a feleségét is, a férj után, csak nagyságos cím illette meg. Az öreg úrral folytatott beszélgetésekből csak kevésre emlékszem, néhányat leírok, melyekről azt hiszem, hogy nem érdektelenek.

Mindjárt megérkezésem napján vendégei voltak a családnak, így Endre úr és a bárónő feleség úgysem maradhattak kettesben, tehát én is a család asztalához voltam hivatalos. A társaság — szűkebb körű és családi — összevissza járkált a szobákban, én a pipázóban egyedül maradtam a családfővel. Egy öblös karosszékben ült, sötétkék ruhában, nagy, ősz szakálla beborította a mellét, szemét gyakran lehunyta és elszunyókált addig, míg többen tartózkodtak körülötte. Mikor kettesben maradtunk, kinyílt a szeme, rám nézett, szinte kémlelően és így szólt:

— Hanem az a földi ep! Érdekes egy állat.

És megint becsukódott a szeme. Úgy véltem, egy kissé szenilis már az öregúr. Hallgatagon ültem, nézelődtem a szobában, és láttam, hogy az íróasztalán egy füzete hever kinyitva a *Természettudományi Közlönynek*. Sejtettem, hogy abból olvasott az imént egyet-mást a földi ebről. Jó, hogy megint szunyókált, mert a földi eb problémájához nem tudtam volna hozzászólni, nem ismertem ezt az állatot. Egy-két perc

múlva megint kinyílt a szeme, rám nézett és újra csak ezt mondta:

— Hanem az a földi ep! Érdekes egy állat.

Fogatlan volt az öreg, hibásan mondta ki a mássalhangzók jó részét, azért hangzott szájából az eb szó epnek... Most azonban többet mondott a földi epről:

— Oroszország síkságain szalad, nagy csapatokban.

És mutatta ujjaival a levegőben, hogyan szalad. Többet nem mesélhetett róla, mert következett a vacsora. Én a társasággal vacsoráztam az öregnek külön terítettek egy másik szobában. Úgy látszik, magas kora és foghíjassága miatt már nem ültethették az étkező terem asztalához, együvé a többiekkel. A társaságban jelen voltak Endre úr szülei, igen udvariasak voltak hozzám, különösen Endre édesanyja. Érdeklődött aziránt is, hogyan van az édesanyám. Sorssal való foglalkozása azonban az érdeklődéssel be is fejeződött. Hát ezen nem is csodálkoztam, mert úgy kellett tudnia, hogy nem a fia vett védőszárnyai alá. No, de az öregúrral való beszélgetéseimből akarok egyet-mást elmondani.

Életében csak egyszer járt külföldön. Olaszországba utazott. De mihelyt az első városban ebédelnie kellett és megtapasztalta, hogy az olaszok olajjal főznek és nem disznózsírral, rögtön visszafordult és hazautazott az egyik kastélyába.

— Azt már nem! Az olajjal készített ételt én meg nem eszem. Azt csak egyék a taljánok.

Azt mondtam, hogy én bizony megenném akár a kenyérre kent olajat is, csak módom lenne egy kis utazásra.

Máskor arról beszélt, hogy minden embernek spórolnia kell, gondoskodnia az öregkoráról.

Azt feleltem, hogy csak kevés embernek áll módjában a spórolás. Mert igen sokan annyit sem keresnek, amennyi a gyenge megélhetésükhöz szükséges.

Nem adott igazat nekem. Azt erősítgette, hogy igenis mindenkinek kell spórolnia. Az egyik tegyen félre naponként egy forintot, a másik, ha nem tud többet, legalább tíz fillért. De spórolni muszáj, aki azt nem teszi, az könnyelmű és haszontalan. És folytatta:

— Aki nem spórol, abból lesz a koldus. A koldus tehát olyan ember, aki a java erejében könnyelmű volt és haszontalan. Nem érdemli meg, hogy az ember adjon neki.

Pedig én arról is ábrándoztam, hogy mi történne, ha egyszer ennek a dúsgazdag embertársamnak és mindennapi asztaltársamnak felfedném helyzetemet, nyomorúságomat és megkérném, hogy adjon nekem tízezer koronát. Megmagyaráznám, hogy ezzel megmentene, sőt boldoggá tenne. Persze csak ábrándoztam erről, gondolataim messze estek a megvalósítástól, már attól, hogy eljussak egészen a kérésig. Tudtam, hogy mi lenne az eredmény. Pénzt nem adna, azonban megsértődne, szemtelen fráternek tartana és elmondaná az esetet a fiatal házaspárnak, mihelyt megérkeznének. Akkor aztán vagy kidobnának, illetve valamilyen formában eltávolítanának, vagy Endre úr, szabálytalan gondolkodásával, nem haragudna meg rám, hanem leckét tartana arról, milyen szamar vagyok.

Az öregúr tovább beszélt a spórolásról, azaz a takarékoságról. Dicsekedett vele, hogy ő olcsó szivart szív, portorikót. Van ugyan forintos szivarja is egy csomó, de azt csak azért tartogatja, hogy olykor-olykor valamelyik vendégét megkínálja vele.

Egyszer ezt kérdezte tőlem:

— Maga milyen pályára készül?

— Jogászkodtam eddig, de író akarok lenni.

Meglepődve nézett rám:

— Író?

— Igen — feleltem dacosan.

— Hiszen azt mondta, hogy szegény. Hogyan akar akkor író lenni? Egy szegény fiatalember nem is ismerheti az életet.

— A szegényekről is lehet írni — feleltem neki szinte oktatólag.

— A szegényekről? No, köszönöm én azt.

— Ott van például egy Gorkij Maxim nevű orosz író, aki szegény emberekről, sőt csavargókról ír és mégis kiváló, világhírű író lett belőle.

Lenézően legyintett:

— Gorkij! Ismerem. Már olvastam tőle. Mindig csak az a nyomor, meg a nyomor. Ki olvassa azt el? Nem érdekes.

— Már akinek — mondtam igen büszkén.

Rám nézett. Láthatóan nem tetszett neki ellentmondásom. El is hallgatott jóidőre.

Később az írókról általában lenézően nyilatkozott:

— Ott van például az a Jókai. Románokat ír és főrendiházi tag. Hát nem borzasztó ez? Hogyan nevezhet ki őfelsége főrendiházi taggá egy románíró?

Én nem keltem a román- azaz regényírók védelmére, nem akartam az öregúr minden szavába belekötni, ez nem illett volna, mégis megtörtént, hogy valami különvéleményemért haragos lett és így kezdett lamentálni:

— Én már nem is merek magának semmit mondani, mindig ellenkezik velem. Akármit mondok, min-

dig csak nem úgy van, nem és nem. Mégiscsak furcsa egy fiatal embertől. Hisz ez borzasztó!

Megdöbrentem és elszégyelltem magamat, mert abban a percben beláttam, hogy milyen ostoba vagyok valójában. Mert először is nem illik a vendéglátó gazdag és öreg úrnak csaknem minden állítását cáfolni, másodszor akár illik, akár nem, fölösleges, sőt esztelen cselekedet, mert úgysem lehet az egész életen át kialakult társadalmi helyzetéből szükségképpen folyó nézeteit megváltoztatni. Éppen úgy nem bírhatom rá Gorkij műveinek élvezésére, mint ahogy nem bírhatom rá a laufmétázásra. Azt szégyelltem, amikor elszégyelltem magam, hogy én magamat naiv önhittséggel okos és művelt fiatalembernek tartom, sőt nagyratörő szándékaim vannak — és a magam esztétől nem veszem észre, milyen félszeg dolgokat cselekszem. Attól kezdve aztán vigyáztam.

Esti beszélgetéseink alkalmával minden nap bejött hozzánk az uradalmi kasznár és jelentést tett urának a napi eseményekről. Garaynak hívták a kasznárt, a másik nevét már elfelejtettem, de tudom róla, hogy Garay János költőnek az unokája, Garay Ákos rajzolónak meg az öccse volt. Szeplős képű, vörösés hajú és bajszú ember. Igen rátarti a viselkedésében. Urához azonban halk kopogtatás után a talpán járva és sarkával a földet nem érintve lépett be. Halk, fátyolos hangon köszönt, még pedig így: Kezét csókolom. Azután alázatos szavakkal kicifrázva mondta el közölnivalóját. A nagyúr kérdezett tőle egyet-mást és tegezte. Igen, a nagyúr tegezte őt, ő pedig csak úgy ontotta magából, hogy: alázatos tisztelettel, vagyok még bátor előterjeszteni, igenis kérném alázattal, ha megméltóztatnék kegyesen engedni, és az efféléket.

Szinte libabőrös lett a hátam. Itt mellékesen említtem meg, nehogy később kimaradjon: Endre úr egyszer a rajtam való segítség buzgalmában azt ajánlotta, hogy végezzem el a magyaróvári gazdasági akadémiát, ő segít ebben, azután legyek náluk gazdatiszt. „Nem, szó sem lehet róla!” — így utasítottam vissza az ajánlatot.

Garay urat, miután néhány estén hallottam halkán és fátyolosan rebegni, de úgy, mintha gégetuberkulózisra lett volna, egyszer kiabáláson értem az istállóban. Az istálló előtt mentem el és hallottam egy hangot, de olyant, hogy Saljapintól sem telhetett volna különb. Fogalmam sem volt róla, hogy ki ordít, de egyszercsak kilépett az istállóból, ahol egy lovászt szidott Garay úr. Tovább ordított és tőlem is zengő hangon, fölényesen kérdezte: „No, Nagy úr, hogy ityeg a fityeg?” Mintha még nem lettem volna tanúja megalázkodásainak.

Ha már Saljapin nevét említtem és Garay úr zengő hangját, eszembe jut a felesége és a családi gramofon. Jártam ugyanis Garayékhoz és a felesége néha azzal szórakozott, hogy betette sorra néhány lemezüket a gramofonba s leforgatta őket. Öt-hat lemezük lehetett, csak arra emlékszem, hogy egy Ney Dávid, egy Takács Mihály és egy Hegedűs Gyula lemez volt köztük. Ney Dávid nagyszerű basszbariton volt, operánk egyik büszkesége, Takács Mihály pedig eddig magyar énekes által felül nem múlt baritonista. Hegedűs Gyula jó színész volt, de énekben, énekhangban nulla. A lemez egy dalát reprodukálta, melyet egy angol vígjátékban dongott el a Vígsházban, a csúnya és ostoba dal így végződött, már mint csak a szövegét idézve: *Ó, Náni, Náni, meg fogod bänni,*

hogy oly komiszul bánsz te énvelem... Meghallgatuk a lemezeket és akkor én, mint énekrajongó, megkérdeztem az asszonyt, melyik énekes tetszik neki legjobban. Felelt: „A Hegedűs”. Ez egyik példa lett óriási gyűjteményemben, mely azt mutatta, hogy van primitív ízlés is és az a kiválóbb művészi teljesítmények által szinte megközelíthetetlen. Bizonyára sok embernek jobban tetszik a *Csicsónénak három lánya*, mint az Esthajnalcsillag dal a *Tannhäuser*ből, s így van ez nemcsak zenében, hanem festészetben, irodalomban. A festőművészet ügyében is csakhamar ilyen tapasztalatra tettem szert. Elvittem a kasznárékhöz a nálam levő két reprodukciós füzetet. A Rafaelt és Tiziánt. Átnéztük együtt az asszonnyal. Ő, amint lapoztunk, mindjárt osztályozta is a Tiziánképeket. Ez szép, ez nem szép, ez szép, ez csúnya — és így tovább. Már most mindig az volt a szép kép, amelyik szép embert ábrázolt. Szép kép volt a *Lavinia*, vagy az *Orgonista és Venus*, mert szép volt mindkettőn a lefestett nő. Csúnya kép volt, amely Gyula pápa szakállas vénemberi arcát mutatta. Úgy látszik, hogy akik az irodalmat és a művészetet a néphez akarják juttatni, erről a törvényszerű jelenségről alig tudnak. Vannak olyanok, akik azt is rossz néven veszik a néptől, ha egy kedves délamerikai tangó tetszik neki, a tangót kiirtandónak vélik és helyébe Bach fúgáit szeretnék rákényszeríteni, ami nem lehetséges. Annál inkább nem, mert én magam is úgy vagyok, hogy Verdi *Otello*ját is élvezem, sőt elragadóan nagyszerűnek tartom, a Bach-fúgákat meg nem is hallgatom végig és csupán halvány gyanúm van arra, hogy ez esetleg az én fogyatékom.

Egyhónapi távollét után hazajött Endre úr és fele-

sége. Egy beszélgetésüket hallottam, amikor arról volt szó, hogy illenék már a szomszéd birtokosoknál vizitelni. Hónapok óta halogatták a bemutatkozó látogatásokat, de hát egyszer mégis csak muszáj már a dolgot elintézni. Az asszony belátta, hogy így van, azonban egészen kétségbeesett. Mert a szomszéd birtokosok közt egy arisztokrata sem akadt, valamennyi dzsentri volt. Egynek a nevére emlékszem, egy Ihász nevű háromezer holdas birtokoséra. Az asszony sóhajtozott: „Ó ó, pedig, hogy utálok őket!” Az „őket”, ez a dzsentrit jelentette. Igen, a fiatal asszony betegesen gőgös volt. Ha valaki nem volt mágna, azt nem is tekintette embernek. Orvosi látogatásra is szüksége volt, azaz esedékessé vált, hogy az orvos eljöjjön a kastélyba és megvizsgálja őt. Akkor is sóhajok következtek: „Ó, hogy irtózom tőle! Egy orvos és az embert kérdezgeti és a testét tapogatja, rettenetes!” Természetes, hogy engem nem szeretett a fiatalasszony. Két hónapig laktam náluk, azalatt alig szólt hozzám öt szót. Ez persze nem zavart engem, mert én viszont nem törődtem övele.

Egyszer vadászatot tartottak a birtokon. Néhány ismerősüket hívták meg a vadászatra, s szinte felesleges újra mondanom, hogy csupa grófot és bárót. A kastély nem volt nagy, a vendégek részére nem volt elég vendégszoba. Két urat, Pejachevich Mikót és Szentkereszthy bárót a kasznáréknak egy külön házában helyezték el. Három napig tartott a vadászat, ezek a fiatalurak három napig laktak a kasznáréknál. Amikor beszállásolták őket, nem üdvözölték a családot. Naponként, a sáros földeken való csatangolásból visszaérkezve, bakancsostul lefeküdtek a díványra, padló és dívány csupa sár lett. Amikor végleg

eltávoztak, akkor sem búcsúztak el, illetve nem köszöntek.

Jelen voltam a társaságban, amikor két fiatal lány, egy kontesz és egy baronesz az öregúr könyvei közt turkált, az öregúrnak ugyanis, csodák csodájára, voltak könyvei. Vörösmarty verseit vették le az egyik polcra és azokból olvasgattak. Minduntalan egymásra néztek és kacagtak. Sőt, ahogy a polgári írók írják a cselédekről s az alsóbb néposztályhoz tartozó mellékfiguráikról, vihogtak. Éppen a *Fóti dalt* olvasták és hangosan is olvastak belőle mutatónak egyes sorokat. Különösen azon nevettek, hogy *Okkal, mód-dal meg nem árthat a szeszi*. Az egyik lány azt mondta a költőről: „Ez tiszta örült!” Nem lepett meg a véleménye, mert már hallottam Endre úrtól, talán már el is mondtam ezt, hogy Petőfit részben futóbolondnak, részben csirkefogónak tartotta.

Szörnyen meguntam a kastélybeli életet. Szinte züllöttségnek véltem az ott tartózkodásomat. Ideges voltam, nem találtam a helyem, nem tudtam mivel tölteni a napot, elhatároztam, hogy hazautazom. Endre úr azonban nem akart elengedni. Ezúttal valami félokosat mondott: „Ha ideges, akkor otthon is rossz-szul fogja magát érezni, ha meg itt van, akkor vagy tanul, vagy pihen, mindkettőnek hasznát veszi.” Nem akart elengedni, tehát megszöktem. Kimentem a vasútállomásra, Gicz-Hathalom volt az állomás neve, megkérdeztem, mikor megy Pestre a vonat. Este bepakoltam, köszönő- és búcsúlevelet írtam, kimentem a vonathoz és elhagytam a giczi kastélyt. Nem bírtam tovább.

Ha már Giczről, megint a Jankovich-Bésán családról és Endre úrról beszéltem, elmondom további

kapcsolatunkat és szakításunkat. Néhány hónap múlva levelet írtam neki. Levelemre nem válaszolt. No, ebből az úrból is elég volt! — gondoltam, ezzel sem érintkezem többé. Szerencsém adódott rá, hogy formailag is megtörténjen a szakítás. Pesten a Szív utcában találkoztam vele. Megláttam és elfordultam tőle, nem köszöntem neki. Megkönnyebbültem: Hála istennek.

Pesten dr. Basch Gyulához léptem be irodába. Itt jelöltösködtem utoljára, egy vagy másfél évig. Dr. Basch finom modorú, jóindulatú és gazdag ember volt. Klientélája rokonaiból és gazdag ismerőseiből tellett ki. Csupa nagy pere volt, a periratokat ő maga gyártotta, én csak a technikai munkát végeztem, no meg a gazdag kliensek végrendeleteit másoltam kaligrafikus írással. A kliensek közül csak Sváb Sándorra, Bagi Imrére, Léderer Károlyra és Arturra, Sváb Imrére emlékszem. A végrendelkező urak mind milliomosok voltak, leggazdagabb volt köztük Bagi Imre, aki körülbelül nyolcmillió korona vagyonról végrendelkezett. Szinte lehetetlen volt ily végrendeletek írása közben nem ábrándoznom a gazdagságról. De ha már ábrándoztam, félig öngúnnyal azt találtam ki, hogy mit csinálnék, ha ötvenhét millió dollárom lenne.

Érdekes emlékem a Basch-irodából, hogy néha beállított oda egy csúnya, öregedő, csak németül beszélő nő: dr. Basch urat kereste, kéregető volt. Nem tudván németül, nem tudtam vele beszélni. Bármit kérdezett, nem értettem meg. Gépiesen ismételtem: „Ich bitte, nehmen sie Platz, der Herr Principal wird bald kommen.” Ennyi tellett tőlem, semmi több. De ugyanabban az időben megismerkedtem egy német

nevelőnővel, aki szép volt. Sétáltam vele az utcákon és beszélgettünk. Akadozva beszéltem persze, fordítgatva a magyarul megfogalmazott gondolataimat, de néha egy-két óra hosszat is és ez jól ment.

FÖLELEVENEDIK emlékezetemben ennek a kedves nőnek a képe és csak úgy mellékesen elmondom róla, illetve magamról azt is, hogy barátkoztunk ugyan, de csupán a beszélgetésig jutottunk el. És most ismét esedékessé válik, hogy a kor szerelmi, azaz nemi életéről közöljek egyet-mást, persze a mások megfigyelése alapján.

A barátaimról nem láttam, hogy valami nagy boldogságban fürödtek volna. A férfiak hajszolták a kalandot, sőt a szerelmet, de legtöbbször megelégedtek a prostitúcióval. A nők legnagyobb része rabja volt a társadalmi kényszernek: szűznek maradni a házasságig, férjhez menni az életfogytig való eltartásért; a legjobb eset az volt rájuk nézve, ha egyesíthették a szerelmet és az anyagi érdeket. Ha a nő házasságon kívül szeretkezett, akár mint lány, akár mint asszony, azt a legtöbb esetben pénzért tette. A férfiak általában későn, nemi érettségük beállta után vagy tíz évvel nősülhettek. Általános szokás volt körülbelül tíz évvel fiatalabb nőt venni el feleségül. A nősülés a kiskeresetű férfi számára csaknem lehetetlen volt. A nők a társadalom egész szerkezetével, minden egyes részintézményével rá voltak kényszerítve arra, hogy a férfiaktól nyerjék megélhetésüket. Az asszonyi sors jutott így nekik osztályrészül, vagy a prostitúció, prostitúció alatt értve persze — megbélyegzési szándék nélkül — az összes önmaguk-árusításának min-

den fajtáját. A nőknek korlátozott volt a munkalehetőségük és munkájukért még alacsonyabb bért fizettek nekik, mint a férfiaknak. Alkalmazottságukkal csaknem mindig vele járt az alkalmazójukkal való nemi alárendeltségük is, már ha az alkalmazó férfi volt.

A kispénzű férfiak szabott árú üzleti nőkhöz jártak, még pedig vagy nyilvános házakba, vagy az utcákon, kapuk előtt sétálókhoz. A kávéházakba járó üzleti nők a pénzesebb kispolgárok igényeit szolgálták ki. Utcai nőkkel és nyilvános házakkal tele volt a város és sok volt a üzleti nők által látogatott kávéházak száma is: Helvétia, Français, Árpád, Amor, Hazánk — ezekre a nevekre bizonyára jól emlékeznek ma is az idős emberek. Elmerenghetünk ezeken a neveken is: Árpád, Hazánk! Az egyiket Árpád fejedelemről, a másikat magáról a hazáról keresztelték el, szinte leleményesen. A Français és a Helvétia az Andrássy út és a Nagymező utca sarkán voltak; nyáron az Andrássy úti teraszaikra is kiültek vendég-hölgyeik és ebben senki semmi különöset nem látott. A kis kiállítás hatása a polgárookra csak annyiból állt, hogy mikor férj és feleség a terasz előtt, az esti órákban persze, elsétált, akkor önkéntelenül elakadt a beszélgetésük, szóváltás nélkül haladtak el a terasz hosszában, az asszony maga elé nézett, de félszemmél mégis azt figyelte, hogy férje nem néze a terasz felé, a férj pedig e kémlelést tiltó parancsnak fogadta el és engedelmeskedett neki. Az újságíró azonban, aki az ilyen kávéházaknak rendes látogatója volt, néha felháborodott cikket írt valamegyik nagy napilapban, melyben érélyesen követelte a rendőrségtől, esetleg a belügyminisztertől, hogy az ilyen nyilvános hűsvásárt szüntesse már meg.

A prostituált nők legolcsóbbjai, akik a Hársfa utcában, a Fecske utcában, de még sokfelé csábították magukhoz a szerelmi szegénylegényeket, egy koronába kerültek, a nyilvános házak különféle takasákkal működtek. Voltak egy koronások, két, három és tíz koronások. Az utcán sétáltak persze a sötétség beállta után két koronás nők is. Ha a családanya este a gyermekével egy nőktől megszállt kapu előtt ment hazafelé, idegesen szólt rá a gyerekekre: „No gyere már, siess!” Határozott különbség volt az üzleti nők közt az áruk szerint, csínosságban, öltözködésben és a tett színhelyét, már mint a szobáját illetőleg. Ez a különbség is hozzájárult ahhoz, hogy gróf Tisza Istvánt, éppen miniszterelnöksége idejében, valaki meglátta, amikor egy Klauzál utcai lányhoz ment be. A *Népszava* leleplezte Tiszát a világ előtt, esetét megírva egy nagy, lesújtó cikkben. Ezzel a cikkel, illetve Tiszával, kalandjával és a *Népszavával* az egész ország napokig foglalkozott. Vitatkoztak az emberek és a vitatkozók két táborra oszlottak: az egyik Tiszát védte, azzal érvelve, hogy ez magánügy, ocsmány dolog volt kiszervezni, elvégre Schiller is rothadt almát szagolt írás közben, miért ne lehetne valami furcsa szenvedélye egy nagy államférfinak; a másik tábor a *Népszava* pártjára kelt és Tiszát ócsárolta: A lap igenis kötelességét teljesítette, Tiszát meg kellett mutatni a maga igaz valóságában, azaz ocsmányságában, pfuj, egy gróf, egy államférfi, nem szégyelli magát, amikor jóképű ember, fess, atléta, mégis egy *egykoronás* nőhöz megy szerelmi szomszúságának oltására.

A polgári világ színésznői, kardalosnők, balerinák, táncos és énekesnők, artisták, drága metreszek nem

számítottak prostituáltaknak, a velük foglalkozó férfiak nemi öntudatát sértette volna, ha ezt a kategóriát egészen nem a „művésznők” közé sorolják.

A polgári közvélemény áhítattal tekintett föl a szerelmi csillagokra, tisztelték őket s a nők irigyelték. Még kisdíák koromban hallottam rajongással beszélni ilyen szerelmi csillagról, egy Carola Cecília nevű szép székszepiles nőről, akiről, később még korrajzokat tartalmazó könyvek is megemlékeztek. Orfeumokban működött mint táncos-énekesnő. Szépségén és produkcióin kívül annak köszönhette országos hírnevét, hogy teljesen kifosztotta és tönkretette az érte epedő férfiakat. Férfiak szerelmi vágytárgya, nők eszményképe lett. Egyik áldozata egy Lazarovics nevű földbirtokos, aki Bácskában az apjától négyezer holdat örökölt; ezt a birtokot két év alatt költötte el Carola Cecíliára. Mintája volt a férfimulatozásnak, amit ez a Lazarovics művelt. Esténként nagy társaságnak adott pazar vacsorát, a cigányokat is pezsgővel itatta, szórta a pénzt, virtusból ezres bankóval gyűjtött rá a szivarjára. (A bácskai parasztok, a birtok cselédei, ezért dolgoztak látástól-vakulásig olcsó béren.) Amikor Lazarovics úr pénze elúszott, a női eszménykép elűzte magától, ő szegénysorsra jutott, annyira, hogy az a cigányprímás, akinek a legtöbb pénzt dobálta, száanalomból kivitte magával Párizsba, ahová vendéjátéokra ment a bandájával; Lazarovics úr a bandának lett a szolgálja és cipelte utána a nagybőgőt. A róla szóló korrajzok olvasói bizonyára könnyeket is hullajtottak miatta, mert tünete volt a kornak a mélységbe zuhant gazdagembert különösképpen sajnálni. Hiszen, istenem, valamikor gazdag volt, milyen nehezére eshet hát

a szegénység, amelyet mi alullevők már úgy megszoktunk, hogy szinte nehezünkre esne tőle megválni.

Nem is tudom, hogy az emlékezetembe tóduló rengeteg anyag közül, melyiket írjam le jellemzéséül az akkori emberek szekszuális életének és gondolkodásának. Válogatás nélkül, összefüggéstelenül vetem papírra, ami éppen eszembe jut... Egy polgári asszonytól hallottam egyszer, hogy egy másik nőről megvetéssel beszélt és ezt mondta: „Az olyan nagy kurva, hogy képes még ingyen is lefeküdni valakinek...” Társaságban lenézték azt a nőt, akinek viszonya volt érdek nélkül, egy neki tetsző férfival, de ha egy bankigazgatónak volt a barátnője, még meg is becsülték. Köztudomású volt nemcsak az országban, hanem az egész Monarchiában, hogy Ferenc Józsefnek a szekszuális partnere a bécsi híres színésznő, Schratt Katalin, s ezért ötvennégymillió alattvaló részéről járt neki a hódolat... A cselédlányokat a gazdájuk és annak fiai nemi célokra is használták. Egy cselédlány összeveszett az asszonyával, s hogy bosszút álljon rajta, elárulta az urát, aki éjszakánként kijárt hozzá. Az asszony rögtön szemrehányást tett a férjének és az nagyon nyugodtan így szólt: „Arra való a paraszt...” A középsorsú ember elé még a szerelmi viszony vagy egy kaland lebonyolításához szükséges hely tekintetében is akadályok meredtek. Az olcsó albérleti szobák kiadói mindig kikötötték, hogy: „Nőt azonban nem szabad a lakásba hozni.” Ahol nem volt ilyen kikötés, pláne lépcsőházi különbejáratú volt a szoba, ott a szokásos szobaárak kétszeresét, háromszorosát kérték. Az erkölcsi károsodást tehát meg kellett fizetni, azért fáj-

dalomdíj járt. Ha akadt nő, aki nem igényelt pénzt, azzal is csak pénzes ember folytathatott barátságot, mert sokba kerültek a mellékkörülmények: szoba, konflis, virág és a cukrászda, ahol találkoztak... Nyomoztam a katolikus papok nemi élete ügyében, hogy vajon bírják-e a természetellenes életet, már mint a teljes nemi önmegtartóztatást. Eredmény: általánosságban nem bírják, nem is alkalmazkodhatnak a tilalmakhoz, vannak szerelmi kalandjaik, soknak vannak gyermekeik. Egy pap ezt mondta például: „Csak a templomban vagyok pap, a templomon kívül éppen olyan férfi vagyok, mint más...” Megállapítottam, hogy a kort általában az onánia korának lehet nevezni... A gazdagok zavartalanul vásárolták meg a nőket, már azoknak nagy részét. A szegényebb férfiak közül az ért el eredményt, aki a nőt „elcsábította”. Csábítások valóban történtek, a lényegük az volt, hogy a férfi nem tartotta meg a nőnek tett ígéreteit: pénzt, ajándékot, protezsálást, sőt, a nőül vételt. Az arisztokráciára, miként általában a gazdagokra, nem vonatkozott a nemi erkölcs, amit tanítottak, írtak, könyvben és újságokban propagáltak. Az arisztokraták szabadon éltek. Ez nem csak a saját megfigyelésem, ami téves is lehetne ily leplezett, felszín alatti tárgyban, hanem bárki elolvashatja az Eötvös Károly által írt, illetve rendbe szedett könyvet: *Gróf Károlyi Gábor feljegyzései*. Ebben őszintén megmondja, hogy a *mi nőink* szabad életet élnek. Az egyik példája egy rokonának, Zichy Antóniának az élete; ez a nő férje halála után elment Algírba, csak úgy szórakozó utazás céljából, ott megismerkedett egy hegedűművésszel, s mikor azzal viszonya megszakadt, továbbra is Algírban maradt,

s időnként választott magának egy-egy jóalakú arab fiatalembert. Szép nő volt, az arab is szívesen barátkozott vele; mikor megunta az éppen szolgálattelvő arabot, vett neki egy házat és egy kis földet és így végkielégítéssel elbocsátotta. Ő maga, a nő, elmondta Károlyi Gábornak, hogyan él, s nagyon dicsérte az arab férfiakat, azt állította róluk, hogy szerelem céljaira sokkal különbek az európaiaknál... A polgári és proletárnők helyzete igen gyakran súlyos volt. A nők férjhezmentek, mert az volt a társadalom által kijelölt hivatásuk. A nőre nézve kötelező volt a házastársi hűség. A férfi ezt jóformán soha nem tartotta meg. A házasságok kilencven százaléka, még ha szerelmi házasság volt is, azaz kölcsönös vonзалom alapján kötötték, hosszabb-rövidebb idő alatt nyüggé vált mindkét fél részére. A férfi nemileg már legtöbbször fáradtan lépett házasságra, de különben is poligám hajlandóságú lévén, a felesége csakhamar nem kellett neki. Ha jó élettársa, barátja is akart lenni az asszonyának, az akkor is nyílt vagy rejtett sértődöttséggel viseltetett iránta és így a házasság azután elfajult s gyűlölködés, elégedetlenség, szemrehányás, zsörtölődés, esetleg durva és kegyetlen ellenségeskedés változatai közt folyt tovább... A nőknek több mint fele tökéletes frigiditással, szóval hidegséggel reagált a volt és fennálló viszonyokra, az őt elnyomó „erkölcsre”. Több parasztasszonytól hallottam, hogy így nyilatkozott a házasságról: „Az uram már régóta békén hagy engem és jobb is így, mert csak kellemetlen teher volt mindig.” Az egész társadalom férfiuralmi volt. Persze nem tisztán, egyszerűen, hanem nagyon is bonyolultan. A férfiak vásárolták a szerelmet, viszont sok házasság

alapja a polgárok közt a hozomány volt, mely esetleg a házasfelek létének megalapozásául szolgált. A házasságban úr lehetett esetleg a gazdag úr, leginkább az arisztokrata, ha éppen akarta; az arisztokratáknak azonban, férfinak és nőnek a nép számára prédikált úgynevezett morál dolgában nem volt lelki igényük, hogy egymással villongjanak; ők a szabad házasságot éltek. Feltétlen úr volt neje felett a dolgozó férfi, szóval a kiskeresetű munkás és értelmiségi. A polgári férfiak, a félig tréfás szóval, papucsoknak voltak mondhatók, nejeiknek valóságos terrorja alatt éltek... Egyszer a Fővárosi Orfeum kávéházán végig sétált két polgári házaspár. Az egyik asszony a szeméhez emelte lornyonját és úgy nézte nagy érdeklődéssel a prostituáltakat. (A kor szokásos szavait használok, bár nem tudom, mi lehetett a különbség két ilyen asszony és a megbámult üzleti nők között.) Egy különösen szép nőt látva így sóhajtott fel a lornyonos asszony: „Istenem, de sajnálom ezeket!” Hallottam e megjegyzést és magam is odanéztem a sajnálatra méltó lányra. Hát éppen az volt, aki miatt egy gyógyszerártulajdonos az előző héten lőtte magát főbe, mert minden vagyonát, kétszázezer koronát, a lányra költötte, s mikor a pénze elfogyott, a nő túlradott rajta. A gazdag emberbe, ha csak valamilyen is volt a külseje, a nő legtöbbször szerelmes is lett. Természetes vágyát és a pénz kívánását könnyen tudta összeegyeztetni. A feudalizmus *jus primae noctis*a (az első éjszakára való jog), mely a földesurat illette, úgy vonult át a liberális kapitalizmusba, hogy minden női alkalmazottat — bizonyos kivételektől eltekintve — megszerezhetett magának az igazgató úr... Általában ez volt a közhangulat:

vagy utálkozással megvetni, vagy érzékenyen sajnálni a hivatásos prostituáltakat. Jogos azonban a kérdés, hogy még egy utcán sétáló és néhány koronára vadászó lánynak is nem volt-e elviselhetőbb az élete, mint sok proletár feleségé. Nem kerülték-e el inkább a szenvedések azt, aki az utcán szerezte fizető vendégeit, mint az, aki szerencsétlen házasságra lépett valamely kiskeresetű, bizonytalan sorsú férfival, hordta együtt vele az igát, férje nem tudta emberhez méltóan eltartani, naponként civakodtak, esetleg naponként meg is verte a férfi a nőt, gyerekeik születtek és ha azok sírtak az éhség miatt, anyjuk nem tudott nekik egy darab kenyeret sem adni.

Néha felbukkant egy-egy szépirodalmi mű, Kupriné, Gorkijé, amelyik a prostituáltak életével foglalkozott. (Már az akkori Oroszországban is több tartalma volt az ilyen megkülönböztetésnek, mint nálunk.) Eszembe jut egy másik ilyen mű is, már mint a prostitúcióval foglalkozó: Else Jerusalemnnek *A szent scarabeus* című igen gyenge regénye. Ezek a művek alapjukban véve hibásak voltak, több szempontból, de először azért, mert szerzőjük a prostitúciót a prostituált nők nyomorúságának rajzolta meg; holott szerintem a szerelmi váagnak durva prostitúció útján való kielégítése elsősorban a férfi nyomorúsága, legalább azé is... Emlékszem egy prostituált szörnyetegre, a Hársfa utcának egy kis földszintes háza előtt sétált, álldogált. Én akkor, tizenkilencéves koromban, a Hársfa utca tízben laktam és csaknem minden este láttam ezt a nőt. Óriási nagy volt, terebélyes, olyan mint egy nagy kerek vaskályha. A feje akkora volt, mint egy söröshordó, a szeme kicsi, az arca mint a telihold. Ha megláttam, mindig elszörnyedtem

és csodálkoztam. Hogyan lehet egy ilyen nő prostituált, azaz örömlány, azaz — hivatalos neve szerint is — kéjhölgy? És ez a szörnyeteg is megélt a maga pályáján. Sőt, egy fiatalember, aki hozzánk járt ebédre, egy Farkas Kálmán nevű ügyvédjelölt, elmesélte, hogy hajnal tájban bandukolva haza, bement ahhoz a nőhöz. „Nem találtam mást” — mondta vidáman és nevetett a kalandján. Én annyira megiszonyodtam ettől az embertől, hogy attól kezdve mindig undor fogott el, ha láttam, a vele való beszélgetést meg csaknem egészen megszüntettem... A nők nagy többségükben a férfiak uralma alatt állottak. A kézcsók, hajlongás, udvariaskodás, holmi „lovagiasság”, ez mind fedőképlet volt, amely eltakarta a valóságot. Hiszen mindenki olvashatott sok-sok esetet, mikor a férfi a „hűtlen” nőt megölte. Bár... egyszer tanúja voltam egy jelenetnek, mikor egy hirdetési oszlophoz lapult nő egy férfi közeledtére előugrott és vitriolt öntött annak arcába. Az ilyen gonosztettek, a vad agresszióknak a szerelmi életbe való belekeverése, mindig felháborítottak... A férfiak igen gyakran nem ahhoz szabták magatartásukat és cselekvéseiket, hogy tetszenek-e, kellenek-e a nőnek, hanem terrorisztikusan léptek fel és a maguk akaratát rákényszerítették a nőre. Házasságok kötésénél a nő szülei is sok esetben kényszerítően, fenyegetőleg léptek fel és egy életre terjedő boldogtalanságba sodorták lánygyermeküket, persze anyagi érdekből.

Én akkoriban tisztán a magam vágyaitól űzve elmélkedtem a nemi életről. Egoisztikus elmélkedés volt ez, amelyből kiépült egész gondolatrendszernek ezt a címet lehetett volna adni: Egy szerelmet hajszólo fiatalember képzelődései. Persze csak az alap, vagy ho-

gyan is mondjam, a kiinduló pont, a legbelső motor volt egoisztikus, maga a gondolatrendszer az egész társadalom nemi életére, illetve annak megváltoztatására irányult. Az észlelt jelenségekről, a félszégsegekről megállapítottam, hogy szükségképpen való következményei annak a társadalomnak, melyben az emberek élnek. Persze felötlött bennem a tyúk és tojás problémája, hogy melyik volt előbb. Ennyire jutottam. De hát mindegy, család és magántulajdon, sőt férfiuralom — ezt láttam észleleteim gyökerének. És úgy láttam, hogy semmi sem változhat meg, míg marad a fennálló társadalmi rendszer.

Nem óhajtok most elmélkedni, egyetmás azonban eszembe jut elmélkedési kalandjaimból. Ahány emberrel beszéltem a nemi életről, mindenkinek a nézete eltért a másiktól — egy-egy szakaszon át való egyetértés után az én nézeteimtől is és így a végső mérleg az lett: a nézetek összeegyeztethetetlenek. Hallottam olyan nézetet, mely szerint a férfit megilleti a nemi szabadság, a nőnek azonban muszáj hűnek lennie; közismert az ilyen nézet indokolása: Mert a nő a hűtlenséggel idegen gyermeket csempészhetsz a családba... Nőket is hallottam vitatkozni a házassági hűségről. A házasságban kötelező a hűség mindkét félre, a házasság másképpen el sem képzelhető — ebben egyetértettek a társaság tagjai — ismétlem, csupa nő — egyes részletekben azonban különböztek egymástól, némelyik határozatlan volt, nyugodt volt, akadt, aki csak mosolygott, két nő azonban hangosan, szigorúan és heves erkölcsi indulattal beszélt, ők vitték a szót. Ez a két nő gyanút keltett bennem harcias erkölcsével és néhány nap múlva csakugyan megtudtam, hogy mind a kettőnek vannak házassá-

gon kívüli viszonyai, az egyiknek szerelemből, a másik drága ajándékokat követelt az akkori férfibarátjától, s a férfi úgy elégítette ki igényeit, hogy meglopta vagyonos feleségét.

Akkoriban olvastam el Zola regényét, a *Nanát*, mely a társadalom nemi gyakorlatáról szól, s mely könyv nekem rendkívül megtetszett. Az addigi olvasmányaim közt a *Nanát* tartottam legkiválóbbnak, s miatta, valamint a nagyszerű *Germinal* és a szintén kitűnő *Hölgyek öröme*ért Zolát tartottam a legnagyobb írónak. Annyira, hogy kénytelen vagyok akkori véleményemhez egy pótlást fűzni. Régi nézetem, hogy írókról és azoknak műveiről alig lehetnek bárkinek is határozott ítéletei. Senki sem tudhatja, hogy ha valamit húszéves korában elolvas és az olvasmányt remeknek, vagy gyengének itéli, később, tíz-húsz-harminc év múlva, ha újra elolvassa ugyanazt a művet, nem változik-e meg a véleménye róla, vagy legalábbis nem módosul-e. A *Nanától* való elragadtatásom egy jóval későbbi időpontban jelentékenyen csökkent. Szerzőjét, azaz Zolát, ezután is nagy írónak tartottam, a *Nana* egyes részleteit remekeknek, az egész mű azonban sok kritikai észrevételt keltett bennem. A Zola és a *Nana* problémáról most csak ennyit mondok, szükségesnek tartom azonban, hogy az úgynevezett naturalizmus problémájáról egy kis bírálatot adjak. Ha írói indulásom és további írói működésem ismertetésére kerül a sor, hogy mint író érthetővé váljak, kell valamit tudni írói felfogásomról is. Abban a korban, szóval a kilencszázas évek elején, a *naturalizmus* megjelölést a mű kisebbitésének szánták, még pedig társadalomszemléleti ellenséges indulatból. Akkoriban a naturalistáknak mondott

írók, köztük elsősorban a legfőbb, azaz Zola, az embernek és társadalmának a legtökéletesebb leleplezésére törekedtek — de a társadalom igazságos megváltoztatásának céljából. Én tehát híve és tisztelője voltam a naturalizmusnak, azzal a szándékkal szemben, amely a társadalmat és annak jómódú embereit — kik egyedül voltak a művek alakjai — eszményíteni akarta és eszményítette is.

Ebből, egy önéletrajz keretében elég ennyi. Valamit azonban még a naturalizmusról, mert ez szintén lényeges alapeleme nézeteimnek. Az irodalmi műveknek klasszikusokra, romantikusokra, realistákra és naturalistákra való felosztását erőszakoltnak tartom. Az irodalomra nézve semmi haszon sem származik belőle, eredménye csupán zavartkeltés és téves nézetek terjesztése. Csak egy példáról beszélek, a *Naná*-ról. A *Nana* nem naturalista mű. Mesterségesen bonyolított történetével, sűrítéseivel, a valóságosság, a lehetőség határán kívül esik, tehát tisztára költött. A nemi életről való felfogása az írójának nem az emberi élet igazságosabb és boldogabb formájáért való küzdelme, hanem: közönséges prűdéria. Zola a *Naná*-ban minden „kényes” történetet a megbotránkozás hangján ad elő, de egy olyan egyén megbotránkozását műveli, aki saját maga tele van a feje tetejétől, a talpáig izzó szekszualitással. Ha nem így lenne, nem tudta volna megírni például a meztelen Nanának maga-mutogatását. Ez a jelenet különben kitűnő írói teljesítmény, de „romantikus”, hogy én is ezt a légbőlkapott minősítést használjam.

Még valami a „naturalizmus”-ról. Szokványos lebecsülése a naturalizmusnak, hogy: fotográfia. Ez a ráfogás az irodalom meg nem értéséből fakad. Le van

például írva a *Naná*ban egy lakoma, melyet új lakásán nagyúri barátainak és színész kollégáinak s színésznőknek ad, Nana. Ez a részlet tökéletes. De az, hogy élethű, egyáltalán nem érdemli meg a fotográfia szót. Az irodalomban fotográfia nincs. Az említett lakomázás csak akkor lenne fotográfia, ha Zola is részt vett volna a lakomán és azon leírt volna mindent, amit látott és hallott. Ez azonban nem történt, nem történhetett meg. De még így sem lett volna az eredmény fotográfia, mert a fotográfia mindent visszatükröz, az egy ember által való leírásból pedig szükségképpen számtalan adat és részlet marad ki, s már maga az, hogy jegyez az illető, nem történhetik meg egyéni, s egy, bizonyos célokat szolgáló társadalomszemlélet nélkül.

Most magamra vonatkoztatom, amit röviden, mintegy csak mutatóban, mondtam. Irodalmi célom volt, a valóság hű ábrázolása. De soha fotográfiát nem csináltam. (A fotográfiát különben sincs eszemágában sem lenézni, mert a jó fotográfia több, mint a gyenge festmény: gyönyörködtetőbb és a valóságból többet láttat meg.) Ismétlem azonban, irodalomban fotográfia nincs. Bármilyen hű egy művészi ábrázolás, mondjuk az én néhány művem, minden lerögzített pontja egy írói szándékból is fakad, az én szándékom pedig nem volt más, mint megmutatni az embert, egyes tényeit, való jelenségek összefüggését, a társadalmat, az életet és annak problémáit. Azonban mindig egy bizonyos szándékkal, mondjuk egyelőre szerényen így: az igazságos változtatásért küzdve. Az ilyen tevékenységről azonban az elmúlt korban azt mondták, hogy propaganda. És ezzel le akarták fokozni a mű, vagy művek művészi értékét. Holott a l'art pour l'art-

isták is legfőljebb csak hiszik azt, hogy ők nem úz-
nek propagandát, valami akarásnak kell lenni az ő
írói működésükben is, a valamit akarás az ő írásuk-
nak is a legfőbb, belső, esetleg már tudatalatti mo-
torja. Más példa így fejből, könyvek megtekintése
nélkül nem jut eszembe, megemlítek hát egy Babits
verset, bár ez életrajzba bele nem foglalt későbbi
időpontból. A magyarországi kommün bukása után
kiadott első *Nyugat* füzetben megjelent egy Babits
vers, mely nem volt több, mint egy táj leírása. Kis
falut ábrázolt a költemény. De — a tájképnek mint-
egy koronájául emelkedett a falu fölé egy kis dom-
bon épült templomocska. Aki akarja, vagy aki nem
képes aényt felismerni, annak a vers egy l'art pour
l'art költemény. Nekem azonban: propaganda. A pol-
gári társadalom kritikusai és olvasói mindig meg-
éreztek a propagandát, ha tudatosan nem is lettek
volna képesek arról számot adni. És aszerint nagyob-
bították, vagy kisebbítették a művet, hogy mit pro-
pagál.

ÍRÁS A NYUGATBA ÉS A NÉPSZAVÁBA, HIVATAL

A BASCH-IRODÁBAN több mint egy, talán másfél esztendeig is dolgoztam. A dátumokat nem tudom tisztázni, csak hozzávetőlegesen mondhatom, hogy 1908-ban, 1909-ben. Szóval huszonöt-huszonhatéves koromban. A magánéletem eseményeivel nem akarok túlságosan sokat foglalkozni, mert azoknak meghatározó tényezőire már rámutattam, a részletek mindig ugyanazon sablon szerint folytak. A Hársfa utca 27-ben laktunk (tehát már nem a 26-ban), abban a lakásban, melyben aztán csaknem három évtizedet töltöttem. Volt egy udvarra néző kis szobánk és egy konyhánk. Anyám rendet tartott, tisztogatott, de azért ez a lakás kicsinységével, tönkrement bútoraival, kiirthatatlan férgeivel, meg mert hárman laktunk benne, túlzás nélkül mondható nyomortanyának. Semmi mellékhelyiség nem tartozott hozzá, közös klóra kellett járni és életmódokra jellemző, hogy három évig laktam már ott, amikor először mentem ki a közös klóra, szóval az egész életemet kávéházban töltöttem. Emlékszem rá, hogy egyszer cipőt kellett vásárolnom, mert amit hordtam, az már ronggyá vált. Pénzre tettem szert, annyira, hogy

kitelt belőle a cipő ára. Igen ám, de a nyomorgó embernek nem olyan egyszerű feladat még így sem a cipőt megvásárolni. A zokni csupa rongy volt, lehetett rajta vagy húsz lyuk. Így nem mehettem be a cipőkereskedésbe. Vettem tehát előbb egy pár zoknit. Akkor bementem a törzskávéházamba, ott a mellékhelyiségben felhúztam a zoknit és csak azután vásároltam cipőt. Talán ebből a példából is látható, hogy a kávéházat a lakástalan ember aligha nélkülözheti. Írni csak kávéházban tudtam, elmélkednem egy-egy novelláról csak kávéházban lehetett. Hogy éjszakázóvá is kellett válnom, több ok miatt, arról már beszéltem.

Egyszer-kétszer megkíséreltem megint, hogy valahol saját szobám legyen. Ez csak rövid időre, egy-két hónapra sikerült. De ahogy minderről beszélek, eszembe jut, hogy bárki szigorú váddal léphetett volna föl ellenem és azt mondhatta volna: „Nem Drámát szívsz, hanem Memphist; néha még egy-egy Figarót is veszel magadnak, vagy egy Média szivart. Miért nem sodrod olcsó dohányból azt a nyomorult cigarettát? Vagy miért nem tűzöd ki szabályul, hogy egyetlen egyszer sem teszed be a lábad kávéházba? Mert csináljunk csak egy kis számolást: a cigaretta és a kávéház naponta három koronába kerül. Kapupénzzel és más fölösleges kiadással együtt ez legalább száz, de esetleg százhusz korona havonként. Már pedig negyven-ötven koronáért rendes szobát bérelhetnél, a többiből javíthatnál valamit a ruházódásodon, meg a haza adogatott pénzt is növelhetnéd. Miért nem élsz így?” És érzem, hogy egy erkölcsi bíróság elítélne. Persze, hibáimat szánva-bánva, mégis védekeznék. Védelmemre rendkívül sok érvet

sorolhatnék fel. De hát maradok annál, hogy így volt, így éltem, nem hiszem, hogy változtatnom lehetett volna életmódomon, sokszorosán meghatározottnak látom azt.

Az irodában, úgy emlékszem rá, százhusz korona volt a havi fizetésem. Lehet, hogy mások megélték ennyi pénzből, de nekem kevés volt. Fuldokoltam az anyagi zavarokban. Barátaim segítségét vettem olykor-olykor igénybe, néha úgynevezett kölcsönt kértem valakitől és vagy megadtam, vagy nem. Akkoriban szaporodtak el a kis pénzintézetek, melyek apró hiteleket folyósítottak váltóra, ilyenektől is szereztem kölcsönöket. Váltókat irattam alá a barátaimmal, felvettem a kisbanktól kétszáz-háromszáz, esetleg ötszáz koronát s adósságaimat soha nem tudtam megfizetni. Még az Érmihályfalvai Takarékpénztártól is fölvettem egyezeröttszáz koronát; ma is megvannak levélgyűjteményemben a felszólító levelek, melyek garmadával érkeztek hozzám. Hát persze, éjjel kettőkor-háromkor jártam haza és az éjszakázás sok pénzbe került.

Irodalommal pénzt keresni, ez nehezen ment. Sokat nem tudtam írni, mert nappal ügyvédjelöltösködtem, amit meg írtam, az csaknem mindig ellenállásba ütközött, nem sikerülhetett olyan műveket „gyártanom”, amelyek árucikké váltak volna.

Dr. Basch Gyula, amint már mondtam, kíméletes és finom modorú ember volt, egyszer mégis ezt mondta nekem: „Én nem értem önt. Intelligens ember és néha mégis úgy viselkedik, mintha nem lenne elég értelmes.” Ezt egyszer reggel félkilenckor mondtam, amikor előtte álltam és a napi munkát osztotta ki nekem. Előtte álltam, de oly álmosan, hogy lera-

gadt a szemem és alig hallottam, mit beszél. Soha nem aludtam ki magam és mindig álmos voltam. Ilyen állapotban minden munka nehezemre esett, s amit csak lehetett, halogattam. Szórakozott voltam, hibákat követtem el. Az irodai munka nem terjedt többre napi hét óránál, de a lakásom és az iroda közt levő utat naponta négyszer kellett megjárnom, így az elfoglaltságom napi nyolc és fél órát tesz ki. Egész nap álmosan és fáradtan bandukoltam, estére azután felélénkültem és próbáltam az életet hajszozni. Ha írtam, akkor éjjel írtam, kávéházban. Anyagi sorsom javulását, bármily akadályokba ütköztem is a lapoknál és folyóiratoknál, az irodalomtól vártam.

Beláttam, hogy ilyen kettős lelki étellel nem érhetem el az ügyvédséget, hiszen hiányzott még két szigorlatom és az ügyvédi vizsga. Erőltettem hát az írást, szabad író akartam lenni és semmiképpen sem akartam meghátrálni a nehézségek előtt, annál inkább nem, mert még nem sejtettem, milyen írói sors vár rám, még nem voltam tisztában azzal, hogy az adott társadalomban, adott irodalmi viszonyok közt tengődhetek ugyan, de soha nem érvényesülhetek.

Az érvényesülésről kell még valamit mondanom. Sokan, rengetegen kezdtek abban az időben írni. A sok kezdő olyan írókra gondolt, akiknek sikereik voltak és az írásból megéltek. Ezren és ezren szerettek volna Molnár Ferencekké, Ambrus Zoltánokká, Bródy Sándorokká, Herczeg Ferencekké válni. Ha valamennyien tehetségesek lettek volna, akkor is sikeresebbé csak kevesen válhattak volna közülük, egyszerűen azért, mert az olvasóközönség a kegyére pályázóknak csak egy töredékét tartotta volna el. De még a sikeres írók sem éltek csupán az irodalmi mű-

veik honoráriumából, hanem mint újságírók, fordítók, szerkesztők, lektorok keresték meg azt a pénzt, amire szükségük volt. Akik kívül estek a kedvezőbb foglalkozások lehetőségein, azok csak tengődtek. Polgári családokból származván, legtöbbször családtagjaik terhére éltek, vagy mindenféle segédeszközkhöz folyamodtak. Kinek pártfogója akadt, ki segélyeket hajhászott különféle intézményeknél: a Kultuszminisztériumnál, a Magyar Írók Segélyegyleténél, a fővároson és más ilyen helyeken. Az országnak húszmillió lakosa közül tízmillió volt a magyar nyelvű, ennek a tömegnek még csak igen kis része olvasott; azért a könyveket kis példányszámban adták ki, a folyóiratok meg csak tengtek-lengtek, azokat is a bankok, meg a gyáripárosok támogatták. A magyar honoráriumok kicsinyek voltak, még attól is messze estek, amit Norvégia írói kaptak, mert Norvégiában például a kétmillió lakos közül sokszorta többen olvastak, mint nálunk. Mi sem volt tehát könnyebb, mint irodalmi elismertség esetén is kereset dolgában a kiselejtezetek közé tartozni. Nem csak egyéni sors volt tehát, hogy én is keveset kerestem, hanem elkerülhetetlen velejárója a magyar nyelven való írásnak.

AZ OLYAN NÉV, melyből sok van, gyakran okoz a viselőjének zavart. Már pedig Magyarországon több százezer embernek van azonos neve, mint Nagy, Kiss, Német, Szabó stb. Nyilvánvaló, hogy ősünk a névadásban vagy névválasztásban, nem túlságosan leleményeskedtek, s hogy sokkal jobb volt a rómaiak hármas névhasználata, például Marcus Tullius Ci-

cero, vagy az orosz névhasználat, például Leó Nikola-jevics Tolsztoj. Holmi Székely Béla, vagy Szabó István, vagy Nagy Lajos még útlevelet is alig kaphat, mert amikor a kérvényét priorálják, azaz az ilyen néven feljegyzett bűncselekmények lajstromát átnézik, kiderül, hogy például Székely Béla nevű egyének ellen legalább százötven bűncselekményt tartanak nyilván. Írói névnek nem alkalmas az, amelyikből sok van, mert nem tűnik fel, nem rögződik meg az emlékezetben. Erre a csekélységre nem gondoltam. Valaki azonban már az első írásaim megjelenése után rám szólt: „Ezzel a névvel akar író lenni, hogy Nagy Lajos? Húsz évvel később válik majd ismertté, mintha érdekes, különleges, könnyen megjegyezhető, a másokéval össze nem téveszthető neve lenne. Petőfi Sándor, ez név! Jókai Mór, az is. Vagy Arany János. De nem csak azért, mert viselőik nagy írókká lettek. Nem csak így, utólagos rálátás, eszményítés alapján. Vannak jó nevek, melyek már a kezdéskor jónak mutatkoznak: Kosztolányi Dezső, Krudy Gyula, Karinthy Frigyes. No de Nagy Lajos! Miért nem mindjárt Kovács József? Nehéz handicap-versenybe kezdett, uram!”

Eltűnődtem ezen a véleményen. Éreztem, hogy van benne valami igazság. Hirtelenében el is határoztam, hogy írói nevet veszek fel, a saját nevemet pedig, melytől különben is viszolyogtam, elhagyom. A legközelebbi novellámat, a *Vasárnapi Újság* számára, már *Pesti Lajos* névvel jelöltem. Csak ez egy alkalommal használtam azonban a *Pesti* nevet, viszontatértem a magam nevére. Handicap verseny! Valami külön teherrel indulni — ezt mintha nem is véltem volna olyan nehézségnek, amelytől minden áron

meg kell szabadulni. Vállalom ezt a nehézséget is, így határoztam, hiszen látom, úgylis megrakott már a sors száz nehézséggel. A nehézségek, az akadályok, az áramlat ellen küzdeni — mindez talán majd fokozza írásaim minőségét.

Az első közeledésem a *Nyugathoz* kudarccal járt, ezt már elmondtam. Az után Osvát közeledett hozzám, a *Népszavában* megjelent *Özvegy asszonyok* című novellám kapcsán. Itt, mivel eszembe jutott, mindjárt elmondom az *Özvegy asszonyokkal* való kísérletezéseimet. Hát, istenem, két öreg, nyomorgó éhező parasztasszonyról szól. És én, persze a *Népszavában* való megjelenés előtt, elvártam, hogy ezt a novellát valami polgári lap vagy folyóirat leközölje. Számítottam az esetleges visszautasításokra is, azokat azonban nehezen tudtam volna elviselni, így hát Gergely Béla barátom vállalkozott rá, hogy majd házal vele. Sőt nem is így történt, egészül ki az emlékezetem, hanem legelőször én beküldtem a novellát a *Pesti Hírlaphoz*. A lap szerkesztői üzenetben válaszolt: *Nem közölhető*. És itt elkövetek még egy kitérést. Később két novellát küldtem a *Pesti Hírlapnak*, azokra ez a válasz érkezett ugyanazon szerkesztői üzenetek közt: *Kezdetleges, önképzőköri dolgozatok*. (A novellák közül az egyik azután megjelent a *Nyugatban*. Egy novellámat a *Budapesti Naplóhoz* küldtem. Ott Kosztolányi Dezső irányította a tárcarovatot.) Ő is üzent: *Értékét nem vonjuk kétségbe, az azonban bizonyos, hogy nem nekünk való*. Most térek vissza az *Özvegy asszonyok* sorsára. Gergely kiválónak tartotta a novellát, azt hitte, hogy azzal már lehetetlenség kudarcot vallanunk. Elvitte az *Újsághoz*, Kóbor Tamásnak. Másnap ment el a

válaszáért. Kóbor a novellát visszaadta anélkül, hogy egy szót is szólt volna Gergelynek. Gergely dühös lett, mindjárt szaladt a novellával a Héthez. Akkor éppen Kiss József távollétében Cholnoky Viktor szerkesztette. Cholnoky úr rögtön elolvasta a novellát és — visszaadta. „Nem mondom, hogy rossz, de ma már nem így írunk” — bölcsekedett. Gergely indulatosan kérdezte: „Hát hogyan írunk?” Cholnoky nyugodtan felelt. „Modernül. Tehát egészen másképpen, nem ilyen egyszerűen. Olvasgassa ez a fiatalember Molnár Ferencet és tekintse őt példaképnek...” Megjegyzem, hogy Molnár Ferencet olvasgattam és kitűnő írónak tartottam. Saját pénzemen vettem meg *Muzsika* című elbeszéléskötetét és abban a *Muzsikát*, a *Széntolvajokat*, és az *Altató mesét* kiválóaknak vélttem. Cholnoky Viktort is olvastam, őt azonban szavakkal és jelzőkkel handabandázó rossz írónak ítélttem, különösen a *Hétben* megjelent cikkeit láttam ostobaságoknak. Emlékszem egy cikkére, melynek ez volt a címe: *Neuraszténia*. Én, mint gyakorló neuraszténiás, mindent elolvastam, ami e betegségről szólt. Az orvosi cikkeknek, könyveknek volt valami értelmük, mert legalább részletes és sokban hű *leírását* adták a betegségnek legalábbis a betegség felületének, anélkül, hogy az okáról tudtak volna a merő találgatásokon kívül valamit mondani. Cholnoky úr cikke azonban így kezdődött: *A neuraszténia köbremeelt gondolkodás*. Hát ez valóban *irodalmi* gondolat, a definíció erejével lép fel s a lényegyet, melyről fogalma sincs, frázissal intézi el.

Általában kritikával olvastam már akkor minden betűt és észrevettem minden ostobaságot. Utálattal töltötték el firkáló kortársaim és talán érdemükön

felül vetettem meg munkáikat. Egész gyűjtemény halmozódott fel emlékezetemben gondolkodói kiruccanásaikról. Kóbor úr például ezt írta egy elmélkedő tárcájában, hogy az ember, amikor eszik, elvonul embertársaitól, mint ahogy az állat is ezt teszi. Micsoda gondolat! — hördültem fel. Amikor a valóság az, hogy az emberek éppen ebédre, vacsorára, lakomákra ülnek össze. Kezdttem sejteni, hogy társadalmunkban a gondolkodás olyan elmeműködés, melyel mindig az igazsággal ellenkező tételeket kell megállapítani.

Egy író például a szerelmi gyilkosságról elmélkedett, valamely éppen megtörtént esettel kapcsolatban. Például *Don José megölte Carment* — mondta. *Miért lenne ez a tett szerelmi gyilkosság? Hiszen vagy szerette Carment, vagy gyűlölte. Ha szerette, akkor meg nem ölhette, mert a gyilkosság nem a szeretet cselekedete. No — utálkoztam megint — az írás alapfeltétele, úgy látszik, a tökéletes lélektani tudatlanság. Ennek az úrnak fogalma sincs arról, hogy két ember lelki viszonylata egymáshoz mindig ambivalens, azaz kettős; a szerelem tehát tartalmazza a szeretet ellentétét is, egészen a gyűlöletig.*

Szóval megvettem íróársaimat és írói tevékenységemről felismertem, hogy ez harc egy egész ellenséges armádia ellen, különösen a társadalomszemléleti tartalmával. Az írást, az irodalmat sokféleképpen meghatározták már, sok meghatározásban láttam valami részigazságot, de valamennyi tökéletlen. Például csak egyet említek, azt is csak azért, hogy megmutassam, miképpen csavartam egyet rajta: Ibsen azt mondta, hogy írni annyit tesz, mint ítélőszéket tartani önmagunk felett; én meg azt mondom, hogy

írni annyit tesz, mint ítélőszéket tartani mások felett. Lehetne aztán fokozni: mások felett, az emberek felett, a társadalom felett, az egész világ felett. Később mintegy újra szétnézve a világon, látva az embereket és viselt dolgaikat, társadalmukat és gondolkodóikat s gondolkodóik műveit illetve csínyjeit, nem csoda, ha egy új irodalmi meghatározást csináltam, legalábbis a haragomat fejezve ki abban: Írni annyit tesz, mint küzdeni az emberi gonoszság és butaság ellen.

És most kanyarodok csak vissza Osváttal való kapcsolatom újrafelvételére. Elfogadta és elég gyorsan leköszölte a *Nyugatban* két novellámat, az *Este van* és a *Séta régen* címűeket. A másodikkal foglalkozom előbb, mert kevés róla a mondanivalóm. Egy sétáról van benne szó, melyet a giczi kastély udvarán és kertjében tettem. Egyszerű kép ez az írás, semmi más. A kép középpontjában egy egzotikus fa áll, melynek magyar neve nincs, *sophora pendulának* hívják. Osvát ízlésének akartam ezzel a képpel megfelelni, igyekeztén a való világ egy parányának úgynevezett szép leírására, belecsempészttem azonban a kis műbe valami keveset — tehát óvatosan adagolva — a kertész munkások életéből. Az adagolás mértékével a novella nem lépte át a közölhetőség határát és így meg is jelenhetett... bár elég gyenge volt. A másik novellával az *Este vannel*, mely előbb jelent meg, már egy kis zavar történt. A novella eredeti címe az volt, hogy *Schvarczék*. Mai távlatból nézve ötlettelen és szinte különös cím. De hát én a témát Kaufmann barátom családi környezetéből merítettem, azt nem írhattam címül, hogy *Kaufmannék*, így lett a cím: *Schvarczék*. Ez a novella is leírás, kép,

a megemlítésével kapcsolatban mindjárt be is mutatom a Kaufmann családot. Zsidók voltak, galíciai eredetűek, fehérbőrűek, szeplősek és vöröses hajúak. A papa és a mama gyengén beszélt magyarul, egymás közt németül társalogtak, bizonyára nem olyan nyelven, mint Goethe, vagy Thomas Mann. A gyermekeik, három fiú és három leány, mivel németül tökéletlenül beszélő szülők gyermekei voltak, de Budapesten születtek, a Király utcában laktak, hát szintén gyengécskén beszéltek a magyar nyelvet. Érdekes esetnek láttam hát, hogy íme, felnőtt és növőfélben levő hat fiatal lény, nem tud jól zsidóul, mert magyar, nem tud jól németül, mert galíciai eredetű zsidó, nem tud jól magyarul, mert németül beszélnek a szüleik és mert a Király utcában élnek. Ezt furcsaságnak néztem és néha nevettem rajta. Ők maguk is csúfolták egymást emiatt. Gábor barátom például el akart jönni velem a kávéházba, de nem volt pénze, az apjától kellett kérnie. Így kért, németül: „Papa, *geb* mir *geld*”. Az öreg negyedóráig nem adott neki egy koronát, hanem gúnyosan ismételtette: „Geb mir Geld, geb mir! Schene Sache. Geb mir”. A Gábor nővérei is otthon voltak és ők is ki-nevették Gábort. „Geb mir Geld.” És ha már a gúnyolódásnál tartottak, azt is ismételtgették: „Mire kell az a pénz? Minek neked egy korona? Hát nem sétálni még?” Gábor vörös lett a dühtől és gorombászkodni kezdett. Áttért persze a magyar nyelvre, mert úgy szaporábban ömlött belőle a szó... Hát erről a családról rajzoltam én egy képet. Persze volt ennek mélyebbre és messzebbre mutató tartalma is. De hát így lett a kép, illetve mégis novella címe *Schvarczék*. Mert mi a csoda lett volna? Nem lehetett *Bugacziék*,

mert Bugacziék megint másfélék... Ez a novellám jó, megérdemelte a közlést. Meg is jelent, csakhogy *Este van* címmel. Osvát önkényesen, anélkül, hogy engem megkérdezett volna, beleegyezem-e, megváltoztatta a címét. Jelentéktelen eset, de haragudtam miatta. Haragudtam azért, mert akkor a korlátlan írói szabadságnak voltam a híve és azt tartottam, hogy amit én leírok, annak egy szaván sem lehet és szabad változtatni. De meg is döbbsentem, mert rögtön átláttam a címváltoztatási manőveren. A novella olyannak látszott, mintha írójának szándéka a zsidók csúfolása lett volna. Engem azonban ilyen gyanú nem illethetett. És felháborodtam a zsidók külön védelme miatt, amiatt, hogy ők mentesek a realista ábrázolás alól. Hiszen írtam én a Kozlovszky családról is rajzot, illetve novellát, és azt zavartalanul tehettem. Minek ez a fékezése az én céljaimnak, amelyek mellékszempontoktól mentesen, tisztán irodalmiak? Még a szegények és elnyomottak védelme, a gazdagok és kizsákmányolók támadása is úgy foglaltatott bennük, hogy a valóság hű ábrázolásából az önként következett. Akkori felfogásom szerint még az ellen is tiltakoztam volna, hogy én pártos vagyok a társadalmi harcban álló valamelyik fél javára, vagy rovására. Ilyen vád ellen azt mondtam volna, hogy: maguknak a tényeknek tárgyilagos leírása az, amely egyeseknek védelmére szolgál, másokat azonban vádol. Később persze módosult a felfogásom, mert felismertem, hogy az írás motorikus ereje az érzésből fakad, érzésemben pedig, nem tehetek róla, pártos vagyok; ezzel a pártossággal szolgálom az igazságot... Osvát csak úgy könnyedén mondta, hogy „A címet bizonyos okokból megváltoztattam”

én meg nem tettem neki szemrehányást. Nem is rá haragudtam ebben az esetben, hanem azokra a kény-szerekre, melyeket ő is respektálni kénytelen.

Új novellát vittem Osvátnak, *Mariska és János* címűt, mely szintén megjelent, úgy emlékszem, hogy öt oldal terjedelmű volt és honoráriumul kaptam érte huszonöt koronát. A honoráriumot keveseltem és aggódva néztem a jövőbe, ugyan hogyan válik az írás műveléséből valaha is megélhetés? ... A következő novellámat, melynek címe volt *Egy délután a Grün-irodában*, Osvát nem fogadta el. Nekem pedig igen jó véleményem volt erről az írásról. Ez a hosszabb novella jelentette azt az irányt, amelyben leg-szívesebben haladtam volna. Mert az írás lényegé-nek a valóság hű ábrázolását, az anyag mély átélését, a tendenciának a műben szükségképpen való, de nem a durván kimondott, szinte önkéntelen és tudatosan észre sem vehető benneélését s a konvencionális ol-vasói igények figyelembe nem vevését tartottam. De hát a novellát visszakaptam. Ez a visszaadás a New York karzatán, Osvát akkori főhadiszállásán történt. Olyan könnyedén adta vissza Osvát a novellát, ami be-csületére válik egy kultúrszadistának. A novella, is-métlem, hosszabb terjedelmű, semmi kilátásom nem volt tehát arra, hogy bárhol elhelyezhessem. Külön-ben is csak a *Nyugat* bírhatta volna el a megjelené-sét. Hiába írtam tehát — gondoltam. Elveszett idő, elmaradt haszon, külső gátlásaim növekedése, remé-nyeim bomlása, aggályoskodás a végső győzelem le-hetőségeiről — ez lett az eredmény.

A visszaadás egyébként így történt. „Ezt, kérem, visszaadom. Én nem vagyok az ilyen naturalista pe-pecselés híve.” Egy szót sem szóltam, hallgattam.

Mind a ketten hallgattunk. Egyszer csak megszólalt: „Írjon már nekem valami szépet!” Én azt mondtam: „Én nem szépet, hanem jót akarok írni. Véleményem szerint pedig ez a novella jó.” Ekkor izgalom öntötte el Osvátot és ingerülten mondta: „Kérem, nem művészet a társadalom arcába köpködni.” Én otthagytam és nehéz érzéssel távoztam. Láttam, hogy csakugyan egy egész világ választ el bennünket. Nem fogok én ezzel az emberrel sohasem boldogulni... És később sokáig gondolkodtam azon, amit mondott, Ingerült elszólásával elárulta magát. Lényegében ő *védi* a fennálló társadalmi rendet és ellenszenves neki a rend erősebb bírálata. Holott engem az emberieség, a humanizmus célja vezetett és mindaz, amit eddig írtam, csak az életharcban meggyötörtek és alulkerültek fájdalmas panasza volt. Nem voltam új, még soha nem tapasztalt jelenség a világirodalomban, amit én cselekedtem, megtették azt már előttem sokan, orosz írók a cári világban és megtették mások a nagy szabadabb nemzetek légkörében. Itt azonban az elmaradt, félféudális kapitalista országban, nem művészet a társadalom arcába köpködni. Újra feléledt bennem az ellenszenv, melyet Osvát keltett, amikor először jártam nála. Nem az embernek szólt ez az ellenszenv, hanem az irodalmi élet egyik tényezőjének, a szerkesztőnek, akinek ízlésétől és hajlamaitól, társadalmi nézeteitől és akaratától függök.

Láttam, hogy éppenséggel nem az a szempont egy írás közlésénél, hogy az írója tehetséges-e és ez művén meglátszik-e. Pedig a *Nyugat* irányítói, köztük a csaknem teljeshatalmú Osvát, ezt hirdették. Állításuk csak ezzel a kiegészítéssel lett volna igaz: „... feltéve, hogy az író egész társadalmi rendünket

lényegében szolgálja.” Ennek az egyoldalúságnak, ennek a szinte tudattalan elfogultságnak szemükbe mondása ellen bizonyára hevesen tiltakoztak volna, így hát csak elszólás volt az a kijelentés, hogy „nem művészet a társadalom arcába köpködni”. Én a novellában — *Egy délután a Grün-irodában* — melynek kapcsán elmélkedem most, az élet egy kis területét írtam le; megrajoltam a jólmenő ügyvédi iroda főnökét, a rosszul fizetett, megélni nem tudó alkalmazottakat, egy szegény, fizetni nem tudó adós kiszolgáltatottságát, ügyvéd és alkalmazottak konfliktusát, egy pontosan kitervelt, jól megszerkesztett, átélt, minden egyes sorával valami jelentőset mondó novellában. Miért lett volna ez köpködés? Hiszen, ha ez megfelelő kifejezés, akkor a *Germinal*ban Zola is köpködött a bányatulajdonosok arcába.

De hát nem is érdemes arra törekednem, hogy a *Nyugatot* hosszan elemezzem. Egyszerűen megállapítom, hogy a *Nyugat* az eddig volt félfeudális „nemzeti” irodalommal szemben, a fejlődő ipari kapitalizmusnak és bankéletnek volt az irodalmi kifejezője, egy új kapitalista réteg ízlésének, helyesebben érdekeinek szolgálattevője. Ezt az állításomat nem részletezem, nem magyarázom, ha néhány esetemet még elmondom, az úgylis magyarázat lesz. De amit mondtam, megtoldom azzal, hogy a *Nyugat*-gárda maga is tisztában volt önmagával és elismerte a lap társadalomszemléleti meghatározottságát. Ezt néhány idézettel mutatom meg, az idézeteket Farkas Lujzának egy könyvéből szedem ki, melynek címe: *A Nyugat és a századvégi irodalomforduló*.

A XIX. század fordulóján irodalmi életünk irányítója az a városi, tehát az az ipari, kereskedelmi és

népgazdasági új Magyarország volt, mely a tisztára agrárius régi Magyarországot felváltotta. (Nyugat, 1913, XIX. szám, 512. lap. Ignotus: Magyar irodalom 1900-ig.)

... És bizonyosra veszem, ha irodalmi fejlődésünk az utóbbi évtizedek irányától eltérve, konzervatív mederbe terelődne, Osvát Ernő éppoly lelkiismeretességgel egyengetné útját, mint eddig, legfeljebb kevesebb önmegtagadásra lenne szüksége, kevésbé kellene erőt vennie konzervatív ízlésén. (Dóczy Jenő: Osvát titkaiból. Osvát Ernő emlékkönyve. 40. lap.)

Ennek az idézetnek ugyan kevés a jelentősége, mert éppen Dóczy Jenőtől való. Valamit azonban mégis mutat. Míg én a társadalomszemléleti forradalmiság szempontjából csupán ellenfélnek állítom Osvátot, addig Dóczy, aki sokat beszélgetett Osváttal, bizonyára a félig rokonlelkek megértésével jogosan konzervatívnak mondja őt. Mellékesen jut eszembe az ízlésére és ítéletére jellemző adat, hogy: ő a legszebb magyar költeménynek a Szondy két apródját tartotta.

Már most milyen szerepe lehetett, tudattalanul is, Osvát konzervatív társadalmi felfogásának az ő irodalmi ítélkezéseiben? Ezt megmutatja két idézet:

Megérteni nem lehet önmegtagadás nélkül, mégis a megértés nem lehet önmegtagadás. (Osvát: Az elégedetlenség könyvéből. 17. lap.)

Jaj annak, aki ellenáll hajlamainak. Az egész élete erőszaktétel önmagán. (Osvát: Az elégedetlenségek könyvéből. 27. lap.)

Más irányzatok, elsősorban a konzervativizmus támadásai ellen Schöpfung így védte a Nyugatot:

A Nyugat emberei közül kevesen politizáltak, de

akik politizáltak Adyn kívül, az Andrássy politikáját támogatták publicisztikailag, s ez lehetett ellenzéki, de semmiesetre sem volt baloldali politika. (A kettészakadt irodalom. Nyugat, 1927. XVIII. szám, 609. lap.)

Ady védelme: ...jórészt az ellene folytatott harc szorította egyre jobban a radikalizmus irányába. (Schöpplin: A kettészakadt irodalom. Nyugat, 1927. XVIII. szám, 609. lap.)

Lemondok az idézetek további halmozásáról. Még csak egyet írok ide, amely mindent megmagyaráz, az egész társaság legokosabb, legőszintébb és legtöbb belátással és hajlékonysággal bíró emberétől, Ignóustól származik:

Az, hogy valamely időben, függetlenül az időtől, ennek tartalmától, politikai és gazdasági állapotaitól, *l'art pour l'art* mit érzünk szépnek, az mégis csak ettől az időtől, ennek tartalmától, politikai és gazdasági állapotától függ.

Ez az idézet magyarázat arra is, hogy miért sürgette Osvát, „írjon már nekünk valami szépet!” „Én nem szépet akarok írni, hanem jót.” Bővebben: igazat akarok írni, harcolni az igazságért, az emberieségért, s harcomba, szükségképpen az írásomba is, bizony belekerül sok minden, ami szerkesztők, kiadók és újságolvasó közönség ízlését sérti. Sérti pedig a finom ízlést a *mi*; nem pedig *ahogyan* az a *mi*, illetve valami le van írva... Ítélezésem a társadalomról és annak haszonélvező tagjairól, ez volt a *Nyugat* és köztem elkezdődött és soha meg nem szűnő ellentét oka.

Harcban álltunk egymással, de velem szemben a *Nyugat* volt az úr, övé volt a hatalom, tőle függtem,

inkább ellenséges terület volt ez a folyóirat részemre, mintsem szövetséges, bármennyire támadták is az akkor konzervatív lapok és urak: *Budapesti Hírlap*, *Társadalmi Szemle*, Rákosi Jenő, Tisza István, Herczeg Ferenc, Apponyi, Berzeviczy és egy egész sereg. A *Nyugat*nak voltak barátai is, szövetségesei, támogatói, olvasói is, szóval két sereg küzdött egymással. Én egyedül levőnek éreztem magam, de meg az akkori irodalmi élet jelentéktelen kis ponttá zsugorított.

Én, én, én, magamról beszélek, mert hiszen önéletrajzot írok, s szinte elkerülhetetlen, hogy ne úgy lássék, mintha lapokkal, folyóiratokkal, kortársakkal szemben kiemelni, fokozni akarnám a magam személyének, az én írói voltomnak jelentőségét. Hát ez csak látszat. És hogy változtassak a látszaton, leckét is adok önmagamnak és megkísérlem az írásaimmal szemben mutakozó ellenállást jobban megérteni és megértetni.

A *Nyugat* terméke volt korának, korát kis részben talán igen, de a maga egészében meg nem előzhette. Az én szándékaim, műveim, keletkezésüknek idejében, idegenül hatottak, nem látszottak reálisaknak. A *Nyugat*nak pótolnia kellett a még hiányzó, a kapitalista ideológiából fakadó irodalmat. Más szerkesztő irányításával sem teljesíthetett volna többet, mert nem akadt volna olvasótábora, s a pusztában elhangzott szó maradt volna, ilyen is csak addig, amíg a hatalmas ellenerők meg nem semmisítették volna. Osvát, ha élne, a legtöbb vádammal szemben védhetné magát, azzal, hogy rámutatna, mit lehetett volna akkor tenni és mit nem. Hogyan is kívánhatta valaki, hogy a *Nyugat* leközljön egy olyan novellát

— Egy délután a Grün-irodában — amelyben az ügyvéd elszántan letagadja Szemcsik, a szegény alperes előtt, a neki tett ígéretét, amikor Szemcsik egyszerű tanító, az ügyvéd azonban ügyvéd, olyan társadalmi rétegnek egy alkateleme, mely rétegből a *Nyugat* előfizetői kerültek ki. De meg a novella elején az egyik irodai írnok azt mondja a rákbetegségről, hogy: az legalább igazságos betegség, mert szegény és gazdag egyaránt megkaphatja. (Mellékesen: ez a gondolat, mint örömezés kifejezése, nem is az én gondolatom, hanem jellemző adat egy szélsőségesen lázadó lélekről.) Ilyen lenne most a védekezés, amely persze nem lenne egészen őszinte. Mert az olyan hangnak, melyet a novellámból vett két idézet mutat, nem csak a külső körülmények állták útját, hanem Osvát lelkének belső tartalma is. Így aztán Osvát nem csak tudatosan cselekedett, hanem érzék és érzés alapján, azért vált a novella visszautasításának megindokolása ürüggyé: „Én nem vagyok barátja az efféle pepecselő naturalizmusnak.” (Érdekes, hogy a „naturalizmus”-t irodalmi fogalomná tették meg abban a korban, de valójában mindig azt nevezték naturalizmusnak, aminek leleplező erejétől féltek.)

Sorra útját állta ezután Osvát több novellámnak. Így hát nem adott lehetőséget arra sem, hogy regényt írjak. A novella az élet egy kis részlete, bele kerülhet az irodalomba a sokféle érdek tiltakozása mellett is, de a regénynek a nagy egésszel is foglalkoznia kell, a jelenségek összefüggését és mélyebb értelmét szinte nyíltan kell megmutatnia — hogyan is gondolhattam volna én regényírásra? Hiszen én még a regény szokványos irodalmi formáját is el akartam

vetni és semmi esetre sem írtam volna egy nő és férfi szerelmi történetéről elmejátékot, sőt az én regényemben nem lett volna főhős, sem hős, hiányzott volna belőle a kötelező mese, mely valójában nem más, mint „mese”.

Regénynek nagyon megfelelt a *Nyugat* számára Móricz Zsigmond *Sáráranya*. Ebben nem volt baj az a parasztromantika, az a rémlátás, hogy egy zsíros paraszt, a Túri Dani, falujának csaknem minden aszszonyát leteperi, még a grófnővel is szeretkezik, és ha véletlenül a falun átutazott volna az orosz cár valamelyik lánya, még annak is egy éjszakát kellett volna eltöltenie a „bővérű” Túri Danival, Móricz Zsigmond rettentő ereje folytán. A *Sáráranyban* még az sem volt hiba, hogy Túri Dani, vagy a felesége, nem emlékszem rá, melyik, így szól: még pedig nagy büszkén: *Nézd csak, milyen szép sárgát kakált a gyerekekünk!* Nem, még ez a hajánál fogva beleráncigált irrealitás, ez az írás közben történt böffentés sem volt hiba, még a szokatlan szóhasználat sem, mert az egész regény alkalmasnak találtatott, megmaradt népies kuriózumnak, semmi köze nem volt az újszerű, haladó vagy éppen baloldali világszemlélethez. Azoknak az ipari, kereskedelmi és bankos tőkéseknek, akik érdeklődésükkel, esetleges támogatásukkal, de legalábbis előfizetésükkel, a háttérből ható urai voltak a *Nyugatnak*, igen jól jött a Móricz parasztábrázolása, melyben Jókai és Mikszáth humoros, vállveregető, de mégis eszményített parasztjaival szemben a parasztok bűdösek, durvák és nagyokat köpnek. Ez igen, ez a Móricz már élethűen írja le a falut és népet — mondták az olvasók, tudomásul véve egyúttal, hogy semmi baj nem történt, mert a polgár, az

igazi polgár, megmaradt továbbra is ibolyaillatúnak, jómodorúnak, köpésről szó sem esett az ő ábrázolásában, hiszen fő gyülekező helyén, a városban, még a villamoson is ott áll a tábla: Köpködni tilos!

Viszont én visszakaptam a *Szobalányt*, a *Berlini lányt* és az idők további folyamán még sok írást. Engedékenynek is kell azonban lennem és elismerem, hogy Osvát még egyébbel is védekezhetne, azzal, hogy írásaim nem mindig sikerültek. És csakugyan volt ilyen eset is, csupán nem annyi, mint ő hitte. Emlékszem egy írásomra, mely kissé vadul indulatos leírása volt a pesti éjszakai életnek, a polgár éjszakai szórakozásának és mulatásának, a polgári nők pompájának. Ez az írásom ma is megvan, de akkor sem adtam közlésre, mikor már lehetett volna, mert nem tartottam jónak, mert láttam, hogy a művészi megírásban el-elakasztott fékeveszett indulatom. Éppen zöldszínű kéziratpapírra írtam, Osvát előttem olvasta el az Abbáziában, visszaadta és csak ennyit mondott: „Hát ez bizony zöld.” Ez a kudarcom is ingerelt, de később beláttam, hogy igaza volt. Sőt, én magam is megtanultam számot vetni a lehetőségekkel és baráti körben így fejeztem ki nézeteimet: „Hiába, mégsem írhatok olyan művet, amely azzal a mondattal kezdődne: Ide hallgassatok, az anyátok kutya úristenit!”

A *Nyugat* volt a maga idejében az egyetlen irodalmi lap, mert előtte és mellette más lapkísérletek — *Jövendő*, *Szerda* stb. — rövid idő alatt bukással végződtek. A *Nyugat* abban is egyetlen volt, hogy — ha általában szolgálnia is kellett egy bizonyos irodalmi igényt — gyakran megengedte magának azt a passziót is, hogy az igényt ne szolgálja ki egészen,

sőt, hogy szembehelyezkedjék vele. Igen ám, csak-hogy ez leginkább formakérdésekben történt meg, a társadalomhoz való hűségben tévedhetetlen maradt legfőbb öre, a szerkesztő.

A *Népszavában* részemre több volt az írói szabadság. Oda azonban csak rövid tárcanovellákat lehetett adni, már pedig az írónak ez is korlátozás. A *Nyugaton* és a *Népszaván* kívül minden más folyóirat vagy napilap nehezebb megalkuvásokat kívánt, alkalmazkodott a saját közönségéhez és így csak megrendelészerű árut lehetett neki szállítani. Néha próbálkoztam azzal, hogy újabb területeket szerezzek írásaimnak, olyankor azonban napokig törtem a fejem, amíg találtam valami olyan témát, melyről felteleleztem, hogy a *Pesti Naplónál*, a *Vasárnapi Újságnál*, vagy más hasonló helyen elcsúszik. Az ilyen megalkuvást meg kellett tennem, hogy fenntarthassam magam, ez azonban írói fejlődésem rovására történt. A megalkuvás azonban csak annyira terjedt, hogy szelídítettem indulatomat, mintegy halkítottam a hangomat, de soha nem írtam le egy mondatot sem, amellyel ellentétbe kerülhettem volna szemléletemmel. A megalkuvás úgy festett, hogy leírtam, mondjuk, egy kanárimadár meghalását és azt, hogyan siratja kis madarát a gazdája, egy öregasszony. Az ilyenfajta írásokban persze csak másodrendű tellett tőlem, nem érhettem el azt a színvonalat, melyet a jó polgári írók képviseltek, zűrzavarban éltem és dolgoztam tehát, néha valóságos tojástanccot járva százféle ellentétes és ellenséges erő közt. Úgy, hogy az anyagi balsiker mellett is szinte örömmel fogadtam például az *Új Idők* szerkesztőjének hozzám intézett szavait, még dicséretnek is tekintettem: „Kérem

nálunk többé ne kísérletezzék, nekünk valót ön soha sem tud írni.”

Meg kell azonban magyaráznom, mi az a „nekünk való”. A lap üzleti vállalkozás és az a célja, hogy olvasmánnyal szolgálja ki vevőközönységét. A vevőközönység kispolgári. A kispolgár, ha olvas, érdekeset akar olvasni. Csak a saját sorsa és a felette állók életmódja érdekli. Életpótlékot keres az olvasásban a maga életéhez, olvasás közben jó módban akar lenni, meg akarja őrizni jókedélyét, nem akar látni szegénységet, még kevésbé nyomort, nem akar tudni nehéz problémákról, nem szíveli az elégedetlenséget, mert minden jó úgy, ahogyan van, jobb pedig csak az lehet, ami neki egyénileg is jobb. A kispolgári nő pedig, házasságban élván és szerelmi vágyait elfojtván, olvasmányában a szerelmi történeteket hajszolja, azokat falja, ugyancsak pótkielégülésül: szerelemben pedig nem érdekes neki az, hogy egy cipészsegéd három-négyszáz oldalon át szerelmes egy szolgálólányba, mert ez a rangon alul levők magánügye. Az ő képzeletét csak az foglalkoztatja kellemsen, ha szép, elegáns és jókeresetű úr szerelmes egy lányba, a lány lehet szegény származású is, de hozza meg neki a szerelem a gazdasági érvényesülést: bundát, ékszert, cselédséget, a könnyű, dologtalan életet. Az élet szép, a szerelem gyönyörű, a jólét kellemes, a tavasz éltet, a király személye szent és sérthetetlen, a nagyurak tiszteletre méltóak, a papok jók, a gazdagok jószívűek, a szegényeket lehet esetleg sajnálni, de csak az életben, irodalmi műbe ne tolakodjanak bele. És fő az „erkölcs”, melyet vallani kell, menteni kell, hirdetni kell, mutatni kell — de okos ember maga nem alkalmazkodik hozzá.

Írói pályám első szakaszára visszatekintve megálapíthatom, hogy: engem nem üldöztek, csupán mellőztek. Némely helyen nem is tudatosan mellőztek, csupán többre értékelték másokat és így ritkán közöltek tőlem valamit s akkor is kevesebb honoráriumot fizettek, mint másnak. A *Népszava* lett volna az egyetlen lap, ahol kiemelhettek volna az átlagból, ezt azonban nem tették meg. Nem lettem a lapnál vasárnapi tárcaíró és annyit fizettek a novelláimért is, mint egy kezdőnek a firkálmányaiért, ezt így követelte meg a „demokrácia”, amely viszont azt már nem követelte meg, hogy a „fejesek” ne kapjanak nagyobb fizetést, mint a kis munkatársak. A *Népszavának* megvoltak a maga „főírói”, például Révész Béla; a *Népszavánál* csupán közlésre alkalmasnak tekintették műveimet, de jelentőségükről fogalmuk sem volt olyan uraknak, akik a lapban a munkásság vélt irodalmi igényeit szolgálták ki, de ők maguk, ha otthon olvastak, Herczeget, Karinthyt, Kosztolányit olvasták. Hogy alaposan bemutassak egy ilyen pártembert, idézek egy szemléltető példát, bár — megint megtörve a sorrendet — jóval későbbi időből. A szállító munkások szervezetének titkárát ismertem; kávéházba járt, mindig könyveket hordott magánál és buzgón olvasott. Egyszer leültem hozzá — mert nem hagyott továbbmenni — akkor is olvastam egy könyvet és így szólt hozzám, akiről tudta, hogy író vagyok, s akinek több könyvét olvasta is: „Nézze, kérem, ez a Nyírő, ez aztán tud írni! Miért van az, hogy az erdélyiek sokkal jobb írók, mint a hazai magyarok. A hazaiak, kérem, nem tudnak írni. Valamennyien beiratkozhatnak iskolába Nyírő Józsefhez.”

Még valamit Osvátról. Néha mások előtt is alaposan megdicsért. Fájdalmasnak mondta azonban, hogy nem tud velem boldogulni, ami azt jelenti, hogy nem tudott engem rávenni a maga szemléletének propagálására. Osváttal tehát kettős viszonyban voltam, kellettem neki, de: igen is, nem is. Várta, hogy „megjavuljak.”

AZ IRODALMI ÉLETBE való bejutást, majd az érvényesülést, elsősorban a társadalomszemlélet határozta meg. Külső tényezők is szerepeltek azonban, mint segítők, vagy gátlók, bár ha azok mögé tekintek, akkor is a társadalomszemlélet döntő voltát ismerem fel. A kapitalizmus irodalmának jelentkezéséig a magyar írók a nemesi osztályból kerültek ki. (Petőfi kivételével, aki egy forradalmi kor szülötte, bár az ő nemesi származását is próbálgatták bizonyítani, nehogy szégyenkezniök kelljen miatta.) Csak át kell futtatnunk tekintetünket íróink névsorán: Bessenyei, Bárczy, Kazinczy, Kölcsey, a Kisfaludyak (Jósika és Kemény arisztokraták), Vahot, Vas Gereben, azaz Radákovichs, Jókai, Mikszáth, Tóth Kálmán, Tóth Béla, Pálffy, Bartóky, Reviczky, Rudnyánszky, az Ábrányiak, Cholnoky és a többi. Herczeg német és polgári származású volt, de hű együttérzője lett a magyar úrivilágnak, a Rákosiak, Jenő és Viktor, meg Gárdonyi, ugyancsak német eredetűek, így annál buzgóbban szolgálták a konzervatív nacionalizmust. A nemesi sorozat csak akkor tört meg igazán, mikor a kapitalizmus irodalmi ideológusaiként jelentkeztek a zsidó polgári írók. Népi, tehát munkás, vagy paraszt író talán nem is akadt. Nálam néhány évvel volt fiatalabb Kas-

sák Lajos, aki — úgy emlékszem — velem egy időben kezdett írni, de az a körülmény, hogy népi származású és eleinte vasmunkás volt, nyilván egészen le nem küzdhető nehézségekkel terhelte meg. MórícZ Zsigmond talán népi eredetű, ezt nem áll módomban tisztázni, de hogy paraszt lett volna, ez nem igaz, mert apja valamiféle vidéki építési vállalkozó volt; paraszt voltát rosszhiszeműen, propagandául vetették a köztudatba. Szóval az úri származás előny volt, a népi származás hátrány. De nem mint külső tény, hanem mint belső lényeg: a könyveket a polgárok vásárolták, ők olvasták, hogyan számíthatott volna például az ember, mint én, életismeretével, érzéseivel, a nagyságos urakká előlépett üzletemberek és nagyságos aszszonyaik érdeklődésére? Visszagondolok az öreg nagyúr, Jankovich Bésán József irodalmi nézeteire, amiket már ismertettem és kiderül, hogy nem is mondott ostobaságokat. Ismertem vagyonos polgárasszonyt, aki társaságban azt mondta: „Kérem, én csak királyokról szeretek olvasni.”

Az én írói működésem tehát kezdettől fogva úgy viszonylott másokéhoz, hogy mások belevetették magukat az árba és az vitte őket, én pedig úsztam az ár ellen. Ha visszatekintek pályámra, mai csökkent erőm és egészségem távlatából, nem is értem, hogyan nem omlottam össze százszor is.

A BASCH IRODÁBAN lemondtam ügyvédjelölti tevékenységemről, s csak addig akartam dolgozni, amíg valami hivatalt szerzek. Úgy gondoltam, hogy a hivatal majd megadja a létminimumot, legalább a tengődés lehetőségét, hivatal mellett majd minden

erőm megfeszítésével írok és egyszer mégis felszabadulok az írói elnyomatás alól. (Hányadik felszabadulást reméltem már!) Ez az elnyomatás rendkívül kínos volt. A tehetségembe vetett bizalmam soha egy percre sem ingott meg, de a kudarcaim keserűséget és gyűlöletérzést keltettek bennem s ezek az érzések megint csak akadályul meredtek elém, elvesztettem minden képességet az embereknek, akiktől függtem, a kezelésében. Emlékszem, hogy mikor már legyőzhetetlennek láttam Osvátot, illetve a *Nyugatot*, a lap minden egyes számát, amikor haza érkezem az asztalomra találtam — ingyen járt nekem, mint „munkatársnak” — fölkaptam s anélkül, hogy belenéztem volna, kivittem a konyhába, ahol anyám éppen főzött és a sparherd tűzébe dobtam. A lap elszántan mellőzött engem, miközben erőltette Elek Artúrt, Bán Ferencet, Kernách Ilonát, Lengyel Gézát, Réti Ödönt, Turchányi Eleket és sok mást, mindezeket mint novelláírókat is. Irtóztam még a látásától is a folyóiratnak. Azóta sem olvastam a legutolsó számáig soha. Nem olvastam kortársaim írásait és azok ismeretlenek maradtak előttem.

Ha most tárgyilagosan akarnék bírálatot tartani önmagamon is — akar a fene! — akkor meg lehetne állapítanom, hogy beteges volt az érzékenységem (de hát hogyan is ne lett volna az?) és sok írásra akadtam volna a *Nyugat*-ban is, más lapokban, de még könyvekben is, amelyeket igazságtalanul vetettem meg. Félek azonban attól, hogy visszahelyezkedve régi indulataim világába, még ma is elhajítom a sulykot, amikor a *Nyugatról*, s általában a *Nyugat*-korabeli írókról és műveikről beszélek. Kénytelen vagyok hosszabban elmerengeni írói múltamon és azután azt

is megvallani, hogy a *Népszavának* talán hálával is tartozom, mert egy írásomat sem adta vissza, de hálával lehet a *Nyugatra* is gondolnom, mert az is szép volt tőle, hogy itt-ott közölt tőlem valamit; kilógtam a társaságból, de azért — nem ejtettek el egészen.

Kényes kérdések, amikről beszéltem és bizonyára sokakban keltenek visszatetszést. Valamit tehát még közlök — bár későbbi időből — hogy állításaimat megerősítsem. Társadalomszemlélet, politika! — ezek azok, amikről soha nem szabad megfeledkezni. A tizenkilences kommunben felkértek *Nyugaté*k: „engedjem meg”, hogy a folyóirat címlapján, mint *főmunkatárs* szerepeljek. Megengedtem. Az ellenforradalmi időkben azután néhány év múlva — mikor már biztosnak látszott a kapitalizmus regenerálódása — levették a nevemet.

Az érvényesült írókkal nem álltam jó lábon. Gergely Béla barátom egyszer a New York kávéházban beszélgetett az utánam felbukkant, de egyszerre nagyranőtt Móricz Zsigmonddal. Írókról esett szó, rólam is. Móricz elítélőleg nyilatkozott rólam, mondván: „Az író célja az, hogy gyönyörködtesse az olvasót. Nagy Lajos meg abban turkál, ami elveszi az ember kedvét az élettől...” Egyszer hajnalban, hazamenés előtt, betértem a Teréz körút és Kemnitzer utca sarkán volt Trenk-féle vendéglőbe, valamit enni. Egyik asztalnál Bölöni György ült és Ady Endre. Bölöni személyes ismerősöm volt, de én külön asztalhoz telepedtem le. Átkiáltott hozzám és meghívott az ő asztalukhoz. Akkor ismerkedtem meg személyesen Adyval, akit nagy költőnek tartottam. (Mindjárt az első vers alapján, amit tőle olvastam.)

Miközben a babblevesemet ettem, rólam folyt a beszélgetés. Bölöni ismertetett Adyval, magyarázóan mondta neki, hogy író vagyok, a *Nyugatban* és a *Népszavában* jelentek meg eddig novelláim. Ady csodálkozva nézett rám és sajnálkozva jelentette ki, hogy nem hallotta még a nevemet, nem olvasott tőlem semmit. Hangjából, viselkedéséből, leereszkedő mosolyából néhány perc alatt felismertem, hogy mint holmi ifjú hódolóját fogadott asztalánál — fizetek! — kiáltottam tehát a főpincérre. Meglepődve marasztaltak, de én elkészöntem tőlük és távoztam, elmentem máshova, egy kávéházba. Később, ha véletlenül összeakadtunk valahol, csak köszöntöttük egymást, de én soha beszédbe nem bocsátkoztam Adyval. Irodalmunk más nagyjaival sem voltam hajlandó megismerkedni, nehogy megessék irodalmunk hierarchikus világában, hogy valaki, polgári érvényesültsége alapján, felülről lefelé próbáljon velem beszélni. Az volt a nézetem, hogy az apostagi szőlőcsősz beszélhet velem felülről lefelé, a hordár is, sőt még Czája József is, mert az jelenlétemben emelt fel és nyomott a magasba egy száztíz kilós súlyt, de íróval csak legfeljebb egyenrangú társak lehetünk. Sőt, ebbe az egyenrangúságba sem óhajtottam belebocsátkozni. Betegesen gőgös voltam, nagyobb érvényesülésemnek talán ez egyik akadálya volt. Úgy éreztem, hogy küzdök magánosan, mindenki ellen. Elérkezett az ideje, hogy minden áron állást szerezzek.

Az álláskereső úgy történt, hogy ismeretségbe kerültem Weltner Jakabbal. Fölkerestem őt és arra hívatkoztam, hogy író vagyok és a *Népszavába* is írok, kértem támogatását; az Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztárhoz szeretnék be-

jutni — mondtam neki. Ez a hivatal nem régen létesült és önkormányzata volt; egy hatvan tagú igazgató bizottság intézte az ügyeit, a bizottságban harmincan a munkaadók, harmincan a munkások kiküldöttjei voltak; ebben az utóbbi csoportban Weltner Jakab volt a legfőbb hatalom. Az ilyen hivatalba persze, hivatali előélet nélkül, csak díjnoknak lehetett bejutni. Hogy tisztviselő váljon a díjnokból, ez a legközelebbi tisztviselő választáson dőlhetett el.

Weltner Jakab meghallgatta kérésemet és adott egy névjegyet, ráírta néhányszavas ajánlását, a névjegyet Sarkadi Ignáchoz, a hivatal igazgatójához címezte. Ezzel a névjeggyel jelentkeztem Sarkadinál, illetve a titkárijánál, s egy nap múlva már megtörtént a kinevezésem: szakdíjnok lettem, napi öt korona, azaz havi százötven korona fizetéssel. A fizetést persze keveselltem, de reméltem, hogy hamarosan megtartják az új tisztviselőválasztásokat, s akkor fogalmazó leszek. A személyzeti osztályhoz osztottak be, közvetlen főnököm Szontág Jenő tanácsos lett. Én azt hittem, hogy most már rendes pályára kerültem, s nyomorúságosnak hamarosan vége lesz. Hivatalba léptem, egyelőre mint napidíjas, de majd tisztviselő lesz belőlem, a hivatali ranglétrán fokozatosan emelkedem, s ha fizetésem egyelőre kevés és a legközelebbi előbbremenetel után is kevés lesz, az már elviselhető, mert időnként mégis csak nő a fizetésem, a hivatali munkán kívül írok majd, az írással is lassanként új területeket szerzek, s a honoráriumaim is szaporodni fognak, szóval olyan helyzetbe kerülök, hogy már *majdnem* megélek.

Így kellett felvázolnom a jövőt, az akadályokat előre nem láttam. Csak lassan ismertem meg a hiva-

tal légkörét. Vidáman jelentem meg a hivatalban, kartársaim nyájasak voltak hozzám, én barátságosan beszélgettem velük, díjnoktársaimtól kezdve egészen Szontág úrig mulattattam, viccekkel traktáltam őket. Reggelenként Szontág úr alig várta, hogy behív hasson magához és már mosolyogva fogadott, elméskedésem jokat nevetett. Mindenki úgy mutatta, hogy szellemességemtől el van ragadtatva. Kissé el is bíztam magam, nem láttam a vidám kép árnyoldalát. Az árnyoldal pedig, ahogy később, sőt későn tudtam meg, így festett: „No, mit csinál az a Nagy Lajos? Hogyan végzi a munkáját, hogyan vannak vele megelégedve?” Erre aztán ilyen feleletek következtek: „Egész nap viccel, tréfálkozik, ezzel tölti az időt, nem dolgozik, még másokat is zavar a munkában.”

Igen, a hivatalnok társak így viselkedtek egymással. Mert nem rendes állami hivatal volt ez a hivatal, hanem önkormányzatú, a hivatalnokok előlépése a hatvantagú igazgatóságtól függött, mindenki küzdött tehát mindenki ellen és a legfőbb tevékenysége az volt, hogy a társairól kompromittáló adatokat gyűjtsön, s ez adatokat az igazgatóságnak azokkal a tagjaival, kiket személyesen ismert, közölje. Nem riadtak vissza a hivatalnokok és a díjnok urak a túlzásoktól, ferdtésektől, sőt a hazug rágalmaktól sem. Mindenkinek az volt a legfőbb célja: el kell „fűrészelnem” a riválisaimat, hogy a legközelebbi alkalommal én legyenek fogalmazóból titkár és ne közlök valaki. Megtudtam, hogy ellenem is folyik ez az aknamunka. Látszólag mulattatási szándékkal mesélik el az ötleteimet, de azután, még mindig mintegy mulattatásul, hozzájuk toldanak egyetmást: hogy én éjjel írok, tehát későn járok be; korábban megyek el, mielőtt a

hivatali munkaidő befejeződik; járom az egész hivalt és mindenhol tréfás eseteket adok elő; a lábamat az asztalra rakom; az aktákat nem intézem el kellő időre. Például a segédhivatal vezetője is, egy Miklós Móric nevű szocdem úr, ragyogó ábrázattal, egészen felüdülve fogadott, amikor a segédhivatalban megjelentem; rögtön odajött hozzám és társalogni kezdett velem, azután szépen elmondta még a kutyának is, hogy Nagy Lajos „íróember”, nem való hivatalnoknak. Hamis, rosszindulatú, kiszínezett képet festett rólam, valóságos karikatúrát, s annak alapján ismert az egész igazgatóság. Különösen a szociáldemokraták, akik elméletileg a munka bajnokai, azok teltek meg ellenséges indulattal irántam, kettő közülök, Garbai Sándor és Horovitz Gábor, valósággal őrzöngtek, különösen Horovitz úr. Kitűnő, csaknem csalhatalatlan lélektani érzékem van, ez a Horovitz, mikor először láttam őt, még napidijasságom előtt, rendkívül ellenszenves volt nekem, egész szociáldemokrata bölcsességét, csak úgy ábrázat, egy-két mozdulat és vagy két véletlenül hallott szó után, kéjgázsnak éreztem. De maga a közvetlen főnököm, Szontág úr is, egészen különösen viselkedett. Barátságos, mosolygó, elmésséget szomjazó beszélgetései után egyszer, tízperces késés miatt feljelentett írásban az igazgatónál. Át is helyeztek osztályából a balesetibe. Ott meg Grossmann Miksa lett a főnököm. Ezt a Grossmann Miksát ellenszenves, áltudományokban fetrengő, gögös, önző és ostoba embernek tartottam, már régóta. Már akkor rossz szemmel néztem rá, amikor nyári éjszakákon gyakran láttam Ösbudavarában, jó anyagi körülményekre valló öltözködésével és nem egészen filléres költekezésével. Nekem az volt a nézetem,

hogy egy szocialista vezér legyen puritán és ne éljen polgárian szórakozó életet.

Különös elakadásom nem történt vele, csak a viselkedését éreztem undorítónak. Én akkoriban már a *Népszavában* rendszeresen írtam jó és forradalmi szellemű novellákat, sőt körülbelül az egyetlen lehettem, aki a *Népszavába* jó novellákat írt. Ez persze nem számított semmit a szociáldemokratáknál, Garbainál, Horovitznál, Weltnernél, különösen Grossmannnál nem. Többször kellett bemennem Grossmann szobájába, valamely aktával, soha egyetlen szót nem szólt hozzám, még föl sem nézett s a köszönésemet sem igen viszonzotta. Legjobban szerettem volna belekötni és egy kis szóváltás után képenvágni, de hát — hivatali alárendeltje voltam, a természetes indulataimat el kellett fojtanom.

Egy másik osztályba, valami üzembesorozóba helyeztek megint, ahol egy Müller József nevű szociáldemokrata mérnök volt a főnököm. Az sokszor beszélgetett velem, udvariasan viselkedett, de olyan buta volt, mint egy részeg kappan... Irodalomról is elmélkedett. Miért nem keresek én többet? Én vagyok a hibás — magyarázta, mert miért nem írok én olyan lapokba, amelyek többet fizetnek, például miért nem írok a *Budapesti Hírlapba*? Magyarázni kezdtem neki, hogy az én világszemléletemmel az lehetetlen, a *Budapesti Hírlap* nem fogadná el egyetlen írásomat sem. Fölényes gúnnyal mosolygott: „Ugyan kérem, ez lárifári. Mi a köze a szépirodalomnak a világszemlélethez?” És ez az úr szocialista volt. De hát hiába, a szocialistáknak akkor még fogalmuk sem volt arról, mit kezdjenek az irodalommal és általában a művészetekkel. Hallottam egytől, hogy: „Irodalom és mű-

vészet csupán dekoráció a társadalom épületén.” Hiába magyaráztam bárkinek a nézeteimet, érveimet nem fogadták el és meg sem értették.

A választások késtek, illetve a legközelebb esedékes választások elmaradtak. Másfél évig díjnokoskodtam, míg végre kitűzték a választásokat. Az eredmény az lett, hogy engem, az író, a *Népszava* tárcaíróját, a *Nyugat* munkatársát, nem választottak meg tisztviselőnek. A kapitalisták kiküldöttjei, akiknek legfőbb emberénél, valami Lukács nevű téglagyári igazgatónál, Fenyő Miksa pártfogolt, hajlandók voltak rám szavazni, mivel Fenyő Miksa a *Nyugat*beli munkáságomra s írói tehetségemre hivatkozott, a szocdemek azonban ellenem fordultak. Pedig a választás előtt felkerestem a hivatal elnökét, Garbai Sándort és igyekeztem jobb belátásra bírni. Fölényesen fogadott és úgy beszélt velem, mint egy kőszikla egy kavicshoz, ha tudna beszélni. Sokáig beszélgettünk, fölvilágosítottam a helyzetemről, a kötelességéről, a hivatali förtelmes intrikálásról, végül is engedett, de csak azt ígérte meg, hogy ő „a maga részéről” támogatni fog, kérdés azonban, hogy Horovitz elvtársat le tudja-e szerelni. Nem tudta. Horovitz kézzel-lábbal kapálózott az ellen, hogy én tisztviselő legyek.

Ugyanakkor, illetve már előbb, a hivatal színekúráat adott zenei érdemeiért Reinitz Bélának és sakkeredményeiért Forgács Leónak. Egy Vincze Sándor nevű elvtársukat pedig olyan állásba választották meg a szocdemek, hogy az addig viselt rangjához viszonyítva három fokot ugrott. Mert Vincze úrnak igazi szocialista érdemei voltak, kétévi börtönt ült amiatt, mert egy kassai népgyűlésen valami sértőt mondott Ferencz Józsefről, a királyról, ami szerintem közönséges, cél-

talán hülyeség volt. De hát szocdem felfogás szerint, ha valaki egy királyságban azt mondja a királyról, hogy rezes az orra, az igen nagy érdem.

Lemondtam a szakdíjnokságról, de még egy kísérletet tettem. Pályáztam tisztviselői állásra a kerületi munkásbetegsegélyező pénztárnál. Meg is választottak a legalsó állásra, irodasegédtsiztnek. A fizetésem kisebb lett, mint a díjnoki napidíjam volt. De már az volt a helyzet, hogy ezt az állást is el kellett fogadnom, későbbi emelkedés reményében. Valami Kardos nevű öreg szocdem lett a főnököm. Holmi aligazgató úr, a Bokányi Dezső, az persze szintén nem ismert, soha nem hallotta a nevemet és még csak nem is beszélhettem vele. Valami egész alacsonyrendű munkát végeztem; egy nagy könyvbe kellett számokat beleírnom, egyszer csak mögém állt ez a Kardos úr, mivel helytelenítette, hogy hogyan tartom magam előtt a könyvet és így szólt: „Nagy úr, járt elemi iskolába?” „Igen” — feleltem. „És ott azt tanították, hogy a könyvet így kell maga előtt tartani?” Letettem a könyvet, fölálltam, magamra vettem a télikabátom, kezembe a kalapom és eltávoztam. Elmentem a Palermó kávéházba. A hivatalba többé be sem mentem, valami iratukra, melyben a munka folytatására szólítottak fel, nem válaszoltam, elhatároztam, hogy szabad író leszek. Kényszer szülte tehát ezt a kevés reményű elhatározásomat. Vagyonom nem volt, az ügyvédségre-törekvéssel szakítottam, még a kamarai bejegyzésem is megszűnt, az újságírástól iszonyodtam, hivatalaimat, egyiket a másik után elvesztettem, nem tehettem mást, minthogy az írás teljes erővel és elszántsággal való folytatását tűztem ki célul. Számvetést csináltam és látnom kellett, hogyha

bárhol, bármibe kezdek, az egész napomat lefoglalja a munka, a fizetés pedig kezdő lesz, mondjuk hatvan korona, annyit pedig három novellával is megkeresek és így, állásvállalás esetén hosszú időre rosszabb lesz az anyagi helyzetem, mintha csak írok. Az állás még hozzá lehetetlenné teszi az írásnak erőteljesebb folytatását.

SZABAD ÍRÓ lettem, úgy körülbelül 1912 februárjában. Talán rám is illett, amit más írókról, általában az írókról, gúnyosan mondtam: Író az olyan emberből lesz, aki nem tud korán lefeküdni és ezért nem tud korán felkelni, így minden civil foglalkozásra alkalmatlanná válik. Szerettem gúnyolni az írást, az írókat, köztük önmagamat is. Egyszer valakinek ezt az elmélkedését olvastam: *A költészet afféle gyermekbetegség; minden fiatalember átesik rajta, a tehetséges emberek azonban kigyógyulnak belőle, a tehetségtelenek benne maradnak.* Ennek a meghatározásnak fele sem tréfa, mert azt mondja, hogy aki embernek tehetséges, az kigyógyul az írás lelki kényszeréből és jó hivatalnokká, kováccsá, mérnökké válik, aki azonban az ilyen reális célok elérésére alkalmatlan, az kénytelen élete fogytáig írni, mely mesterségből persze meg nem él, de legalább jogcímet szerez jobbmódú egyének és a társadalom pumpolására. Fanyar óráimban, szándékaim komolysága és tisztessége mellett is, ezt a mondást is elismertem magamra vonatkozóan.

Szabad író lettem — ez azt jelentette, hogy állásom nem volt, egy lap kötelékébe sem tartoztam, egész létem attól függött, hogy mennyit tudok írni,

írásaim közül mennyit tudok elhelyezni s miféle honoráriumokat kapok értük. Nekiláttam a munkának és számoltam, hogy mennyit írok. Az első hónapban tizennégy novellát írtam. Ha mindegyiket elfogadták volna, az húsz koronával számítva darabját, kétszáznyolcvan korona kereset lett volna. Csináltam is különféle önámító terveket. Az egyik: Írok havonként rendszeresen tizenkét novellát, minden évben megjelenik egy kötetem, az együttesen háromszázötven, négyszáz korona havi jövedelem, ennyiből valahogyan megélek és jövedelmem majd előbb-utóbb emelkedik s minden rendben lesz. Tizenkét novellát megírni egy hónap alatt, mi az nekem? Csak úgy rajzottak agyamban a témák. Írni meg úgy írtam, ahogyan egy hivatalnok dolgozik. Minden este beültem az Erzsébet körúti Kör kávéházba, tizenkettőig dolgoztam, akkor elindultam csavarogni, kettőkor újra nekiláttam a munkának.

Ez a Kör kávéház egyike volt akkor az irodalmi kávéházaknak, oda járt Gallovich Károly, Franyó Zoltán, Feuerstein Avigdor héber versíró és még néhány fiatal, akiknek akkor nem tudtam a nevét. Oda járt éjszakánként Ambrus Zoltán is, persze ő nem tartozott közénk, külön ült egy fal melletti páholyban és nem feketekávé, hanem spriccer mellett írt. A fiatalabbak társasága tiszteletteljesen üdvözölte — azt is megtanultam, hogy még a katonatisztek életében sincs akkora hierarchia, szóval rang szerinti helyezkedés, mint az irodalmi világban — én nem voltam Ambrussal személyes ismeretségben s a hierarchia miatt, ezt megismétlem, el is zárkoztam attól, hogy bármely érvényesült íróval megismerkedjek. Nem óhajtottam sem hajlongó, sem szembedicsérő,

sem rebegve tisztelő lenni. Különben is az érvényesült írókat, még ha kiválóaknak is ismertem el őket, ellenségeknek tartottam, polgári szemléletük miatt. Hiszen éppen az ő szemléletük ellen indultam harcba.

Kis társaságunk tagjai szocialistáskodtak, én nem becsültem sokra szocializmusukat; magamat szocialistának tartottam, de nem „szocialista írónak”, hanem: *írónak*. Az volt a véleményem, hogy ez az egy szó kimeríti a tényállást. Ezt különben már említettem ez önéletrajzban, de ezt is megismétlem. Igazat írni, — ez az író egyetlen feladata. Az igazat írja az író, amikor a valóságot híven ábrázolja; a valóság ábrázolása, azaz ismertetése: — ez aztán elvégzi a maga munkáját.

Szabad íráságom első hónapjaiban írt novelláimnak az elhelyezésével mindjárt bajok lettek. A részletekre nem emlékszem, de arra igen, hogy a *Pofon* című novellámat, amely első darabja az *Andrássy út* című kötetemnek, a Héthez vittem, melyet akkor, Kiss József betegsége miatt, Wallesz Jenő szerkesztett. Wallesz úr az *Újság* szerkesztőségében adta vissza a novellámat, mert ott volt található. Néhány szót beszélgettünk, megkérdezte, hogy mivel foglalkozom, miből élek. Közöltem vele, hogy volt hivatalomból kiléptem és szabad író vagyok. Nem is közönyösen, hanem inkább némi kéjjel mondta: „No, biztosíthatom róla, hogy többet fog éhezni, mint jólakni.” Otthagytam. Jóslata nem riasztott meg, bíztam a jövőben és arra gondoltam, hogy a világ változik, sokféle változás következhetik még el, én testileg vasegészséges vagyok, majd meglátjuk, hogy végül is ki fog „éhezni”, ő-e, vagy én. Mert mondanom sem kell talán, hogy tehetségtelen embernek

tartottam. Feléledt bennem teljes erejével a régi, iskoláskorombeli elbizakodottságom, az embereket pedig lenéztem. A feladatom ez volt: írok, az írást valahol felkínálom, ha nem kell, majd ezt a csapást is elviselem. Akiknél elakadtam, azokra haragudtam. Haragom soha nem múlt el, senkinek soha meg nem bocsátottam. A harag természetes érzés, azzal alkuba nem bocsátkozhattam. A meg-nem-bocsátás pedig magatartás volt, melyet könnyen gyakoroltam, azért, mert senkin soha bosszút állni nem akartam. A meg-nem-bocsátásom abból állt, hogy akire megharagudtam, azzal többé nem álltam szóba. Még látni sem szerettem. Az ismeretségi viszonyt nem szakítottam meg vele, de a kölcsönös köszönésen, meg az elkerülhetetlen néhány hivatalos szón kívül soha nem beszéltem vele. Nagyra nőtt azután azoknak a száma, akikre haragudtam s akiket megvettem. Móricz, Babits, Miklós Jenő, Liptai Imre, a *Pesti Napló* szerkesztője és ... az ördög szedi őket egy csokorba. Nem kutatok tovább az emlékezetemben. Csak még néhány szót fűzök a közölt és nem közölt nevekhez. Móricznak például nem olvastam a műveit. (Ugyan másokét sem, ezt már mondtam.) Ha valamelyik művét elolvastam mégis — mert hiszen kivételes esetek történtek velem — az nem tetszett. A *Sárányról* például lesújtó bírálatot mondtam és egyes részeit idézve ezt a megjegyzést tettem: „Wie sich das der kleine Móricz vorstellte.” Mivel azonban Móriczot az egész irodalmi világ elismerte és nagyra értékelte, kénytelen vagyok gondolkodni vele való eseteimen, és kísért a belátás, hogy talán élményeim miatt annyira elfogult vagyok iránta, hogy nem is tudok róla tárgyilagosan ítélni. Ez persze egyáltalán nem baj.

Nem vagyok köteles mindenben tárgyilagossnak lenni, nem is tudok. Hasonló a viszonylatom Babitshoz, mert van rá elég okom. A különbség csak az, hogy neki némely költeményét elismerem szépnek s a formaképességét egészen kiválónak.

Az Osváthoz való viszonylatom, akár csak az övé énhozzám, kettős volt, időnként megbocsájtottam neki, sőt majdnem szerettem, de azokat a kiváló képességeket, melyeket hódolói tulajdonítanak neki, nem ismertem el soha. Inkább ártalmasnak tartottam működését, mint hasznosnak. Hogy néha megbocsájtottam neki, ez talán azért történt, mert sikerült becsapnia: sok esetben igen elismerőleg nyilatkozott rólam, szememben is, mások előtt is. Szabad íráságom persze mégis azzal kezdődött, hogy *A Berlińi lány* című novellámat elfogadta ugyan, de nem közölte. Ezzel az esettel kapcsolatban egy érdekes dolgot mondok el Osvátról. A novellát később vissza is adta, én sokáig feléje sem néztem, azután a New Yorkban találkoztam vele. Nagyon udvarias volt, kissé hízelegve beszélt velem, nekem is jobb kedvem lett, gondoltam, úgy bánok vele, ahogy megérdemli, azaz ravaszul bókolok neki. Vitatkoztunk lényegében, de vita közben enyhén érveltem, és néha ilyesmit csempésztem a mondataimba: „Persze, *a te kitűnő szemed*, amely mindent észrevesz;” „Persze *a te hihetetlenül gyors ítélőképességed*...” stb. Beszélgettünk, szivarozott, mosolygott; egyszer, egy kis szünet után, hirtelen így szólt: „Kérlek, azt a *Berlińi lányt* hozd nekem vissza”. — Visszavittem és a novella egy hónapon belül megjelent a *Nyugatban*. No de hát, hogy a fenébe tudtam volna én mindig, mindenkivel ilyen diplomatikusan viselkedni.

ELSŐ KÖNYVEIM, IRODALMI HARCAIM

KÁVÉHAZBAN kezdtem írni, kávéházi író is maradtam. Pedig ábrándozgattam arról, hogy milyen jó lenne egy szép, tágas szobában dolgozni, persze éjjel, kellő feketekávé mellett. Az íráshoz kapcsolódott a kávéház, a kávé és a cigaretta, azután úgy éreztem, hogy ezek nélkül nem menne a munka. És nehezen írtam, nem piszmogva, hanem gyötrődve, egyes részleteket újra és újra írva. Azt is gondoltam magamról, hogy én nem is vagyok igazi író, mert író csak az, akiből könnyen ömlik a mondanivaló. Én viaskodtam a földet körülvevő egész mindenséggel. Cenzúrát kellett gyakorolnom a témáimon és megírásuk mikéntjén, mert ki kellett számítanom, hogy mi a megjelenési lehetőség végső határa. Ha valami külső körülmény zavart, akkor fizettem és elmentem egy másik kávéházba. Majdnem mindig ablakban ültem és kibámultam a lámpavilággal tarkított éjszakába. Néha órákon át nem akadt témám, máskor meg negyedóra alatt tízet jegyeztem be a noteszomba.

Az írást, amint már elmondtam, a Japán kávéházban kezdtem. Vándoroltam azután a különböző kávéházakba, Abbáziába, Körbe, Palermóba, New Yorkba, csupa olyan kávéházba, amelyik egész éjjel nyitva

tartott. Az írás felajzotta az idegeimet, utána órákon át nem tudtam elálmosodni. Életmódom tehát, bizonyára az írás nehézsége és izgalma miatt is, zűrzavarossá, a gyakorlati dolgozó ember szempontjai szerint züllötté lett. Megtörtént, hogy éjjel két órakor kezdtem neki a munkának. Éjszakázóvá váltam egészen, reggel jártam haza aludni és délután keltem fel. De ez nem volt rendszeres programom, azt is megtettem, hogy délben feküdtem le és este keltem fel, sőt még azt is, hogy este hétkor feküdtem és hajnali négykor-ötörkeltem. Rosszul esik, ha erre emlékszem. Anyám szótlanul nézte cselekedeteimet, nekem a szívem fájt anyám miatt, aki nem ismerhette el ennek az életmódnak kényszerűségét, és annál inkább vártam az érvényesülést, mert valami eredménnyel szerettem volna kiengesztelni.

Az eredmények pedig kicsinyek voltak és azok is mindig késtek, szinte a végtelenségig. Nagyon megbántam, hogy íróvá lettem, mert azt szerettem volna, ha anyám örömét lelheti bennem. A terep mindig csaknem kilátástalan volt, de reménykedni lehetett a közállapotok változásában. Úgy gondoltam, tévesen, hogy: ami nem lehetséges ma, majd lehetségessé válik öt év múlva, csak ki kell tartani. Úgy láttam, hogy visszafordulnom már lehetetlenség.

Nem estétől reggelig írtam, mert az írásban hamar elfáradtam s úgy éreztem, hogy a munka erőltetése a minőség rovására esik. Nehezen dolgoztam, ismétlem, részletekben készült el egy-egy novellám. Messze estem attól a típustól, amilyennek egy újságíró ismertem meg, aki éjfélkor, a szerkesztőségből jövet, beült a Körbe és minden éjjel megírt egy novellát. Darabjáért tíz koronát kapott s így írással,

a fizetésén felül, megkeresett havonként háromszáz koronát. Persze nem volt író, neve az irodalomban ismeretlen maradt, nekem sem jut most eszembe. Azt viszont tudom, hogy korán meghalt, bizonyára a lát-
szólag könnyen folyó, de valójában megerőltető szaka-
datlan munka miatt.

Az irodalomról rengeteget írtak már, gyakran ábrázolták az írók anyagi helyzetét is, de elhanyagolták az irodalom anyagi vonatkozásait. Nem igen esett szó arról, hogy egyik író kénytelen órák alatt megcsinálni valamit, másnak módjában áll rövid íráson egy hónapig is dolgozni. Nem olvastam senkitől annak a fejtegetését, hogy a magyar írók, a kis honoráriumok miatt, csaknem mindig többet írtak, mint amennyit írni lehet és szabad; hogy a legtöbben hivatal vagy újságírás mellett dolgoztak, alvásukat rövidítve meg; hogy sokan agyondolgozták magukat és míg polgári pályán működő testvérük magas kort ért meg egészségben, addig ők, az írók, aránylag korán elpusztultak. Nem alkalmazták az elvet az írás minőségére, hogy olcsó húsnak híg a leve, — ezt úgy értem, hogy aki kevés honoráriumot kap a műért, az a művet szükségképpen elsietti. Ezerszer megírták, hogy Flaubert öt évig dolgozott a *Bovarynén*, de ezt Flaubert lelkiismeretességével magyarázták és nem emelték ki a döntő tényezőt, hogy Flaubert vagyos ember volt és nem szorult megélhetés céljából a honoráriumára.

Engem az ideológiai ellenzésen túl a megélhetési nehézségeim is gátoltak munkásságomban. Sokszor megtörtént, hogy délben fölkeltem, elmentem mondjuk a New Yorkba, rendeltem egy kávé, hozzá két zsemlét, kértem a Béla főpincértől mondjuk négy

Princesszaszt, azután vártam, hogy kit „vághatok” meg két koronára; olykor három-négy órát is kellett várnom, míg a kávéházból kiszabadíthattam magam. Ez olyan lelki munkával járt, hogy mikor már fizethettem és eltávoztam, úgy éreztem magam, mint aki súlyos epilepsziás rohamon esett át. Ezzel már be is vallottam, hogy az ügyért, a szent ügyért, kávéházi pumpolóvá is váltam. Csak éppen, hogy sohasem vittem ezt a műveletet túlzásba, és piszkos cselekedetet sosem követtem el. Viszont olyan hőstetteket sem, mint más pénztelen írók. Egy eszembe jut, ezt el is mondom, mert még máig is csodálom.

Franyó Zoltánról szól a történet. Franyó verset írt és fordított. Gyors munkás volt, de hiába, a pénz vékonyan csörgedezett tárcájába. Nemcsak nyomorban, hanem kinnal élt. Néha lakása sem volt. Egy ilyen hajléktalansága alatt úgy jutott némi alváshoz, hogy egy Elek Alfréd nevű ismerőse megengedte neki, hogy estefelé felmenjen a lakására, már mint kis albérleti szobájába, s ott aludjon az ágyban, amíg ő haza nem tér, naponta körülbelül éjfélig. Akkor felköltötte, fel kellett Franyónak öltöznie, kapott húsz fillér kapupénzt és mehetett, nekivághatott az utcáknak. Így fölkelve, tíz fokos téli hidegben, egy vékony szürke felöltőben, nyári kalapban ment el Elek Alfrédától, kilépett a Teréz körútra és tűnődött, hogy most mit csináljon. Benézett az Abbáziába, a Pálermóba, a Japánba, sehol egy gyümölcsöztethető ismerőst nem látott. Éhes volt, fázott, elfáradt, egy fillér nem volt a zsebében. Pedig, ha megír két verset az *Új Idők*nek és holnap felviszi, kap negyven koronát. Némi habozás után bement az Opera kávéházba. Ott leült az ajtóhoz legközelebb eső asztalhoz, felöltőjét

felakasztotta az ajtónál álló fogasra. Rendelt egy kávét, megevett hozzá három zsemlét és cigarettát kért a főpincértől. Kávéház, pincér, főpincér idegen volt neki. És így, ebben az állapotban, ilyen körülmények közt — megírta a két verset. Hajnali négy óra lehetett már, amikor elkészült, akkor végigsétált a kávéházon, látszólag ki a vécére, de valójában terepszemlére. A pincér hátul bóbiskolt, a főpincér számolt, a kaszírő bent beszélgetett a konyhában. Franyó visszasétált az ajtóhoz, fölkanyarította a felöltőjét, fejébe vágta a nyári kalapját és — eltávozott. Másnap megkapta verseiért a pénzt, de szégyellte, hogy bemenjen az Opera kávéházba és fizessen. Versei nem lettek remekművek, de mindegy. Írói teljesítményben ezt felülmúlót még csak nem is hallottam.

Összehasonlítottam magamat Franyóval. Nem irigyeltem hőstettét, de — gyenge legénynek éreztem magamat, hozzá viszonyítva. Általában sok mindenben voltam „gyenge”. Egyszer például az Abbáziában együtt ültem egy újságíró ismerőssel. Egyikünknek sem volt pénze. A helyzetet úgy oldottuk meg, hogy ő írt egy riportot valamelyik napilapnak. Pesties szót használva, valami „link” dolog volt, még hozzá antiszocialista, mert leginkább az ilyesminek lehetett áruértéke. Kész lett a riport, felvitte a szerkesztőségbe és félóra múlva jött, zsebében a hús korona honoráriummal. Adott nekem két koronát, azt el is vártam tőle, mert így állapítottam meg a munkamegosztást: Te megírhatsz mindent, ami kelendő, mert ez a foglalkozásod, én azonban meg nem írnám száz koronáért, ezerért sem, egy millióért sem, azt amit te, mert én ilyesmit, ami hazug, ami ellenkezik a céljaimmal, semmiképpen meg nem írnék; ha most

már elkövette a foglalkozásoddal szükségképpen járó vétket és megkaptad érte a sápot, én elfogadok, sőt igényelek két koronát; majd megkávézok és — írok valami olyasmit, amit érdemes írni.

Nem akarok az írásaim minőségéről dicsérőleg szólni, ez nem is tartozhat rám, én csupán a szándék tisztességét és meg nem törését állíthatom. Sőt elismerem, hogy nem ömlöttek belőlem a remekművek, rengeteg novella és cikk közt gyengécskéket is gyártottam. Különösen olyankor, amikor szinte megoldhatatlan feladatokkal kísérleteztem, például a *Pesti Hírlap*nak írtam novellát.

Szívesen beléptem volna már valamelyik szerkesztőségbe, de az ilyen kísérleteim is kudarcra végeztek. A *Népszavá*hoz nem ajánlkoztam, mert elvártam, hogy oda *hívjanak* és ez nem történt meg. Később úgy alakultak a dolgok, hogy hozzáfűzhetem: Hála istennek! Inkább megfelelt volna igényeimnek a *Világ*. A lap megalakulásakor jelentkeztem az első szerkesztőnél, dr. Bálint Lajosnál, nem vett fel; írtam a lapnak humoros karcolatokat, nem közölték. Nem ilyen kell, hanem amolyan, nem is tudtam eligazodni rajta, hogy hát milyen; a lap szemléletéről csak sejtelmem volt, de az is visszatartott attól, hogy rendelés szerint kiszolgáljam. Később, Purjesz alatt, riportokat írtam a *Világnak* kultúreseményekről azzal a céllal, hogy a lap kötelékébe juthassak. Sorra vittem fel a riportokat, mind megjelentek, de munkatársul nem vettek fel. Holott cserélődtek a munkatársak és némely tizenkilencéves ifjúnál elég volt, hogy ajánlkozzék, máris lett egy íróasztala a szerkesztőségben. Bizonyos minősége az ajánlkozóknak — ez volt, úgy látszik, az előfeltétel. Hát ez is jobb, hogy így történt. Az újság-

írás lelki teher lett volna nekem, nem is tudom, hogy megfeleltem volna-e a követelményeknek. De hamarosan arra az álláspontra jutottam, hogy semmiféle lapnál nem lennék újságíró. Akármilyen más, csak az nem! Az újságírás abban az időben is megadta az anyagi életlehetőséget, de a lélek prostituálása árán. Én megjelentem délután a kávéházban, legfeljebb ha egy kávéra való pénzzel a zsebemben; ugyanakkor láttam, hogyan élnek a nagy lapok munkatársai. Kora délután keltek fel, otthon megebédeltek és elmentek a törzskávéházukba, ahol feketéztek. Társaságba verődtek, foglalt asztaluk volt, újságot olvastak és a napi eseményekről beszélgettek. Néha megjelent körükben a szerkesztőjük is. Olyankor úgy ugráltak fel helyeikről, mint ahogy a katonatiszti asztaloknál láttam az asztaltársakat. Ha bármiről esett szó, mindig a szerkesztőnek lett igaza, annak még magánbeszélgetésben sem lehetett ellentmondani. Ha a szerkesztő úr viccet mondott, azon muszáj volt nevetni. A szerkesztő urat a hátamögött sem lehetett megkritizálni, mert ez a szájjártató állásába kerülhetett. Soha semmiféle népség körében ezt a rangtiszteletet és hódolást nem láttam, mint éppen a könnyelműnek és bohémnak mondott újságírók közt. Igen, a pesti értelemben felfogott bohémság nem jelentette azt, hogy a bohém úr szabadon beszélhetett, hogy könnyelműen megmondhatta volna fölfelé is a véleményét. A bohémság tartalma az olyanféle magaviselet volt, hogy: a bohém úr hitelbe csináltatott egy pár finom cipőt, két párat, hat párat, de... a cipésznek, aki háromgyermekes családapa volt, nem fizetett.

Írói küzdelmeimről talán fölösleges egyfolytában többet beszélnem, bár később még elkerülhetetlenül

rá kerül a sor egyes eseteimre. Most csak azt említem még meg: Talán az egész világirodalomban nincs még egy, végre is érvényesült író, aki annyi kéziratot kapott volna vissza, mint én. És most ennek a sok kudarcnak az ellensúlyozásául egyet-mással eldicsekedhetek. Alig készült olyan írásom, amely végül is ne jelent volna meg valahol. Mindig akadtak tiszavirág-életű folyóiratok, amelyek szembeszegültek az árral és elsősorban hozzám fordultak kéziratért. Alig emlékszem azonban a címükre, mert a legtöbb kéthárom szám után megbukott. Hamarjában csak egy jut eszembe: a Franyó Zoltán által szerkesztett *Új Revü*. És ha sok írást is kaptam vissza, elég korán elkezdtem azt a gyakorlatot, hogy ahol keveset fizettek, oda soha nem adtam új novellát, hanem lemásoltam egy olyant, ami már máshol megjelent. Eszem ágában sem volt, hogy féljek a tett esetleges kiderülésétől. Némely novellám öt lapban is megjelent. És csak egyszer vetette szememre valamelyik szerkesztő, hogy az az írás, amit leközültettem vele, már máshol is megjelent. Én fölényesen beszéltem vele: „Mutassák meg nekem azt a lappéldányt, amelyben ez látható!” „Azt nem tudjuk megmutatni.” „Már pedig így, egyszerű állítás alapján, nem is felelek a szemrehányásra.” Ez érdekes esetem volt azért, mert a szóbanforgó szerkesztő tovább is hajlandó volt novellát közölni tőlem. Megígérttem azonban, hogy más-kor mindig eredetit hozok. Ígéreteket persze meg is tartottam.

Első kis novellás könyvem 1911-ben jelent meg a *Modern könyvtár* című sorozatban. Kis könyv volt, ötvenegy oldalas. Száz korona honoráriumot kaptam érte. Nevetségesen kis összeg. Nem tudtam beletekin-

teni a könyvkiadás üzleti rejtelseibe, így ma sem tudom megállapítani, hogy akkor, 1911-ben, nem volt-e az író művének ilyen díjazása kiuzsorázás. De az a gyanúm, hogy tisztességes kalkuláció alapján sem fizethetett volna többet a kiadóvállalat, az Athenaeum. Akkoriban már ráeszméltem arra, hogy magyar írónak lenni külön szerencsétlenség, már a nyelvetérület kicsinysége miatt is. Kevés a magyar és azoknak kilencvenöt százaléka nem olvas és ez maga, örök nyomorúság forrása. Az olvasás mértékének tízszerese tudná csak elfogadhatóvá fokozni a helyzetet; erre példa volt Norvégia. Magyarul írni! Csak morzsák hullanak az író asztalára, a haladó szellemű író helyzete meg hasonlít ahhoz, mintha szónok lenne és a telegráfpóznáknak beszélne. Jóvátehetetlen mulasztás volt nem németnek, franciának, orosznak, angolnak, amerikainak, olasznak vagy spanyolnak születni.

Magyarul írni! El lehet-e képzelni a *Háború és béke* két úgy, hogy Macedóniában írták? Vagy a *Bovaryné* úgy, hogy baszk nyelven írták? Még a cári Oroszországban is tízszer-tizenötször akkora honoráriumot fizettek egy novelláért az írónak, mint amekkora nekem jutott. Aztán, hogy az olvasóközönség mennyivel jobb lehetett, ezt fölmérni nem tudtam akkor sem, ma sem tudnám, csak következtethetek rá a létrejött és megmaradt művekből.

Visszatérek azonban az anyagiakról való elmefuttatásra. Novellás könyvemben négy novella van: *Az asszony, a szeretője és a férje; Meggyalázott vágy; Egy délután a Grün-irodában; Nagycsüörtők*. Ha ezt két hónap termékének tekintem is, akkor is mi az a száz korona? Ha meg számítom a folyóiratokban való

megjelenés honoráriumát, akkor a száz koronából háromszáz korona lesz. Két hónapra. Szóval a kereseti lehetőség alig múlta felül a szakdíjnokoskodásom fizetését. És még ez is csak elméleti számítás. Mert a valóság az, hogy a könyvben levő novellák közül az egyik, a *Meggyalázott vágy*, sehol sem jelenhetett meg. Az *asszony, a szeretője és a férje* címűt a *Népszavának* valamelyik ünnepi száma közölte, amelyben nem volt akadály a novella hosszabb terjedelme, viszont a honorárium húsz koronán felül nem emelkedhetett.

A honoráriumok kicsinységének egy-két okára már rámutattam, most még csak azt a nézetemet fejezem ki, hogy az akkori magyar irodalomnak nem is volt szüksége arra, hogy az írók túrhetően fizessék meg. Rendkívül sok, szinte megszámlálhatatlan mennyiségű emberben élt, dúlt az írásvágy, s mivel az ilyen emberek közt sokan akadtak, akiknek nem volt kenyérkérdésük az írás, egész bátran folyhatott volna az egész magyar irodalom úgy is, hogy a művekért semmi honoráriumot sem fizettek volna. Sőt, el lehet képzelni olyan folyóiratot, amelynek az írók fizettek volna bizonyos összegeket azért, hogy írásait közölje, szerintem az ilyen folyóirat sem lett volna gyengébb, vagy haszontalanabb a fizető folyóiratoknál.

Az írás véres harc volt a megjelenési lehetőségért, csaknem mindenki hajlandó volt várni, nélkülözni, s mindent, akár az életét is feláldozni, csakhogy ismert és elismert íróvá válhasson. Az írók írtak és reméltek. Az anyagiakban is sikeres írókra, mint mintaképeikre bámultak. Herczegre, Molnárra; a régiek közül ilyen délibábos kép volt Jókai, majd Mik-

száth. Látták, hogy egyesek írói sikereik után, mintegy kárpótlásul, afféle szinekúrákat, olyan állásokat kaptak, ahol kevés munkáért túrhatóen megfizették őket. Az egyikből egy nagy biztosító intézet sajtóreferense lett; a másikkól a hivatalos lap szerkesztője; a harmadikkól és negyedikkól képviselő, aki egy évben egyszer szólalt csak fel. Azután írói érdem alapján lehetett valaki egy nagy lap munkatársa, ahol félig írói munkát kellett végeznie. Révész Béla valami irodalmi díjat kapott egyszer, már másnap gumirádlin robogott végig az Andrássy úton, mámoros tekintettel. Ez lelkesítő, reménykeltő látvány lehetett mindazoknak, akik az aszfalton üres zsebbel megbámulhatták őt. Még a külföldi írók is példakul szolgáltak: Anatole France sokat keres, titkárnőt tart; Wellsnek vagyona van, Shaw-nak is. A siker fokozására szolgálhat a színdarabírás, színdarabbal sok pénzt lehet keresni, a színdarabnak külföldi karrierje is lehet.

Azt szinte nem is tudták az írók, hogy a sikernek van egy elengedhetetlen feltétele: híven szolgálni a fennálló társadalom minden hatalmasságát, nem lépni ki az uralkodó ideológia köréből. Erre a szolgálatra persze hajlamosak voltak, mert ha anyagi erőben nem is tartoztak a polgársághoz, gondolkodásban nagyon is oda tartoztak, képzeik, melyek gyermekkorukban alakultak ki bennük, megfelelték a polgári igényeknek. Persze néhány íróban buzgott, különösen pályája elején, holmi forradalmi szellem. Ez a szellem eleinte társadalomszemléletben nyilvánult meg, csak később, különösen a *Nyugat* pályafutása alatt alakult át a formaforradalomra való törekvéssé. Akik a társadalmat próbálták erőteljesebben megraj-

zolni, azok hamarosan vagy elhallgattak, vagy további írásaikban meghátrálni voltak kénytelenek a nehézségek elől. Bródy Sándor első könyve a *Nyomor* című kis novelláskötet volt, első színdarabját, a *Dadát*, úgy írta meg, hogy azután változtatni kellett rajta; Molnár Ferenc pályája elején megírta az *Éhes várost*, majd az *Aruvimi erdő titkát*. De hát alkalmazkodni kellett. A polgár mint könyvvásárló és színházba járó publikum, diktált, vásárlásával vagy tartózkodásával irányított. Az író hasonlatossá vált a cigányprímáshoz, aki a mulató vendég fülébe húzza a nótákat, de azokat, melyeket a vendég megrendel; ha másba kezd, a vendég úr ezt kiáltja: ácsi!

Az említett írók közül visszatérek Mikszáthra. Kissé ellenszenves volt nekem dzsentriszeretete miatt. Emlékszem például *Az én kortársaim* című könyvére, melyben a politikusokról ír és a hatalmasokat hatalmasan megdicséri: Tisza Kálmánt, Bánffy Dezsőt, Szilágyi Dezsőt, Széll Kálmánt, még Bródyt is, valamelyik németnyelvű lap szerkesztőjét és kiadóját, Szinyei Merse Pálról, a festőről írván a könyvben, megállapítja, hogy milyen kiaknázatlan nagy tehetségek vannak a magyar úriosztályban; ha ez az osztály elpusztulna, vége lenne Magyarországnak. Ez a mondása — sok mással együtt — jellemzi társadalomszemléletileg az ő igazi lényét. Tény azonban, hogy az ilyen nézetek nem merítik ki azt, hogy mi volt Mikszáth. Még sok minden volt benne, ami itt-ott felbukkant írásaiban és műveit oly rendkívüli tehetséggel alkotta meg, hogy később kénytelen voltam magam is nagy írónak elismerni.

AZ ELSŐ KÖNYVEM után ugyancsak a *Modern könyvtárban* megjelent egy második: *Mariska és János*. Azután a *Tevan könyvtárban*: *A szobalány*, majd az *Egy lány, több férfi*. Kis könyvek, a honoráriumuk mindegyiknek száz-száz korona volt. De sikert vártam tőlük. És a siker körülbelül elmaradt. Nem álltam a versenyt azokkal az új írókkal, akik társadalomszemléletileg „jó fiúk” voltak. A könyveim megjelenése után történt például, hogy a *Huszadik Század*, amely folyóirat a haladó szellemű szociológiát propagálta volna, irodalmi beszámolókat is közölt és — a beszámolók megírására Schöpflin Aladárt kérte fel. Az első ilyen beszámoló cikk a magyar irodalom egén felbukkant új csillagokat ismertette. Hát — nem voltam új csillag. A cikk engem meg sem említett. Új csillagnak azonban kinevezte Lakatos Lászlót. Én akár egy nagy följegyzési könyvbe írhattam volna bele bukásaimat s a nagy könyv az idők folyamán megtelt volna velük. És mégis harcolni kellett tovább. A társadalmi fejlődés olyan szakaszában, amelyben nem előre haladt a társadalom, hanem lassanként visszafelé.

A szociáldemokrácia lassú tempóban fejlődött. Annak mint mozgalomnak keretében, s vezető férfiai körében nem találtam meg a helyemet, tartózkodó voltam az egész mozgalommal szemben. Én magamat szocialistának véltem, de — ragaszkodtam egyéni nézeteimhez, ragaszkodtam a másoktól való teljes függetlenséghez és magányos akartam maradni. Azt gondoltam, hogy úgyszólván társadalmi kötelezettségemet végzem, amikor írok. Sőt, még az is egyik nézetem volt, hogy én akárhová hajlandó vagyok

írni, mert a helyekben nem válogathatok; nem az a fontos, hogy hol jelennek meg az írásaim, hanem, hogy mit írok.

Egy lapról eddig megfeledkeztem: a *Renaissance*-ról. Ennek a folyóiratnak az alapja, célja tisztán politikai volt. Zigány Árpád szerkesztette, s ez a lap azt a politikát propagálta, melynek akkor Kristóffy József volt a vezetője: harcot folytatott az általános titkos választójogért. Én akkor még hittem az általános titkos választójogban, hittem, hogy az minden társadalmi bajra gyógyszer. Azt hittem, állandó szellemi agitációval sikerülhet egy ország lakosságát úgy megnevelni, hogy egyszer csak megvalósul, választások útján, a szocialista kormányzat. És akkor aztán megnyílnak a fejlődés eddig elzárt útjai. Csak jóval később tudtam meg, hogy a parlament és a kormány valójában aligha más, mint a gazdasági hatalmasságok akarátának végrehajtója... Szóval a *Renaissance* nekem szimpatikus lap volt, jobbnak is tartottam, mint amilyen a *Nyugat*, szívesen, több reménnyel írtam bele. A *Renaissance* leköszölte azt a novellámat, melyet a *Nyugat* nem fogadott el: *Egy délután a Grün-irodában*. Rögtön elfogadta *A szobalány* címűt. Mielőtt azonban a novella megjelent volna, Zigány Árpád magához vette társszerkesztőnek Révész Bélát. Révész elolvasta a lapnál heverő és már elfogadott novellákat és első társszerkesztői ténykedése az volt, hogy *A szobalány* megjelenését megakadályozta. A novella mégis megjelent, de több mint féleves késéssel, akkor, mikor Zigány Árpád túladott szerkesztőtársán. Révész cselekedetének oka bizonyára az volt, hogy a laphoz való belépése után ő maga kezdett írni egy hosszú, több folytatásban közölt szekszuális rém-

históriát. Kimondhatatlanul dühös lettem rá, de hát ő volt a *Népszava* tárcarovatszerkesztője is, nem tehettem mást, minthogy soha többé nem álltam vele szóba, semmi körülmények közt, csak annyiban, hogy átadtam neki a *Népszavánál* a novelláimat és megjelenése után elmentem az utalványért. Ez egyike volt irodalmi kudarcaim közt a legkínosabbaknak.

A könyveimről itt-ott írtak a lapok kritikákat. A kritikák inkább méltattak, mint gáncsoskodtak. Már ezeknek a kritikáknak a nyomán felmérhettem a hadihelyzetet; nem az ügyész az igazi ellenfél, nem a kiadó és lektorai, sem a kritikusok hada, hanem: a közönség. A polgári közönségnek, úgy látszik, facsarta az orrát minden, ami az én tollamból eredt. Páchl barátom édesanyja például elolvasta az egyik könyvemet és így szólt a fiához: „No, szép barátaid vannak neked! Itt van például ez a Nagy Lajos. Milyen dolgokat ír az, borzalom”.... Egy apostagi nőrokonom azt mondta az édesanyámnak: „Hallom, Julcsa néni, hogy a Lajosnak könyvei jelentek meg. „Adjon már egy könyvet kölcsön, szeretnék tőle valamit olvasni.” Anyám szomorúan intette le: „Ne olvass te tőle, lányom, semmit. Olyan ocsmány dolgokat ír, hogy kimegy az ember bele tőle.” Hát ilyenek voltak az én irodalmi sikereim. Sikereknek tekinthettem őket, de csak erkölcsieknek. Pénz, az nem állt a hához. Közben múlt az idő, harmincéves lettem és sehol semmi.

HÁT AMINT LÁTOM, írói pályámról, illetve annak kezdeti éveiről emlékezve semmi olyasmire nem bukkanok, amivel dicsekedhetnék. Olyan minden,

amit leírtam, mint a keserű panasz áradata. Szinte alig tudom meglátni az egész folyamat napos oldalát és erőltetve kell a kellemesebb élményeket kutatnom, vajon mik azok? Hát... elsősorban az önbizalom. Ez szinte önhittséggé dagadt bennem. Bármi ért, mindig az lett rövid bosszúságom vagy elszomorodásom vége, hogy én mindent kibírok, minden ellenállást le fogok küzdeni és végre is megint csak felszabadulok egy rettentő nyomás alól. Aztán, ami a mindent kibírás rovatába tartozik, hogy: testileg egészséges voltam. Még mindig erős voltam, fiatalabbnak látszotam a koromnál, két baj közt beálló szünetben vidám is tudtam lenni. Újra csak az a gondolat töltött el: Hát száz évig fogok élni, de mégis csak győzők, együtt persze annak az *ügynek* győzelmével, amellyel, úgy látszik, egészen egygyé kell fornom. Elmentem például egy strandfürdőbe, olyan izmos voltam, hogy utánam néztek az emberek; egy nehézsúlyú amatőr birkózó, meg akarván velem ismerkedni, így szólított meg: „Szabad kérnem, *kolléga* úr...”

A testkultuszt pedig már régen abbahagytam. Az írói étellel, életmóddal, úgy látszik, nem lehetett összeegyeztetni. Egészségileg rossz útra tértem, az írás szerves egységgé vált nálam az éjszakázással, a gyakori feketekávézással és a mértéktelen cigarettázással. Erről is az volt azonban a véleményem, hogy mindegy, én bírom.

A testkultuszból csak az maradt meg nekem, hogy egyszer-kétszer megnéztem egy-egy atlétikai versenyt vagy a városligeti cirkuszban megint a birkózó versenyeket. A birkózásokban való gyönyörködés kedves emlékem maradt. Még azután is — bár kevésbé, hogy fölfedeztem a hivatásos birkózók működésében

jelenlevő csalást. Valamikor persze a csalásra nem gondoltam, s ha beszéltek róla, azt a pesti erkölcs-telen gondolkodás rágalmának tartottam és a birkózás szent sport volt előttem. Minden birkózásra emlékszem, amit életemben láttam. Tizenhároméves koromban birkózott Pesten Robinetti és Masson. A birkózásukról szóló elbeszéléseket ámulva hallgattam, Robinetti volt a nagyerejű ember, a francia Masson pedig a technika, az ügyesség hőse. De hát tizenhároméves koromban még nem mehettem el a cirkuszba. Néhány évvel később megjelent ugyancsak a cirkuszban egy Eberle nevű német. Még a testi adatait is tudtam: százkilencven centi magas és száztizenöt kilogramm súlyú. Az ő produkciójára már elmentem. Pénzt szereztem még a föld alól is és a pénzt cirkuszjegyre költöttem. Persze csak a karzati állóhelyre mehettem és mérhetetlenül irigyeltem azokat, akik a földszint első sorában ülhettek. Még az indulóra is emlékszem, melyet a cirkuszi zenekar játszott a birkózó pár bevonulásakor.

Nem sorolom fel persze mindazokat a mérkőzéseket, amelyeket láttam, még kevésbé kottázom le az indulók dallamát, nem szólok Petrovról, Memis effendiről, a kétszázöt centiméteres Pons Pálról, Jes Pedersenről, Cziganyevicsről, Ciklopról, Lurichről és Abergről, a Kutuzovnak és Pugacsevnek elkeresztelt oroszokról, sem Muldonról, sem Jagendorferéről, a Murzuk nevű négerről, Baucairois-ról — egy mérkőzés lefolyását azonban elmondom, bár egyelőre csak sejtem, hogy itt magamról is mondok majd valamit.

Ez a Hackenschmidt—Kara Achmed féle mérkőzés. Hackenschmidt huszonegyéves fiatalember volt, új

jelenség a birkózók közt; Kara Achmed száztíz kilós török volt, világbajnoka a görög-római stílusú birkózásnak.

Mindenek előtt azt veszem észre, hogy beszélnem kell arról a hatásról, melyet rám az erős testű emberek tettek. Nyilván ősi emberi tulajdonságokat örökölttem, valamikor a testi erő védelmet jelentett az embertársak támadásai ellen s fölényt a harcban, azért is imponáltak nekem annyira az erős emberek. Azonban, ha csak annyit mondanék, ez mintája lenne a rossz magyarázatnak. Hiszen, ha örökletes az erős emberek megcsodálása, akkor másokban is meg kell lennie ugyanennek a tulajdonságnak, s egyáltalán megfektetlen maradna, hogy miért rajongtam én különösképpen, tehát az átlag embernél jóval nagyobb mértékben az erős emberekért. Az ősi örökléshez mi csoda egyéni szerzemények járultak? Itt már látom, hogy nem is magyarázok, hiszen ez a póz messze áll tőlem, csupán gondolkodom és néhány ötlettel talán hozzájárulok a jelenség megértéséhez. Olyan környezetben születtem, amelyben hamarosan láthattam, hogy a munka alapja a testi erő, legalább az is; ahol az egymással való viszályokat testi erővel, bár inkább csak műveleteinek emlegetésével intézik el: hallgass, mert pofonváglak! Ahol a nyers életküzdelemre az állatok is mintáim voltak. Ahol, mint kis gyermek, nemi vágyat éreztem felnőtt nők iránt is, és lesújtva láttam a serkedő bajszerű legény fölényét... Az iskolában olyan hősokról olvastam, mint Kinizsi, Mátyás király (Mátyás és Holubár), Achilles és a mítoszi Herakles... Kisgyerek koromban a tanyán, nálam idősebb és így erősebb gyerek társaságában éltem, küzdelmeinkben mindig vesztes maradtam,

egészen addig — erről már írtam — míg erőviszonylatunk megváltozott és én a szakadatlan legyőzetés sorsa alól felszabadultam... Azután bizonyára a törvénytelenység miatt is korán kezdődött bennem egy bizonyos kisebbségi érzés és annak súlya alatt arról képzelődtem, hogy majd egyszer felnövök, nagyon erős ember leszek, s akkor megvédem magam az emberek valóságos és vélt gonoszságától.

Elég talán ebből ennyi, így keresem a testi erő isténítésének okait magamban. Tény az, hogy tornászással és mindenféle erőgyakorlatokkal egész fiatalságom alatt kitartóan törekedtem arra, hogy erős legyek — erről is szoltam már. És tény az, hogy gyerekes kedélyemmel, amikor a cirkusz karzatáról láttam az erős emberek felvonulását, leírhatatlan mámor öntött el. Néztem a birkózókat és nem imponált nekem a technika, az ügyesség, csak az erő. Két birkózó közül mindig a testileg erősebbel azonosítottam magam és neki drukoltam.

A birkózások a cirkuszban mindig ősszel kezdődtek, s folytak a cirkuszi idény utolsó napjáig. Nyolcadik gimnáziumba jártam. Egy birkózó csapat tagjai mérkőztek esténként a cirkuszban; mikor már a két legfőbb, Georg Hackenschmidt és Kara Achmed, mindenkit legyőzött, egymással kerültek szembe. Az ilyen mérkőzés érdekességét az üzleti vállalkozás mesterségesen is fokozta: Óriási plakátokat ragasztottak ki a pesti utcákon, hírek és hirdetések, s a mérkőzők rövid életrajzai jelentek meg az újságokban. Én az utolsó, döntő mérkőzésig csaknem minden este kimentem a cirkuszba. Az előadás maga, lovaival és elefántjaival, zsonglőrjeivel, egyáltalában nem érdekelt, mindig kilenc órára érkeztem meg, amikor már

véget értek az egyéb mutatványok és kezdetét vette a birkózás. Sokszor láttam tehát a két főbajnokot, Hackenschmidtet és Kara Achmedet.

Hackenschmidt mint atléta termet volt, széles vállal, duzzadó izmokkal, bő mellkassal, Kara Achmed nagytestű, kissé kövér, barnabőrű török, lassú járással, lassú mozdulatokkal, cölöplábakkal, karjának egyetlen izma sem duzzadt ki, legendák jártak azonban a testi erejéről.

A döntő mérkőzés napjára éppen nem volt pénzem. Egész nap izgatottan vártam az estét és próbáltam pénzt szerezni, de eredménytelenül. Utolsó kísérletem este félkilenc tájban végződött, kudarccal. Elrohantam hát haza, magamhoz vettem a legdrágább tankönyvemet, Fehér Ipoly fizikáját, elszaladtam vele egy körúti antikváriumba — az üzletek abban az időben este tízig tartottak nyitva, — és eladtam a könyvet. Két koronát adott érte az antikvárius, rettentő gazembernek tartottam ezért; éppen ennyi volt a jegy ára, mert a szenzációs mutatvány alkalmára fölemelték a helyárakat. Nem volt tehát pénzem villamosra és úgy állt a dolog, hogy hazajövetelkor majd adósnak kell maradnom a kapupénzzel. Mindez a nehézség nem tartott vissza, mert űzött a szenvedély. Ez az eset is mutatja, hogy — mikor a szenvedély űzött, akkor elhagyott a mérséklet, az óvatosság, a számítás, még a félénkségem is szünetelt, talán még egy oroszlának is neki tudtam volna menni, ha az állt volna az utamban. Futva mentem ki a cirkuszba, nehogy elkésssem. Futottam, lassítás nélkül, az Erzsébet körúti antikváriustól, mely szemben volt a Barcsay utcával, egészen a ligeti cirkuszig. A körúton, a Király utcán és a Fasoron végig futottam,

majd át a ligeten. Remegtem az izgalomtól, mert attól tartottam, hogy már nem kapok jegyet. Hát mit is csináltam volna akkor? Minden áron bejutottam volna, akár lopva, akár valami ismerősömtől kölcsönöztem volna pénzt, hogy a jegyszedőt megvesztegessem, vagy az igazgatót kértem volna meg, de semmiképp sem retiráltam volna. Hát igen, ez lett a közőnyös fiúból, aki régebben nem voltam hajlandó a német császárra vetni egy tekintetet.

Rengeteg ember tódult a cirkuszba, sokan álltak még a pénztár körül, de azért kaptam jegyet; korlátlanul adták el a jegyeket, nem törődve azzal, hogy a nézőtéren összepréselődtek az emberek. A karzat zsúfolva volt, de addig tolakodtam, míg a korláthoz jutva szabadon láthattam. A porondot már előkészítették a birkózáshoz, vastag, piros szőnyeget terítettek a homokjára. Megszólalt a zenekar és egy Fucik nevű katonakarmester Gladiátor-indulóját játszotta. Bevonultak a birkózók, félkörben álltak fel, utolsó kettőnek jött ki az est két hőse. Mikor a kikiáltó elmondta mondókáját és sorra bemutatta a birkózókat és Hackenschmidtre került a sor, az előlépett és elegánsan meghajtotta magát; utána, neve említésekor, Kara Achmed lépett ki a sorból, lassan és csak a fejével biccentett, szokása szerint. Gyorsan lefolyt két-három mérkőzés, Hackenschmidt és Kara tíz órakor kerültek sorra. Ezalatt a karzaton összeakadtam Kohn Samuval, barátommal és osztálytársammal, akivel ez estére találkat adtunk, de hát arról lekéstem. Egymás mellett álltunk szótlanul. Én Kara Achmed-párti voltam, ő is. Nem kellett nekünk az atletizmus, az ügyesség, a rutin, mi a nyers erőért rajongtunk változatlanul.

A birkózást nem írom le részletesen. Öt óra hosszáig tartott, azaz tíztől hajnali háromig. Mi az egész öt órát végig reszkettük. Ráesett néha a tekintetem Kohn Samura, láttam, hogy egészen sápadt, a fogai összeverődnek. Ezt egészen természetesnek tartottam, nem nevettem rajta, hiszen bizonyára magamat nevettem volna ki. Öt óra hosszáig jóformán azért folyt a küzdelem, hogy ki juttatja a másikat állóhelyzetből négykézlábra, illetve fekvőhelyzetbe. Csak Hackenschmidt került néha a földre, Kara Achmed soha. Rendíthetetlenül állott és hozzáférhetetlen volt. Az igaz viszont, hogy Hackenschmidt is csaknem mindannyiszor önként került karjaival és térdével a szőnyegre. Kara Achmed megpróbálta átfordítani, de nem tudta. Úgy látszott, hogy végkimerülésig fognak küzdeni, hogy végkimerülésbe először Hackenschmidt esik. Falfehér volt és reszketett a két lába. Kara Achmed órák múlva is olyannak látszott, mintha akkor kezdte volna a küzdelmet! Ez volt az őserő, ilyenek szerettünk volna mi is lenni, én és Kohn Samu. Az egész nézőtér mozdulatlanul ült, állt és lihegett. Mindenki kitartott a helyén, senki el nem távozott. Az már szinte mellékes, hogy öt órai harc után, úgyszólván pillanatok alatt, Hackenschmidt győzött. Béka helyzetben volt a szőnyegen. Kara Achmed próbálta kezét a karja alá dugni, kicsit rá is feküdt, akkor Hackenschmidt villámgyorsan fölvetette magát, Kara Achmed hanyatt vágódott, Hackenschmidt rávetette magát és két vállra szorította. Én és Samu barátom megbuktunk.

Óriási z sivaj tört ki, taps, kiabálás, valóságos örvénylés; a publikum egy része a porondra szaladt, üdvözölték Hackenschmidtet, tapogatták, vállukra

emelték. Kara Achmed lassan tápászkodott fel és csodálkozva, értetlenül bámult maga elé. Valami kis török ember oda szaladt hozzá és dühösen kezdte szidni. Ő csak állt és — akkor már én ott voltam mellette, — hullani kezdtek a könnyei. Ketten belekaroltak jobbról-balról és ő görnyedten lépdelt ki a porondról. Eltűnt a függöny mögött. Meg voltam róla győződve, hogy ez a mérkőzés komoly volt, s visszaemlékezve rá, máig sem hiszem, hogy a végeredményt előre megbeszélték, így hát svindliztek volna. E mellett szolt az is, hogy a vereség után Kara Achmed visszavonult a birkózástól, hazautazott Törökországba, újra teherhordó lett, ami azelőtt volt, és néhány év múlva meghalt, úgy, hogy valami nagy súly a fejére zuhant.

SZENVEDÉLYEMMÉ az vált, ami az ösztöneimből eredt. Ha szenvedély sarkallt, nagy lendülettel tudtam magamat valamire rávetni és nem ismertem fáradságot. Az írás aligha volt igazi szenvedélyem. Elmondtam, hogyan lettem íróvá, s ami azután megtartott ezen a pályán, az egyrészt a kényszerhelyzet volt, másrészt a kötelességérzés. Nem csak művészkedni akartam, hanem küzdeni a társadalom igazságtalanságai ellen, így vált munkásságom motorjává a kötelességérzés. Látni írásaim csekély hatását és érezve a személyemre nézve gyötrő következményeket, nem csoda, ha magamat valójában már korán elbukott írónak tudtam. Az igazi harc helyett az írásban kifejtett harc csak pótkielégülést okozott nekem. Szívesen szabadultam volna az írástól. És kapva kaptam az alkalmon, mikor erre új út kínálkozott.

Kísérleteztem és egy ilyen kísérletről számolok most be.

Többen mondták, hogy szép hangom van. Nem tördtem vele. Meghallgatott azonban Dr. László Géza, volt iskolatársam és barátom, aki ügyvédnek készült ugyan, de már akkor elkezdett énekkel, énektanítással foglalkozni. Énekeltem neki és ő azt mondta, hogy a hangom szép, ki kell képezni és minden valószínűség szerint operaénekes lesz belőlem; ő hajlandó igen kis honoráriumért foglalkozni velem. Lelkesen kezdtem hozzá, hogy énekelni tanuljak és olyasmivel foglalkozhassam majd, amit szenvedéllyel tudok csinálni. Ennek a vállalkozásomnak persze előzményei voltak, amelyekről egyet-mást elmondok.

Már gyermekkoromban énekelgettem, bár érdekes, hogy Pesten soha, hanem mindig falun, Apostagon, az ott töltött vakációkban. Volt egy Vászón Sándor nevű barátom, távoli rokonom is, aki két esztendővel volt idősebb nálam. Szülei tizenöt holdas parasztok, már korán ráfogták a gazdasági munkára, s tizenégy-tizenöt éves korában már szántott, kaszált, és ha csak tehetette, fölvelt a kocsijára és magával vitt, ki a földekre. Szerettem volna a gyeplőt és ostort is a kezembe venni és hajtani a lovakat, de azt sosem engedte meg, szinte máig is haragszom rá emiatt. Mikor a lovak lépésben mentek az úton, rágyújtott valami dalra és énekelt. Én is vele énekeltem és sok nótát tanultam tőle. Emlékszem rá, hogy az volt egyik kedvelt nótánk: *Katona már az én nevem, Baloldalon a fegyverem. Hogyha én azt megpengetem, Sirat engem a kedvesem. Sirat engem a madár is, Földre hajlik még az ág is, Az is azért hajlik földre, Szólna hozzám, ha lehetne. Ez a barna kis menyecske,*

Szólna hozzám, ha lehetne, Szólna hozzám, de nem szabad, Fáj a szívem, majd megszakad.

Tetszett nekem ez a szép nótá — ez is a szemlélete miatt nem válhatott népszerűvé, nem úri nótá volt, feledésbe merült — tetszett a helyzet is, zötyögni a kocsin, az óriási szabad égbolt alatt, messze táj, fák és tornyok látványa közben kedvvel, hévvel énekeltem. Vászón Sándor azt mondta egyszer: „Úgy énekelsz, mint egy kántor...” Szerettem a nótákat, tanulgattam azokat, de csak néha énekeltem. Észrevettem, hogy különös hangom van, néha szépen és tisztán cseng, máskor nehezemre esik az éneklés. Sejtettem, hogy szép hangom van ugyan, de megbízhatatlan. Az énekléshez való viszonyom aztán az maradt, hogy néha énekeltem, máskor nem; néha meg voltam magammal elégedve, máskor azonban bizalmatlanság fogott el a saját hangommal szemben.

Úgy mondtam, hogy az énekléshez való viszonyom ez maradt, de hozzá kell fűznöm, hogy: a saját éneklésemhez. Mert egyszer csak, úgy tizennégy-tizenöt éves koromban, észrevettem, hogy rendkívüli módon érdeklődöm a mások hangja és éneke iránt. Sőt a zene iránt is. Ez úgy történt, hogy egy osztálytársam, Löwinger Frigyes, beszélni kezdett nekem az operákról, különösen a *Carmen*ről és mindjárt föl is vitt a lakásukba, ahol be volt vezetve a telefonhírmondó és éppen a *Carmen* operai előadását lehetett rajta hallani. Nekem egyszerre, minden előzetes hallgatás nélkül, nagyon megtetszett a nyitány, a torreadordal, de az egész opera és valami mennybélinek hallottam az éneket, különösen Larizzáét, aki Don Josét énekelte és Takács Mihályét, aki Escamillo volt. Nyomban elhatároztam, hogy elmegyek az operába.

Nemsokára jegyet váltottam a *Sába királynőjébe*. Ney Dávid énekelt benne, meg Broulik, és Vasquez-né. Az egész operaelőadást olyan különösnek tartottam, amilyenről addig sejtelmem sem volt. Meglepett, hogy egy színielőadás folyik előttem, amelyben egy szót sem beszélnek, mindig szól a zene és mindenki mindig énekel, a tartalmat, a szöveget meg sem értem. Unatkoztam is, de meg gyönyörködtem is, különös mámor öntött el, valami kéjes érzés, amelyent addig nem éreztem. A dallamokat még nem éreztem ki a folytonos zenéből és énekből, de egyes dallamrészek és a szép hangok belém férkőztek, s emlékezetemben megmaradtak. Amikor vége lett az előadásnak, az volt az érzésem, hogy nem fogok többé az operába menni, később azonban egy-két hét múlva, ellenállhatatlan vágy fogott el, hogy különös élményemet megismételjem. Elmentem a *Carmenbe*. Azt már hallottam egyszer a telefonhírmondón, második hallásra kissé ismerős volt már és szédítő mámorba ejtett.

Ettől kezdve rendszeres operalátogatóvá lettem. Nem emlékszem rá pontosan, de azt hiszem, hatvan vagy hetven fillérbe került egy karzati jegy. Aki ilyen jegyet vett, az ülhetett a számozott helyen, a legfelsőbb emelet oldalt levő és hátsó székeinek valamelyikén, de onnan nem láthatott semmit, a középre ment hát és egész előadás alatt állt, a középső székek mögött. Az itt való álldogálást a jegyszedőnők eltűrték, hivatalosan sem volt akkor tilos. Már most az ilyen elhelyezkedési rendszer lehetővé tette, hogy csakhamar jegycsalást kövessek el. Szenvedélytársaim akadtak az operajárásban, Kaufmann, Feldheim és Spitz Miklós. Kevés volt a pénzünk, operát

hallgatni muszáj volt, tehát ilyen manővereket csináltunk: egy jegyet vettünk például, én és Kaufmann; én fölmentem a jeggyel a harmadik emeleti helyre, derült időben kalap nélkül, az első szünetben lesétáltam az utcára, ott már várt Kaufmann, ugyancsak kalap nélkül. Akkor rögtön visszamentem, látták, hogy már voltam bent és csak lementem az utcára, tehát nem kérte senki tőlem a jegyet, Kaufmann pedig a neki átadott jeggyel szintén feljött, úgy, mintha már az első felvonás alatt is ott lett volna, csupán lement az utcára cigarettázni. Ezt a csalást aztán megismételtük, sokszor és a végletekig kicifráztuk; négyen mentünk két jeggyel, hárman mentünk egy jeggyel; hideg időben, amikor nem mehetünk el hazulról kalap és télikabát nélkül, a holmijainkat betettük a szomszédos Opera-kávéházba és úgy végeztük el manővereinket; sőt az is megesett, hogy egyedül mentem az operába, jegy nélkül, éppen csak nem az előadás kezdetére, hanem a második felvonásra. Néhány operának sohasem hallgattam meg az első felvonását, például a *Tell Vilmosét* és a *Cár és ácsét*, ezekre emlékszem, mint csonka élményekre.

Szenvedélyesen jártam az Operába, a *Trubadurt* és a *Carment* például tízszer-tízszer hallgattam meg. Legjobb operának az *Aidát* tartottam. És furcsa zenekedvelő lett belőlem. Az operáért rajongtam, de csak az operáért. Semmi más zene nem érdekelt. Megpróbálkoztam hangversenyekkel, ott mindig elaludtam. Meg is állapítottam, hogy álmatlanság ellen legjobb a zenekari játék, azaz még jobb a vonósnégyes. Az operát élveztem, de abban is leginkább az éneket, éneken inkább a férfiéneket, mint a nőit. Éneken is legjobban tetszett maga a szép hang. Szép hang-

nak csak azt tartottam, ami hatalmas erejű volt. Az volt az álomom, hogy Kara Achmednek kellene tudnia énekelni és ő énekelné például Radameszt. Megjegyzem, hogy ehhez hasonló produkció megesett az operában, bár én nem hallottam, mert körülbelül tízéves lehettem, mikor a kétméteres, óriástermetű Tarnagno — Verdi barátja — egy estén vendégszerepelt és az *Otellót* énekelte; egy alkalomra négyezer forint volt a fellépti díja, ez volt a legnagyobb honorárium, amit Magyarországon fizettek. A három férfigang-nem közt legjobban tetszett nekem a tenor. Megjegyzem, az is jellemző lehet rám, hogy megfigyeltem: a tenorba szerelmes a szoprán, ő a nőhódító, a bariton csak az intrikus. Szemlét kellett tartani az operákon: *Lohengrinben* Lohengrin, Elza, Telramund; *Aidában*: Radamesz, Aida, Amónasro; *Az álarcos bálban*: Richárd, Renató, Amália; *Parasztbecsületben*: Turiddu, Santuzza, Alfió és így tovább.

Ha valamely híres énekes lépett fel vendégképpen, azt feltétlenül meghallgattam. Ha valahol hangversenyt adott, oda is elmentem. Így hallottam Boncit, de Luciát, Bertramot, Knotét, Signorinit, Bianchit, Stracciarit és még sokat. Carusót nem hallgattam meg. Erősen fölemelték a helyárait az ő felléptére, a hetven filléres karzati jegyért öt koronát kellett fizetni; én megszereztem az öt koronát és az első jegyárúsítás alkalmával — egy vasárnapi napon — elmentem az elővételi pénztárhoz, ott azonban annyi ember állt már sorban, hogy óráig kellett volna várnom. Visszafordultam. Várni, erre még Carusóért sem voltam hajlandó.

Körülbelül ezek voltak az előzményei annak az elhatározásomnak, hogy énekes leszek. László Géza

buzgón tanított és remek énektanárnak bizonyult. Éppen abban az időben, mikor hozzá jártam, tanult nála Székely Mihály és Haselbeck Olga. Én meg remek tanítvány voltam. Nem kellett velem bajlódnia, még csak mutogatni sem kellett előénekléssel, hogy hogyan kell nyitni és fődni, hogyan kell jól megénekelni például az „i” vokálist és így tovább, szavakkal való megmagyarázás után mindent tudtam. Három hónap alatt megtörtént a kiképzésem, már ami a hangot, a hangvételt illeti. Betanultam néhány operáriát olaszul, arról volt már szó, hogy jelentkezem próbaéneklésre. A *Rigoletto* egy áriáját kellett volna elénekelnem, melyet olaszul tanultam meg. Én azonban nem voltam magammal megelégedve. A szubjektív érzésem rossz volt némely fedett magas hang éneklésekor. Objektíve is volt hiba: a magas hang néha fátyolos maradt. Nem írok további részleteket, kiderült, hogy van egy lényeges orrhibám, amely valószínűleg útját állja énekes-karrieremnek; megvizsgáltattam az orrom és megállapították, hogy van egy sövényelferdülésem és kétoldali kagylótúltengésem; e hibák miatt gyakran kinyílt éjjel a szám, szájon keresztül vettem lélegzetet, s olyankor minden reggel friss gégehuruttal ébredtem. Ez a hiba tökéletesen kiküszöbölhetőnek nem látszott, abbahagytam tehát az éneklést és visszahullottam szabad íróvá. Pedig, megvallom, már alig vártam, hogy a magyar írói sorsból, mintegy börtönből kiszabaduljak.

Írtam megint és egyszer, utálkozásaim közepette, azt határoztam el, hogy valami nyilatkozatfélét bocsatok közre, amelyben kijelentem, hogy én nem vagyok író, mert az írók, úgy látszik, valami egészen mást művelnek, mint én; én társadalmi eszméimnek

vagyok a propagátora. Persze jó, hogy ezt a nyilatkozatot nem tettem, mert a következménye az lett volna, hogy író társaim hada, s az egész magyar irodalmi élet örökre elsöpör.

Az éjszaka hosszú volt, az egész éjszakát nem tölthettem írással, némely napon szünetet is tartottam. Az életmódom afféle írói-újságírói életmód volt, ülni a kávéházban és beszélgetni, majd járkálni az utcán és párhuzamot vonni Arany és Petőfi közt, meghatározni az irodalmat százféle módon, csepegni a rossz írókat, dicsérni a jókat, azután megint beülni más kávéházba. A mulatóhelyekre való járást abbahagytam. Beláttam végre, hogy ostobaság ilyen helyeken ténferegni pénztelen fiatalembernek. Pedig hosszú esztendőkön át a mulatóhelyeken kerestem a feledést, sőt a — szerelmet. Szép, ravasz, elegáns üzleti nők körében, nagyon is csekély sikerrel. Ehhez a kalandozásaimhoz már nem akadtak író társaim, ilyen helyekre nem követett sem Franyó, sem Gallovich, sem Tóth Árpád vagy Nagy Zoltán. Egy barátom volt csak, akivel olykor reggelig együtt csatangoltunk, a nevét nem írhatom le. Szép fiatalember volt, kedveltje a nőknek, én csak mellékalak lehettem mellette. Nem szívesen jártam vele, de ő ragaszkodott hozzám. Jól öltözött, több pénze volt, mint nekem és ez kínossá tette együttlétünket. Pedig ez évekig tartott, és csak akkor ért véget, mikor a szóbanforgó fiatalember tőzsdézni kezdett és igen sok pénzt keresett. Akkor néha még rávett arra, hogy mulatozásaihoz kibicnek használjon, de csakhamar elriasztott magától. A mulatóhelyeken páholyba ültünk, nőket hívott meg, nekem is átadott húsz koronát, hogy adjak a nőnek úgynevezett társaságpénzt, pezsgőt rendelt,

virágot vásárolt. Éjszakánként elköltött kétszáz-háromszáz koronát. No, ebből a megalázó helyzetből ki kell szabadulni. Már fel akartam neki nyíltan mondani a barátságot, amikor ő sietett segítségemre. Egy nyári estén a Kovács kávéházban kerestem fel, együtt ültünk, nekem uzsonnára sem volt pénzem, tehát kértem tőle öt koronát. Benyúlt a zsebébe, kitett az asztalra egy ötkoronást, de ettől kezdve olyan szomorú lett szegény, hogy szólni sem tudott. Mereven bámult maga elé. Csodálkoztam rajta, zavar öntött el, de örültem is, hogy a jó barát levizsgázott: oly gyenge lelkű ember, aki ennyit sem bír ki. Meg is szólalt egyszer: „No én most elmegyek, mert fontos dolgom van valahol.” Azzal fölkelt, kezet adott és eltávozott. Én is felálltam és utána néztem. A fontos dolga az volt, hogy a Kovács kávéházból — az Oktogon térről — átment a Palermóba, száz lépés távolságra és ott ült le. Nem bírta elviselni, hogy öt koronát kellett adnia. Nem bírta elviselni ezt egy jó barát, aki naponta legalább kétszáz koronát költött el kocsira, pezsgőre, a nőknek adott társaságpénzre és a nekik vásárolt virágra. Torkig lettem vele, nem is akartam látni, nem kerestem fel többé, ő is elkerült engem, de később megint eljött hozzám a Kör kávéházba. A barátságot azonban nem lehetett felújítani, nagyon döcögött az már. Egyszer aztán zavaros ügyei támadtak, beszéltek róla, kellemetlenségek érték, végre azonban családi segítséggel kikeveredett a bajokból. És akkor egy közös barátunknak panaszkodott: „Semmit sem bántam meg, semmivel és senkivel sem törődöm, csak az az egy fáj, hogy Nagy Lajos is cserbenhagyott.” Eltűnődtem ezen a furcsa ragaszkodáson, megállapítottam, hogy az ember, bár-

hogyan is találgat, sohasem érthet meg mindent és így szóltam: „Rendben van, tekintsük úgy a közelmúltat, mintha semmi hiba nem esett volna közöttünk...” Megtudtam aztán, hogy a volt barát, ez a fiatalember, aki isteníttette mindig az írásaimat, mihelyt rossz viszony keletkezett közöttünk, igen szigorú bírálatot mondott a könyveimről. Még pedig értelmese, nem olyant, amilyent a kritikusok kotyvasztottak néha. Azt magyarázta — éppen Gergely barátomnak — hogy írásaim sötét hangulatúak és rosszkedélyű ember művei, melyekben az élet ábrázolása éppen nem felel meg a valóságnak, mert minden jelenséget sötétre fest a nehézeletű írónak rossz kedélye. A valóság derűsebb, mint amilyennek én ábrázolom, a hiba bennem van, belőlem hiányzik a derű. Az emberekben több a jóság, mint amennyit én látok bennük, legalábbis vegyesen jók és rosszak. Én a szenvedő ember szenvedését is megnövelem, mert nem tárgyilagosan írok róla, hanem szubjektíven, magamat képzelve bele a szenvedő ember helyzetébe. Ha kis-kabátban látok valakit télen, az úgy fázik, mintha az északi sarkon állna, holott én fázom, mert én még télikabátban is fázom. És undorral írnék le egy Szövetség utcai kifőzést, abban az ételeket, holott a valóság az, hogy sok ember nagyon jóízűen falatozik ott. Szekszuális nyomorúság, azt meg már éppen nem lehet másokra rálátni, még az országúti csavargókra sem. És így tovább, írásaim tévesek, sőt károsak.

Figyelmesen hallgattam meg a bírálatot, melyet Gergely mondott el nekem, már mint közvetített és így szóltam: „Bizony lehet, hogy mindebben van valami igazság. Nem én vagyok arra hivatva, hogy a saját írásaimat megítéljem.” Nem vettem tehát rossz

néven a bírálatot, sőt, az nagyon elgondolkoztatott. De — nem tekintettem tárgyilagosságnak. Hiszen akkor született meg, sok előző dicséret után, amikor a volt barát már megsértődött és keserűséget érzett irántam.

Ez a bírálat egyszerű beszélgetésben történt, de eszembe juttat sok más elmefuttatást művekről és írókról — sőt zenéről és képekről — és sok írást, az úgynevezett kritikusoknak az ő gondolatcsavarintgatásait és elmondom azt is, hogy a művészetekről, köztük az irodalomról való elmélkedéseket mindig ellenszenvvel, sőt megvetéssel olvastam. Már kezdetben úgy láttam, hogy az irodalmi kritikus először alkotó író akart lenni. Nem bizonyult azonban elég tehetségesnek, teremtő erő hiányában, áttért tehát a mások írásával, az irodalommal való foglalkozásra. Egyes művekről bírálatokat, egyes írókról tanulmányokat írt. Elméleteket állított fel és rendszereket dolgozott ki. Méricskélt, és méricskélése úgy történt, hogy a műveket egymáshoz hasonlította. Ehhez a művelethez óriási olvasottságra kellett szert tennie. El kellett olvasnia az egész magyar irodalmat s a külföldi irodalom minden közismert művét. Hogyan lehet azonban ilyen feladatot elvégezni? Hány évtized szükséges ehhez? Csakúgy szemmértékre becsültem fel az anyagot és láttam, hogy a tökéletes olvasottság elérhetetlen. Hiszen az olvasás évei, illetve évtizedei alatt is napról napra születtek új művek.

De bárhogyan számígtattam, ismertem ilyen „szakembereket”, akik csakugyan hihetetlen mennyiséget olvastak össze. Már diákkorukban elkezdtek az olvasást. Mértéktelenül olvasó írókat is ismertem, kiknek írásain megérzett, hogy nem az élettel, az em-

berrel, az akácfával vannak közvetlen kapcsolatban, nem élményeik alapján írnak, hanem emlékek rajzának agyukban az olvasmányaikból.

Milyen olvasás lehet a kritikusé? Hogyan olvas az, aki egyre-másra intézi el a műveket, hogy növekedjen az irodalomismerete? A kérdésre ez a feleletem: rosszul. Mert én például elolvastam a *Bovarynét*, de két hét alatt. Ilyen tempóban havonként két könyvet lehet elolvasni. Csakhogy én aztán *olvastam*. Mintha *nekem* írta volna Flaubert a regényt. A *Bovarynét* nem átfutottam, hogy tudjak róla egyet-mást, hogy megismerjem, hanem átéltem. Megtehetette-e ezt a kritikus? Az a kritikus, aki havonta legalább hárminc könyvvel végzett. Aligha.

A kritikusok olvasott anyagukkal dolgoznak, minden műről véleményük van, rangsort állítanak fel, összehasonlításokkal. Hogyan lehetséges ez? Hiszen ha valaki kritikus, ötvenéves korában úgy hasonlítgat össze egy frissen olvasott regényt, mondjuk öt-hat másik regénnyel, ahogy azokat húszéves korában ismerte meg, vajon helytállónak tarthatja-e a véleményét? Nem változna-e meg ítélete a régi olvasmányairól, ha jóval későbbi időpontban revíziót tartana azokon?

A kritikus azzal az önhittséggel lép fel, hogy ő mindenféle művet meg tud ítélni. Hát a kritikus a legkülönbélebb írásmódokra, műfajokra, stílusokra, hangra egyformán tud reagálni? Ez lehetetlenség. Mert ahogy minden ember, tulajdonságait, hajlamait tekintve egyéniség, úgy a kritikus is az. Lehet, hogy valaki nagyszerűen reagál Petőfire, de ideges iszonyattal Adyra. Lehet, hogy valaki érti és átérzi Shaw-t, de Hauptmann-nak *Henschel fuvarosához*

idegen... Sohasem becsültem a kritikusokat, bár dicsérgettek, dicsérgettek, csak éppen kevesebb hajlandósággal, mint mondjuk az egyik helyen Révész Bélát, a másik helyen Herczeg Ferencet.

Ezzel a két példával, már érintettem a kritikának pártosságát is. A pártosság elkerülhetetlen, rákényszerítik erre a kritikust az egyes írókkal kapcsolatos élményei, melyek rokonszenvet vagy ellenszenvet keltettek benne; nem hagyhatja el a kritikus a saját egyéni céljainak szolgálatát, például azt, hogy egy nagy vállalatnál lektor akar lenni, vagy mondjuk, végcélja az egyetemi irodalmi tanszék. Ha egy nagy hírlap szerkesztőségi tagja a kritikus, hogyan lehetne tárgyilagos a lap író-munkatársaival szemben? Mindezekon felül valami szellemi irányzatot is szolgál a kritikus és így az egyik író eszmetársa, a másik meg ellenfél, sőt ellenség. A kritikusról mint ilyenről, mint ítélszről elmondok egy-két esetet, melyek rávilágítanak az ő mivoltára, bár példáimat a zenei életből veszem, mert hát ott bukkantam rájuk.

Amint említettem, gimnazista koromban operajáró voltam. Egyszer vendégszerepelt nálunk egy Alberti Werner nevű tenorista. Első felléptekor a *Trubadur* Manricóját énekelte. Igen szép, átható erejű volt a hangja s kitűnő az éneke. A lapok kritikusai égis dicsérték, két-három fellépés után az operaház szerződtette a tenor főszerepekre. Alberti Werner mindig remekül énekelt, dicsérték tovább. Én minden róla írt kritikát elolvastam. Legfőbb magasztalója volt a legnagyobb lap, a *Pesti Hírlap*. Alberti Werner hangja mindenkiét túlszárnyaló erővel zengett, mint a menyeyei harsona. Máskor: A sztrejtát gyönyörűen énekelte, meg kellett ismételnie. Így ment ez jóideig,

egyszer csak megváltozott, nem Alberti Wernernek, hanem a *Pesti Hírlap* kritikáinak hangja. Ismét játszották mondjuk a *Trubadurt*, a kritikus megdicsérte sorra a szereplőket, Takácsot, Pewny Irént, Szendrőt, aki Fernandó szerepét énekelte, valóban jól; a kritika végén néhány szót írt Albertiról: *Manrico szerepében Alberti Werner v a g d o s t a a magas hangokat*. Mit jelentett ez a változás? Semmi mást, mint-hogy Alberti nem fizette tovább a kritikus által tőle mindaddig felvett sápot. Engem mint naiv gyereket, kimondhatatlanul meglepett ez az eset. Hát ilyesmi is lehetséges? Nem győztem csodálkozni, mert nem tudtam még, mi mozgat a háttérben minden jelenséget.

Máskor a híres olasz baritonista, Titta Ruffo volt vendége az Operaháznak. Nem róla beszélek most, hanem az itt tartózkodása alatt vendégszereplő Martinelli nevű olasz tenoristáról. Martinelli fiatal volt, pályája kezdetén állt, senki sem ismerte még a nevét, tehát őt nem előzte meg világhír, mint Titta Ruffót. Az *Aidában* lépett föl. Persze ezen az előadáson is jelen voltam. Nem váltottam jegyet, de ismertem a rendezőt és az elintézte, hogy a földszintre bemehettem és a bejárat mellett állhattam. Ott álltak a zenekritikusok is, mert volt ugyan jegyük a földszint első soraiba, de az előadás megkezdése után érkeztek csaknem mind. Mihelyt a nyurga fiatalember, Martinelli, kinyitotta a száját, tudtam, hogy szép a hangja és jól énekel. Mikor az első felvonás végén énekelte a románcot és legördült a függöny, a kritikusok összenéztek. Új volt az énekes, tehát nem tudták, hogy jó-e, közepes-e, gyenge-e, vagy csapnivalóan rossz. Egymás mellett álltak szótlantul, egyikük

sem volt képes arra, hogy véleményt mondjon. Végre a legbátrabb köztük, aki nem volt egészen fiatal, magistermetű is volt, szakálla is volt, pápaszemet is viselt, szóval a tekintélyes Kern Aurél, megszólalt: „Én azt hiszem, hogy egészen jó.” A többi kritikus föllelegzett, de még nem nyugodtak meg egészen, mert hát az sem szentírás, amit Kern kolléga mond. És megszólalt az Est-lapok kritikusa, Cserna Andor: „Várjatok, majd én mindjárt elintézem a dolgot.” A legközelebbi páholy felé nézett, amelyben Titta Ruffo ült. „Bemegyek Titta Ruffóhoz és megkérdem őt.” A zenekritikusok kivonultak a hallba, egy csoportban álltak és várták a választ, hogy hát milyen is az a tenorista, akit az imént hallottak. Néhány perc múlva jött vissza Cserna: „Azt mondja, hogy ez a Martinelli fiatal, csaknem kezdő énekes, de szép hangja van és jól énekel; azt hiszi, hogy néhány év múlva híres tenorista lesz belőle.” A kritikusok most nyugodtak csak meg egészen, a helyzet meg volt mentve, megtudták, amit tudni akartak, hogy hát szép volt-e, jó volt-e, amit az imént hallottak. Mellékesen említtem meg, hogy a lapjaikban most már meg merték dicsérni Giovanni Martinellit, aki pályáján aztán folyton emelkedett és tíz év múlva a New York-i Metropolitan első tenoristája lett.

Az irodalmi kritika viselt dolgairól nem is beszélek, hiszen már mondtam, hogy nekem különösebb zavaraim nem történtek ezzel a dicső műfajjal. Mások eseteire, például az Adyéra, már mint a körülötte folyt harcokra, elég utalnom, úgyis közismertek. Ezekben a harcokban annyi ostobaságot és rosszindulatot termeltek a kritikusok és az irodalomról és költészetről nyilatkozó más tollforgatók s politikusok, hogy

azzal meg lehetett volna rakni egy ötven vagonos tehervonatot. Nemcsak a tagadók és támadók, hanem a dicsérők is kitettek magukért. Adynak legszebb költeményei az *Új versek* és a *Vér és arany* kötetében voltak, később túlságosan sokat írt, önmérséklés és önbírálat nélkül, versei közt sok gyenge akadt, sőt rossz is, modoros, önisméltó, pózoló, de a hódolók kara soha nem mulasztotta el, hogy újabb és újabb kötetről el ne harsonázza, hogy az a legjobb, még az előzőket is felülmúlja.

ÁTSÉTÁLOK AZONBAN megint a napos oldalra. De érdekes, hogy ami jóra hivatkozhatom, az mind nem volt olyan pozitívum, mint a kellemetlen tények. De hát tényekkel is dicsekedhetem, ha akarok, hiszen már említettem, hogy mégis csak sikerült csaknem minden írásomat elhelyeznem és mégis csak megéltem, ha nehezen is. Érdekes, hogy az emlékezet szinte hamisít, amikor olyan élesen felveti a fájó emlékeket, minden részletükkel együtt, a kellemes emlékek meg mintha végleg szunnyadni akarnának. De hát a kellemetlen irodalmi élmények elviseléséhez olyan gyakorlatra tettem szert, hogy a legtöbbször meg sem kottyantak nekem.

A remény nem hagyott el, s nemcsak arra irányult, hogy majd jobbra fordul a sorsom, hanem arra is, amint már mondtam, hogy ha a fene fenét eszik is, akkor is meg fog változni a világ, még pedig az én javamra — illetve, ami egy — annak az ügynek javára, amelyért küzdök... Sokszor éreztem magamat jól; amikor a kávéházban ültem, megkávézтам és kinéztem az utcára, szinte mámorossá lettem.

Szenvedtem sokat, de a végzetes bajok mindig elkerültek. Azt hittem tehát, hogy valójában szerencsés ember vagyok. Szinte isteni rendelésnek éreztem, hogy elélek az emberi kor legvégső határáig és akkor is úgy halok meg, hogy lehunyom a szemem és nem ébredek fel többé. Az emberi élet legfőbb áldásának a szerencsés véget tartottam... A barátaimmal és társaimmal folytatott viták gyakran fölkellesztettek. Mikor tréfákat írtam a *Borsszem Jan-kónak* és a *Kakas Mártonnak*, kellemesen éreztem, hogy a tréfagyártás könnyen megy, s gyakran megessett, hogy magam is jókat mulattam a saját ötleteimen. Ilyenkor szinte megvetettem a komoly irodalmat és csábított a gondolat, hogy jó lenne az egész életet és az írást is csak úgy átmókázni.

Regényírást is terveztem, bár láttam az olyan regénynek az akadályait, amit én írhatnék, azért is húztam, halasztottam, hogy regénybe kezdjek. Regényről tervezgetve mintegy szemlét tartottam élet- és emberismeretemen, s azt nem láttam kielégítőnek. Mert hát micsoda életem volt nekem, hol születtem, hol nevelkedtem, kik közt forogtam, milyen embereket és életkörülményeket ismertem meg? Keveselltem az írói anyagomat, nem éreztem elég erősnek a memóriámat. A gimnáziumról írjak? Hát... ez talán még lehetséges. Vagy a parasztokról? Hiszen elhagytam a szülőföldemet és hosszú ideje már, hogy nem láttam. Amit tudok a falu életéről, az nem több, mint amennyi egy falun élő félig idegen gyermek képzeletét megragadhatja. Nem ismertem én mást, mint a kávéházat, a kávéházba járó embereket, s az írói pályára törekvő fiatalokat. Íróhoz nem méltó módon éltem már tíz-tizenkét év óta, mert az

bizony alig tesz valakit íróvá, ha a lelkes Franyóval, a torzó Gallovichcsal s más hozzájuk hasonlókkal éjszakákat tölt, a kávéházban és utcai csavargással. És miről beszélgettünk? Irodalomról, versekről. Pedig hát más is van a világon, sejtettem és tudtam, hogy bizony gyümölcsözőbb lenne egy útkaparóval hosszan eldiskurálni... Nem voltam én soha kirakódó munkás, hordár, kövező, nem voltam kereskedő s így nem ismertem az üzleti életet. Nem éltem kispolgári családban, nem aludtam éjjeli menedékhelyen, nem jártam bányákban, bányászok lakásaiban, nem voltak megírásra érdemes rokonaim. Az a különös gyanúm támadt hát, hogy inkább tudnék egy regényre terjedő műben arisztokratákról írni. Nem ismertem jól a gazdag parasztokat, mert Apostagon csupán *láttam* őket. Nem ismertem közvetlen érintkezés alapján a csavargókat, a tolvajokat, a püspököket, a rendőröket és detektíveket. A munkásokat meg éppen nem. Különös, hogy magamfajta iskolai, később kávéházi életet élő ember sohasem kerülhetett munkások közé. Soha be nem tehettem lábát egy gyárba. A munkásokról csak annyit tudhattam, amennyit statisztikai adatokból vagy politikai iratokból meríthettem, meg amennyit akkor láttam, amikor kövezők kövezték az utcát, a villamos vállalat napszámosai javították a síneket, a mázolóok festették a szobát vagy a házat. Pincér, borbély, kifutó, szénhordó — éreztem, hogy ezek nem az igazi munkások. Az ilyen dolgozókkal is szinte óvakodtam beszélni, nehogy rombolják a munkásokról való elképzeléseimet.

Így talán kényszerből is fakadt az az elméletem, hogy: nem az a fontos, kik az író figurái, csupán az,

hogy mit és hogyan ír róluk; ha írói próbát tartanának és az lenne a feladat, hogy le kell írni öt gépelt oldalon egy országúti nyárfát, az én írásom akkor is haladó szellemű, sőt a meglevő világgal és írásmódokkal szemben forradalmi lenne, másoké meg l'art pour l'art pepecselés, ismét másoké feudális maszlag, a nyárfa alatt gördülő hintó, vagy akár az árnyékban hűsölő Rózsa Sándor belekeverésével; vagy szemlélet nélküli imbolygás lenne a gondolatok, szavak, mondatok és hasonlatok világában... Terveztem és alig vártam, hogy ismeretanyagomat kiegészítsem.

EGY NAPOM, PESTI BÉRHÁZ, HÁBORÚS JÓSLAT,
KITÖR A HÁBORÚ

EGYSZER, NYÁRI SZÜNETBEN, csatangoltam a tabániteleki pusztán, a földeken. Kánikulai hőség ömlött el a tájon, s én a boldogságtól bódultan lefeküdtem hanyatt a földre. Úgy érzékeltem a nap tűzét és fényét. Egész részegen fekvüdtem. Talán a teljes szabadságot is élveztem és az egybeolvadást a nagy természettel. A természetet jóakarató barátomnak tudtam. Szerettem volna fölszállni a magasba, fehér báránylehőre ülni, széléről a lábamat lelogatni és kezemmel megérinteni a kék eget.

A nap ragyogása előtt behunytam a szememet, de úgy is, behunyt szemmel, a napba néztem. Amikor meg kissé elfordítottam a fejem és úgy tekintettem az égre, most már kinyitva a szemem, gólyák keringtek fölöttem.

Irigyeltem a gólyát, a madarakat, még a verebet is. De különösen sas szerettem volna lenni. Gyakran láttam, hogy a sas szárnyverés nélkül úszott a levegőben. A táj egyes pontjai, a falubeli tornyok, a dunántúli part a magasban vonuló akácfa sorával, igen messze estek tőlem. A sas néhány perc alatt elszállhatott hozzájuk. A sas magasan száll és messze lát,

az én elérhető magasságaim az eperfa teteje és a padlás ablaka voltak. Bár még onnan nézve is kitágult a látkép.

Mindörökre eltöltött emléke a végtelen síkságnak, melynek közepén feküdtem valamikor, a repülés és a messzire látás vágya, vágy a minél több, minél távolabb lehajló égre. Mi sem természetesebb, mint-hogy később Petőfit tartottam a világ legnagyobb költőjének, az ő költeményei lettek legkedvesebb olvasmányaim, persze az iskolai éveket követő időkben s a Heineért való rövidéletű rajongás után. Gyönyörű volt nekem *A Csárda romjai*. Legmagasabb hely a pusztán a gém vége, Azért ült fel a sas annak tetejébe. Azután a *Kiskúnság*, *A gólya*, *Az Alföld*, *A Tisza*. Az én lelkemből is fakadt az édes hetvenkedés: *Mit nekem te zordon Kárpátoknak Fenyvesekkel vadregényes tája...*

Átélt tanyai alkonyatokat idéznek emlékezetembe *A puszta télen záró sorai: Mint kiűzött király országa széléről, Visszapillant a nap az ég pereméről...* Mit mondhatok még, Jókainak is két alföldi leírása tesz nekem még ma is minden műve közt legjobban: *A sárga rózsa* és a *Béka* című rövid novella.

Mindezek a képek, melyeket közvetlenül és a róluk szóló művekkel felidéztem, nyilván boldog órák emlékei gyermekkoromból. Különös hát, hogy már diákéveimben elfordultam szülőföldemtől és idegenkedésem még harmincéves koromban is tartott. A róla, illetve a hozzá hasonló tájakról írt művekben gyönyörködtem, bizonyos élmények emléke azonban üzött, hogy menekülésszerűen távolodjam tőle. Az ilyen törekvés persze hiábavaló, mert emlékeit az ember viszi magával, akár a földgömb másik felére

fut is. Nem hiszem, hogy a tudatos emlékek kimerítik a lelki tényállást, de ami még mögöttük van, azt nem kutathatom. A tudatos emlékeimről már szóltam. Nagyapám zsarnoksága és az istállóban történt rámriasztása, kezében az ostorral; az apám fiatalkori arcképe a szobánk falán; a származásom miatt ért sérelmeim, az a bizonyos paraszti „vagy úgy!” meg az idegen fiú gúnyos megjegyzése: „Tudja isten, hol kódorog az már.” Azután... mire is emlékszem még? Igen, az a zavar, amit a városban a hazai ö-vel való beszéd okozott bennem, az egykori cselédsors és a mezítlábjárás. Nem keresgélem tovább, hiszen kiderült, hogy a szülőföldemhez való viszonyom kettős volt: menekültem tőle és vonzódtam feléje. De macacs voltam és csak menekülni akartam.

Eleinte csak kellemes különbséget éreztem szülőföldem és a város közt, a város javára. A város zaját nem észleltem, különben is a Szalag utcában csend volt; a városi sötétség és zártság elkerült, mert a Szalag utcában világos volt a szobánk és szabad égre esett a kilátás; a nagy sokaságban, mint egy emberrengetegben szinte magamra maradtam és senki nem bántott. A spájzba való eldugást szinte elfelejtettem; hogy anyám egyszer magamra hagyott az éjszaka sötétjében; azt is, hogy kitűnő tanuló voltam, s e tény kellemességében szinte fürödtem; az első gimnáziumban rosszul tanultam, a kátyúból azonban sikerült kivergődnöm és újra az élre kerültem; a középiskolában szinte mesterségesen megteremtett, kissé talán csalóka, de mégis létező demokrácia jölesett nekem, iskolai barátaim és pajtásaim szeretete valósággal éltetett, még fiatalember koromban is néha olyan szabadnak éreztem magam, mint a madár.

Úgy éreztem, hogy legsúlyosabb lelki terheimtől szabadultam meg a városban, s a városi környezetben nem veszhetek el. A Battlay- és Winter-féle fecsegés a származásomról, az is csírájában elhalt, titok maradt, ernyesztő hatását kihevertem.

Kedvezőtlen felismeréseim lassan támadtak az óriási változatosságban, a változatok gazdagságában még mindig élhetett bennem remény valami jobbra, mintegy a végső, teljes felszabadulásra; terheim végzetes voltáról, levethetetlenségéről még nem volt tiszta tudomásom, legfeljebb itt-ott támadtak sejtelveim, minden baj feloldódott azonban az illúziók dús világában.

Érdekes, hogy azért lassan hogyan romlott a világ. Nem a valóságban, hanem az én szememben. A valóság talán változatlan maradt, csak hogy azt eleinte eszményítettem, később meg, amikor már jobban átláttam rajta, mindinkább sötétnek láttam. Kérdés lehet, hogy kedvezőtlenre fordult sorsomat nem festettem-e az igazi színénél feketébbre.

Ha egy, a fiatalságát boldogan leélt ember elmondaná egy régi napját, felkeléstől lefekvésig, illetve éjszakáját is a másnapi fölkelésig, micsoda más kép lenne, mintha én tenném ugyanazt. Összehasonlíthatnánk aztán apró élményeinket és hogy mit láttunk, miről mit gondoltunk — a két kép annyira különbözne egymástól, hogy már majdnem az egymás ellentéte lenne. Vitatkoznánk rajta, nem adnánk egymásnak igazat és — nem jutnánk semmire. Szubjektív kép lenne mindakettő, egyik a kor haszonélvezőjéé, másik a kor kárvallottjájé. A haszonélvező embertárs anyaga nem áll rendelkezésemre, ha én írnám meg mégis az ő egy napját, az csupán elkép-

zelés, költészet lenne, bár talán hitelesebb a sajátjánál. Nem kell vele próbálkoznom, mert maradt elég ábrázolat az akkori irodalomból. Feltárom azonban az egyik saját napomat. Szubjektív, talán hibás is lesz, de én legalább törekszem a tárgyi valóság megközelítésére, én másokra is, mindenkire gondolok, még azokra is, akik meghaltak, s így nem emlékezhetnek vissza az életre, amelybe mégiscsak belehaltak, nem bírván tovább elviselni azt a bizonyos valóságot.

Az ember emlékezete gyenge, a kis élményeinek ezredrészét sem őrzi. Ki tudná megmondani, hogy például 1903 május tizedikén hány órakor kelt fel, hogyan aludt, mit reggelizett, milyen újságot olvasott és mi állt abban? 1907 augusztus utolján hány órakor ebédelt és mit evett? 1910-ben hány óra, hány perckor kezdett a foga fájni? Ugyanaz év szeptember elsején, ha megolvasta a pénzét, mennyi volt az? Pedig a parányi élmények is jellemzők bárkinek az életére, megkísérlem hát egy napomat valahogyan, bár csak hozzávetőlegesen, megeleveníteni. Nem egy meghatározottat, mert az lehetetlen, hanem csak úgy közelében járva a feladatnak, egy átlagnapomat. Mondjuk ezerkilencszáztizenkettőből.

Április volt, tizedike, már megnőttek a nappalok, de éjjel még fagyott. Reggel hat óra tájban indultam haza az Abbázia kávéházból. Este is ott voltam, kinéztem az Andrássy úti ablakon. Láttam a nagy kerek asztalnál Eötvös Károlyt és néhány hívét, köztük Perl Somát, a többit nem ismertem, de nem is tördtem az egész társasággal. Eötvös Károlytól addig még csak a *Gróf Károlyi Gábor feljegyzéseit* olvastam; ha mást is olvastam volna, az *Utazás a Balaton körül* vagy *A nagy per* című munkáit, talán mégis

méltattam volna egy-két érdeklődő tekintetre. Csak így mondom, hogy „talán”, mert bizonyosan nem tudhatom; akkori nagy szigorúságomban, melyet mellőztetésem a végletekig, tehát egészen az igazságtalanságig felfokozott, talán lenéztem volna műveit, mesterségesen derűs locsogásnak tartván azokat.

Kinézttem az ablakon és bámultam az utcát. Ott-hon vacsoráztam, büntudattal, mert kérdéses, hogy eléggé megfizettem-e a vacsorát. Ebédem, vacsorám egész életemben volt. Bizonyára egy kis húst és főzeléket, utána tésztát ettem, mondjuk, mákos metéltet. Szerettem a mákos metéltet, mert az gyermekkori, apostagi parádés étel volt. Sok mákkal és sok cukorral szerettem, s azt úgy fejeztem ki, hogy tészta mák. Általában mohó voltam és szinte parázna, mert vajaskenyérben is a kenyeres vajat óhajtottam. Talán éppen ez után a vacsora után mondta anyám a szomszédasszonynak, aki visszamondta nekem: „Nem szeretek sok mákot tenni a tésztára, mert ez a Lajos úgyis mindig olyan álmos.”

Vacsora után lementem a kávéházba és ott csak feketéztem. A fekete nem volt jó, ezt onnan tudtam, mert ittam már jó feketét is, Jankovich Bésánéknál például. Szegényembernek sohasem érdemes a jót megismerni, mert az azzal való összehasonlítás elrontja benne a rossz ételek és italok élvezésének képességét. Már pedig a szegény embernek értenie kell hozzá, hogy a vízben főtt krumplit vagy a kukoricakását is gyönyörűséggel egye... Tehát az utcát bámultam, már mint az Andrássy utat. Micsoda „destruktív” fiatalember lehettem, hiszen még az sem tetszett nekem, hogy a régi Sugár utat Andrássy útnak nevezték el. Kell a fenének az ilyen utcanév,

mire jó az? Máig is csak az ilyen utca neveket szere-
tem: Dob utca, Akácfa utca, Mérleg utca, Ménesi út,
Ó utca, Délibáb utca; a régi nevek elvetésével egy-egy
emlékemtől fosztnak meg, esetleg kellemestől.

Az Andrássy utat akkor még tágasnak és szépnek
véltam. Még nem láttam a bécsi Ringet, sem a lenin-
grádi Nevszkij prospektet. Tíz óra után már meg-
fogyatkoztak az utcán járók, különösen a nők. A fér-
fiak szürke felöltőt viseltek, erről eszembe jut, hogy
én kiskabátban jártam, a télikabátomat már illet
levetnem, annál is inkább, mert kopott volt, a gomb-
lyukai szakadozottak, a napvilágot már nem állta,
felöltőt vásárolni meg nem volt pénzem. Fekete után
rágyújtottam egy szivarra, akkoriban Médiát szívtam.
Ez bizony furcsa volt és ugyancsak szabálytalan,
mert az Eötvös-asztalnál némelyek — ennyit mégis
észrevettem — olcsó Portoricót szívtak. No de hát
majd! Egyszer csak sikerül kiemelkednem a mélyvív-
ből, felöltöm is lesz, Médiát is jogosan szívhatok. A
ruhám rendes volt, az arcom frissen beretvált, egész
bátran néztem az ablak előtt elhaladó késői magá-
nos nők szemébe. Igen, aki a kirakatban ült, annak
tekintete mindig találkozott az ablak előtt elhaladó
nőkével. A szép nőket erősen megnéztem, mosolyog-
tam is rájuk. A mosolyomon fennakadtak, tekintetük
hirtelen érdeklődőre változott, de csak mentek to-
vább. Megtörtént, hogy mosolygásom szinte meg-
merevedett, nem szűnt meg elég gyorsan, így aztán
a következő csúnya nőre is rávillant. Ó, a csúnya nő,
az rögtön megzavarodott, aztán visszamosolygott, el-
haladt ugyan az ablak előtt, de visszafordult és újra
eldefilírozott előttem, majd megint újra úgy, hogy
én, udvarias ember lévén, kénytelen voltam az asz-

talról fölemelni az ott heverő újságot és úgy tenni, mintha olvasnék belőle.

Csak úgy tettem, mintha olvasnék, mert újságot olvasni nem szerettem, tehát nem is szoktam. Néha megszakítottam ezt a gyakorlatot, mert azt hittem, hogy mégis csak muszáj tudnom, ki a miniszterelnök, ülésezik-e a parlament, hogyan fecsegnek a képviselők az egyes országos érdekű kérdésekről, mit játszanak a Nemzetiben, vagy az Operában. Ha balesettel vagy bünténnyel, esetleg gyilkossággal traktált az újság, már hogy *akart* traktálni, azt soha nem olvastam el. Írók, könyvek nem érdekelték, könyvkritikába a világért sem néztem bele, cimboraságból, mellékszempontból, üzleti érdekből fakadónak tartottam.

Járt a kávéházba egy öreg, őszbajuszú ügyvéd. Az már délután beült, megkávézott, este két lágy tojást vacsorázott és körülbelül délután hat órától éjjélig szakadatlanul újságot olvasott. Kiolvasta az összes napilapokat, *Pesti Hírlapot*, *Pesti Naplót*, *Budapesti Hírlapot*, *Alkotmányt*, *Az Estet*, *Magyarországot*, de mind valamennyit, a vezércikktől a legkisebb hírig, mert tájékozott és művelt ember *akart* lenni. Ez az úr néha odajött hozzám, rendkívüli udvariassággal megkérdezte, hogy megengedem-e és leült az asztalomhoz. „Hogy tetszik lenni?” — kérdezte előbb, aztán beszélni kezdett: „Mit szól Apponyi beszédéhez?” Nem szóltam hozzá semmit, nem is tudtam, hogy beszélt, csak annyit tudtam, hogy van egy Apponyi nevű politikus. Az ügyvéd aztán fel *akart* egyet-másról világosítani. E közben ilyeneket mondott: „Azt írja a *Budapesti Hírlap*, hogy...” Mély lélegzetet vettem és tűrtem őt. Bizonyára igazságtalan voltam hozzá, mert azt gondoltam róla, hogy ő Közép-Európa

legbutább embere. Hosszú mesélgetés után így szólt: „No, megyek, mert látom, hogy zavarom.” Marasztalás nélkül fogtam vele kezét. És újra kinéztem az ablakon, most már mélyen bele az éjszakába. Gondolkoztam, novellán törtem a fejemet. Nem múlhatik el az éjszaka tétlenül, dolgozni kell. Nyüzsögtek fejemben a képek, az emberek, a dolgok, de nem akadt témám. Bármilyen jutott eszembe, már mint valami novellává kerekedhető anyag, rögtön elvetettem. Ezt sem lehet, azt sem lehet. Mi az, amit mégis lehet? Ez keserű, az szomorú, itt nem tisztelik a gyerekek eléggé a szüleiket, ott nem szereti az anya eléggé a gyermekét; rajzott a sok kép, mert a fantáziám legtöbbször vizuális volt, szóval a szememmel érzékelt emlékek futottak bennem, úgy, mintha gyorsan pergő filmet néznék; egy cseléd és nagysága közt történt öszeütközés jutott eszembe, azt sem írhatom meg, mert olyannak kellene lennie, hogy a cseléd a hibás és a nagyságának van igaza; felbukkant egy katonatiszt, azzal esett meg egy furcsa história, jaj, azt sem lehet, mert a katonaságot csak dicsérni szabad; okos, derék, s a közért fáradó férfinak kell lennie a miniszternek, a bankigazgatónak, talán még a háztulajdonosnak is, aki két sarokház lakbéréiből tengeti havannás életét... De hát, hogy a csudába csináljátok, kartárs urak, hogyan írtok ti? Hogyan van az, hogy nektek minden jelensége az életnek egy-egy téma, s ha megvan a témátok, csak leültök és megállás nélkül ömlik belőletek a szó? Nekem meg úgy kell harcolnom, láthatatlan, de létező és hatalmas erők ellen, az irodalom, már mint a ti irodalmatok ellen, a publikum ellen és hol van a barátom, a megértőm, hol van, aki egyáltalán hallgat rám?

Megesett, hogy órákig kalandoztam képzeletem világában és témám nem akadt. Terror alatt álltam és a terrorral csak a legvégső erőfeszítéssel lehetett megküzdenem. Az élet egész nagy területei voltak kizárva a megírhatók összességéből; a gazdagság eredetét tilos volt felfedezni; a szegényt sajnálni igen, de lázítani nem volt szabad; az élet mélységeibe nyúlni, a nemiség dolgait őszintén tárgyalni legalább is nem illett; a helyett a „szerelemről” kellett bonyolalmas történeteket kitalálni, évszázados sablonra, a nőolvasók igényeinek kiszolgálásával: a nő legyen szép, a férfi legyen gazdag, a történet pazar környezetben játszódjék, végén a szerelmesek legyenek egymáséi. („Nem tetszik tudni, hogy az irodalom lényegében polgári házassági propaganda?”) Nekem olyan novellákat kellett kieszelnem, melyekbe lényegi mondanivalóimat mint dugárút csempészttem bele. Ha elvetettem a béklyókat és megeresztettem a tolat, akkor — nem vált pénzzé a munka. Akkor kereshettem olyan, a nyilvánosság kizárásával megjelenő lapot, mely vállalkozott ugyan a mű leközlésére, de olyan kis honoráriumot fizetett, mely a megírás alatt elszítt cigaretta és megivott feketekávé árát sem fedezte.

Azon a napon, amelyre gondolok, végre találtam egy témát. Ha szabad lettem volna, egy perc alatt öt téma jutott volna az eszembe. Mire a témáig eljutottam, agyam elfáradt, olyan kimerültnek éreztem magam, mint aki ájultságából tért magához. Papírra vettem néhány sort, csak az elindítás egy-két mondatát, azután elmentem az Abbáziából. Sétáltam egyet. Benéztem a Palermóba, a Japánba, ismerőst kerestem, akivel beszélgethessek egy kicsit. Megéhez-

tem. Elmentem az Erdélyi borozóba, ott ettem egy bablevest kolbásszal, üldögéltem, nézelődtem. Munkaidő volt ez nekem, ezzel a kis szünettel, irigyeltem a boldogokat, akik befejezett munka után már csak szórakoztak.

Két óra tájban tértem vissza az Abbáziába, rendelttem újra egy feketét, rágyújtottam egy szivarra és elkezdtem megint írni. A terep kellemes volt. Egy óriási kávéház, mammut ablakokkal, fényesen kivilágítva, benne konyha, kassza, személyzet és lapok, képeslapok, ha kissé talán meg akarom majd szakítani a munkát. Az íráshoz nem is lehet jobban elhelyezkedni. Ugyanez, már mint a novella mély átélése és mondatonként való megírása, keresve a szavakat, a lehető legjobb kifejezőmódot, vajon hogyan folyna egy lakásban? Fogalmam sem volt róla. Az volt a rémképzetem, hogy kizökkennék a tárgyból, kellemetlen zavaró gondolataim támadnának, föl-alá járnék, újra leülnék, majd pedig, — hogy ellenálljak az írás külső kényszerének, elálmosodnék, lefeküdnék és aludnék. Vagy, megriadva a magánytól, elrohannék hazulról. De itt a kávéházban izzik az ember, mint a villanylámpa. Ha bárki ismerős bevetődött a kávéházba, elhárítólag fogadtam a köszönését, munkában vagyok, egyedül kell maradnom. Két-három órát írtam. Az éppen elég volt, ha tovább folytatom erőltetve, az a minőség rovására esik. Nem váltam olyan mesteremberré — máig sem, annyi gyakorlás után — aki rutinos és akinek jól betanult sablonra ömlenek a mondatai. Mindig valami újat akartam írni, mindig valami újféle módszerrel, tehát úgy, mintha akkor írtam volna először életemben. Megvallom, hogy valamennyi belső hajlamomat fi-

gyelembe véve, egy irány felelt volna meg nekem legjobban, ez a terjedelmi korlátozás nélkül való elbeszélés, illetve regény lett volna, melyből példák az írásaim közül: *Egy délután a Grün-irodában*, *A szobalány*, *A meggyalázott vágy*, *A jó fiú*. Ebben az irányban azonban éppenséggel nem haladhattam, mert közöny, meg-nem-értés, megbotránkozás és sokféle ellenerő áttörhetetlenül állta utamat.

Megéheztem megint, megkávéztam, kicsit nézegettem a külföldi képeslapokat, a *London Newst* például, amelyben semmi gyönyörűséget nem leltem, mert agarászatok, falkavadászatok, teniszjáték, golfjáték s lordok és ladyk kutyáinak képeit közölte.

Hat óra felé elindultam haza. Már világos volt. Amikor a Teréz körúton a Király utca felé lépdelttem, megnéztem egy hőmérőt, nulla fokon állt a higanys. Április tíz, illetve már tizenegy és még ezen az éjszakán is fagyott. De az ég felhőtlen, holnap talán — azaz ma — kisüt a nap és felmelegszik a levegő. Szeretem a világosságot, a napfényt, de — mi haszon a szép időből? Két óra tájban kelek majd fel, a délelőtti átalszom, pedig ablakaimon át láthatnám az eget, a napot... Háromnegyed hat, nem érdemes kapunyitás előtt megérkezni a házhoz, a házmeister az öreg, rosszindulatú, dohogó trotli, ilyenkor már úgyis nehezen nyit kaput és még álmos, sápadtan jön elő, hunyorgó szemmel és alig köszön. A házmeisterrel is jóban kell lenni, sokat kellemetlenkedhet, ha akar, a háziúr fel is mondhat indokolás nélkül, hol a fenébe szerezhetünk harmincöt korona havi bérért, tehát aránylag olcsón, olyan lakást, mint a mostani, amely mégis csak tűrhető: kétemeletes házban a második emeleten van, udvari, tehát nem hallatszik be

az utca kocsizaja, melyről a szomszéd ugyancsak panaszkodik; két ablaka van, nappal világos, az ablakon át látható az ég; szemben az ablakokkal alszom, ha kinyitom a szemem, az ég valami rejtelmes módon megnyugtat, látványa egy óriási komplexum, melynek egyik eleme talán az az emlék, hogy egykor Tabáni-
telken hanyatt feküdtem a földön, a teljes égbolt alatt; fölöttünk nincs lakás, nem zavar bennünket a székek tologatása és a lábak dobogása.

Vártam hatig, akkor fölmentem a lakásba, lefeküdtem. Hogy mit álmodtam, arra sehogy sem emlékszem. Szoktak szorongásos álmaim lenni, de előfordult az álmaim közt kellemes is. Volt néha egy ismétlődő, szemtelen álmom, már hogy a dicső természet részéről volt szemtelenség, hogy ilyen álmokkal incselkedett velem. Azt álmodtam, hogy pénzt találtam, még pedig az ágyamban. Jaj, milyen boldogság volt, hiszen lefekvéskor a nadrágzsebemből mindössze egy korona tizenhat fillért sikerült előhalásznom és az éjjeliszekrény márványlapjára tennem; szóval pénzt találtam a lepedőn és szaporán kezdtem összeszedni, egy- és ötkoronások voltak a pénzdarabok, már tele lett velük a markom, de a pénz mintha folyadék lett volna, nem éreztem a keménységét és már álmomban az a kételyem támadt, hogy hiszen csak álmodom, védekezni akartam a csalódás ellen, szorítottam a markom, hogy ha felébredek, akkor is benne legyen a pénz, de felébredtem és — meg se néztem a tenyeremet, nem volt benne egy korona sem. Még ébren is furcsa volt egy ideig, hogy álmomban mennyire iparkodtam, minden óvó rendszabályt megtettem és hasztalanul.

Fölkeltem. Megmosdottam és felöltöztem. A kony-

hában volt a vízvezeték, anyám egy székre tette a lavort. Foltok feketéllettek a lavor fenekén, ahol lekopott a máz; a lavor kicsi volt, nem sok vízben mosdhattam, nem lubickolhattam úgy, mint Tezero-vác Suhopoljén, egykor!... Az öltözködésben nem sok gyönyörűségem telett; más csaknem naponként vesz fel tiszta inget, finomat és drágát, teljesen épet persze. Másnak a nyakkendője is mutatós. A körmeimet nem gondoztam, beretválkozni csak másnaponként szoktam, a cipőmet nem tartottam sáfán, ha még ép volt is, az orra mindenesetre fölfelé hajlott. A zoknimon bizonyosan lyuk tátongott, csak az volt a fontos, hogy a lyuk ki ne kandikáljon hátul a cipőm kergénél. A cipőm sarka megkopott már, még ha csak kéthetes volt is a cipő, hiszen úgy jártam, mint egy gránátos, szinte csapkodva lábamat az utca kövéhez.

Félháromra elkészültem az öltözködéssel, a fejem már kopaszodott, csak kefét használtam fésűnek. Nem ebédeltem, hiszen úgyis kávéházba kellett mennem, hova mehettem volna máshova? Otthon maradni és olvasni, ettől messze estem. Valami délelőtti dolgot elintézni, ettől elkéstem. Egyszer hadmentességi díj ügyében idézést kaptam a városházára, a katonai ügyosztályba; kettőig lehetett volna oda mennem, két hónapig halogattam a megjelenést, végre is csak azt tehettem, hogy reggel nem feküdtem le és úgy jutottam el a hivatalba. Téli idő volt akkor, vagy tíz fok hideg, nagyon fáztam, mert nem aludtam. A hadmentességi ügy elintézése után, ha már a városházán jártam, bementem Wildner Ödön tanácsnokhoz, aki akkoriban egy értelmes folyóiratot szerkesztett. Honoráriumért kerestem fel, mert egy

bírálatom jelent meg lapjában Móricz Zsigmond *Magyarok* című novellás kötetéről. A bírálat nem volt kedvező, de hát mit is írhattam volna a kedélyeskedő novellákról, mikor én a kiváló oroszokat olvastam ugyanakkor. Igen jeles, jól író, a magyar nyelvet remekül tudó, világirodalmi viszonylatban tökéletes *másodrendű* írónak minősítettem Móriczt. Wildner elmondta, hogy a bírálat megjelenése után már másnap fenn járt nála Móricz, nagyon panaszkodott és sehogy sem értette, hogy hát miért bántják őt. Mosolyogtam, nem törődtem az esettel, még mindig hittem, megírhatom, amit igaznak tartok.

Szóval, elmentem a kávéházba. Hazulról távozva, miután aznap még egy szót sem beszéltem anyámmal, így köszöntem neki: „Alászolgája.” Ez formai köszönés volt, a lényeg elkerülése. Hiányzott belőle a melegség. De hát mit tehettem volna én, a hibás, a haszontalan, a bűnös fiú? Azt gondoltam azonban, hogy nem köszönés kell ide, nem beszélgetés, hanem pénz. Pénzt kellene már keresnem, több pénzt, és anyámat jobban ellátni, szerezni egy rendes lakást, vagy még inkább kicsinosítani a meglevőt úgy, hogy én meg elköltöznék máshova, egy szép szobába, nem való egy felnőtt férfinak otthon lakni az anyjánál. Sok mindenben kerékkötő az ilyen elhelyezkedés, talán még azt is előidézi, hogy az ember örök gyermek marad.

A New Yorkba mentem, az esett a lakásunkhoz legközelebb. Ott találkoztam Wittmann Viktorral és Karinthyval. Wittmann mérnök volt és repüléssel foglalkozott. Karinthyval már megbeszélték, hogy együtt mennek ki a repülőtérre és Karinthy felszáll vele. Engem is hívtak, hogy menjek velük. Össze-

néztek mosolyogva és megértették egymást: engem is rávesznek majd egy kis repülésre. Kicsit még vártunk az indulással. Szétnéztem a kávéházban. Tele volt feketéző vendégekkel. A kávéház közepén, a konyhaajtó mellett és a kasszával szemben állt egy hosszú asztal, amelynél újságírók és effélék ültek. Láttam egy-két elrettentő példát, a nevüket nem írhatom le, ott ült a tehetséges költő, aki egész életében nyomorgott és mindenkitől pénzt kért. Ha nem érkezett mentőangyal, akkor idegesen rázta a térdeit, szünet nélkül, mint egy paralízis agitansban szenvedő beteg. Egy másik asztalnál az öregedő, elmés és szintén tehetséges novellairó arca vonaglott; ez az író az egész életét kártyázással és lóversenyzéssel töltötte, mindig nyomorgott és ő is megpumpolt mindenkit, még idegent is. Mindkettőjük agyát mint rögeszme a tébolyodottét, szüntelenül az a gondolat foglalkoztatta hol, hogyan, kitől lehetne valami kis pénzt szerezni? Ha társaságban ültek, csak hallgatták a mások anekdotázását, soha egyetlen témához nem szóltak, mert az egyetlen kényszergondolatuk járt az eszükbe. Egyszer társalgás közben Napóleon került szóba. Napóleon ilyen volt, hős volt, mániákus volt, gyáva volt, mohó volt, telhetetlen volt, Napóleon olyan volt, kegyetlen volt, zseniális volt — mindenki beszélt Napóleonról. Egy kis szünet után a költő is tett egy kis megjegyzést: „Napóleon mégiscsak derék ember volt, volt szíve, mert — Talmának, a színésznek és egykori barátjának, sokszor adott pénzt.” Szinte elszédültem. Istenem, micsoda hajótöröttjei vannak az irodalomnak? Ha minden rosszul megy továbbra is, én is ilyen korcsemler leszek? Ennél még meghalni is jobb lenne.

Meghalni persze nem akartam, ez mindjárt ki is derül majd. Fizettünk, azaz Wittmann fizette ki hárunk feketéjét, a sajátját, a Karinthyét és az enyémet, kimentünk a kévéházból, Wittmannt a járda mellett várta az autója. Felültünk, Wittmann vezette az autót, kirepültünk a repülőtérre. Így mondom, hogy repültünk, mert az autó eszeveszett tempóban száguldott, hajszálnyi távolságban más járművektől, át keskeny réseken, Wittmann úgy látszik szerette a kockázatot és neuropathiás vakmerőséggel vezette az autót, kacérkodott a balesettel.

Megérkeztünk a repülőtérre, Wittmann kitolatta gépét az egyik hangárból. Ócska szerkezet volt, motor, szárny, kerekek, vásson vagy mi és drótok. Megvizsgálta kutatva, körüljárta, valahol piszkálta, végre megnyugodott. Beléje ültek ketten, Wittmann és Karinthy. Zakatolt, megindult a gép, gurult, fölemelkedett a levegőbe, mindig magasabbra és magasabbra és leírtak egy jókora kört. Szél is fújt, a gép ingott, de úgy, hogy néha csaknem felfordult. Én meg-megijedtem, féltem, hogy a két vakmerő barátom lezuhan és elpusztul. De szerencsésen földet értek. Karinthy egész részegen szállt ki belőle, rajongott a repülésért, azt hitte, hogy nagy élményben volt része. Wittmann nyugodtan, szóval jól elfojtott félelmekkel mosolygott. Rágyújtott egy cigarettára és így szólt hozzám: „No Lajos, most maga következik!” Karinthy csak így biztatott: „No?” Óriási megvetéssel mondtam nekik: „Csak húszezer koronáért!” Wittmann nevetett: „Pedig csak húsz koronát adhatok, húszezer koronám nincs.” „Tudom, mert ha lenne, akkor ötvenezret mondtam volna.” Nem tágitottak azonban, hanem mind a ketten versengve eről-

tettek. Érveikre nem is feleltem, s nagynehezen lemondtak arról, hogy én is repüljek.

Különben utáltam, több ennél, gyűlöltem a repülést. Gyűlöltem benne azt, hogy oly sok fanatikus ember áldozta fel érte az életét, hogy még mennyi- nek a halálát fogja okozni a jövőben és — ezerszer több szenvedést zúdít majd az emberiségre, mint amennyi hasznót hoz, nem is ezerszer, hanem milliószor annyit. A repülés egész rendszerét, a gép szerkezetét a szadizmus-mazochizmus ösztönpárból fakadó gonosz és buta agyalmánynak tartottam és az volt a nézetem, hogy ha jók lennének az emberek, embertársaikhoz és önmagukhoz, akkor már kezdetől fogva egészen másféle megoldáson törték volna a fejüket, olyanon, amelynél főszempont a levegőben való stabilitás. Az ember géppel való repülése még csak nem is hasonlít a madár repüléséhez.

Elindultunk hazafelé. Karinthy elragadtatással beszélt arról a gyönyörűségről, melyet a repülés alatt érzett. Csak ennyit mondtam neki: „Marha.” Wittmann lassabban vezette az autót, jeléül annak, hogy sötétben bujkáló ösztönei egyelőre megnyugodtak. (Két-három év múlva repülőgéppel lezuhant és meghalt. Amikor zuhant lefelé, egy retteneteset sikoltott, de már későn.)

Elváltam Wittmanntól és Karinthytól. Megint valamelyik kávéházba indultam. Meguzsonnáztam és nézelődtem. Egész repülő kirándulásunk lezajlott két-három óra alatt. A Palermóba ültem be. Nyári időszakban teraszaik voltak a kávéházaknak, a terasz felszerelési holmijait április első hetében rakták ki; én akkor már irtóztam a téltől — nem úgy, mint gyermekkoromban — s az év élvezhető részét te-

raszkirakástól teraszbehordásig számítottam... A kávéház belsejében ültem, az ajtó mellett levő kis ablakban. Néha déli felkelés után is itt jelentem meg, mert a nyugati égről ide sütött a nap. Emlékszem rá, hogy akkor naponként valami furcsa bódultság ömlött el az agyamon, olyankor nem olvastam és nem tudtam volna írni, talán semmi értelmi munkát végezni. Ezt az állapotot kimerültségnek is vélhettem, de hát nem lehet tudni, mik voltak az okai. Hiszen elégedetlen voltam a világgal és önmagammal, bántott az életprogramom, csak akkor érezhettem volna magamat menthetőnek, ha kellő eredményt értem volna el.

Tehát a Palermóban ültem. Meglátott egy leányismerősöm és bejött hozzám. Ez gondot okozott nekem, mert ki kellett fizetnem a kávéját. És teher volt azért is, mert ha depressziós hangulatban voltam, akkor nem tudtam senkivel beszélni, különösen nővel nem, mert a nőnek valami életkedvet kellett volna mutatnom, s az nem telett tőlem. A nőekkel való csevegésnek különben sem, derült kedvemben sem voltam mestere. Ez a lány azonban szívesen vette, ha hallgatok, szeretett ő maga mesélni. A saját életéről, a családjáról és a házról, ahol laktak. Csinos barna lány, menyasszony, szegény, afféle kényszerházasság előtt álló. Többször beszélgettem vele, sétáltunk is együtt. Úgy éreztem, hogy szeretné, ha a reá váró sorstól, a nem kívánatos férfival való házasságtól én menteném meg.

Érdekesnek éreztem mindazt, amit mesélt. Az ő elbeszélései alapján próbálok egyet-mást elmondani egy józsefvárosi proletárházról, amelyben a szüleivel lakott. Ez volt az első alkalom, hogy beláthattam egy

proletárkörnyezetbe. Miféle életmód is volt az enyém! Hogyan lehetett valakinek az a szándéka, hogy így lesz belőle író? A Hársfa utca huszonhétben lakni, délben fölkelni, kávéházakban ülni, éjjel írni, reggel hazamenni és délig aludni, egy züllött, csak a krokiíró tollára méltó városban. Mi van a természettel? A hegyekkel, a völgyekkel, az erdővel és a madarakkal? Mi van az emberek legkülönbébb kategóriáival, urakkal, csavargókkal, kereskedőkkel, professzorokkal, mesteremberekkel, parasztokkal, földmunkásokkal, kukoricacsősszel, vincellérrel, halással, pásztorral, pappal, püspökkel, erdésszel, mi van a munkással?

Hiszen nincs társaságom, akiket a kávéházban látok, azokról csak annyit tudok, amit a szememmel érzékelhetek; nem járok valójában sehova, nem utazom, nem ismerem a vidéket, a szállodákat, a fürdőhelyeket, a kocsmákat, a csőszkunyhókat. Nem tudom pontosan azt sem, hogyan készíti a kunszentmiklósi juhász a birkapaprikást, a szegedi tutajos a lebbencslevest. Szentisten, jutott eszembe ilyen tűnődéskor, azt sem tudom, hogy a szobánk falára milyen dísz van pingálva. Kevés helyen jártam és ahol mégis megfordultam, ott is mindent messziről, mintegy madártávlatból láttam. Öngúnnal ezt úgy mondtam: jómadár-távlatból. Vagy kávéházablakból, ami egyre megy. Hogyan készül például egy skatulya gyufa, de elejétől végig?

Amit tudtam, azt mérhetetlenül kevésnek éreztem, azt a képzelődésemet pedig, hogy én röpke ránézésből egy egész világot tudok megszerkeszteni, gyakran indokolatlan elbizakodottságnak ismertem fel. De hát mi is lesz velem mint íróval, aki az írásban is nagyra

vágyom? Hiszen nem tudok letérni arról az útról, amelyen járok. Ahhoz, hogy beálljak szállítómunkásnak, kubikosnak, kifutónak, hordárnak, szénhordónak vagy munkásnak egy vízimalomba, halásznak a Tiszára, mindehhez képtelennek éreztem magam. De hát szükségese-e az ilyen tudatos tanulmányutak? Gorkij nem kirándult csavargónak, hanem az élet űzte őt változatos országútján. És könnyű volt neki, mert mindenfélével dús országban, nagy területeken csavaroghatott, olyan emberekre — modellekre — bukkanhatott, amilyenek nálunk nincsenek. Ha bárhova elkerülnék, talán csak silány leltre akadnék. Találkoznék útkaparóval, aki azt mondaná pestiesen, hogy: Isten a világ felett! Vagy földmérővel, aki azt mondaná, hogy ő nem eszik húslevest, mert attól hólyagkövet kap. Szóval még a néprajzi kutatásom is eredménytelen lenne és bölcsek helyett ostobákkal kerülnék össze. Tisztán láttam, hogy Zola megírhatta a *Hölgyek örömet*, egy nagy párizsi áruházzal, a regény érdekes, anyaga gazdag, alakjai különféle emberek, de — ha más meg akarná írni a pesti Párizsi Áruházat, az bizony a modell silányabb volta miatt nagyon is elmaradna a Zola-regény mögött, még ha győzné is tehetséggel.

Azzal vigasztaltam magamat, hogy ha az igazi író egy gyufaskatulyáról ír is egy öt oldalas rajzot, akkor is írhat forradalmi szemléletű művet. A szemléleten, a képzettársulásokon múlik minden. Jó nekem az is, talán elég is, ha az egész világot a kávéházakból nézem.

No de mit beszélt el a lányka arról a házról, amelyben laktak? Bizony már homályosan emlékszem rá. A Szigetvári utcában volt a ház, elég nagy ház, tele

egyszoba-konyhás lakásokkal. Három-négy nagyobb lakás két-két szobából állott és fürdőszobából. Az egyszobás lakásokban szegény emberek laktak, kisebb iparosok és műhelyi vagy gyári munkások. A munkások ágyrajárókat tartottak. Konyhájuk, szobájuk ócska bútorokkal volt megtömve. Egyébként az asszonyok eléggé kitakarították a lakást minden nap. A kosztjuk leves, krumpli, bab és káposzta volt, húst ritkán ettek. Kenyérben nem szenvedtek hiányt. A férfiak este fáradtan érkeztek meg a munkából, komoran és szótlanul ültek. Az asszonyok csak a háztartási munkát végezték, gyárba egy sem járt közülük, nőket akkor alig alkalmaztak a gyárakban. Akadt olyan munkás, akinek a heti keresete tizenkét koronánál nem emelkedett többre. Az asszonyoknak jutott szabadidejük is bőven, akkor vagy vígan tereferéltek a gangon, vagy civakodtak. A civakodás, súlyos sértésekkel és fenyegetésekkel, mindennapos volt a házban... Egy munkás megbetegedett és hosszú időn át nem járhatott a gyárba, ágyban feküdt, a felesége is gyenge és beteges volt már régóta, talán tüdővésztes, mert mindig köhécselt és sápadt arcán két piros folt izzott, két gyerekük is volt, a többi munkásfeleségek megbeszélték, hogy naponként adnak nekik enni, ezt meg is tartották.

A lány, aki ezt elbeszélte, tönkrement kereskedő gyermeke volt, de rokonszenvezett a munkásokkal. Ilyeneket mondott róluk: „Azok nem rossz emberek, ha durvák is, de talán jobbak másoknál, mert van bennük összetartás.” „Előbb éveken át laktunk falun, amíg megvolt a boltunk — mondta — de ilyen összetartást parasztnál soha sem láttam. E miatt az egy eset miatt is, ami a házunkban történt, én bízom

a munkásokban.” ... Mesélt azután tovább a házról. A többi lakók lenézik a munkásokat. Munkás, ez a legalacsonyabb rangú ember. Különösen a gyári munkás. Isten tudja, hogyan is lehet ez. De furcsa, hogy maguk a munkások, milyen kegyetlenül bánnak az inasokkal. Ott van például szemben a házzal egy péküzem. Dolgoznak ott segédek, de vannak inasok is. Az inasoknak rosszabb a sorsuk, mint a kutyáknak. Legkorábban kelnek, legkésőbbben fekszenek le, egész nap álmosak, mindenkitől félnek; okkal, ok nélkül kapják a pofonokat és milyen furcsa az is, gyakran a gazdának kell őket megvédeni a segédektől. Segédei kevés bért kapnak, a gazda meg dúsgazdag ember ... Lakik a házban egy asszony, akinek fűszerüzlete van. Az gazdag, annak mindenre telik; kétszobás a lakása és igen szépen van berendezve, cselédet is tart persze. A másik jómódú ember a házban egy handlé, az is két szobában lakik; nagyon jól kereshet, azzal is, hogy pénzt ad kölcsön kamatra, a házbeli munkásoknak is. Szombat este meg vasárnap délután egy Teleki téri kávéházba megy, oda járnak az ószeresek. A kávéházi ruhatárost jól ismeri ő, már mint a mesélő lány, távoli rokona is, azzal dicsekszik, hogy némelyik ószeres, ha nem talál aprót a zsebében, egy tízest ad a kabátja őrzéséért; annyi a pénzük, hogy számolatlanul dobálják ... Az özvegy fűszeresné nem is lehet rossz asszony, mert már megtörtént, hogy a házban lakó valamely szegényen segített ... Egy öregasszony lakik a házban, akit a leánya tart el, de albérlők is vannak nála, a lányának a kis gyermeke is ott él. A lány igen szép nő és nagyon elegáns, valami gazdag embernek a barátnője. Minden héten kétszer eljön meglátogatni a gyermekét.

Kétlovas kocsin jön és a kocsi megvárja őt a kapu előtt. Jaj, olyan elegánsan van felöltözve, hogy azt le sem lehet írni. Ha a lépcsőn elmegy az ember mellett, csak úgy árad belőle a parfümszag. Olyankor a szegényasszonyok kiállnak a gangra és bámulják. Irigylük nagyon; „Ennek van esze, ennek van szerencséje” — sóhajtozzák. Órákig beszélnek róla. Ilyeneket is hallani: „Ha nekem eszem lett volna, kiálltam volna inkább az utcára.” „Hát csak itt kell nekünk gürcölni. De miért?” „Mi lesz az emberrel öregségére?” ... Az öregasszonynál, aki a lánya gyermekét tartotta magánál, nők laktak, úgynevezett artista-nők, akik valójában abból éltek, hogy a testüket árusították. A szoba, ahol az albérlőnők laktak, utcára nyílt, az első emeleten; nyáron egy-egy jóalakú lány meztelen felsőtesttel kiült az ablakba, így akarván megtetszeni valamelyik véletlenül az utcán elhaladó úriembernek. A ház többi nőlakója gyűlölködve nézte az ilyen napozókat és csak természetesen, hogy amikor egyik szép lány öngyilkossági kísérletet követett el, az egész ház megkönnyebbült és élénken tárgyalta az isteni igazságszolgáltatást: „Úgy kell neki! Az ilyen nem is érdemel mást.” A nagy sorsban, a végzetben való megnyugvás azonban csak rövid ideig tartott, mert a lány nem halt meg, egy hét alatt felgyógyult. A lány ugyanis mérget vett be, az orvos gyomormosást végzett rajta és megmentette az életét. A lakók, bár talán csak a nők, elmerengtek és meglibbent elméjükben a gondolat, de be nem fejeződött és ki nem mondták: „Még sincs igazság a földön.”

Lakott a házban egy fiatal házaspár, egy konfliktuskocsis és a neje. Csak a külvilág számára voltak házasok, a látszat kedvéért, valójában csak együtt éltek,

nem kötöttek házasságot. Azért nem, mert a nő törvénytelen származású volt és azt annyira szégyellte, hogy nem volt hajlandó az iratait megszerezni, ne lássa azokat a férfi. Ebben a helyzetben azután, amelyben volt, gyakran elájult. Látván lelkibetegségét, a gyakori, csaknem mindennapos elájulásokat a férfi, jó ösztönrel megérezte, mi lehet a nő baja. Megkérte a tönkrement kereskedőt — az elbeszélő lány apját — hogy segítsen a szükséges iratok megszerzésében. Az öregúr nagy buzgalommal hozzáfogott a levelezéshez, írt papnak, községi előljáróságnak, sűrűn levelezett, végre nagy nehezen meglettek az iratok. A férfi, már mint a konfliskocsis, megmutatta párjának az iratokat és kérte, hogy most már kössék meg a házasságot. Ez meg is történt, titokban, a nélkül, hogy a ház lakóit beleavatták volna és — ettől kezdve a nő sohasem ájult el... A házban lakó lányok munkába jártak, legtöbbször varrodába. Volt olyan is köztük, aki csak három koronát keresett egy héten.

A lánnyal való több együttlét alatt részletekben ismertem meg ezt a proletárházat. Írtam is róla egy novellát, *A metresz* címűt, már hogy a téma vázát merítettem a házból. Néha így találkoztam tehát, mások elbeszélései által, a valósággal, melyet ábrázolni akartam. Az életbe, az élet mélységeibe való kirándulásokat csak terveztem, de mindig halogattam. Mintegy hínárban tapostam, a saját szűk életem medrében. Az újságokból sem tudtam meg sokat, hiszen már beszéltem erről. Lehet, hogy azon a napon, melynek történetét írom, azt sem tudtam, hogy Lukács László-e a miniszterelnök vagy Tisza István.

Este hazamentem vacsorázni, ettem egy darab pá-

rolt marhahúst rizzsel és még, mondjuk, darás kockát. Csak addig tartózkodtam otthon, amíg a vacsorával elkészültem, az utolsó falat lenyelése után rögtön indultam el hazulról. Az Abbáziába mentem megint. És kezdődött a menetrend, nagyjából ugyanúgy, ahogyan előző este, a folytatás is hasonló maradt.

HA EGY VAGY KÉT egész éven tartok szemlét, akkor is alig találok olyasmire, amit érdemes volna feljegyezni. Csak valami nagy változás zökkenhetett ki abból a vágányból, amelyen tehetetlenül gördültem. Ez a változás azután el is következett. 1914-ben, egy februári délután, a New York kávéház sötét karzatán ültem, a csillár világosságánál átnéztem Az *Est* címeit, egy cikket sem olvastam el. Feketét ittam és nyolc darab Princeszsászt vettem Béla főpincértől, hitelben; már tizenöt koronával tartoztam neki, mert rosszul ment az „üzletem”. Megláttam a négy asztallal hátrább ülő Peterdy Istvánt. Féligmeddig barátom volt és a *Nyugat* munkatársa, verseket írt a lapba. Polgári nevén Neubauer István-nak hívták, az írói neve volt Peterdy. Verseit nem sokra becsültem, különben sem szerettem az írókat, még a kezdőket sem. Peterdy István kivétel volt, akinek meg lehetett bocsátani a verseit és egész íróságát, mert nagyon becsületes, jómodorú, kedves ember volt. Csak később derült ki számomra, hogy okos ember is. Szóval négy asztalnyira ült tőlem, bizonyára nem látott engem rövidlátó szemével, különben is lepedő nagyságú újságokba temetkezett bele, melyek — lévén lepedő nagyságúak — csak külföldi

lapok lehettek. Béla úrral felíratam a „cekkemet”, el akartam menni a kávéházból, de Peterdy mellett kellett elhaladnom. Üdvözöltem hát: „Szervusz.” Főlnézett a lepedőkből, levette szemüvegét és akkor mosolyodott el: „Szervusz.” „Megyek” — mondtam. „Ne siess, ülj le egy kicsit.” No, ha Peterdy kéri, hát leülök. „Hogy vagy?” „Hogy vagy?” — kölcsönös kérdések, egy kis szünet, a lapra néztem, amelyet éppen letett az asztalra a többi fölé, a *Neue Züricher Zeitung* volt. „Nagyon érdekel engem a külpolitika” — mondta. Úgy bámultam rá, mint egy csodabogárra. Külpolitika! Hát abban meg mi lehet az érdekes?

Peterdy zsebkendőjével megtörülte a szemüvegét, a szemét is, mosolyogva nézett rám: „Háború lesz, Lajoskám.” Ez után már úgy néztem rá, mint egy örültre. Vannak könyvmolyok, mint Osvát, ez meg másféle, ez újságmoly. Olvas és elhiszi azokat a hazugságokat, amiket holmi bértollnokok, tisztán a honoráriumért firkálnak. Nem is tartottam érdemesnek, hogy mondjak neki valamit. De ő folytatta: „Nem hiszed?” Megvetően feleltem: „Nem. Minek higgyem én el azt, amit te a lapokból kikombinálsz? Háború! Hogyan tudhatsz te ilyent?” „Már pedig lesz, egész biztosan. Még ebben az évben. Legkésőbb nyáron.”

Nem érdekelt a dolog, úgy mentek el fülem mellett Peterdy szavai, mintha a félörült és hírhedt Földváry Jakab tartott volna előadást arról, hogy az egészség egyetlen föltétele a szandálban való járás. Tudniillik egy Földváry Jakab nevű ember a szandáltól lett Pesten nevezetesség. Azt mondta aztán Peterdy: „Én rendszeresen olvasom a külföldi lapokat, a svájciakat, a franciákat, németeket, az angolo-

kat. Ez a szenvedélyem. Hidd el, hogy a külpolitika igen érdekes. Minden másnál érdekesebb. Függvényei vagyunk, az a mi sorsunk. A béke, amiben születésüinktől fogva élünk, ideiglenes állapot. És, hogy az sokáig tart, esetleg örökké, az gyerekes illúzió. Az európai helyzet a végletekig feszült. A béke nem tarthat tovább, itt a vége. Pontosan kiszámítható, hogy óriási háború esedékes, már ebben az évben. Hidd el nekem, hogy egész bizonyosan meglesz.”

A szemébe nevettem Peterdynek: „Szabad azt mondanom, hogy szabályszerű örült vagy?” Nyugodtan mosolygott: „Szabad. Sajnos azonban, hogy ez nem változtat a tényálláson. A nagyhatalmak háborúba keverednek egymással, belesodornak a háborúba más országokat is, nem tudják másképp elintézni konfliktusaikat.” „No, és te azt hiszed, hogy ilyesmit előre lehet tudni? Hogy ki lehet csak úgy a lapok firkáiból számítani?” „Igen. Ide hallgass”. „Ha magyarázni akarsz, akkor megyek. Nem hallgatlak meg.” „No csak maradj, nem mondok többet.” És jóízűt nevetett rajtam, bizonyára azon, hogy ilyen magába bújtt ember milyen tájékozatlan és tájékozatlanságát okosságnak tartja és fölényeskedik. „Hiába magyarázám, úgy sem hinnél nekem. Fizetek én is és menjünk inkább moziba.”

És elmentünk a Corso moziba, ahol megnéztük Schnitzlernek a *Liebelei* című színdarabjából készült néma filmet. A főszerepet a híres Psylander játszotta... A háborúról nem esett több szó köztünk, irodalomról beszélgettünk. Akkor olvasta el Peterdy Thomas Mann-nak *Kröger Tonio* című elbeszélését és nagyon tetszett neki. Ismertem az elbeszélést és nekem nem tetszett különösebben. Szóval ebben a

tárgyban sem értettünk egyet. De hát nem csoda, Peterdynek dús haja volt, az én fejem meg kopaszodott, ő vézna volt, én meg erős; ő szemüveget használt, nekem meg olyan volt a szemem, mint a sasnak. Szóval különböztünk egymástól, de azért békésen megfértünk egymással.

Peterdy István jóslatával nem törődtem. És mégis hatott rám egy kicsit, mert attól kezdve néha átnéztem a napilapokat, különösen a *Pesti Hírlapot* és *Az Estet*. Persze csak átnéztem, de tüzetesen nem olvastam el a cikkeket, a külpolitikát sem. Könnyű Peterdynek, véltem, mert ő két hónapban egyszer, ha ír egy szabad verset, nekem meg mindig olvasás, tanulás, érdeklődés helyett, íráson kell törnöm a fejemet. Így mentegtettem mulasztásaimat, csak önmagam előtt, mert más ugyan nem törődött velem.

Igazi barátaim már nem voltak, csak cimboráim és író társaim. Nagy Zoltán Debrecenben élt, Tóth Árpádot nem szerettem, Gergely Bélával elszakadtunk egymástól, mert ő hol vidéken tartózkodott, hol meg Pesten járt egésznapos hivatalba. A régi diák-kori barátaimat is elsodorta mellőlem az élet, vagy engem tőlük. Kaufmann például szellemileg esett tőlem messze, mert irodalommal nem törődött, egy írásomat sem olvasta és így akár azt is hihette rólam, hogy biztosítási ügynök vagyok. Szóval nem úgy voltunk már, mint mikor együtt tanultuk a szabadkelepet.

Nézegettem, mondom, a lapokat, de semmi különös nem leltem bennük. Talán azért, mert megelégedtem a nézegetéssel és a részleteket nem olvasva, azokat nem illeszthettem egészszé. Így hát nem emlékszem rá, hogy mivel voltak megtömvé. Annyira

nem, hogy most mégiscsak — eredeti szándékomtól eltérően, fel kell ütnöm a *Pesti Hírlap* 1914. évi februári és júliusi köteteit. Meglepődve látom, hogy tele vannak irodalommal. Ilyen neveket olvasok: Alba Nevis, Viczmándy Jenő, Doby Andor, Hangay Sándor, Szentimrey Márta, sőt egy novella: Kertész Miksa, *Ha ló nincs*. Érdekes, hogy az ilyen másodrendű gárdát mennyire lenéztem én akkor, ifjú titánkodásomban. Ez a lenézés túlságosan szigorú volt, a nem érvényesülő, az akadályokkal küzdő, s a másféle író indulatából fakadt. Olvasok most ebből a régi irodalomból egy keveset. És megdöbbenve látom, hogy mennyire túlértékelték az 1908-ban indult *Nyugatot* abban a hitben, hogy a volt-tal, s a még élő másféfével szemben valami lényegesen újat jelent. Ez a túlértékelés egy új generáció önmagával való elteltségéből fakadt.

Látok egy cikket a brazíliai macsistról. Egy másiknak a címe: *Psylander és pesti nők*. (Nem tudom, mi a tartalma, de bizonyára hallgat arról, hogy a pesti nők még Psylanderről is úgy álmodoztak, hogy az pénzt ad nekik.) A lap Leonid Andrejevnek *A gondolat* című hosszabb novelláját közli folytatásban. Furcsa, de hát jó néhány évvel ezelőtt meg az *Új Idők* közölte Gorkij-novellákat, minden második, harmadik számában. Bár nem lehet tudni, nem húztak-e ki belőlük egyet-mást, s így tették hazai használatra alkalmassá.

A sok név közt látok egy cifrát: Prenk Bib Doda. Ki ne emlékezne rá, aki nem mai gyerek? Valami albán hős, politikus vagy haramiavezér volt. Emlékszem rá, hogy a pesti humor hamarosan népszerűsítette is, így: *Bibd el lányom, bibd oda. Én is úgy*

bibtem Doda... A pesti emberre semmi sem lehet jellemzőbb az ilyen léhaságoknál.

Elvetem az újságkötegeket, félévig tartana, míg két hónap egybekötött példányait elolvasnám. Nem figyelhetem tehát meg, hogy elmúltak-e már a régi kedvenc hirdetéseim, például a Paplan, Pap-lan (Gichner bácsi áruja). És a „titkos” betegségeket gyógyító Mitzger Tivadar és Kajdacsy volt ezredorvos önreklámja, továbbá az *Én Csillag Anna, két méter hosszú Loreley hajammal...*

Mindegy, hogy mit írtak a lapok, mindegy, hogy milyen volt a felül mulatozó, alul sanyargó Budapest s az egész ország hangulata, egyszer csak agyonlőtték Ferenc Ferdinánd trónörökösét és a nejét, Chotek Zsófiát. Gavrilo Princip volt a gyilkos — ezt már emlékezetből kell leírnom. Könnyű e névre emlékezni, mert arról aztán reggeltől estig, illetve estétől reggelig beszéltek a pestiek. És elkezdték a napilapok kiadóhivatalainak nagy fehér vászontáblára kiírni az egymásra következő eseményeket.

Apponyi beszélt a parlamentben, a cikkíró így írt: *Balogh Jenő lehajtja fejét és alig tudja visszatartani zokogását, az idősebb urak szemében könny fénylik.* Tehát Balogh Jenő csak a fejét hajtotta le, de nem zokogott, az újságíró a karzatról mégis megállapította, hogy zokogását „alig tudta visszatartani”. Röntgenszemű ez az újságíró. De meg sasszemű is, mert azt is látta, hogy az idősebb uraknak könny gyűlt a szemébe... A háború érdekében az ember oly buzgóvá válik, hogy még az érzékszerveinek hatékonysága is ezerszeresre fokozódik... Igen, *akkor* már a magamféle nemodanéző ember is láthatta, hogyan folyik a buzdítás a háborúra s *akkor* meg lehe-

tett állapítani, hogy a vezércikk, amely februárban jelent meg ezzel a címmel, *Hűség a dinasztiahoz*, háborús buzdítás volt.

Anekdoták jelentek meg Ferenc Ferdinándról, utólag akarták őt népszerűsíteni, hogy milyen kedves és jó ember volt. Társaságokban is beszéltek arról, hogy szerette-e voltaképpen a magyarokat, vagy nem, de hát mindegy, hogy őt milyen érzelmek töltötték el, a magyarok mindenesetre szerették őt. Valóságos is volt, istenhívő, lásd: *Ferenc Ferdinánd és a templomkehely* című kis cikket.

Július 20-án történt meg a hadüzenet, már mint a monarchia üzent hadat Szerbiának. Az országot betöltötte a hatalmi felsőbbbségektől diktált szó: „Végre!” Mintha alig vártuk volna már a háborút, mintha mindnyájan izgatottak lettünk volna a miatt, hogy talán elmarad, de hát mégis kitört „végre”. Tisza István lelkesült beszédet mondott a parlamentben, attól lelkesült fel különösen, hogy a „nemzet” mennyire lelkesedik. És a nemzet valóban lelkesedett, már az a valami, amit akkor nemzetnek neveztek, hiszen egy gazdag képviselő, Dungyerszky Gedeon, közbeszólt a lelkesedés hangoztatásánál: „Úgy van, úgy van! Igaz.”

Egy vezércikk már a címében *Tisztító háborúnak* mondta a háborút. A lapok csokorba szedték a vidékről állítólag érkező tudósításokat: *A háborús híreket Kolozsvár lakossága nagy lelkesedéssel fogadta. Balassagyarmat lelkes örömben tört ki.*

A lapokat jobban gyűlöltem, mint azelőtt. Irtóztam tőlük. Hát ezek azok az orgánusok, amelyekben én nehezen, sőt alig tudtam novellát elhelyezni. Most mutatják meg a foguk fehérjét. És tehetetlenül néz-

tem a világ minden jelenségét. Bár vigasztalt az a tudat, hogy én csak egyszerű néző vagyok. Ebben azonban tévedtem és azután szakadatlanul csaknem mindenben. A háború teljesen idegen volt nekem és kitörésétől kezdve már nem tartoztam az emberi közösségbe, nem illetem embertársaim közé. Először is már a háború kitörése előtt tévedtem a világ gazdasági szerkezetének ismeretében, a nagypolitika megítélésében, mert nem tudtam, hogy háború lesz. Tévedtem abban, hogy a békét, amelyben születtem s amelyben ifjúságomat éltem, természetesnek és állandónak hittem. Tévedtem abban, hogy a világot mindig olyannak láttam, mint amikor gyermekkoromban leheveredtem a földre, szememet behunytam és úgy éreztem a nap fényét és hevét, majd szememet kinyitva néztem a golyák keringését. Tévedtem abban, hogy embertársaimat úgy ítélt meg, hogy amint leülnek az asztalomhoz, mosolyogva köszönnek és barátságosan, legalábbis udvariasan beszélnek, ez a viselkedésük egész lényüket meghatározza. Tévedtem abban, hogy a tatárjárást, a török-dúlást, Amerika „meghódítását”, a népvándorlást, az inkvizíciót, a múlt eseményeinek hittem, olyan eseményeknek, amelyek meg nem ismétlődhetnek, mert az ember, aki akkori „dicső” dolgait művelte, azóta megváltozott, s a „hősiesség” oly szörnyű cselekedeteire többé nem képes. Tévedtem és csalódtam. Csalódtam az anyákban, a gyermekekben, a testvérben. Tévedtem és csalódtam, mert nem tudtam, hogy a hárfázó ember, aki a pódiumon érzelmesen pengeti a húrokat, hazatérve hajnalig ír feljelentő leveleket. Tévedtem a nőben, mert nem tudtam, hogy mosolyogva néz ugyan a fess fiatalemberre, de másnap azt

írja névtelenül a Militärkommandónak, hogy: *Iksz Ipszilon egészséges, erős fiatalember és még mindig itt sétál az aszfalton, lakik Pasaréti út ötben.* Tévedtem abban, hogy a háborút nem lehet lelkesedéssel fogadni, de abban is tévedtem azután, hogy a látható és olvasható lelkesedést teljes valóságnak fogadtam el. Nem ismertem fel egészen, hogy a régi világ számomra megszűnt, hogy valójában nem is volt, mert én csupán *láttam* olyannak, amilyennek bennem élt.

Tévedéseim közepette aránylag nyugodt voltam, tehát csaknem kellemesen tévedtem. Mégis egyszerre idegennek, más bolygóról idehullottnak és ittrekedtnek éreztem magam, de elbizakodottságaim egyike újra fellángolt. Szentbizonyosnak tartottam, hogy embertársaim piszkos és gyalázatos dolgaikba, szóval ebbe a háborúba, engem nem tudnak belekeverni. Már a régi békebeli katonáskodástól is megszabadultam, mert meg akartam szabadulni. Ennek a háborúnak nélkülöm kell lefolynia, „Alkalmatlan” vagyok, „untauglich”. Én nem ölök, én nem öletem meg magamat, nem vágatom le a lábamat, nem vonulok fel harcvonalban, én nem megyek be laktanyába, és nem tisztelgek, ha másképp nem megy, lefekszem a földre és nem mozdulok, tehetnek velem, amit akarnak, de engem cselekvésre nem bírhatnak.

Ültem tehát a kávéházban és szivaroztam. Érdeklődésemet, azt a kicsit is, ami néha fölplislákkolt, lezártam, az eseményeket csak annyira tudtam, amennyire látásukat és hallásukat el nem kerülhettem. És tévedtem tovább, mert azt hittem némely órában, hogy a háború legföljebb három hétig tart, talán nem is lesz belőle általános európai, még kevésbé világháború.

Nyugodt voltam, azaz... mégsem lehettem olyan túlságosan nyugodt, mert nem ültem órákon át egy kávéházi asztal mellett, hanem időnként elmentem egy másik kávéházba. És olyankor láthattam az utcát. Láttam felvonulásokat, sok-sok emberrel. Hallottam katonazenét, a banda követői éljenezték a háborút és ütemesen ordították: „Vesz-szen Szer-bia.” Mit tehettem volna? Megvetéssel néztem és hallgattam a félőrült tömeget. Kik és mik ezek? Csirkefogók, lumpenproletárok, tolvajok? Tolvajok nem lehetnek, mert azoknak mégis csak tisztesegebb dolgokon jár az eszük.

Bármerre jártam, nem észleltem az aggodalmat, a helytelenítést, a kétségbeesést, a lázadást. Talán rossz helyeken fordultam meg? Talán menthetetlenül így kellett járnia a „kávéházi” magányos írónak? Mert nem hallottam az anyák sírását és jajveszékelését, a nővérek átkozódását. Nem lőttek le egy lelkesedőt sem, nem semmisítettek meg minisztert, főkatonát, szerkesztő urat. Nem tudtam még, hogy a felületi hurrogásnak, a rémes bódultságnak van egy ellenképe is, de az a lelkek mélyén él és ott is zugokban húzódik meg. Az emberek elpalástolják érzelmeiket, mert a lelkesedésnek szabad a megnyilvánulása, azt felülről szítják, s talán a „Vesszen Szerbiá”-ért egy kisapidíjat is osztogatnak, a másfajta gondolatokat azonban el kell hallgatni, az ellenséges érzelmeket merev arccal kell hordani. De amit így, ennyire lepleznek, az van-e valóban?

És mi lesz az irodalommal? Már mint a magam írásával, mert mások, a legtöbben, úgyis beállnak majd hadi krónikásnak... Azon az éjszakán reggelig fennmaradtam, de ha elüldögéltem is egy-egy kávéház-

ban kissé, irodalmi témán gondolkozni — ezt lehetetlennek éreztem. Elmerengtem a világon, az emberen, minden földi hatalmasságot bűnben marasztaltam el és mintha megsejtettem volna, hogy — a régi világnak vége és ha majd a változás egyénileg még nehezebb életet is hoz, a régi világért nem kár.

Reggel mentem haza, Hársfa utcai lakásomba. A Körút és a Dohány utca sarkán nagyban foglalatoskodott egy buzgó úriember, Fröhlich János, az *Újság* riportere. Fotografáló gépet igazgatott és egy kis csoportot állított össze, a csoport tagjainak vidám képet kellett vágniok és Fröhlich úr lefotografált egy kis háborús örömet. Lám, én ezt meg nem tenném egy millió koronáért sem. Hogyan állhatom én a versenyt embertársaimmal a megélhetésben? Hiszen az ilyen cselekedet az, amiért a pénzt adják.

Délután keltem föl, estefelé, szokás szerint, bementem az Andrássy úton levő *Pathéfon* nevű helyiségbe, ahol fülhallgatóval éneklemezeket lehetett hallgatni. Húsz fillérbe került egy tantusz, én mindennap meghallgattam négy-öt lemezt: Caruso, Titta Ruffo, Giorgini, Giannini, Ancona s más olasz énekesek lemezeit, ötvenszer is meghallgattam már Titta Ruffótól a *Szevillai borbély* belépőjét. Hallgattam francia lemezeket is, volt néhány jó, például Noté nevű bari-tonista énekelt a *Hamlet* bordalát. A francia lemezeket akkor már kihúzták a jegyzékből. A francia nép ellenség, francia énekest nem hallgatunk.

Talán még az is hazafiatlan cselekedet volt, ha valaki — miután addig még nem olvasta — Flaubert *Bovary*néját vette a kezébe. Az ilyesmit nem tiltoták és nem büntették, de — mindenesetre illetlenség volt megtenni.

A hazafias háború megkezdte termelni a gonosz és buta gondolatokat, óriási üzemben. A kicsiket, a nagyokat, a gigásziakat, de még a szemérmetlen hazugságok addigi termelését százszorosán fokozta; az agyonlövés, felakasztás, hasbaszúrás és bélkifordítás és szemkinyomás hősi ösztöneit zárkájukból kiszabadította.

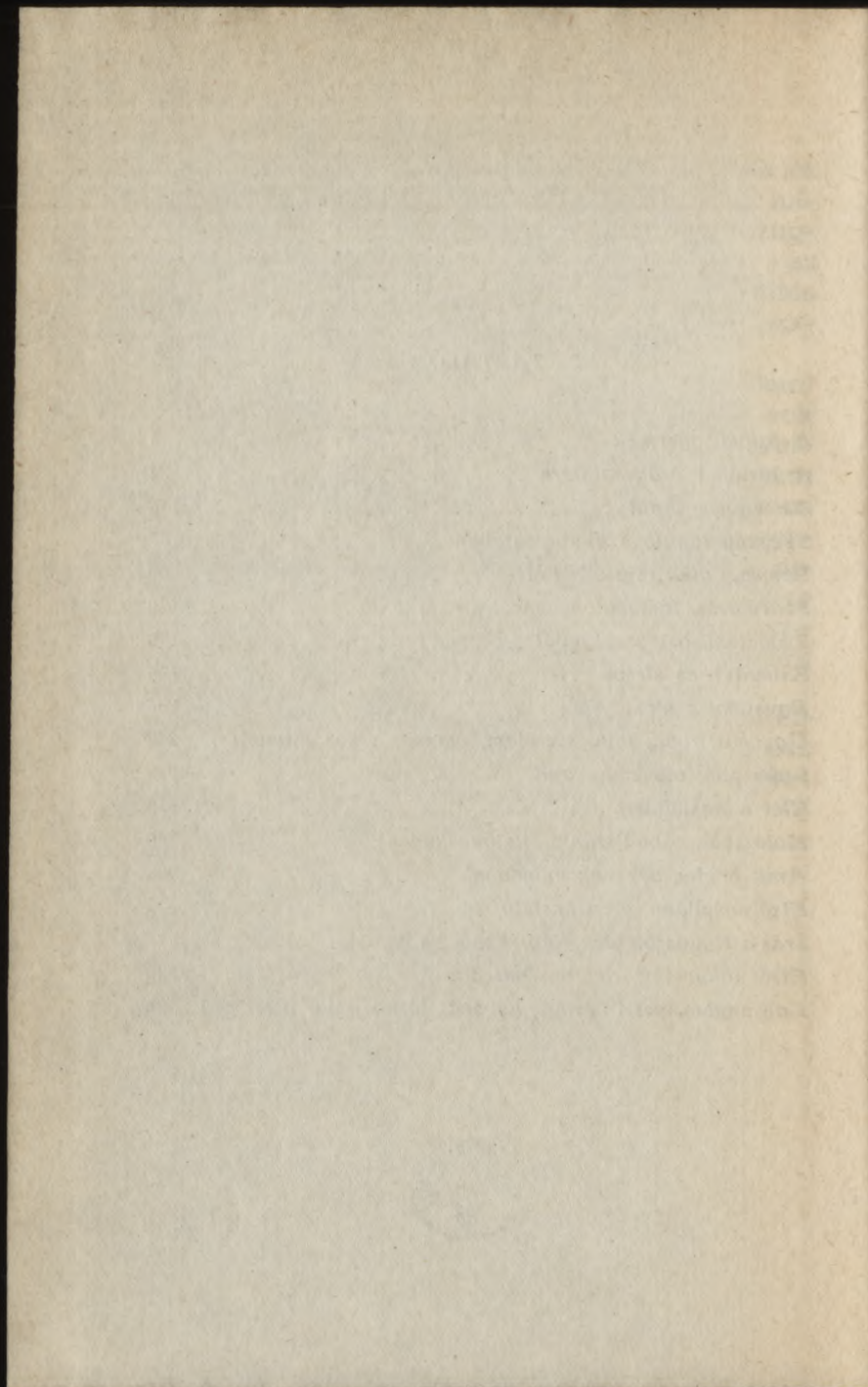
Különös bódulatban éltem azután, még a szellemi működésem is lefokozódott. Ilyen állapotban sok mindenről nem volt sejtelmem, ami aztán elkövetkezett. Csak megvetni tudtam mindazt, amit magam körül láttam. Az eszeveszett háborúról nemsokára azt hittem, hogy örökké fog tartani. Még nem ismertem fel, hogy a nemzeteknek egymás ellen folyó öldöklő harca egyszer csak felbomlik, de igazi béke még nem lesz, mert lassanként mind élesebben szembe kerül egymással a dolgozók és kizsákmányolók osztálya.

Már előre jelzem, hogy az első megrázó, eszméltető és új belátásra készítető esemény lett az Orosz Szovjetköztársaság megszületése és az annak létét védő Vörös Hadsereg megalakulása.

TARTALOM

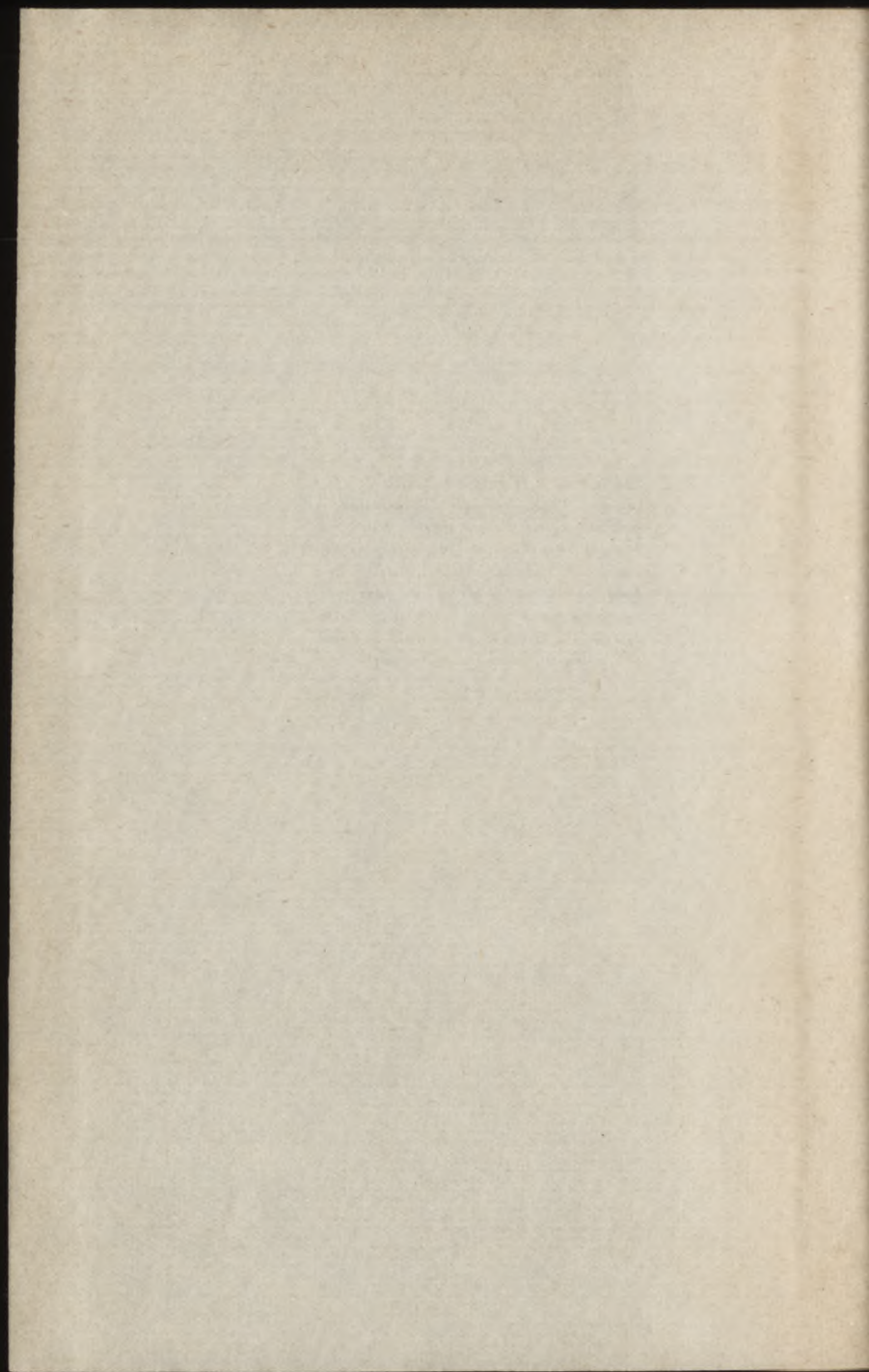
<i>A tanyai gyermek</i>	5
<i>A történet örök színtere</i>	24
<i>Az ember tanul</i>	48
<i>Szegény tanuló a gimnáziumban</i>	67
<i>Szegény diák tanításból él.</i>	90
<i>Származás, társadalom, erkölcs</i>	119
<i>Fájdalom, betegség, halál</i>	146
<i>Kilépünk az életbe</i>	176
<i>Egyetemi évek</i>	206
<i>Ügyvédi iroda, falu, szerelem, versek, a kor humora</i> ..	242
<i>Lakásaim, olvasmányaim</i>	280
<i>Élet a kastélyban</i>	315
<i>Kolozsvár, Abaújszántó, katonáskodás</i>	360
<i>Amit boldog békének mondanak</i>	398
<i>Első novelláim, giczi kastély</i>	435
<i>Írás a Nyugatba és a Népszavába, hivatal</i>	475
<i>Első könyveim, irodalmi harcaim</i>	515
<i>Egy napom, pesti bérház, háborús jóslat, kitör a háború</i>	556

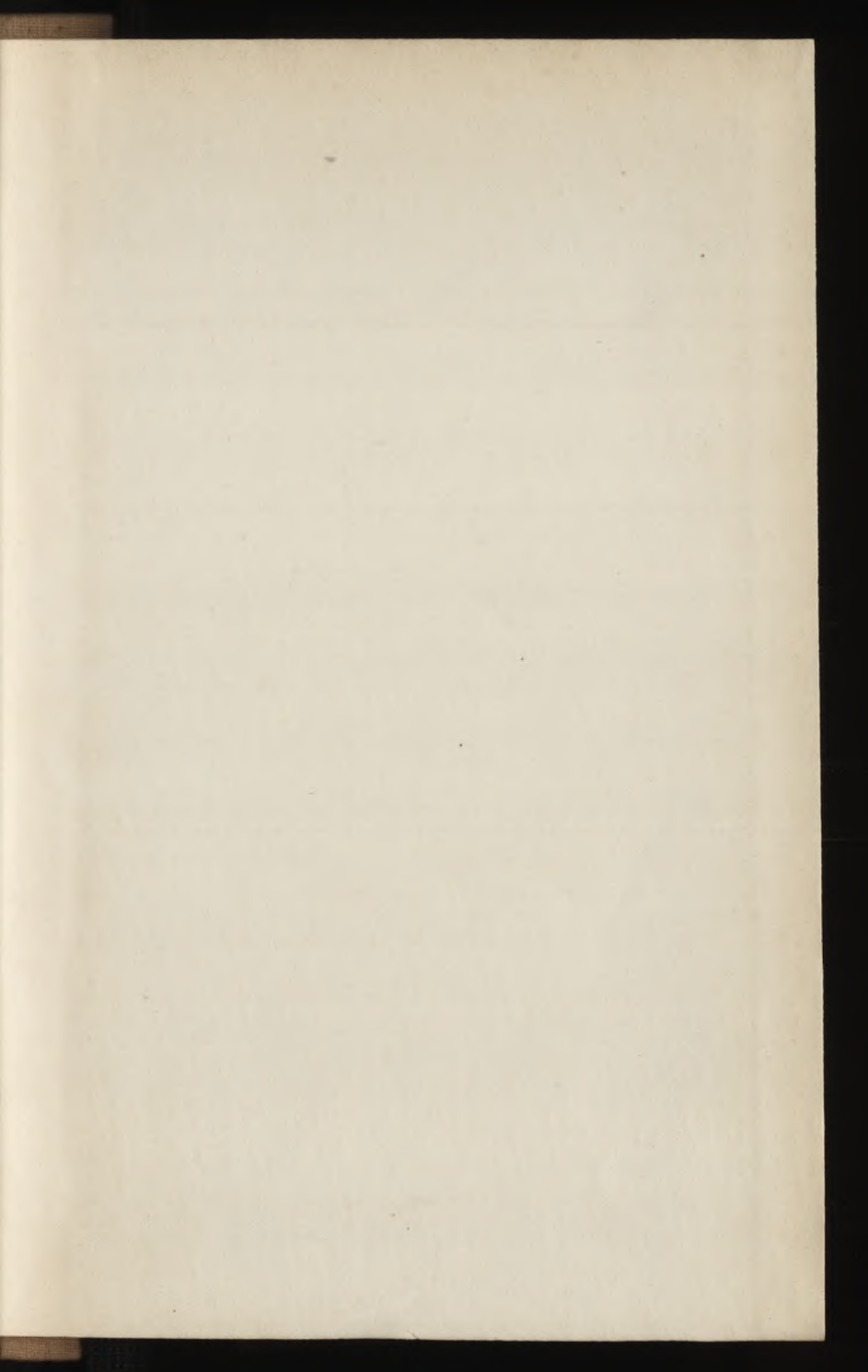

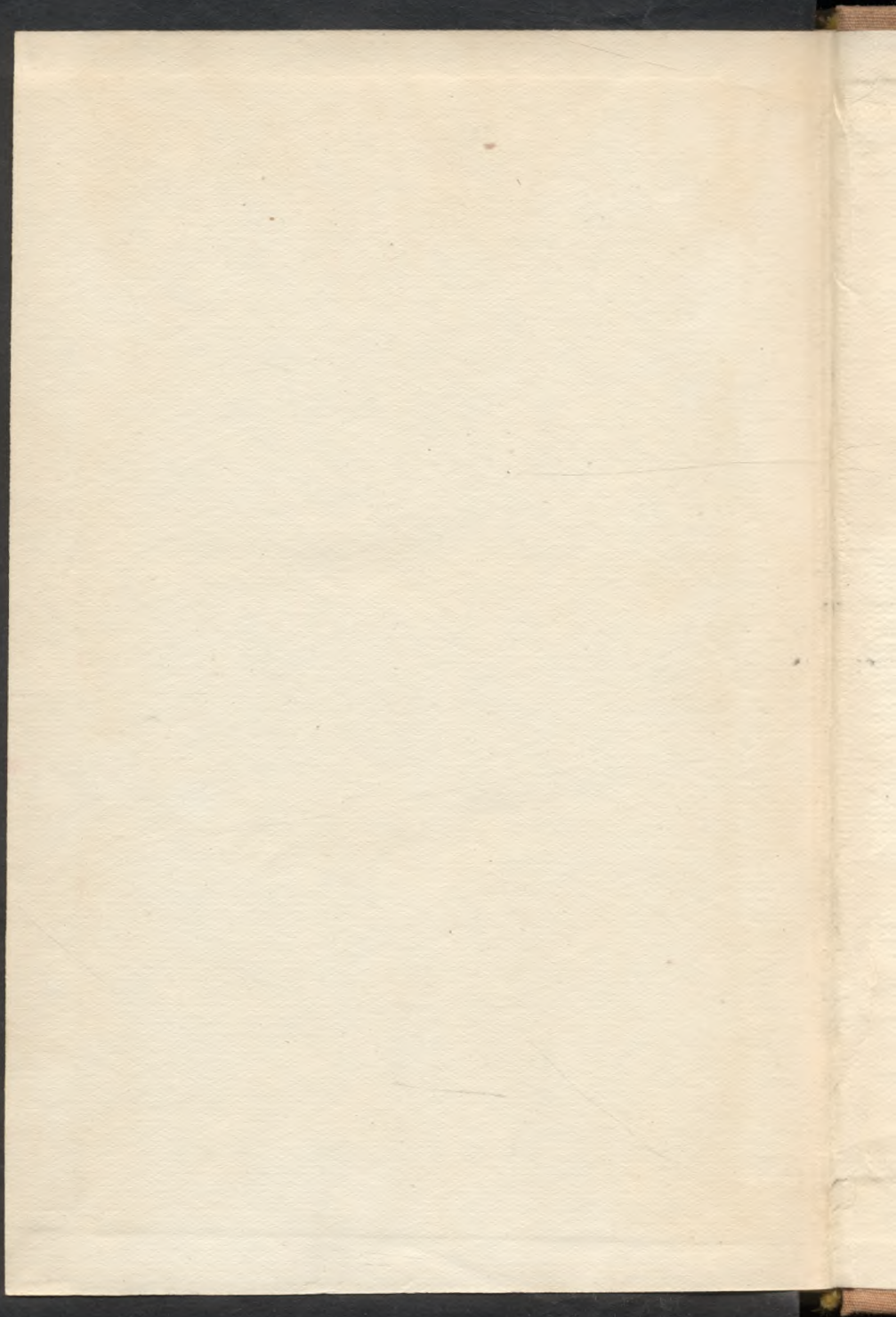

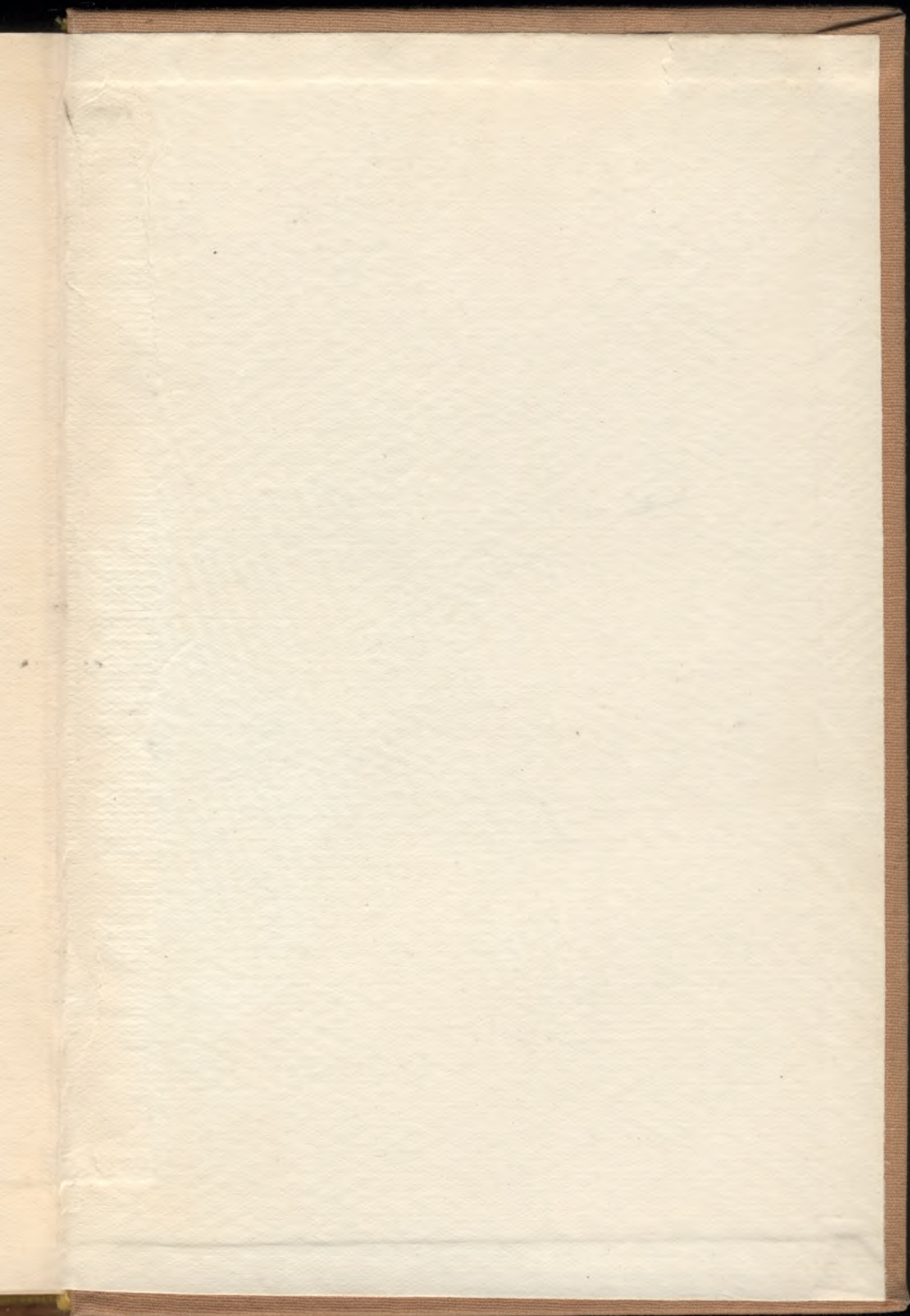
Megjelent 1956-ban

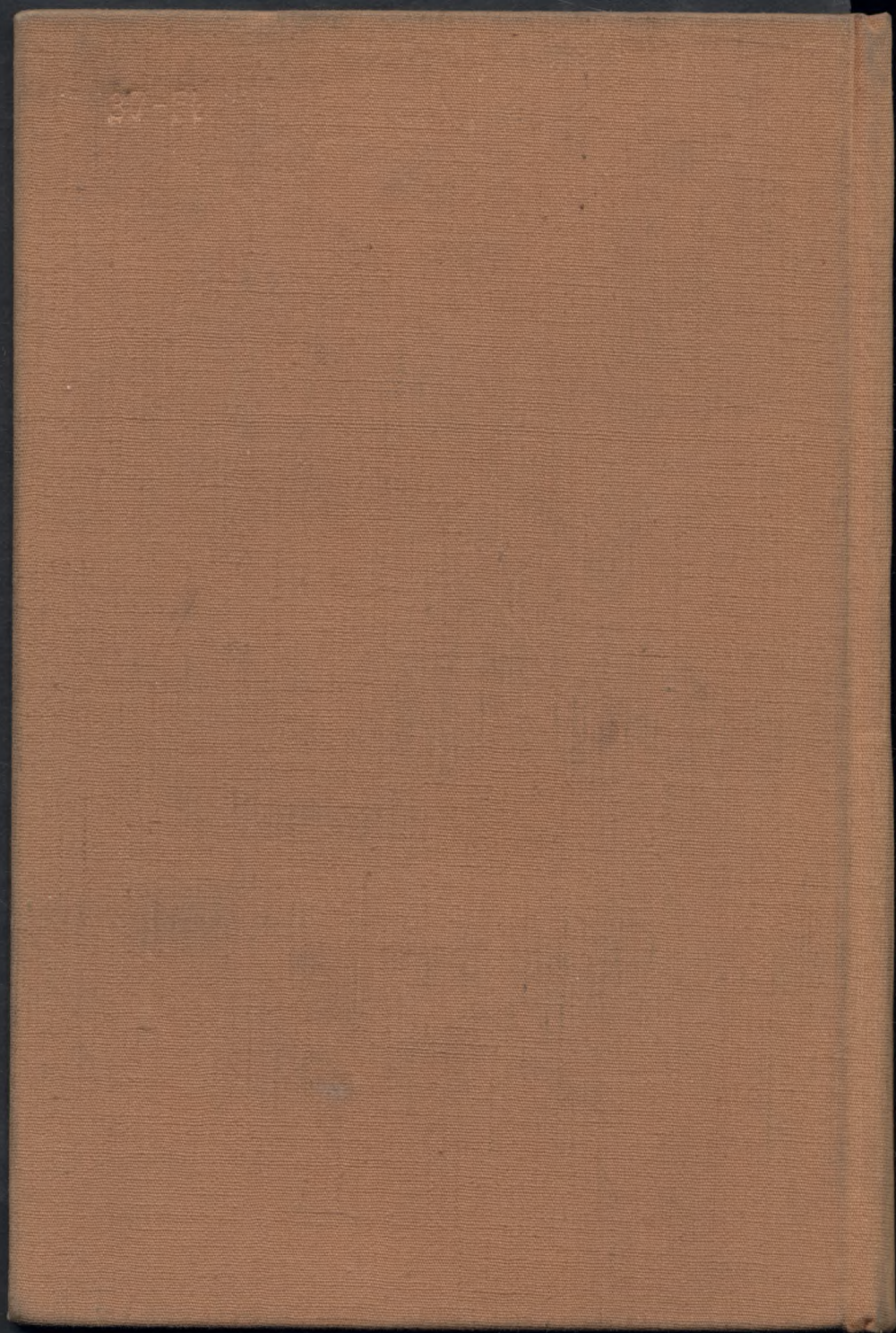
*Felelős kiadó a Szépirodalmi Könyvkiadó igaz-
gatója — Felelős szerkesztő: Vajda Miklós —
Műszaki vezető: Farkas Imre — Címlap és
kötésterv: Pap Klára — Megjelent 7000 pél-
dányban — Terjedelem: 29,8 (A/5) ív — Ez a
könyv az MNOSZ 5601—54 és 5602—50.Á
szabványok szerint készült — Budapesti Szikra
Nyomda, V., Honvéd u. 10. — 8834 — Felelős
vezető: Lengyel Lajos igazgató*

NAGY
LAJOS
MŰVEI

A lázadás emléke